

ՆՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ԴՐԱԳՆԵՐ ՄԱՂԱՔԻԱ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻՑ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

9(47.925)

Զ - 75

h2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՂՐԿԱԳՆԵՐ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻՑ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՑ

5506

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՏԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
131

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
131

Sp. Ashjian

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2015

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Կոստանոյան Է.

Կ 755 Դրվագներ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի կյանքից ու գործունեությունից - Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2015. - 341 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է աստվածաբան, հայագետ, պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, ազգային պահպանողական ուղղության հասարակական գործիչ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի հասարակական-քաղաքական, մանկավարժական, գիտական, հոգևորական գործունեությանը: Գիտականորեն վերլուծված են մեծ գործչի հակակաթոլիկական գաղափարները, հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված բանախոսությունները, պատմագիտական և մանկավարժական հայացքները: Ներկայացված է Օրմանյանի պատրիարքական գործունեությունը:

Նախատեսվում է պատմաբանների, մանկավարժների, կրոնագետների, մշակութաբանների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանների համար:

Գիրքը պատրաստված է տպագրության Մարինե Հարությունյանի աշխատասիրությամբ:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(52)

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

2015 թ. օգոստոսի 23-ին լրանում է բանասեր, պատմաբան, գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Էմմա Աշոտի Կոստանոյանի մահվան առաջին տարելիցը: Վաստակաշատ գիտնականի այս աշխատության տպագրությունը նվիրվում է նրա հիշատակին: Բազմազան ու տարաբնույթ էր հեղինակի գիտական հետաքրքրությունների ու ուսումնասիրությունների շրջանակը: Այն ընդգրկում էր հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների տարաբնույթ հիմնախնդիրներ:

Մեծ գիտնականի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում է եղել հայ հասարակական, հոգևոր-մշակութային նշանավոր գործիչների կյանքի ու գործունեության մանրակրկիտ լուսաբանման խնդիրը: Նրա գիտական ուսումնասիրություններում իրենց ինքնատիպությամբ առանձնանում են Գարեգին Սրվանձտյանցին ու Մկրտիչ Ա Վանեցուն (Խրիմյան Հայրիկ) նվիրված մենագրությունները: Հեղինակի հաջորդ արժեքավոր, գիտական ուսումնասիրությունը նվիրված է եղել Մաղաքիա Օրմանյանի հասարակական-քաղաքական և գիտական գործունեությանը, որը մնացել է անավարտ:

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ղեկավարության հանձնարարությամբ մեր կողմից փորձ է արվել հեղինակի կողմից կատարված ուսումնասիրություններն ամբողջացնել և ստեղծել համալիր աշխատություն:

Ցանկացած պատմական դրվագ կապված հայ հոգևոր գործիչների կյանքի և գործունեության ուսումնասիրման հետ, արդիական է հատկապես՝ Հայ առաքելական եկեղեցու առանցքային հիմնախնդիրների լուսաբանման, հոգևորականության հայ-ազգային ազատագրական պայքարում և ազգային մշակութի արժեքային համակարգում ունեցած դերակատարության գնահատման և արժևորման տեսանկյունից:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայության համար այդ ծանրագույն ժամանակաշրջանում Մաղաքիա Օրմանյանի գործունեության գիտական վերլուծությունն այսօր էլ հրատապ է և կարևոր:

«Ղրվագներ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կյանքից և գործունեությունից» խորագիրը կրող աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից. առաջինում ներկայացվել են խնդրին առնչվող այն հիմնահարցերը, որոնք որպես գիտական հոդվածներ, արդեն լույս են ընծայվել է. Կոստանդյանի կողմից: Երկրորդ մասում ընդգրկվել են հեղինակի անտիպ նյութերը, որոնք հայ հանրության համար մնացել են փաստացի որպես ժառանգություն: Ի դեպ նշենք, որ անտիպ նյութերի բաժնում կան որոշ նյութեր, որոնք հեղինակի կողմից որպես հոդվածներ արդեն տպագրվել են, սակայն անտիպ նյութերում է. Կոստանդյանն ավելի հանգամանորեն է անդրադառնում հիմնախնդրի լուսաբանմանը: Այդ պատճառով այդ ենթահարցերը ընդգրկվել են անտիպ նյութերի բաժնում: Մեր կողմից պատրաստվել են նաև աշխատության բովանդակությունը, օգտագործված սկզբնաղբյուրների, գրականության, անձնանունների, տեղանունների և ճարտարապետական կառույցների ցանկերը: Որոշ խմբագրական փոփոխությունները ներառել ենք ուղղագիծ փակագծերի մեջ:

Է. Կոստանդյանն ուսումնասիրությունում արխիվային վավերագրերի, ժամանակի մամուլի, հուշագրությունների և գիտական գրականության հիման վրա լուսաբանել է աստվածաբան, հայագետ, պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, ազգային պահպանողական ուղղության հասարակական գործիչ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի հասարակական-քաղաքական, հոգևորական և գիտական գործունեության ուսումնասիրությանը նվիրված առանձին հիմնահարցեր:

Հեղինակը իր ուսումնասիրություններում իրավիճակները ներկայացրել է Մ. Օրմանյանի կենսագրությունը, հանգամանորեն անդրադարձել նրա հակակաթոլիկական գաղափարներին, հայրենա-

սիրական գաղափարներով տոգորված բանախոսություններին, պատմագիտական հայացքներին, մեծ գործի Մեսրոպ Մաշտոցին, գրերի գյուտին ու Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսին տված արժեքավոր գնահատականներին:

Առանձին ենթահարցերով ներկայացրել է՝ Կարինի հոգևոր առաջնորդ եղած ժամանակ Մ. Օրմանյանի՝ Թորթումի, Կիսկիմի, Սպերի և այլ արևմտահայ գավառներում ծավալած անձնվեր գործունեությունը:

Հեղինակն անդրադառնալով հասարակական-քաղաքական և հոգևոր գործի մանկավարժական գործունեությանը, արժևորել է նրա կատարած դերը Էջմիածնի Գևորգյան ձեռնարանի և Արմաշի դպրեվանքի ուսումնական գործառույթների իրականացման հիմնախնդրում:

Ուշագրավ է հատկապես Մ. Օրմանյանի պատրիարքական գործունեությանը նվիրված բաժինը: Հեղինակ գիտականորեն վերլուծել է Օրմանյան պատրիարքի պայքարի ընթացքը՝ ուղղված ցարական կառավարության 1903թ. հունիսի 12-ի՝ հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու օրենքի դեմ, ինչպես նաև Կիլիկիո կաթողիկոսության, Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահի և Երուսաղեմի պատրիարքության հետ Օրմանյան պատրիարքի ունեցած հարաբերությունները:

Աշխատությունում արծարծված հիմնահարցերի գիտականորեն վերլուծությունն առաջին հերթին կարող է նպաստել մեծ գործի՝ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի կյանքի և գործունեության ուսումնասիրությանն առնչվող տեսական ու կրոնագիտական մտքի շրջանակներում մինչ այդ տեղ գտած սխալ, երբեմն էլ խեղաթյուրված տեսակետների ու գնահատականների վերաբժանմանը:

«ՉԱՄ Պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի գիտաշխատող պ.գ.թ. Մ. Գ. Հարությունյան

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ-ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

1. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կենսագրությունը

(համառոտ ակնարկ)

19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի հայ եկեղեցու և հասարակական-քաղաքական կյանքի ականավոր դեմքերից է [աստվածաբան, հայագետ, պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, ազգային պահպանողական ուղղության հասարակական գործիչ Մաղաքիա Օրմանյանը], եզակի մի անձնավորություն, ով իր մեջ միավորում է հոգևորականի տեսական գիտելիքների մի հսկա պաշար և մարմնավորում եկեղեցու սպասավորի ամենօրյա գործունեությունը:

Մ. Օրմանյանը ծնվել է 1841 թ. փետրվարի 11 (23)-ին Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում, հռոմեադավան ընտանիքում: Հայրը դեղագործ Անտոն Օրմանյանն էր, մայրը՝ Եղիսաբեթ Միասերյանը: Նախնական կրթությունը Կ. Պոլսում ստանալուց հետո, տասնամյա Պողոսը (Մ. Օրմանյանի ավագանի անուն է) մեկնում է Հռոմ և ընդունվում տեղի Անտոնյան միաբանության Ս. Լուսավորչի վանքը: 1855 թ. դեկտեմբերի 25-ին, [իր կնքահոր Մաղաքիա Փափազյանի հիշատակին] Օրմանյանը նույն անունով նորից մկրտվեց և վերանվանվեց Մաղաքիա: Վերջինս երեք տարի անց կրոնավոր է դառնում և կոչվում «եղբայր Մաղաքիա» Օրմանյան: Սովորում է Վատիկանի դպրոցի ճարտասանության դասարանում, իսկ 1858 թ. նոյեմբերին՝ ընդունվում Սուրբ Ապոլինարի դպրոց: 1860 թ. ապրիլին ընդունում է դպրության 4 աստիճանները: [Նախ ձեռնադրվում է սարկավագ, ապա՝ 1863 թ. օգոստոսի 11-ին Եղվարդ արքեպս. Հյուրմազյանի (նաև՝ Հյուրմուզյան) կողմից՝ որպես քահանա: 1865թ. մայիսի 27-ին հանձնում է աստ-

վածաբանության հրապարակային քննությունը և օգոստոսին ստանում մագիստրոսության օրինություն: Սույն թվականին նախ՝ Հռոմի Աստվածաբանական Ակադեմիայում, այնուհետև Փրովականտալի Վարժարանում [Վատիկանում] դասավանդում է որպես հայոց լեզվի ուսուցիչ¹: 15 տարի անընդհատ Հռոմում մնալուց հետո, 1866թ.-ի հունվարի 19-ին մեկնում է Կ. Պոլիս, որտեղ նշանակվում է Անտոնյանց միաբանության քարտուղար: Նա այդ ժամանակ տեսուչի և ուսուցչի պաշտոներ է վարում Անտոնյանց վարժարանում:

1867թ.-ի հոկտեմբերին Օրմանյանը մեկնում է Հռոմ՝ Հանտոնյանց հարցերով զբաղվելու համար: 1868թ.-ի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին ավարտում է Հռոմի հոգևոր ուսումնական հաստատությունները, ստանում իմաստասիրության, աստվածաբանության, եկեղեցական իրավագիտության մագիստրոսի կոչում, այնուհետև ընտրվում Հռոմի աստվածաբանական կաճառի անդամ:

1869թ. նոյեմբերին որպես աստվածաբան մասնակցում է Վատիկանյան ժողովին: Հռոմում նա եռանդուն մասնակցություն է ունենում հակահասունյան պայքարին², դիմագրավում հռոմեադավան հայությանը կաթոլիկության մեջ ծուլելու քաղաքականությանը: Պապականության դեմ մղած պայքարի արտահայտություն են դառնում «Հայ արևելեան կաթողիկեայք» և «Ռեվերսուրուս կամ Հայք և պապութիւն» աշխատությունները, որոնք լույս տեսան իտալերեն՝ հավանաբար 1870 և 1872 թվականներին, ապա դրանց գաղափարական շարունակությունը եղան «Արևելյան կաթոլիկաց կրոնական ազատութիւնը և քաղաքական իրավունքները» (1872) ու «Վատիկան և Հայք» (1873) գործերը՝

¹ Տե՛ս [Վ. Բարունեան, Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Մոնրեալ, 2001, էջ 5]:

² [Այս մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան «Արձագանքում», տե՛ս 1896, N 131]:

Ֆրանսերեն: Այդ գրքերն անցան պապական արգելված գրքերի շարքը: Օրմանյանի գաղափարների ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ հանդիպումը Իտալիայի ազգային հերոս Զ. Գարիբալդիի հետ՝ 1875 թ. Հռոմում: 1876 թ. Օրմանյանը վերադառնում է Կ.Պոլիս և որոշում վերջնականապես իր կապերը խզել Վատիկանից, ընդունվել հայ եկեղեցու գիրկը. «Հռոմադավանութենէ հեռանալու միտքը իմ վրա ոչ կիրքի մը վայրկենական որոշում և ոչ շահադիտութեան կեղծիք էր, այլ երկար ատեն խորհուած և կշռուած, և խոհական քայլերով յառաջացած գործ մը եղած է»¹: Այդ հաստատուն գաղափարներով 1877 թ. փետրվարին Օրմանյանը խնդրանքով դիմում է Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին [Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք՝ 1874-1884]: Վերջինս արդեն տեղյակ էր նրա ազգասիրական-հայասիրական գործերին, ելույթներին, խորհուրդ է տալիս մնալ իր տեղում (հռոմեադավանների շրջանում) և «խմորել»: Մոտ երեք տարի դեռևս հռոմեադավան Օրմանյանն աշխատում է իբրև Ղալաթիայի Ազգային մատենադարանի տեսուչ:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո արևմտահայության մեջ տիրող ոգևորությունն առիթ էր դառնում ազգասիրական բազմաթիվ ձեռնարկների: Դրանց շարքում ուշադրության կենտրոն են դառնում Օրմանյանի ազգային թեմաներով կարդացած բանախոսությունները. 1879 թ. հունվարի 8-ին Օրթագյուղում Օրմանյանի դասախոսությունը «Հայուն անցեալն ու ներկայն ու ապագայն» թեմայով մեծ ընդունելություն գտավ և «Մասիսի» մեջ հրատարակվեց: Այդ շարքը շարունակվեց մեկը մյուսից հետաքրքիր թեմաներով. «Հայության հոգին», «Հայ երիտասարդութիւն», «Հայ ազգութիւն», «Կարոտ եմք»: Ուսկյուտարում, Սամաթիայում և Օրթագյուղում կարդացած այդ դասախո-

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, (յետմահու հրատարակութիւն), Երուսաղեմ, 1929, էջ 6:

սություններն ապացուցեցին, որ դրանց հեղինակը հոգով արդեն հայադավան էր: Հայ եկեղեցու գիրկը դառնալը պետք է լիներ հանդիսավոր ձևականություն, որը գրեթե «ժողովրդական ցույցի» կերպարանքով տեղի ունեցավ 1879 թ. հոկտեմբերի 28-ին¹: Իր հետ հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձան 75 հոգի (30 կին, 45 տղամարդ): Այդ իրադարձությանը բարձր գնահատական է տալիս Հ. Սիրունին, այն համարելով բացառիկ երևույթ. «Հայ եկեղեցին միակ շաղախն էր դեռ այն օրերուն՝ հայ ավանդություններով թրծելու համար հայ ժողովրդի ցանուցրիվ զավակները»²: Քանի որ, հռոմեադավան եկեղեցում Օրմանյանն արդեն օծվել էր վարդապետ, հայ առաքելական եկեղեցու գրկում նա ստանում է ծայրագույն վարդապետություն և կարգվում Ղալաթիայի Ս. Լուսավորիչ վանքի քարոզիչ: Նրա ազգային-հոգևոր գործունեություն ծավալելու գործում մեծ դեր է խաղում պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը, որի ջանքերով 1880 թ. ապրիլի 2-ին Օրմանյանն ընտրվում է Կարինի (Էրզրումի) հոգևոր առաջնորդ³: Մայիսի վերջին նա արդեն Կարինում էր:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հետ կապված ազատության հույսերը ի դերև ելան Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով: Արևմտահայությունը զգաց, որ «Եվրոպան դավեր ու դավաճաներ էր իրեն՝ զինքը դարձյալ մինակ ձգելով իր ցավերուն և հուսահատութեան մեջ»⁴: «Մարդ ինքն իրեն պետք է աշխատի, որ փրկուի» և «Երկաթե շերտի» Խրիմյանական քարոզները դարձան ժամանակի ազգային գործիչների և երիտասարդության կարգախոսը: Դրանց առաջին արձագանքները եղան Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ստեղծված ազգային-ազա-

¹ Տե՛ս Հ. Սիրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, N 5, էջ 42:

² Նույն տեղում:

³ [Տե՛ս «Արձագանք», N 135, էջ 2]:

⁴ Նույն տեղում, N 6, էջ 16:

տագրական նպատակներ հետապնդող գաղտնի ընկերություններն ու կազմակերպությունները, որոնց շարքում իր ուրույն տեղն ունի Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպությունը:

Դեռ հազիվ մեկ տարի էր, որ Օրմանյանը գտնվում էր Կարինում, երբ տեղի երիտասարդները 1881 թ. մայիսին հիմնում են մի գաղտնի կազմակերպություն՝ «Պաշտպան հայրենյաց»¹ անունով, որի ստեղծման նախաձեռնողն էր արհեստավոր Խաչատուր Կերեքյանը՝ Կարապետ և Հակոբ Նշկյանների, Հակոբ Էթալիկյանի, Հովհաննես Աստուրյանի, Եղիշե Տուրսունյանի գործակցությամբ: Ինքը՝ Օրմանյանը, հետագայում «Ազգապատումի» Գ հատորում այդ կազմակերպության նպատակը համարում էր «զինեալ քուրդին և չերքեզին բռնութեանց»՝ զենքով պատասխանելը, ժխտելով հակակառավարական որևէ նպատակ ունենալը: «Պաշտպան հայրենյացը» սկսում է եռանդուն գործունեություն ծավալել: Մկրտիչ Խրիմյանի միջոցով հարաբերություն է հաստատում այդ ժամանակ Վանում ստեղծված «Ան խաչ» գաղտնի կազմակերպության հետ, անդամներից մեկը մեկնում է Կ.Պոլիս, պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին տեղեկացնում իրենց կազմակերպության մասին, ցույց տալիս անդամատոմսերը, որը վերջինս պատվիրում է անհապաղ ոչնչացնել, ոստիկանության ձեռքը չընկնելու համար: Կազմակերպության մեկ այլ անդամ մեկնում է Թիֆլիս, Գրիգոր Արծրունու հետ հարաբերություն հաստատելու համար: Բոլոր այդ գործիչները խրախուսելով կազմակերպության անդամներին՝ խիստ հրահանգ են տալիս գործել արտակարգ զգուշությամբ: Սակայն կազմակերպչական այդ աշ-

¹ Այդ կազմակերպության մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը /19-րդ դ. 70-80ական թթ./, Երևան, 1965:

խատանքների ընթացքում, մի տարի անց՝ 1882 թ. նոյեմբերին պատահաբար ոստիկանության կողմից կազմակերպությունը բացահայտվում է: Ձերբակալվում են 72 հոգի, բոլորն էլ արհեստավոր: Կասկածի տակ է ընկնում նաև Մաղաքիա Օրմանյանը: Վերջինս պատրիարքարանի հանձնարարությամբ՝ իբրև քննիչ մեկնել էր Մշո, Ալաշկերտի և Բասենի վանքերը և նոր էր վերադարձել Կարին: Ձգալով, որ իր վրա կասկածներ կան, դրանք ցրելու և ձերբակալվածներին օգնելու նպատակով նա շտապում է Կ.Պոլիս¹: Դա 1883 թ. մարտի 24-ին էր: Չնայած Օրմանյանի՝ այդ կազմակերպության հետ առնչություն ունենալու ժխտումներին, ժամանակակիցները բոլորը գիտեին նրա կազմակերպական դերի մասին: Տարիներ անց դա խոստովանում է Գրիգոր Ջոհրապը, որն իր «Ծանոթ դեմքերի» մեջ, գրաքննությունից խույս տալու, բայց ժողովրդին տեղյակ դարձնելու նպատակով նրա մասին գրել է. «Օրմանյան սրբազան մեր եպիսկոպոսներուն երիտասարդը և մեր երիտասարդներուն եպիսկոպոսն է»: Իսկ Երիտրուբեքական հեղափոխությունից հետո 1912 թ. դեկտեմբերի 21-ի նիստում, երբ Կ.Պոլսի հայոց Ազգային ժողովը դատում է հրաժարեցրած պատրիարքին, Գ. Ջոհրապը հանդես է գալիս դատապաշտպանի դերում, ժխտում նրա՝ սուլթան Աբդուլ Համիդին ստրկամիտ ծառայելու հանգամանքը և վկայում. «Իբրև Կարնո առաջնորդ հեղափոխական գործունեություն մը ունեցավ: Անուրանալի է, որ Կարնո մեջ առաջին ցնցումը իր օրովը եղավ, ու շարժման գլուխ ինքը գտնվեցավ: Այդ պատճառով Օրմանյան

¹ Տարիներ անց Օրմանյանը զուսպ և ժխտ արտահայտություններով նկարագրում է «Պաշտպան հայրենյացի» գործունեության բացահայտումը և իր Կ.Պոլիս մեկնելը: Խորհրդային շրջանի ականավոր պատմաբան Մ. Ներսիսյանն արխիվային փաստաթղթերի օգնությամբ ճիշտ գնահատական է տալիս այդ բոլորին, որը հաստատվում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանի աշխատության մեջ:

սրբազան Պոլիս բերվեցավ և հարցաքննութեան ենթարկուել է հետո հազիվ կրցավ օծիքը ազատել»¹:

Իր վրայի կասկածները ցրելուց հետո, Օրմանյանը ձեռնամուխ եղավ դատապարտված հայերի ազատությունը կազմակերպելուն: 72 հոգուց դատի առաջ կանգնեցին 56-ը, որոնցից 16-ը ևս ազատվեցին, մահվան դատապարտվածների պատիժը փոխարինվեց՝ 15, 13, 10, ապա ավելի քիչ տարիների բանտարկություն: [Օրմանյանի]՝ Ներսես Վարժապետյանի հետ միասին թափած ջանքերի շնորհիվ, բանտարկվածներից ոչ մեկը սահմանված պատիժը չի կրում: Օրմանյանը երկար ժամանակով մնաց Կ.Պոլսում, սակայն իր վրա մնաց Կարնո առաջնորդությունը և 1884 թ. սեպտեմբերի վերջին, առանց կարնեցիներին իմաց տալու, մտավ Կարին, շարունակեց ընդհատված աշխատանքները: 1884 թ. նոյեմբերի վերջին բանտից ազատվեցին վերջին բանտարկյալները և հանդարտված Օրմանյանն սկսեց իր հովվական այցելությունները:

1886 թ. հունիսի 8-ին Գարեգին Սրվանձտյանցի հետ Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնում Մակար Ա. Թեղուտցի կաթողիկոսի [Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1885-1891] կողմից օծվում է եպիսկոպոս: Այդ ժամանակ նրան հրավիրում են Գևորգյան ձեմարանում աստվածաբանություն դասախոսելու, սակայն նա հանձնարարություն էր ստացել հայոց պատրիարքարանից իբրև քննիչ մեկնել Վան՝ տեղի հոգևոր առաջնորդ Պողոս Մելիքյանի ապագային գործունեության պատճառով առաջացած պողոսյան-ապողոսյան վեճերը հարթելու համար: Նրան հաջողվում է ճիշտ քննություն կատարել և Պողոս Մելիքյանն ազատվելով հոգևոր պաշտոնից՝ աքսորվում է Լիմ անապատ (վանքը)²: Դարձյալ պատրիարքարանի

հրահանգով Օրմանյանը գնում է Աղթամար՝ տեղի կաթողիկոս Խաչատուրի և միաբանության միջև եղած վեճերը հարթելու և այդ մասին զեկուցագիր ներկայացնելու համար: 1886 թ. օգոստոսին նա արդեն Կարինում էր, ուր շարունակում է աշխատանքները: Սեպտեմբերի 2-ին բանտից ազատվում են «Պաշտպան հայրենյացի» վերջին բանտարկյալները: Թեմական առաջնորդը զբաղվում է ոչ միայն Կարինի, այլև Թորթումի, Կիսկիմի, Սպերի վիճակներով, անձնվեր գործունեություն է ծավալում գավառահայության վիճակը բարելավելու ուղղությամբ¹: Նոր էր Կարին վերադարձել, երբ 1887 թ. հունիսի 24-ին ստանում է Ամենայն Հայոց Մակար կաթողիկոսի կոնդակը, որով նա կանչվում էր Էջմիածին՝ ձեմարանի մեջ դասախոսի պաշտոն վարելու համար: Հետաքրքիր գնահատական է տալիս այդ գործունեությանը Հակոբ Սիրունին, նշելով, որ Մակար կաթողիկոսը մի ամբողջ վիճակ թողեց առանց հոգևոր առաջնորդի, մտածելով, որ ավելի լավ է մի վիճակ թողնել առանց կառավարողի, բայց դրա փոխարեն պատրաստել բազմաթիվ վիճակ կառավարողներ, ապա ավելացնում է, որ Օրմանյանը պատրաստեց՝ «հասցուց վիճակ կառավարողներ, բայց միևնույն ատեն Կարինում ցույց տվավ, թե ինչպես պետք է վիճակ մը կառավարել»²:

Օրմանյանի կյանքի յուրահատուկ օրերը դարձան Էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանում դասավանդման շրջանը: 1874 թ. բացված Գևորգյան ձեմարանը ազգի համար պատրաստել էր ընտիր

նույնի Գարեգին Սրվանձտյանց (Կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 2008, աշխատությունները:

¹ Հետագայում՝ «Խոիք և խօսք»-ում (էջ 141) Օրմանյանը գոհունակությամբ է արտահայտվում Կարինի հոգևոր առաջնորդի իր գործունեության մասին, նշելով, որ կարնեցիները «օրհնությամբ» են հիշել այդ օրերը:

² Հ. Սիրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, N 6, (2), էջ 18:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1961, N 5, էջ 20:

² Այդ մասին ավելի մանրամասն տես Է. Կոստանդյան, Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000, և

մտավորականներ, բայց ժամանակակիցների վկայությամբ նա չէր կատարել իրեն վերապահված դերը՝ հոգևորականների նոր սերունդ հասունացնելը: Ճեմարանում դասավանդում էին փորձառու ուսուցիչներ, սակայն այդ հոգևոր հաստատության մեջ պակասում էին կրոնական դասերը. ցածր դասարաններում ավարտվում էր Սուրբ Գրոց պատմությունը, իսկ համալսարանական լսարաններում կրոնական առարկաներ չէին դասավանդվում: 1886-ին, նրան նման առաջարկություն արվեց, երբ Օրմանյանն էջմիածնում եպիսկոպոս էր օծվում: Սակայն վերջինս Կ. Պոլսի պատրիարքից հանձնարարություն էր ստացել, որի կատարման համար նա հրաժարվեց այդ առաջարկից: Բանակցություններ սկսվեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Կ. Պոլսի պատրիարքի միջև և միայն 1887թ. հունիսին կաթողիկոսական կոնդակով Օրմանյանը հրավիրվեց Ճեմարան՝ ուսուցչական պաշտոնի: Նույն տարվա սեպտեմբերին նա արդեն աստվածաբանություն էր դասավանդում երեք լսարաններում, օրական չորս ժամ: Քանի որ դասախոսության ծեռնարկ չկար, ծրագիր կազմելը վստահվեց Օրմանյանին, ով դասավանդման լեզուն ընտրեց գրաբարը. «Հարկ եղավ բնական աստվածաբանությունը սկսիլ՝ հոգեբանությունն ալ խառնելով, ջատագովական ճիւղը լրացնել և տեսական ու բարոյական աստուածաբանութեանց անցնիլ, շաբաթական դաս մըն ալ Ավետարաններու ներածութեան յատկացուեցան երեք լսարանները համախմբելով»¹: Մեկ ուսումնական տարի Օրմանյանը դասավանդեց Ճեմարանում և այդ փոքր ժամանակահատվածը, որ մեծ գոհունակություն էր պատճառել կաթողիկոս Մակարին, գրգռում է ցարական պաշտոնյաների դժգոհությունը: Մի ամբողջ տարի՝ 1887 թ. օգոստոսի վերջից, այսինքն, Օրմանյանի էջմիածին գալուց սկսած, ցարական պաշտոնյաները բա-

նակցություններ են վարում հայոց կաթողիկոսի հետ, նրան ճեմարանի դասախոսի պաշտոնից հեռացնելու համար: Սկզբում բանակցություններ վարողը Սինոդի դատախազ Կանչելին էր, որը կաթողիկոսին հանձնարարում էր հեռացնել Օրմանյանին՝ պատճառաբանելով նրա ռուսահպատակ չլինելը: Մակարը չի կատարում այդ «խնդրանք» - հրամանը. նա մեծ հույսեր էր կապում Օրմանյանի հետ, զգալով, որ նրա դասախոսությունները տալիս են հոգևոր Ճեմարանին անհրաժեշտ աստվածաբանական գիտելիքներ, ծրագրում է մյուս ուսումնական տարում ընդլայնել այդ առարկաների շարքը: Սակայն կաթողիկոսի ծրագրերը մնացին թղթի վրա: Մակար Թեղուտցու հետ բանակցություններ սկսեց Կովկասի կառավարչապետ Ա. Դոնդուկով-Կորսակովը: Կաթողիկոսն այս ժամանակ էլ չենթարկվեց անգամ Կովկասի կառավարչապետի հրահանգին: Ռեալումնական տարվա վերջին՝ հունիս ամսին գործին միջամտում է ցարական արքունիքը, Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության [նախարարության] գաղտնի խորհրդական Գիրսը՝ իրեն օգնական ունենալով հոգևոր գործերի Դեպարտամենտի աշխատակից, ցարական արքունիքի կամեյոյունկեր, տիտղոսային (титлярский) խորհրդական իշխան Ռերուսովին, գալիս են Հայաստան՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում հանդիպումներ ունենում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ ստիպելով նրան «սեփական նախաձեռնությամբ Ռուսաստանի սահմաններից արտաքսել Օրմանյան եպիսկոպոսին»¹: Մեր կարծիքով այդ բոլորի պատճառը Կարինի «Պաշտ-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 144:

¹ ՀԱԱ 56 ֆոնդում մեր կողմից հայտնաբերված նորահայտ փաստաթղթերը վկայում են ցարական արքունիքի՝ Օրմանյանի նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1312, գ. 1327.): 1956 թ. «Էջմիածին» հանդեսի թ. 6-ում (էջ 46-52) լույս տեսավ Կահան արեղա Գալամգարյանի «Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը Գևորգյան Ճեմարանի աստվածաբանութեան դասախոս» հոդվածը, որտեղ փաստաթղթեր են հրատարակված Սանկտ-

պան «այրենյաց» կազմակերպության հետ Օրմանյանի ունեցած հարաբերություններն էին: Դեռ ընկերության հայտնաբերման ժամանակ նրանք կասկած էին հայտնել, որ հասարակ արհեստավորը նման նպատակներ կարող է հետապնդել: Այսպիսով, ցարական արքունիքին հաջողվեց Օրմանյանին հեռացնել էջմիածնից:

Սակայն Գևորգյան ճեմարանում Մաղաքիա Օրմանյանի թողած հետքը նշանակալից էր: Հետագայում հայ եկեղեցու անվանի գործիչները, որ սովորել էին ճեմարանում, նրան համարեցին իրենց հոգևոր հայրը և ուսուցիչը: Կ.Պոլսում կարճ ժամանակ Օրմանյանը Կեդրոնական վարժարանում վարեց կրոնագիտության ուսուցչի պաշտոնը:

1888 թ. սեպտեմբերին Կ.Պոլսի պատրիարք ընտրված Խորեն Ալըզյանը գումարեց եպիսկոպոսների հավաք, որտեղ առաջարկեց եկեղեցու բարեկարգության գանազան ձևեր: Օրմանյանն արտահայտեց իր կարծիքը. եկեղեցու բարեկարգությունը ձեռնարկելուց առաջ անհրաժեշտ է զարգացած և կրթված հոգևորականություն պատրաստել: Ընդունվեց հենց այդ տեսակետը: Սկզբից մտածեցին Կ.Պոլսում Դպրեվանք բացել, հետո ամենահարմար վայրը համարեցին Արմաշի վանքը, որը մոտիկ էր Պոլսին և նրա վանահայրն էր նորընտիր պատրիարքը: Այդ վանքը երեք դար արդեն գոյություն ուներ (17-րդ դարից) և այն ժամանակ էլ կրթական օջախ էր եղել: Հայ մեծահարուստ Աբիկ Ունճյանի օգնությամբ իրականացավ Արմաշի դպրեվանքի հիմնարկեքը:

1889 թ. սեպտեմբերի 18-ին Մաղաքիա Օրմանյանն սկսեց իր գործունեությունն Արմաշում, առաջին տարին մենակ, առանց աջակից ունենալու, երկրորդ տարին Օրմանյանին միացավ երիտասարդ վարդապետ Եղիշե Դուրյանը, որը տասը տարի ուսուց-

Պետերբուրգի պետական կենտրոնական արխիվից. ֆ. 821, վազ. 138, գործ 103, էջ 6-7, 11-12, 18, 24-25):

5506

չություն էր արել Պարտիզակում և հռչակվել այդ գործունեությանը: Վեց երկար ու ծիգ տարիներ այդ վանքում Օրմանյանը գործեց իբրև փոխվանահայր, իսկ Դուրյանն իբրև դպրեվանքի տեսուչ. չնայած ուսուցման տարբեր ձևերին, ավանդած տարբեր առարկաներին, երկուսն էլ ձգտում էին իրենց սաների մեջ մտցնել որոնելու ձգտումը և վերլուծելու ընդունակությունը: Արմաշն արդարացրեց Օրմանյանի հույսերը: Դա նոր դպրոց էր հայ եկեղեցու գրկում: Ինչ փորձեց ստեղծել էջմիածնում, այստեղ՝ Արմաշում, հաջողվեց իրականացնել: 1895թ. առաջին յոթ սաները վարդապետական թեզ ներկայացրին, մյուս տարին հինգ սան օժվեցին վարդապետ, իսկ 1897 թ. մի հոգի միայն մտավ հոգևոր ասպարեզ: Այդ 13 հոգևորականները իրենք էլ կարողացան աճեցնել նոր սերունդ, որոնք հասան նվիրապետական բարձր պաշտոնների: Սակայն Երուսաղեմ աքսորված Իզմիրյան պատրիարքի փոխարեն պատրիարքական տեղապահ ընտրված Բարդուղիմեոս Չամիչյանը Ազգային ժողովի նախագահ Հովհաննես Նուրյանի հետ ձգտում էին փակել այդ հաստատությունը, մանավանդ, դպրեվանքի հովանավոր Աբիկ Ունճյանը բանտարկված էր: Ազգադավ այդ գործիչների ցանկությունը չիրականացավ: Պատրիարքական ընտրությունների ժամանակ ի դերն ելան տեղապահի և Նուրյանի ձգտումները: Հարություն փաշա Տատյանի անմիջական նախաձեռնությամբ հրավիրված եկեղեցական համագումարը 1896 թ. նոյեմբերի 6-ին պատրիարք ընտրեց 55-ամյա Մաղաքիա Օրմանյանին:

Պատրիարքական ընտրությանը նախորդել էին մեր ժողովրդի համար դժնդակ օրեր: Աբդուլհամիդյան ճնշումների դեմ բարձրացել էր ազգային-ազատագրական շարժումների ալիքը: 1894 թ. Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերին հաջորդեցին տեղի հայության կոտորածները: 1896 թ. Վանի մեծ դեպքին կամ ինքնապաշտպանական մարտերին հետևեցին Վասպուրս-

կանի հայության կոտորածները: 1895-1896 թթ. Ջեյթունի հերոսական ապստամբությունը ստիպեց մեծ տերություններին բանակցությունների քողի տակ միջամտել և փրկել Օսմանյան կայսրության հեղինակությունը: Հայության բարենորոգումների խնդիրը մեծ տերությունների և թուրքական պաշտոնյաների համար դարձել էր օրակարգի խնդիր: Դրանք իրականացնելու համար 1896 թ. նոյեմբերի սկզբին ազգային կուսակցությունները (ՀՅԴ-ն) կազմակերպեցին օսմանյան դրամատան գրավումը, որին դարձյալ հաջորդեցին հայության կոտորածները:

Ահա այդ պայմաններում Գաբրիել Նորատունկյանի, Տիգրան Յուսուֆյանի, անգամ բանտարկված Աբիկ Ունճյանի սատարումով 57 քվեարկողներից 47 քվեով Օրմանյանն ընտրվեց պատրիարք: Աբդուլ Համիդը, որ տեղյակ էր 1880-ական թվականներին Օրմանյանի ազգասիրական գործունեությանը, իր կարծիքն է հայտնում Նորընտիր պատրիարքի մասին. «Թող իւր ազգը սիրե, բայց իրեն դեմ սուր չքաշե»¹: Տասնմեկ օր անց ընտրությունը վավերացվեց սուլթանի կողմից: Հայ ազգային կուսակցությունները հիշելով «Պաշտպան հայրենյացի» օրերը, սկզբում նրա մեջ տեսնում էին իրենց գաղափարակցին, իսկ սուլթան Համիդը միշտ կասկածով էր վերաբերվում նրան: Ուշադրության արժանի է մի հանգամանք. ժամանակի ընթացքում կուսակցական գործիչները հայ հանրությանը պատրիարքին ներկայացնում էին իբրև սուլթանի գործակից, իսկ Օրմանյանն իր բոլոր աշխատություններում բացահայտ գրում էր, որ կոտորածների կազմակերպիչը պետությունն էր, պետական ատյանները. «Կատարուած կոտորածները խաժամուժ ամբոխին կատաղութեան կամ վրեժխնդրութեան հետևանք չէին երբեք, այլ պարզապէս բարձրեն արծակուած հրամաններու գործադրութիւն էին և նույնիսկ

մայրաքաղաքի մեջ կատարուած 1896 թ օգոստոսի 14-ին կոտորածին գործադիրները՝ նույն օրեր Կ.Պոլիս բերուած Համիդիե գունդին քուրդերն էին...»¹: Պատրիարք ընտրվելուց հետո կոտորածի նոր փորձ տեղի ունեցավ Եվդոկիայում 1897 թ. մարտի սկզբին: Նորընտիր պատրիարքը Ազգային վարչության համագործակցությամբ բողոքագիր ներկայացրեց կառավարությանն ու արքունիքին, որի հետևանքով Հասան Ֆահմի փաշայի նախագահությամբ հանձնաժողով ստեղծվեց և Եվդոկիա ուղարկվեց: Արդյունքում 72 թուրք մեղադրվեցին և դատապարտվեցին: Նորընտիր պատրիարքի աջգնապատ գործունեության հետևանքն էր, որ շուրջ 1200 հոգու բանտարկվածների և մահվան դատապարտվածներ ընդհանուր ներում ստացան, որոնց շարքում էին չորս անվանի հոգևորականներ՝ Եզնիկ Եպիսկոպոս Ապահունի, Հակոբոս վարդապետ Շահպաղյան, Հուսիկ քահանա Քաջունի և Վահան քահանա Խոյեան, որոնց Օրմանյանը պարտավորվում է պահել պատրիարքարանի հսկողության ներքո: Ամենօրյա հարաբերություն պաշտպանելով Բ.Դռան և անձամբ սուլթանի հետ՝ պատրիարք Օրմանյանը գործի էր դնում բոլոր միջոցները, որպեսզի չկրկնվեն 1894-1896 թթ. իրադարձությունները, քանի որ փորձով համոզվել էր, որ «գոհուած երեք հարյուր հազար կեանքեր չէին կրցած եվրոպացիները շարժել և գործի մղել»²: Սուլթան Համիդի հակահայ գործողությունները զսպելու համար ցուցաբերած դիվանագետի հատկությունները վկայում են նրա հեռատեսության մասին: 12 տարի պատրիարք լինելու ողջ ընթացքում Օրմանյանը հոգեբան փիլիսոփայի հմտությամբ բնութագրում է Աբդուլ Համիդի վարչական ընդունակությունների դրական և բացասական կողմերը: Վերջինս գահ էր բարձրացել Աբդուլ-Ազիզի

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 176:

² Նույն տեղում, էջ 178:

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 171:

և Մուրադի սպանություններով, նրանց դիակների վրա, դարձել էր խիստ կասկածամիտ և բոլորի մեջ տեսնում էր իր դեմ դավադրություն լարողի: Ընդգծելով Համիդի վարչական կարողությունները, հմուտ արտաքին քաղաքականությունը, մեծ աշխատասիրությունը, խորաթափանցությունը, Օրմանյանը նշում է, որ կայսերական գահի երեք ոտքերը հաստատուն էին՝ մատնացույց անելով վերոհիշյալ առանձնահատկությունները: Գահի կաղացող չորրորդ ոտքը Օրմանյանը համարում է իր հպատակ ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքը. կասկածոտ, անձնական կյանքի համար ծայրահեղության հասած երկչոտ սուլթանի քաղաքականություն էր. «Զսպել և միայն զսպել եղած է իւր ներքին կառավարութեան ոճը, շահիլ և սիրուիլ բոլորովին օտար էր իր միտքէն և այս էր կայսերական գահուն կաղացող չորրորդ ոտքը»¹:

Համիդը սարսափում էր, որ հայերն իր դեմ մահափորձ են կազմակերպելու օդապարիկով Ելդըզի մեջ իջնելու միջոցով և խուսափելու համար անընդհատ փոխում էր իր ննջարանը. ուժեղ ամրացնել էր տալիս պատուհանների վանդակները, բայց ոչ մի միջոց, այդ թվում նաև Օրմանյանի՝ հանդարտեցնելու փորձերը չեն փոխում իրադրությունը: Հայերից զգացած երկյուղն այնքան մեծ էր սուլթանի մեջ, որ սկսում է կասկածել նաև պատրիարքին, նրան անընդհատ պահում է իր տեսադաշտում և առիթը բաց չի թողնում վերջինիս շքանշաններով պարգևատրելու, համակրանքը շահելու համար: Սակայն Համիդը շարունակում է իր հակահայ գործողությունները. ճիշտ է զանգվածային կոտորածները չեն կրկնվում, բայց սաստկանում էին հալածանքներն, ընդհանրապես, և մտավորականների նկատմամբ՝ առանձնապես, հարկերի բարձրացումը, բուն Արևմտյան Հայաստանի հայության

երթնեկության արգելքները, մշակութային ընկերությունների գործունեության խափանումը: Հաշվի չառնելով սուլթանի՝ պատրիարքի համակրանքը շահելու քաղաքականությունը, Օրմանյանը «երբեք չէր դադարել զանգատի և բողոքի ծայնը բարձրացնել կեղեքիչ կարգադրութեանց դեմ և մինչև իսկ հրաժարականով քաշուելու յայտարարութեան դիմել, եթե պահանջուած դիտողությունները չիրամայուէին»¹: Քանի անգամ պատրիարքը կրկնում է իր հրաժարականները. 1899 թ. օգոստոսին տրված հրաժարականի պատճառը համարելով այն, որ «հայերը բոլոր օրինական իրավունքներէ և վայելումներէ զրկուած են», նա հոկտեմբերին ներկայացնում է գրավոր հրաժարական՝ սկզբում արդարության և կրոնի նախարարություն, ապա՝ արքունիքին: Ներքին գործոց նախարարը 1900 թ. ապրիլի վերջին կանչում է Օրմանյանին և հորդորում հետ վերցնել հրաժարականը: Երկար տևած այդ հրաժարականը պատրիարքը ետ է վերցնում, որովհետև, ճիշտ է, բոլոր պահանջները չեն բավարարվում, բայց համեմատական փոփոխություններ են կատարվում. «գավառացի ազգայնոց կացութիւնը տանելի ըլլալու չափ բարվոքեցաւ...»²: Մյուս հրաժարականի առիթը եղավ Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության հարցը: Գրիգոր Ալեքսանյանի ընտրությունը սուլթանը չվավերացրեց, իսկ նրա մահից հետո, երբ պետք է կատարվեին կաթողիկոսական նոր ընտրություններ, Բ.Պոռը, անձամբ սուլթանը հրահանգեցին Կիլիկիո աթոռն անկախ հայտարարել Կ.Պոլսո պատրիարքությունից, դրա միջոցով նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գերակայությունից: Այդպիսով թուլանում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հեղինակությունը: Այդ նկատառումով էլ 1902թ. հուլիսին պատրիարք Օրմանյանը հրաժարական ներկայացրեց Բ.Պոռանը: Բանակցություններ են սկսվում այդ հարցի շուրջ.

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 184:

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 193:

² Նույն տեղում, էջ 197:

դրանք ավարտվում են պատրիարքի հաղթանակով և 1902 թ. օգոստոսի վերջին Օրմանյանը ետ է վերցնում հրաժարականը, որովհետև ճանաչվում են և՛ Կ.Պոլսո հայոց պատրիարքի, և՛ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրավունքներն ու գերակայությունը Կիլիկիո աթոռի վրա: Տեղի են ունենում նոր կաթողիկոսական ընտրություններ և Երուսաղեմի լուսարարապետ Սահակ Խապայան եպիսկոպոսն ընտրվում է Կիլիկիո կաթողիկոս: Չորս անգամ Օրմանյանը հրաժարական ներկայացրեց կամ Բ.Դեանը կամ սուլթանին: Դրանք նա համարում է բողոքի ցույցեր, «լարախաղացի հնարքներ, որ ստիպված էր հաճախ աճապարարությանը դիմել»¹:

Սակայն այդ ընթացքում սաստկանում են կուսակցությունների, մանավանդ ՀՅԴ-ի հետապնդումները: 1903 թ. հունվարին նրա դեմ մահափորձ է կատարվում: Օրմանյանն այդ դեպքը համարում է «տղայական ձեռնարկ», որպեսզի որևէ մեկը չտուժի դրանից, իսկ ՀՅԴ-ի պաշտոնական օրգան «Դրոշակը» դեպքը համարում է «անհատական նախաձեռնության արդյունք», որին մասնակից չէ որևէ կուսակցություն:

Օրմանյանի երկարատև պատրիարքական շրջանի գործունեության ամենամեծ արդյունքն արևմտահայության ազգային սահմանադրության պաշտպանությունն էր թուրքական կառավարության արգելակման քայլերից: Կառավարությունը դեռևս Մատթեոս Իզմիրլյանի, ապա Խորեն Ալըզյանի պատրիարքության շրջաններից առաջարկում էր քննարկել Սահմանադրությունը՝ այն կասեցնելու միտումով: Հնարավոր և անհնար բոլոր միջոցներով գործող պատրիարքը դիմադարձ կանգնեց այդ քայլին. «Կառավարութեան գլխավոր նպատակն էր Քաղաքական ժողովը և մնայուն երեսփոխանութիւնը և ժողովրդական քուէով ընտրու-

¹ Տե՛ս Հ. Սիրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, թ. է, էջ 47:

թիւները ջնջել, սակայն մենք չիմանալու և չը կռահելու դեր կը պահէինք»¹: Տասներկու տարի անընդհատ Քաղաքական և կրոնական ժողովի հիմնական անդամների մասնակցությամբ ժողովներ գումարվեցին, որոնք կառավարությանը ներկայացվեցին իբրև հավաքներ՝ տարբեր առիթներով, ոչ թե Ազգային ժողովի նիստեր: Օրմանյանն իրավունք ուներ հայտարարելու. «Այսօր 12 տարի ետքը, Սահմանադրութիւնը ամբողջ պահած ըլլալու և անվնաս ազգին վերադարձած լինելու գոհունակութիւնը կըզգամ»²:

Օրմանյանի պատրիարքության դժնդակ տարիներն ավարտվեցին 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումով: Սկզբում հավատալով երիտթուրքերի խոստումներին՝ ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն կարգախոսներին, հայ ազգային կուսակցությունները, մանավանդ նախկին պատրիարք, աքսորական Մատթեոս Իզմիրլյանը, որ արդեն վերադարձել էր Երուսաղեմից և դարձյալ վերընտրվել պատրիարք, ստիպեցին Օրմանյանին հրաժարական ներկայացնել, ավելի ճիշտ՝ Ընդհանուր ժողովը նախկին պատրիարքին հռչակեց հրաժարյալ և դատի ենթակա ամբաստանյալ: Երկու տարուց ավելի տևեց դատական քաշքշուկը: Այդ ընթացքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրված և օծված Մատթեոս Իզմիրլյանը վախճանվեց և սկսվեցին կաթողիկոսական նոր ընտրություններ:

Թեև ամբաստանյալ, քաղաքական մեկուսացված կյանքով ապրող Մաղաքիա Օրմանյանն իրեն նվիրել էր գիտությանը, ազգի և եկեղեցու պատմության շարադրանքին: Երբ դեռ չէր կայացել Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի դատավարության նիստը, Արևելյան Հայաստանում, Էջմիածնում ծավալված կաթողիկոսական

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 208:

² Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Յիշատակագիրք երկու տասնամեա պատրիարքութեան, պրակ 1, Կ.Պոլիս, 1910, էջ 3:

ընտրությունների թո՛ւ ու բո՛հի մեջ կաթողիկոսական նոր ընտրելի է առաջադրվում նաև ամբաստանյալ պատրիարքը: Այդ հանդուգն և խիզախ քայլին դիմողը և թեկնածու առաջադրողն էր 20-րդ դարի մեր «Ղևոնդ Երեցը», 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի մասնակից Գարեգին վաղապետ Հովսեփյանը, ով մի քանի տարի անց ինքն ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս: Այդ քայլն նա ձեռնարկեց 1911 թ. Թիֆլիսում հրատարակած «Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան և կաթողիկոսական ընտրութիւն» գրքույկով, որում ըստ պատշաճի գնահատեց «մի բարձրաստիճան հոգևորականի, որ ծանր օրերի մեջ ցույց տուած իւր խելոք գործունեութեան համար արժանի էր երախտագիտութեան և շնորհակալութեան»¹: Դատապարտելով Կ.Պոլսի քաղաքական լրագրությունը, Գ. Հովսեփյանը Օրմանյանին ներկայացնում է իբրև «Գիտուն, քաղաքագետ, լեզվագետ, փորձառու, մեր եկեղեցու անցյալին և ներկա պահանջներին քաջ ծանոթ և գործունեության անսահման եռանդով լցված»² անձնավորություն: Երիցս իրավացի էր Գ. Հովսեփյանը:

Հասարակական կյանքից լիովին մեկուսացված Օրմանյանը ոչ թե հուսահատական ձիգեր էր անում իրեն արդարացնելու, այլ նվիրվել էր գիտական աշխատանքներին: 1909 թ. հունվարին ավարտեց «Համապատումը»՝ չորս ավետարանների մեկնությունը, բացատրություններով, Պաղեստինի տեղագրական պատկերներով: Այն լույս տեսավ 1909 թ. փետրվարին: Հեղինակը «Համապատումի» նպատակ է համարում «Ավետարանը ժողովուրդին ընտելացնել»³: Գիրքը ժողովրդի մեջ լավ ընդունելություն գտավ: Օրմանյանը շարունակեց իր հոգևոր-մտավոր գործունեությունը: Հայ եկեղեցին եվրոպական հասարակությանը իս-

կապես, ծանոթացնելու նպատակով նա ձեռնամուխ եղավ ֆրանսերեն աշխատությունն պատրաստել «Հայոց եկեղեցի» ընդհանուր վերնագրով, որը պարզ և ամփոփ պարունակելու էր նրա պատմությունը, վարդապետությունը, դավանությունը, բարեկարգությունը, վարչությունը և ներկա կացությունը: Հեղինակի նպատակն էր համաշխարհային հասարակությանը ներկայացնել հայոց եկեղեցու «ազատախոհութիւնը, իբրև տիպար մը, որ կրնա ըլլալ բաժանեալ եկեղեցիներու միութեան մոտենալու»¹: Գիրքը լույս տեսավ Փարիզում հայտնի հայագետ Ֆրեդերիկոս Մաքլերի միջնորդությամբ, հրատարակիչ Էմեսթ Լըրույի կողմից: Աշխատության առաջաբանը գրել էր ֆրանսիացի գիտնական Բերտրան Բարեյլը, որն ըստ արժանվույն գնահատելով այդ աշխատությունը, իր հիացմունքն է արտահայտում հեղինակի մտքի ազատության նկատմամբ, գտնելով, որ այն «զարմանք կը պատճառէ եվրոպացի ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ ազատութեամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլ»²: Այնքան մեծ էր գրքի ազդեցությունը Եվրոպայում, որ այն թարգմանվեց և հրատարակվեց նաև անգլերեն³, ռուսերեն⁴, ապա հեղինակն այն դարձրեց հայերեն, որն ունեցավ երեք հրատարակություն: Այդ աշխատությամբ «Հայոց եկեղեցվոյն արժանիքը բոլոր լուսավորեալ և գիտական աշխարհի մեջ տարածուեցաւ»⁵: Այս գիրքը ևս դասվեց Հռոմի պապի արգելված գրքերի շարքը (1911 թ. ապրիլ), դրանով ավելի բարձրացնելով աշխատության հեղինակությունը:

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 296:

² [Մանրամասն տես Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցի, Կ.Պոլիս, 1911 (Երևան, 1993), էջ 2]:

³ [See M. Ormanian, The church of Armenia, Oxford, 1912, 1954]:

⁴ [Архиепископ Макария Орманиян, Армянская Церковь. Ереван, 2012]:

⁵ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 298:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1961, թ. Ծ, էջ 22:

² Նույն տեղում:

³ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 296:

Մինչ հեղինակը զբաղված էր այսպիսի ուսումնասիրություններով, Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի Քննիչ հանձնախումբը շարունակում էր Մաղաքիա Օրմանյանի գործի քննությունը: 1908 թ. նոյեմբերից մինչև 1910 թ. հոկտեմբեր քաջքշելուց հետո հանձնաժողովը նոր ամբաստանություն ներկայացրեց Ատենապետաց դիվանին 1911 թ. հուլիսին, որը դարձյալ ձգձգվեց մինչև 1912 թ. վերջը: Օրմանյանի ամբաստանության հարցի քննարկման ժամանակ դատապաշտպանի դեր ստանձնեց Գրիգոր Զոհրապը, որն իբրև հմուտ իրավաբան պաշտպանեց վերջինի իրավունքները, ինքն իր կողմից դատապարտելով Ազգային ժողովի բոլոր անդամներին, որ այդ ազատության ժամանակաշրջանում (ակնարկում է երիտթուրքական հեղափոխությունը), երբ հինգ տարի Սահմանադրությունը գործադրելու իրավունք ունեն, արդյոք նրա «տարրական և հիմնական պայմանները հարգված են»¹: Զոհրապի պաշտպանական ելույթն այնքան տպավորիչ էր, որ Օրմանյան սրբազանը անպարտ հռչակվեց: 1913 թ. մարտին Օրմանյանը եկեղեցական երեսփոխան ընտրվեց, իսկ 1914 թ. ապրիլին ընտրվեց առաջին ատենապետ, որը չհասցրեց պաշտոնավարել, որովհետև Կ.Պոլսից հեռացել էր: Նույնիսկ առաջարկություններ եղան տարբեր գավառներում հոգևոր առաջնորդի պաշտոն վարելու (Ադանա, Եգիպտոս), սակայն Օրմանյանը գերադասեց գիտական գործունեությունը: Ղա եղավ սրբազանի իրական դափնեպսակը: Օրմանյանը սկսեց «Ազգապատումը»՝ հայ եկեղեցու և ազգի «գուզընթաց պատմությունը», որը գրել ձեռնարկեց 1910 թ. վերջերին: Առաջին հատորը լույս տեսավ 1912 թ. սեպտեմբերին: Այդ ժամանակի համար արտակարգ մի աշխատություն էր դա, որ այսօր ևս պահպանում է գիտականության բարձր մակարդակը, օգտագործված աղբյուրների և հեղինակների նշումը: Այսօր էլ

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1961, թ. Ե, էջ 2:

այն զարմացնում է իր ընդգրկումով, լայնքով և խորությամբ: Զարմանում ես, որ նման մակարդակի և ծավալի աշխատանք կատարել է մի անհատ, ոչ թե գիտական մեծ հաստատություն: Երկու հատորը միասին կազմում էին 3400 էջ. այդտեղ պատմությունն սկսելով Քրիստոսի ժամանակներից, հեղինակն այն հասցնում է մինչև 1808 թ.:² Ղանիել Սուրմառեցի կաթողիկոսի մահը: Երրորդ հատորը հեղինակը ծրագրել էր հասցնել մինչև 1909 թ.:³ Մատթեոս Իզմիրլյանի կաթողիկոսության սկիզբը: Սակայն Ազգային ժողովը նրան հանձնարարեց մեկնել Երուսաղեմ՝ պատրիարքության գործերն ուսումնասիրելու: Այդ խնդրով նա զբաղվել էր դեռևս պատրիարքության տարիներին, մինչև հրաժարական տալը: 1908 թ.-ից մինչև 1914 թ. Օրմանյանը բոլորովին չի զբաղվում այդ խնդրով: 1914 թ. Երուսաղեմում նա քննարկում է ղեղծումների բազմաթիվ հարցեր, դրա հետ միասին զբաղվելով իր ամենասիրելի գործով. տեղի ժառանգավորացում սկսում է դասախոսել Ավետարանի ներածություն, տրամաբանություն և հոգեբանություն, բնական և ջատագովական աստվածաբանություն, դրա հետ միասին սկսում է «Ազգապատումի» Գ հատորի աշխատանքները: Շարադրանքն ընդատվում է, որովհետև հեղինակի տրամադրության տակ համապատասխան աշխատություններ և աղբյուրներ չկային:

Օրմանյանը Երուսաղեմում էր, երբ սկսվեց Առաջին աշխարհամարտը, որի ընթացքում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի ամենամեծ ողբերգությունը՝ Մեծ Եղեռնը: Կյանքի վերջին տարիներին գրված «Խոիք և խօսքի» մեջ Օրմանյանն արտակարգ ճիշտ գնահատական է տալիս ռուս-թուրքական պատերազմի կոլկասյան ճակատում կատարվող ռազմական գործողություններին, հայերի նկատմամբ իրագործած քստմնելի երկույթներին: Նա ապացուցում է, որ թուրքական կառավարությունն իր պետության մեջ գործեց ամենամեծ սխալը. «Հայը Թուրքիո անհրաժեշտ

տարրն է... Թուրքիո գավառները շենցնողը, հողը մշակողը, առևտուրը ապահովողը հայն է եղած և հայն է տակավին, հայը Թուրքիայեն պակսեցնողը Թուրքիո ռիսերիմ թշնամին կըլլա: Թիւրքիա իւր իսկ ինքնութիւնը կը վտանգե, երբ հայը կը ջնջե»¹:

Պատրիարքութեան հոգևորականների հետ Օրմանյանն ար- սորվեց Ղանասկոս, որտեղ էլ ավարտեց իր «Խոհք և խօսքը»: Այն, ինչպես նաև «Ազգապատումի» Գ հատորը հրատարակվե- ցին հետմահու: 1918 թ. մայիսի վերջերին հնարավորություն է ստեղծվում Կ.Պոլիս վերադառնալու համար: Նոյեմբերի 19-ին 78 տարեկան Մաղաքիա Օրմանյանը կնքում է իր մահկանացուն, ա- վարտվում է մի փոթորկոտ կյանք, սակայն ողջ հայությանը և քա- ղաքակիրթ քրիստոնյա աշխարհին մնում է նրա թողած պատմա- գիտական, հոգևոր-իմաստասիրական մեծ ժառանգությունը: Եթե չթվարկենք նրա հրատարակած բազմաթիվ հոդվածները, այլ նշենք միայն ծավալուն աշխատությունները, ապա «Ազգապա- տումի» երեք հատորները, «Հայոց եկեղեցին» աշխատության տարբեր լեզուներով հրատարակությունները, 12-ամյա պատ- րիարքություն «Հիշատակագիրքը», «Խոհք և խօսքը» հնարավոր չէ պատկերացնել, որ պատկանում է մի հոգևորականի գրչին: Իր կատարած անխոնջ աշխատանքը ժամանակակիցների և հետա- գա սերնդի կողմից գնահատվել է ըստ արժանվույն, իսկ հասա- րակական գործունեությունը ժամանակակիցների կողմից արժա- նացել է երկակի՝ հակասական գնահատականների. նա և՛ բարձր է գնահատվել, և՛ այպանվել:

Անցել են ժամանակներ և տարիներ հետո նոր սերունդը պարտավոր է գնահատել հայոց եկեղեցու և հայոց պատմության անխոնջ հետազոտողին: Առաջին փորձն արվել է 1961-ին և 1962-ին, երբ էջմիածին հանդեսում լույս է տեսել Հակոբ Սիրու-

նու «Օրմանյան և իր ժամանակը» աշխատությունը: Չնայած իր բարձր արժանիքներին, վերոհիշյալ աշխատության մեջ առավել քննարկվում է նրա գործունեության տարբեր շրջափուլերը: Ղեռս քննարկման և վերլուծության չի ենթարկվել նրա գիտա- կան ծանրակշիռ գործունեությունը և թողած ժառանգությունը: Մեր սերունդը և ապագայի ուսումնասիրողները պարտք ունեն հատուցելու անխոնջ ազգային-հոգևորական գործչի, հայոց եկե-ղեցու նվիրյալ որդու, մեծ քաղաքացու, գիտնականի և հայի հան-դես:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2011, № 3, էջ 14-32:

Է. Կոստանդյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2013, էջ 416-434:

2. Մաղաքիա Օրմանյանի պատմագիտական հայցքները

Հայ եկեղեցու պատմության մեջ հազվադեպ են այն անձնա- վորությունները, որոնք իրենց մեջ միավորում են հոգևորականի աշխատանքային և տեսական գործունեությունը: Մաղաքիա Օր- մանյանը XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ եկեղեցու և հա- սարակական-քաղաքական կյանքի ականավոր ներկայացուցիչ- ներից մեկը, այդ եզակի դեմքերից է: [Օրմանյան պատմաբան գիտնականի մեծությունը, նրա կատարած անչափելի աշխատան- քն ընդգծվում է «Ազգապատում» երեք հատորանոց աշխատու- լյան մեջ]: [Այդ հսկայածավալ աշխատանքի] լրիվ վերնագիրն է «Ազգապատում. հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկիզբէն մինչև մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմո-ւած»: Կոթողային այս ուսումնասիրությունն իրականում իր մեջ ամփոփում է հայ ժողովրդի երկհազարամյա պատմությունը Թա-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 337:

դեռևս Առաքյալից սկսած մինչև XIX դարի առաջին տասնամյակը Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցին: Այդ գրքի մեջ անքակտելիորեն իրար են միահյուսված հայ ժողովուրդն ու իր եկեղեցին իբրև անբաժան, մեկը մյուսով պայմանավորված էություններ: Դարեր ի վեր պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի համար եկեղեցին իրականացրել է ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքական-պետական իրավասություններ, իր մեծ ավանդն է ներդրել հայապահպանության, ժողովրդի հավաքականությունն ու միասնությունն ամրապնդելու դժվարին գործում: Այդ պատճառով «Ազգապատումի» երեք հատորներն իրականում հայ ժողովրդի ինքնատիպ պատմությունն են գրված մեկ անձի կողմից: Անգամ թեթևակի ծանոթությունը աշխատության հետ զարմացնում է ուսումնասիրողներին հեղինակի տքնաջան աշխատանքով, անափ աշխատասիրությամբ, գործի ընդգրկման լայնքով և խորությամբ:

Քանի որ ես հայ ժողովրդի պատմության XIX դարի մասնագետ եմ, ապա այստեղ քննարկելու եմ «Ազգապատումի» միայն Գ հատորում արտահայտված պատմագիտական հայացքները: Գ հատորն ընդգրկում է 1809-ից 1908 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: Թե ինչ մեծ նշանակություն է տալիս հեղինակն այդ ժամանակաշրջանին, երևում է հատորների բովանդակության համեմատությունից: Ա և Բ հատորներն ընդգրկում են մեր թվարկության I դարից մինչև XIX դարն ընկած ժամանակաշրջանը, իսկ Գ հատորը միայն XIX դարը և XX դարի առաջին տասնամյակը: Երկու հատորների պատմությունը Օրմանյանը շարադրում է պատմիչների, իրենից առաջ գրված աշխատությունների հիման վրա այն դնելով և քննարկելով պատմաբանի իր պրիզմայով, իսկ Գ հատորի իրադարձությունների մեծ մասի ականատեսն և մասնակիցն է եղել հեղինակը: Այդ հանգամանքը յուրօրինակ ձևով և հեշտացնում, և դժվարացնում էր Օրման-

յանի գործը: «Պատմագրին դերը»¹ խորագիրն ունեցող հատվածում Օրմանյանը գրում է, թե ուսումնասիրողներից ոմանք անպատշաճ են համարում ժամանակակից պատմություն գրելը թողնելով այն հետագա սերունդներին, որ «անկողմնակալ կերպով և առանց կիրքի, առանց անձնական տեսութանց եղելութիւնները կշռեն և պատմեն»²: Նա չի ցանկանում հետևել այդ ընթացքին գտնելով, որ «պատմական եղելութիւնները պետք է ժամանակակիցներէ, իմա՝ գիտակից և մասնակից անձերէ վկայվին, որպեսզի տրամաբանական և իրավագիտական տեսակետով ալ ստուգութեան հավաստիքը կրեն և իրոք ալ մեր հետազոտութեանց մէջ միշտ ժամանակակիցներու, գոնե մերձակիցներու վկայութեանց և գրութեանց կը դիմենք ստուգութեան փաստ գտնելու համար»³: Մյուս կողմից Օրմանյանը զգուշացնում է պատմաբան գիտնականներին, որ «անձնական կրքերը և անհատական կարծիքները չմատուցվեն իբրև պատմութիւն», ուստի դրա համար անհրաժեշտ է չափավոր լինել գնահատականների և քննադատության մեջ, չշռայլել ոչ զովեստներ, ոչ պարսավանքներ: Իր գործի դժվարությունը նա բացատրում է նրանով, որ «ազգային ժամանակակից պատմութիւնը տակավին իր պատմաբանը ունեցած չէ և կերպով մը այդ դատարկը լեցնելու կոչված կը գտնվինք»⁴:

Քննենք, թե ինչպես է կատարում իր խոստումները ժամանակի անխոնջ հետազոտողն ու պատմագիրը: XIX դարի ուսումնասիրությունը Օրմանյանն սկսում է Եփրեմ Չորագեղցու կաթողիկոսական շրջանից, այսինքն XIX դարի սկզբից, երբ Ռուսաստա-

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, հ. Գ, էջ 4579–4582:

² Նույն տեղում, էջ 4580:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 4581:

նը, վերջացնելով Պետրոս Մեծի ժամանակից սկսած հետախուզական գործողությունները, նպատակամղվում է աստիճանաբար իր տիրապետությունը հաստատել Անդրկովկասում: Դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ռազմական գործողությունների նկարագրությունից անգամ մենք զգում ենք Օրմանյան պատմագրի ռուսամետ ուղղվածությունը: Ինչքան էլ նա անկողմնակալ դիրք գրավելով մեծարանքի խոսքեր է գրում Աբբաս Միրզայի մասին, այնուամենայնիվ, անթաքույց նշում է արևելահայերի, ինպես նաև արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշման մասին, «ռուսաց հանդէպ հայերուն ունեցած մեծ վստահութեան և մեծ համակրութեան մասին»¹, շեշտում պարսկական «անկանոն և բռնական տիրապետութեան նեղութիւնները», որոնց պատճառով «Ռուսիա իբրև ազատարար կողջունուէր և անոր գալուստը կը բաղձացուէր»: Օրմանյանը գովեստով է արտահայտվում ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցած հայ կամավորների մասին, շեշտում այդ գործում Ներսես Աշտարակեցու մեծ ներդրումը, ի վերջո՝ Արևելյան Հայաստանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելը: Այս իրադարձությունների բացատրության ժամանակ պատմաբանն անդրադառնում է Ներսես Աշտարակեցի և Երմուկով, Աշտարակեցի և Պասկևիչ, Աշտարակեցի և Կարբեցի փոխհարաբերություններին և աներկբայորեն մեղադրում Պասկևիչին ու Կարբեցուն, գովաբանում Ներսես Աշտարակեցուն, նշում նրա մեծագործությունները բոլոր ասպարեզներում: Փաստորեն Օրմանյանը տարբերակված մոտեցում է ցուցաբերում Ռուսական կայսրության նկատմամբ: Դրական գնահատական տալով Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացմանը, նա բացասական դիրքորոշում է ընդունում Ռուսաստանի Հայաստանում վարած գաղութային քաղաքականության նկատմամբ, որն արտահայտ-

վում է Ռուսաստանի կողմից հայկական մարզ ստեղծելու, ապա վերացնելու և հայ եկեղեցու կանոնադրությունն ընդունելու մեջ²: Խիստ քննադատության են արժանանում «Положение»-ի հեղինակները, որոնց հաստատել էր ցարական կառավարությունը, և բոլորովին անտարբեր էր գտնվել ժամանակի կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցին: Դրանք Սերովբե Արարատյանը և Շահան Զրպետյանն էին, մեկը կաթոլիկ հոգևորական, մյուսը՝ կաթոլիկ աշխարհական, հայոց լեզվի ուսուցիչ Փարիզում, որոնք անհաղորդ էին ազգային եկեղեցու ավանդություններին և եկեղեցական կանոնակարգին, նրանք «ոչ հայոց գիրը գիտէին և ոչ պատմութիւնը, ոչ եկեղեցական օրէնքները և ոչ ծէսերը»³: Քանի որ ռուսական պետության սկզբունքը եկեղեցական իշխանությունը պետական իշխանությանը ենթարկելն էր, եկեղեցի և պետություն հարաբերությունների մեջ գերագույնը պետությունն էր, ապա այդ պատճառով Ռուսական կայսրությունը ցանկանում էր այդ սկզբունքները տարածել իր իրավասության տակ գտնվող բոլոր եկեղեցիների վրա: Օրմանյանը սուր քննադատության է ենթարկում «Положение»-ն, մեկ առ մեկ քննարկում նրա 141 հոդվածները, որոնք վերաբերում էին հայ եկեղեցու ընդհանրական իրավունքներին և արտոնություններին, կաթողիկոսին, Սինոդին, պրոկուրորին, թեմակալ առաջնորդներին, հոգևոր դպրոցներին, եկեղեցու և հոգևորականների եկամուտներին և այլն: Օրմանյանին ամենից շատ վրդովեցնում էր այն փաստը, որ «Положение»-ն աշխարհականներին հեռացնում էր եկեղեցու գործերին միջամտելուց, մինչդեռ դա ամբողջովին հակասում էր հայ եկեղեցու ազգային բնույթին: Մյուսը՝ Սինոդի և պրոկուրորի ստեղծումն էր, իսկ ամենաբացասականը պետական իշխանության միջամտությունն էր եկեղեցու

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 3898:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4250–4259:

³ Նույն տեղում, էջ 4152:

գործերին: Այնուհանդերձ, Օրմանյանը միանգամայն անաչառ գնահատական է տալիս «Положение»-ին, նշելով նրա առավելությունը արևմտահայոց Ազգային սահմանադրության նկատմամբ. «Եկեղեցական բարեկարգութեան համար աւելի ազդեցիկ եղած է Պոլսեանին թուսահայոց համար, քան սահմանադրութիւնը տաճկահայոց համար»¹: Օրմանյանը քննադատական վերաբերմունք է դրսևորում նաև ցարական կառավարության 1903 թ. հունիսի 12-ին ընդունած հայ եկեղեցու կալվածքները և ողջ ունեցվածքը պետականացնելու (բռնագրավելու) օրենքի նկատմամբ: Շեշտելով, որ հայ եկեղեցու ունեցվածքը ստեղծվել է ողջ աշխարհի հայության նվիրատվություններից, նա իբրև արևմտահայոց պատրիարք իր բողոքն է արտահայտում Կ. Պոլսի Կրոնական ժողովի անդամ հոգևորականների անունով և ստորագրություններով բողոքի դիմումներ է հղում ցարական արքունիքին: Այդ իրադարձությունների մանրամասն նկարագիրն իր արտացոլումն է գտել «Ազգապատումի» Գ հատորում²: Ընդգծելով ցարիզմի քաղաքականության հակահայկական ուղղվածությունը, Օրմանյանը աչառու վերաբերմունք է դրսևորում ազգային կուսակցությունների գործունեության նկատմամբ, ողջ մեղքը բարդում է նրանց վրա, ճիշտ չըմբռնելով (գուցե և չցանկանալով տեսնել) պատճառա-հետևանքային կապը:

Օրմանյանի պատմագիտական հայացքներից հետաքրքիր է նրա վերաբերմունքը արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության նախագծի նկատմամբ, անդրադառնալով ժողովրդական ցույցերին, սահմանադրության հեղինակներին, ապա կառավարության կողմից նրա հաստատմանը: Նշելով, որ Սահմանադրության նախնական տարբերակն ունեցել է 150 հոդված, իսկ պետության

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4267:

² Նույն տեղում, էջ 5560–5592:

կողմից հաստատվածը ընդամենը 99-ը, չնայած այն հանգամանքին, որ ավելացել են նոր գլուխներ, նա մեկ ամիս քննարկում է և ցույց տալիս, որ նախնական տարբերակն ավելի առաջադիմական էր և օգտակար ազգի համար, քան պետության կողմից հաստատվածը: «Ո՞վ կարող է լինել Կ. Պոլսի պատրիարք» հարցին Սահմանադրության նախնական տարբերակը փաստում էր, որ պատրիարքը պետք է լինի էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրված եպիսկոպոս: Պետության կողմից հաստատված տարբերակում ջնջվում է էջմիածնի կաթողիկոսի հիշատակությունը և հաստատվում «գոնե՞ի հորմէ սկսեալ օսմանեան հպատակ»-ը, որի պարտականությունն է «հաւատարիմ մնալ տերութեան և ազգին»: Քննարկելով սահմանադրության տարբերակի՝ պետության կողմից ջնջված և ավելացված հոդվածները Օրմանյանն իր առաջ խնդիր է դնում «իբրև անաչառ պատմագիր և անկաշկանդ քննասէր» իրականության պարագաները չծածկել իր ընթերցողներից: Իսկ որո՞նք են այդ պարագաները: Արձանագրելով, որ Սահմանադրության հաստատումից հետո 1860 թ. սկսած անցած կես դարը (այսինքն մինչ աշխատությունը գրելու ժամանակահատվածը) եղել է ազգային զարգացման և հառաջադիմության շրջան, նա գտնում է, որ ճիշտ էր լինի այդ ամենը վերագրել արևմտահայերի Սահմանադրությանը, որ դա դարի պահանջն էր, միջազգային շփումների արդյունքը, մանավանդ՝ «պետք է մոռնալ, որ թուսահայեր առանց տաճկահայոց Սահմանադրութեան անոնցմէ աւելի յառաջացած և զարգացած կը գտնուին այսօր»¹: Օրմանյանն իրավացիորեն արևմտահայերի սահմանադրությունը համարում է «զաղղիական երկրին ու մթնոլորտին ազդեցութիւններէն առաջնորդուած» մի կանոնադրություն, ակնարկելով, որ նրա հեղինակներն իրենց կրթությունը ստացել են Ֆրանսիայում և սահմանադ-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4689:

րությունը գրել են ըստ այդ երկրի պահանջների. նրա մեջ խախտված է հոգևորականների և աշխարհականների թվական հարաբերությունը, և Օսմանյան պետությունը նրանից հանեց ժողովրդավարական հոգվածները և հաստատեց իրեն հարմար տարբերակը (Մ. Նալբանդյանի բնորոշումով «թլփատված սահմանադրությունը»), որի հաստատողն ինքը թուրքական եպարքոսը, հայոց Սահմանադրությունն անվանեց «քառակուսի անիվ մը, որ զայն դարձնել ուզողներուն փորձանք պիտի ըլլա»: Այս բոլորը բացահայտելուց հետո Օրմանյանն ավելացնում է. «պատմագիրի անհրաժեշտ ամնչութենէն չխուսափելու տեսակետէն այդ տողերուն շարժառիթը»¹: Իսկ մենք կավելացնենք, որ հարգանքի արժանի է հեղինակի խոստովանությունը, եթե հաշվի ենք առնում ով է հեղինակը և երբ է գրվել աշխատությունը:

Առանձնահատուկ է Օրմանյանի հայացքը «հայկական խնդրի» (կամ հարցի) առաջացման նկատմամբ: Մանրամասն քննարկելով 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառները, ընթացքը և հետևանքները Սերբիայի և Չեռնոգորիայի անկախությունը, ազատ Բուլղարիան, Բոսնիան և Հերցեգովինան Ավստրիային հանձնելը, նա գրում է. «Հայն ալ նեղուած ու հարստահարուած տարր մըն էր Թուրքիոյ մեջ... զի Ասիոյ խորքերը անտեր ու անտերունչ մնացած էր... անզուսպ ցեղերէ շրջապատեալ և ոչ ընտրելագոյն պաշտոնեաներով կառավարուած»: Արևմտահայության վիճակի նկարագրությունից նա անցնում է Ն. Վարժապետյանի գործունեության գնահատականին՝ նրան վերագրելով հայկական խնդրի արծարծման հեղինակությունը: Իրականությանը չհամապատասխանող մի փաստ է դա, որը նշվում է ժամանակի մի շարք գործիչների և հեղինակների աշ-

խատություններում, ես դրան հանգամանորեն անդրադարձել եմ Սկրտիչ խրիմյանին նվիրված իմ աշխատության մեջ:

Ճիշտ է գնահատված մեծ տերությունների դիրքորոշումը Ռուսաստանի հաղթանակի պտուղները սեփականելու և Թուրքիայի status quo-ն ապահովելու գործում: Ճիշտ է, համարյա այժմեական Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածների համեմատությունը և արդյունքների գնահատումը: «Հայաստան բառը վերցուցցաւ և միայն հայաբնակ գավառներ յիշուցցան, ռուսական խնամակալութեան տեղ վեց տերութեանց հսկողութիւնը դրուցցավ, ռուսական գունդերու երաշխաւոր ներկայութեան տեղ ժամանակ առ ժամանակ օսմանեան կառավարութենէ տրուելիք ծանօթութիւնը փոխանակուցցաւ: Սան-Ստեֆանոյի մէջ խոստանայ ըսուածը՝ Պեռլին լոկ յանձն կառնի եղաւ»¹: Հետաքրքիր է Օրմանյանի վերաբերմունքը հայկական խնդրի հարուցելուց հետո սկսված ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ: Պատմաբանները սովորաբար արձանագրում են Օրմանյանի պահպանողական կեցվածքը և ազատագրական շարժումների նկատմամբ ունեցած նրա բացասական դիրքորոշումը: Մեզ թվում է, որ հանգամանալից և մանրակրկիտ հետազոտությունը կփոխի այդ կարծիքը: Պատերազմից անմիջապես հետո Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի և Բեռլինի վեհաժողովի հիմնական արդյունքը Օրմանյանը գտնում է նրանում, որ Եվրոպական Թուրքիայում ապստամբած տարրերի վիճակը բարվոքվեց: Հայ ժողովուրդը ևս գտնվում էր ծանր վիճակում և մեծ տերություններից ակնկալում էր «բարեբաստիկ որոշում»: Բայց հայը «ոչ ապստամբութիւն փորձած է, ոչ կառավարութեան դէմ շարժում ըրած է և ոչ բռնադատական միջոցներու դիմած է»: Նա իր կացության մասին հայտնել էր կա-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4691:

¹ Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4993:

ռավարությանը (որը դա շատ լավ գիտեր) և ջանում էր մեծ տերությունների գույքը շարժել: (Հիշենք Խրիմյանին՝ Ես պիտի լամ): Օրմանյանը գտնում է. «Սակայն իր նախընտրած ոճը ապարդիւն էր դարձած, և Պեռլինի դաշնագիրը զիրենք անլի բախտաւորած չէր և իբր պատճառ կը ցուցուէր իրեն գործած միջոցին տկարութիւնը»¹: Այդ պատճառով Բեռլինից վերադարձած Խրիմյանը երկաթե շերտի կոչն էր անում:

Օրմանյանը գտնում էր, որ հայկական խնդիրը՝ բարեկարգությունների խնդիրը, չի իրագործվել: 1880 թ. մեծ տերությունների համիմաստ և հավաքական վերջնագրերին Թուրքիան տվեց մերժողական պատասխան՝ համարելով միջամտություն իր ներքին գործերին, և այդ բոլորը ստիպեցին հայ հասարակական գործիչներին դիմելու գործնական քայլերի: Օրմանյանը հայտարարում է, որ դա էին հուշում Նույնիսկ օսմանյան մայրաքաղաքի օտարերկրյա դեսպանները, որոնք գտնում էին. «Եթէ հայերը իրավցնէ բան մը ձեռք ձգել կուզեն, պէտք է իրենք առջև անցնին և հաստատուն կամքերնին գործնականապէս ցուցնեն և շոշափելի կերպով հաւաստեն, թէ իրենք են երկրին բնիկներն ու տէրերը և ոչ քիւրդերը, զի զինեալն է, որ երկրի մը տէրը կը ձանչցուի և ոչ անգէնը, իսկ արգահատանք շարժելու համար մուրացիկ հայեցուածներ բավական չեն արդիւնք պատրաստել»²: Շատ հեղինակի հենց այդ մտայնությունն էր, որ հայության մեջ փոփոխություն առաջ բերեց. «Անաչառ կշռադատողը կը տեսնէ, որ օսմանեան կառավարութիւնն էր փոփոխութեան պատճառ տուողը, երբ հանդարտ աղերսարկուն կանարգէր և խռովարար պահանջողը կգոհացնէր»: Այս խոսքերը պատմագրի գրչի տակ հնչում են իբրև դատավճիռ և ազատագրական շարժման առաջացման փայլուն բացատրութեամբ:

¹ Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5017:

² Նույն տեղում, էջ 5060:

յուն: Նույնիսկ Չեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը (իր խոսքերով՝ խլրտումները), 1895-ի ապստամբությունը, Վանի, Կարինի հարստահարված նահանգներում սկսված հուզումները նրանից ստանում են այդ բացատրությունը: (Չէ՞ որ նա Կարինի «Պաշտպան հայրենեացի» գաղտնի ղեկավարներից էր): Այլ է հարցը, երբ խոսքը վերաբերում է կուսակցություններին և նրանց գործիչներին: Նրանց նկատմամբ Օրմանյանն ունի առավելապես բացասական դիրքորոշում: Նա կողմնակից է իր խոսքերով «խաղաղ շարժմանը», իհարկե, ինքն էլ չի պատկերացնում կամ չի կարողանում բացատրել, թե ո՞րն է խաղաղ շարժումը:

Հետաքրքիր են Օրմանյանի հայացքները հայ եկեղեցու նվիրապետությունների նկատմամբ: «Ազգապատումի» բոլոր հատորներն անդրադառնում են Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայկական պատրիարքությունների, Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսությունների՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հետ ունեցած հարաբերությունների հարցերին: Մանրամասն տալով ազգային հոգևոր այդ հաստատությունների պատմությունները, տազնապանները, պատրիարքների և կաթողիկոսների գործունեության ողջ բնագավառը, Օրմանյանը հանդես է բերում, մեր կարծիքով, միանգամայն ճիշտ մոտեցում. բոլոր այդ նվիրապետությունները Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը պետք է համարեն գերակա իրենց նկատմամբ, ոչ մի ռուպե չմտածեն հակաթու լինելու մասին: Պատահական չէ, որ նա ընդգծում է. «Էջմիածինը հայ ազգին հոգին է, հայ ազգին սիրտն է, նա ամբողջ ազգին է, նա բոլոր եկեղեցեաց մայրն է»: Ճիշտ է վարվում պատմաբանը նման մոտեցում պահանջելով նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսից, որը պարտավոր է ընդունել այդ նվիրապետությունների գոյության իրավունքը և իբրև հայր հոգալ իր զավակների համար: Այդ հոգի վրա էլ նա քննադատում է Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն, որն ամեն կերպ ջանում էր ոչնչացնել Կիլիկիայի և Աղթամարի կաթո-

դիկոսությունները: Կարելի է և՛ համաձայնվել, և՛ վիճել ամեն մի կաթողիկոսի կամ հոգևորականի՝ Օրմանյանի տված գնահատականի հետ, բայց որ գործ ունենք պատկառելի գիտնական պատմաբանի հետ, որի աշխատության արժեքը գնալով ավելի է մեծանում սերունդների աչքին, կասկածից դուրս է: Եվ միանգամայն համաձայն ենք Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանի արտահայտած կարծիքի հետ. «Այս գործը (Ազգապատումը) հասունցած և հանդարտած Օրմանեանին գլուխ- գործոցն է... Ազգային եկեղեցական պատմութեան մէջ այնքան խորը կերպով դիտած և ըմբռնած է դէպքերուն տրամաբանական ծագումն և յառաջատուութիւնը, որ կարծես իր ձեռքով կը շոշափէ իրողութիւնները և կը խօսի պատմական դէմքերու հետ: Օրմանյանի Ազգապատումը իր ծրագրով, իր ծաւալով, իր նպատակով բոլորովին նորոգ բան մըն է և իր հեղինակը իրական հեղինակ մըն է, տէրը և դատաւորը իր նիւթին, ոչ թէ պարզապէս հաւաքող մը կամ հետևող մը: Օրմանեանը ինչպէս իր նախայիշեալ գործերուն, նոյնպէս իր «Ազգապատումի» մէջ կբիրեղանայ ոչ միայն իր մտաւոր կարողութիւններով, այլ նաև իր փորձառութիւններով, իր նկարագրով»¹:

*Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 573-579:
Է. Կոստանդյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ,*

Երևան, 2013, էջ 226-236 :

3. Մեսրոպ Մաշտոցն ու գրերի գյուտը Մաղաքիա Օրմանյանի գնահատմամբ (գրերի գյուտի 1600-ամյակին)

[Ինչպես գիտենք Մաղաքիա Օրմանյանի կոթողային եռահատոր աշխատանքի «Ազգապատում» -ի մեջ արտացոլվել է ազգային եկեղեցու և ժողովրդի երկու հազարամյա պատմությունը]: Հենվելով հայ պատմիչների, ապա գիտնականների իր ժամանակ հայտնի աշխատությունների վրա, նա մեր բազմադարյան պատմության ամեն մի ակնառու երևույթի տալիս է սեփական գնահատականը:

Մ. Օրմանյանի «Ազգապատումի» Ա հատորի հետաքրքիր էջերից է Մեսրոպ Մաշտոցի և հայ գրերի գյուտի ստեղծման պատմությունը: Հիմք ընդունելով այդ հարցի առաջնային սկզբնաղբյուրները՝ Կորյուն, Ղազար Փարպեցի և Մովսես Խորենացի, նա քննում է մեր ժողովրդի պատմության մեջ ծանրակշիռ այդ խնդիրը և հայտնում իր կարծիքը, ուրույն տեսակետը: Մինչև կոնկրետ թեմային անցնելը Մ. Օրմանյանն անդրադառնում է ժամանակի հայոց կաթողիկոսի և թագավորի՝ Սահակ Պարթևի և Վռամշապուհի գործունեության ժամանակաշրջանին: Այդ երկու պատմական անձնավորություններն էլ արժանանում են Մ. Օրմանյանի բարձր գնահատականին: Նա համաձայնվում է Փարպեցու ներկայացրած փաստի հետ՝ մեկնաբանելով Վռամշապուհի անունը. պարսից թագավոր Վռամ Կրմանն իր անվանը կցում է հոր՝ Շապուհի անունը և իր կողմից բանտարկված հայոց խոսրով թագավորի եղբորը՝ Վաղարշ Պահլավիկին, վերանվանում Վռամշապուհ, հռչակում հայոց թագավոր: Որովհետև Սահակը կաթողիկոս էր օծվել խոսրովի ժամանակ, թվում է, նա անօրինական պետք է համարվեր պարսից արքայի կողմից: Սակայն, երբ Սահակը մեկնեց Տիգրոն, պարսից արքայի վրա մեծ ազդեցություն գործեց նրա «խոհական ըն-

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, (Երուսաղեմ, 1927), հ. Գ, էջ 13 :

թացքը» և Վռամի «պետական վաերացմամբ ճանչցուեցավ նորա կաթողիկոսական պաշտօնը»¹: Սահակի շնորհիվ Վռամշապուռիին թույլատրվեց անել այն, ինչ արգելվում էր Խոսրովին: Այդ երկու պետական-քաղաքական և հոգևորական ականավոր այրերի գործունեությունը Մ. Օրմանյանը հասցնում է մինչև 404 թ., իր կարծիքով գրերի գյուտի թվականը: 389 թ. համարելով Վռամշապուռիի թագավորության առաջին տարին նա գտնում է, որ այդ երկար ժամանակահատվածը 15 տարին, «առանց պատմութեան կը մնայ», որովհետև պատմիչները լռում են այդ տարիների մասին: Այդ լռությունը Մ. Օրմանյանը համարում է «գերազանց պատմութիւն», երբ շարունակական պատերազմների, կործանման ու քայքայման եզրին կազմած երկրին և «ազգին շունչ առնելու միջոց մը շնորհվեց»²: Հայաստանի թագավորն ու կաթողիկոսը «ծեռք ծեռքի տուած կրցան երկրին բարգաւաճման և զարգացման աշխատիլ»: Հենց նրանք էին, որ նպաստեցին և «պատրաստեցին ազգը այնպիսի մի մեծ հաջողութեան, որը նորա ապագային երաշխավորութիւնը պիտի ըլլար Հայ դպրութեան սկզբնաւորութեամբ»³: Այդ երկուսի կյանքի անհրաժեշտ տարեթվերը պարզելուց հետո Մ. Օրմանյանն անդրադառնում է երրորդ և ամենակարևոր անձ Մեսրոպ Մաշտոցին «Սահակի անբաժան ընկերակցին և հարազատ ամուսնակցին»:

Մ. Օրմանյանը նրա առաջին անունը համարում է Մաշթոցը, ծննդավայրը՝ Տարոնի Հացիկ գյուղը, ծագումը՝ Մամիկոնյան ազգի կամ ցեղի շառավիղ, այսինքն նրան վերագրում է ազնվական ծագում և հավելում. «քանի որ արքունիքի մէջ պաշտոնավարու-

¹ Տես Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 301:

² Նույն տեղում, էջ 302:

³ Նույն տեղում, էջ 302-303:

թեամբ ռամիկ դասակարգէ չլինելն ալ կը վկայուի»¹: Այս մասում Մ. Օրմանյանի պատմողական ոճը վերածվում է ակնհայտ վիճաբանականի: Ծանոթանում ենք մինչ այդ Մաշտոցի մասին հայ գիտնականների հայտնած տարբեր կարծիքներին և համոզվում դրա մեջ: 1904 թ. Լեոն հրատարակեց «Մեսրոպ Մաշտոց» աշխատությունը, որտեղ նշվում էր Մաշտոցի գյուղացու որդի լինելը: Ըստ Լեոյի, Խոսրովի ժամանակ հայոց արքունիքում որպես դպիր կամ դպրապետ ծառայում էր մի հասարակ գյուղացու որդի, մի հայ, որը Տարոն գավառի Հացիկ կամ Հացեկաց գյուղից էր²: Այդ վարկածը, առանց որևէ փաստարկի, պաշտպանել են նաև Ակինյանը³ և Մալխասյանը⁴: Հակառակ դրանց Աճառյանը⁵ Մ. Օրմանյանի օրինակով նշում է, որ Հացիկ գյուղը մանր կամ երկրորդական ազնվականների կենտրոն էր: Մենք համաձայնվում ենք Մ. Օրմանյանի և Հ. Աճառյանի հետ: Մաշտոցը չէր կարող հասարակ գյուղացի լինել:

Մ. Օրմանյանը Մաշտոցի ծննդյան թիվն ընդունում է 353 թ. 5 տարի փոքր Սահակ Պարթևից: Ինչպես գիտենք, այսօր ընդունված է 361 թվականը:

Քանի որ Սահակ Պարթևն էլ Տարոնից էր, Մ. Օրմանյանը նրանց համարում է «մանկութիւննին միասին անցուցած» հին ծանոթներ: Նա Մաշտոցին համարում է «Ներսեսի հաւատարիմ աշակերտներէն»: Այդ վարկածը ժխտում են և Հ. Աճառյանը, և Լեոն բերելով համոզիչ փաստարկներ: Մ. Օրմանյանը 394 թ. համարում է Մեսրոպին արքունի դպրի ծառայությունից հետո հոգևորական դառնալու տարին, երբ նա իր հաշվով 40 տարեկան հասունացած

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 303:

² Տես Լեո, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962, էջ 48:

³ Տես Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:

⁴ Տես Ստ. Մալխասյան, Հայոց գիրը, Տարագ, 1893, № 3:

⁵ Տես Հ. Աճառյան, Հայոց գիրը, Երևան, 1968:

այր էր և «ոգեւորութեան բուն թափով մը իր նոր կոչումին կը նուիրուէր»¹: Լեոն քննադատում է Կորյունին, որ իր «Վարք Մաշտոցի» աշխատության մեջ հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակին անընդհատ անվանում է Մաշտոց, իսկ ինքը ավելի հավատ է ընծայում Մովսէս Խորենացուն, որը գրում է Մեսրոպ: Առանց ստուգաբանումների կատարելու՝ Լեոն ճշմարիտը համարում է Խորենացուն: Այլ մոտեցում է հանդես բերում Մ. Օրմանյանը: Նա Մաշտոցը համարում է նրա ծննդյան անունը, իսկ Մեսրոպն այն անունն է, որ ընդունեց «եկեղեցական ձեռնադրութեան մեջ»²: Մեսրոպ անունը Մ. Օրմանյանը մեկնաբանում է իբրև Մար Սերոբ կամ Տէր Սերոբէ: «Ազգապատումի» բեյրության հրատարակության ծանոթագրողը Տեր Սերոբը կամ Մար Սերոբը մեկնաբանում է իբրև *սերովքե կամ սրովքեատես* բառերով: Այդ հետազոտողը բացատրում է նաև Մաշտոց անվանումը՝ համաձայնվելով Ա. Գարագաշյանի հետ, որը Մաշտոցը համարում է «Մաստոս» բառից առաջացած, որը «կը նշանակի բարձրութիւն իբրեւ եկեղեցական տիտղոս»³: Այստեղ բախվում են երկու տեսակետ. ո՞րն է անունը, ո՞րը եկեղեցական վերանվանումը. մենք համաձայնվում ենք Կորյունի և Մ. Օրմանյանի կարծիքներին. Մաշտոցը՝ անունը, Մեսրոպը՝ եկեղեցական վերանվանումը:

Անունների բացատրությունից հետո Մ. Օրմանյանն անցնում է Մեսրոպ Մաշտոցի եկեղեցական գործունեության վերհանմանը: Նա չի համաձայնվում Կորյունի այն վկայության հետ, ըստ որի, քրիստոնեական կրոնը տարածելու համար Մաշտոցը մեկնեց «Գողթն գավառը, յանկարգ և յանդարման տեղիս, ուր կար տակաւին զօղեալ աղանդն հեթանոսական, անդասին Տրդատի օրերէն

անմատոյց լեռներու մէջ պահուըտած»¹, գրելով հետևյալը. «յարմարագոյն կը կարծենք Բորբորիտոն աղանդաւորներու վրայ իմանալ»²: Այդ բացատրությունը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ: Գողթնը այն գավառն էր, ուր խորունկ արմատներ էր ծգել հայ հեթանոսությունը, և պահպանվել և Խորենացուն էին հասել հեթանոսական շրջանի ժողովրդական ասքերն ու ավանդությունները:

Մ. Օրմանյանը միանգամայն ճիշտ է բացատրում Սուրբ Գիրքը և քրիստոնեության էությունը ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի դարձնելու դժվարությունը: Սուրբ Գիրքը մեկնողներն ու վերծանողները պետք է այն ասորերեն կամ հունարեն կարդալին ու նոր միայն բացատրեին հայերին: Այն, ինչ փորձով զգում էր Մեսրոպը, նորություն չէր: Դեռևս շուրջ 100 տարի առաջ՝ քրիստոնեությունն ընդունելուց ի վեր, այդ դժվարությունը զգում էր նաև Գրիգոր Լուսավորիչը: Արքունի քարտուղարից հոգևոր պաշտոնյա դարձած Մեսրոպը տառապում էր, թե ինչու «հնար պիտի չըլլայ ինքեան ծայնիւ և ոչ մուրացածոյ բարբառով, մայրենի լեզուով և ոչ օտարի լեզուով շահիլ զոգիս արանց և կանանց առիասարակ յամենայն եկեղեցիս»³: Մեջբերելով Ղազար Փարպեցու վերոհիշյալ խոսքերը՝ Մ. Օրմանյանը հանգում է բոլորի կողմից ընդունված եզրակացության. «Ահաւասիկ Հայ գիրի գիւտին և Հայ դպրութեան սկսելուն բուն և ներքին շարժառիթը»⁴: Այդ ապրումների, տարակույսների և տագնապների ժամանակ Մաշտոցը լսում է, որ կան հայոց լեզվի նշանագրեր: Լուրի ստուգությունը ճշտելու համար նա գնում է կաթողիկոսի մոտ: Քանի որ Սահակ Պարթևին էլ էին համակել նույն ապրումները, Մեսրոպի լուրը «իբրեւ յուսոյ

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 304:

² Նույն տեղում, էջ 305:

³ Տես Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Դ, Եր., 2002, էջ 122:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 305:

² Նույն տեղում:

³ Տես Ղ. Փարպեցոյ պատմութիւն հայոց, Տիֆլիս, 1904, էջ 14, նաև՝ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 306:

⁴ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 306:

դուռ» ընդունելով, միասին դիմում են Վռամշապուհին նրան փոխանցելով իրենց մտորումները, հայոց նշանագրերի հայտնաբերումը համարելով ավելի մեծ գործ, քան ողջ «գիշխանություն թագավորութեանը»¹: Ընդգծելով Ղ. Փարպեցու այդ խոսքերը, Մ. Օրմանյանը ցույց է տալիս, որ հայոց թագավորը, կաթողիկոսն ու Մաշտոցը հավասարապես համոզված էին «հայ գիրի մը անհրաժեշտ հարկին վրայ»²:

Վռամշապուհը լսել էր, որ Ղանիել Ասորու մոտ կան հայկական նշանագրեր: Ղա այն ժամանակ էր, երբ ինքը պարսից թագավոր Վռամի հրամանով մեկնել էր Միջագետք՝ հունական և պարսից գորքերի միջև եղած թշնամությունները խաղաղեցնելու նպատակով: Վռամշապուհը Միջագետքից վերադարձավ 402 և 403 թվերի միջև ընկած ընթացքում, այդ ժամանակ էլ իր մոտ եկան Սահակն ու Մեսրոպը իրենց մտահոգությունները փոխանցելով հայոց թագավորին: Վերջինս, ընդառաջելով նրանց, հայոց նշանագրերը Ղանիելի մոտից բերելու համար Միջագետք ուղարկեց Վահրիժ անունով մի անձնավորության: Ո՞վ էր Վահրիժը: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ նա Սահակի կամ Մեսրոպի աշակերտներից չէր, որովհետև չկար այդ անունների շարքում, հետևաբար «թագաւորական դիւանի պաշտօնեայնէրէն գլխավոր մը, օտար լեզուաց ալ հմուտ»³: Մինչև նա Միջագետք կհասներ, Սահակն ու Մեսրոպը հավաքեցին բոլոր եպիսկոպոսներին, որպեսզի «նոր գիրին և ազգային դպրութեան տարածման համար միջոցներ» կարգադրեն: Այդ ընթացքում Վահրիժը հասավ Միջագետք, գտավ Հաբել քահանային և միասին դիմեցին Ղանիելին: Մ. Օրմանյանը գրում է, որ աղբյուրները չեն ասում, թե որ քաղաքում էր ապրում Ղանիել եպիսկոպոսը և դրա հետ ընդգծում, թե ինչպես այդ գործում ներգ-

րավեցին Ղանիելին. «ով գիտէ ինչ պայմաններով, որպէսզի իր մոտ գտնուող ծածկեալ զանձը երեւան հանէ և իրենց հաղորդէ ու սորվեցնէ այդ անկատար գիրերուն ծեսն ու ծայնը ու կիրառութիւնը»¹: Վահրիժի Հայաստան վերադարձը Սահակն ու Մեսրոպն ընդունեցին մեծ ցնծությամբ: Ըստ Մ. Օրմանյանի Ղանիելյան նշանագրերը Հայաստան են մուտք գործել 404 թ.: Նա ավելացնում է, որ գիտնականներն այդ թիվն են համարում հայոց գրերի գյուտի ժամանակը չնայած դա «հայ այբուբենին կատարեալ կազմութիւնը չէր»²: Ի՞նչ էին այդ նշանագրերը. Մ. Օրմանյանը թվարկում է թագմաթիվ կարծիքներ՝ առաջին շարքում դնելով Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու մտքերը և հենվելով դրանց վրա, գրում է, թե «կային անգործածական թողնուած տառեր, զորս Մեսրոպ հունական ալֆաբետի առաջնորդութեամբ կարգի կանոնի վերածեց»³: Այդ կարծիքների թվարկումը համարելով բանասիրական պրպտումներ պատմագիր Մ. Օրմանյանն արժանագրում է. «ղանիելեան նշանագիրները հայ դպրութեան սկզբնավորութիւնը նուիրագործեցին»: Այդ կարծիքն այնքան էլ ճիշտ չէ: Դպրոցներում Ղանիելյան նշանագրերի ուսուցման ընթացքում պարզվում է դրանց պակասությունը և անհամապատասխանությունը հայերենի հնչյունական համակարգին: Ինչքա՞ն ժամանակ պահանջվեց այդ կարծիքին հանգելու համար: Հետազոտողները գտնում են, որ «ամս երկու» բառերը նշանակում են ոչ թե երկու տարի, այլ գրիչները սխալ են թույլ տվել մի վանկ իս-ը բաց թողել, որի դեպքում կլիներ «ամիսս երկու», ոչ թե երկու տարի: Մեզ թվում է, կարելի է համաձայնել այդ ենթադրությանը, որովհետև երկու տարին մեծ ժամանակ էր այդ իրողությունը հասկանալու համար: Վռամշապուհն ու Սահակն այդ մասին իմանալուց հետո որոշում են, որ «նորագիտ

¹ Ղազար Փարպեցի, նշվ. աշխ., էջ 14:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա., էջ 307:

³ Նույն տեղում, էջ 309:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա., էջ 310:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

նշանագիրները կատարելագործելու և ըստ ամենայնի հայերեն բառերու հնչիւններուն համարեցնելու համար»¹ Մեսրոպն ինքը մեկնի Միջագետք, հանդիպումներ ունենա Դանիել Ասորացու, Պլատոն Եդեսացու և Եպիփան Սամոսատցու՝ ժամանակի նշանավոր գիտնականների հետ և նրանց օգնությամբ «վերջնական և կատարելագործեալ նշանագիրներ պատրաստե»²: Մեսրոպն իր հետ է վերցնում իր լավագույն աշակերտներին. հիշատակվում է չորս անուն՝ Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տիրայր Խործենացի և Մուշե Տարոնեցի: Միջագետքում Դանիելի և Պլատոնի խորհուրդները Մաշտոցին չեն օգնում «լույս մը չեն ստանար»: Բաբիլոնի օգնությամբ Մեսրոպը գալիս է Սամոսատ, որտեղ իմանում է, որ Եպիփանը վախճանվել է: Որևէ արդյունք չի տալիս նաև Հռոմիանոսի հետ խորհրդակցելը: Այստեղ Մ. Օրմանյանը մեջբերում է կատարում Մ. Խորենացուց և Կորյունից, որ Մեսրոպն ապավինեց աղոթքին և ոչ քուն, ոչ արթուն տեսնում է, թե ինչպես «թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ու»³, յոթ ծայնավորներ, որոնք դանիելյան նշանագրերի հետ լրացրին հայերենի այբուբենը: Մ. Օրմանյանն այս հարցը քննելիս գրում է, որ Ղ. Փարպեցին զանց է առնում և՛ Մեսրոպի շրջագայությունը, և՛ աստվածային տեսիլքը, մինչդեռ Կորյունը, որ Ղ. Փարպեցու աղբյուրն է, շեշտում է և՛ շրջագայությունները, և՛ «Աստուծոյ սքանչելի սուրբ աջը»: Հետաքրքիր է Մ. Օրմանյանի կարծիքն այս հարցում. աստվածային տեսիլքին նա տալիս է միանգամայն բանական պատասխան. մեր սուրբ հայրերը առանց աղոթքի ոչ մի գործի ձեռնամուխ չէին լինում և ամեն հաջողություն վերագրում էին աստվածային աջին: Այսինքն՝ նա գտնում է, որ կատարվածի անմիջական հեղինակը Մեսրոպն է: Սակայն այստեղ էլ Մ. Օրման-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 311:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 312:

յանի առաջ կանգնում են հարցականներ. ի՞նչն էր Մեսրոպի գյուտը, արդյո՞ք միայն ծայնավորները: Ապա նա սկսում է բացատրել, որ Դանիելյան նշանագրերը ասորական կամ սեմական հիմք ունեին: Սահակն ու Մեսրոպը՝ հունական դպրության հմուտ անձինք, հետամտում էին ստեղծել հունալատին այբուբենի նման ծայնավորներով գրեր, ուրեմն Մ. Օրմանյանը հաստատում է, որ Մաշտոցի գյուտը եղել են 7 ծայնավորները: Հռոմիանոսի օգնությամբ տառերին գեղագրական ձև տալուց հետո Մեսրոպը վերադառնում է Հայաստան: Ղ. Փարպեցու հետևողությամբ Մ. Օրմանյանը գրերի կատարելության հասցնելը վերագրում է Սահակին: Ըստ նրա՝ Մեսրոպը շրջագայության ժամանակվա բոլոր հաջողությունները «ամենքն ալ ժողուեց բերաւ եւ Սահակի գերագոյն դատաստանին ենթարկեց. եւ Սահակի ցուցուցած ուղղութիւններով եւ տուած կատարելագործութիւններովն է, որ հայերէն այբուբենը իր վերջնական թիւն ու կարգը, ձեւն ու հեգենան ստացաւ»¹: Դրան համաձայնել չենք կարող: Այդ հարցում պետք է հետևել Կորյունին և ոչ թե Ղ. Փարպեցուն, մանավանդ որ իր գործի հաջողությունը Մեսրոպը հավաստեց դեռ Միջագետքում, երբ ձեռնամուխ եղավ Աստվածաշնչի թարգմանությանը: Այն հանգամանքը, որ Մեսրոպի գյուտը լրիվ համապատասխանում էր հայերենի հնչյուններին՝ ամեն տառին մի հնչյուն, հավաստում է Մ. Օրմանյանը. «հայերենի հնչիւնները շատ ավելի ծայներ ունէին, որոնք յունարէնի մէջ չէին գտնուեր, մանաւանդ բաղաձայներու շարքին»: Որ Սահակը շատ է օգնել Մեսրոպին, դրա մեջ տարակույս չկա, բայց որ գյուտը լրիվ Մեսրոպինն է, այդ հարցում ևս այժմ ոչ մի կասկած չի կարող:

Դրանից հետո Մ. Օրմանյանն անցնում է ազգային դպրոցների բացելու և հայոց գրերը հայ մանուկներին ուսուցանելու պատմությանը: Մեսրոպը հավաքում է 40 աշակերտներ, «որք առիա-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 314:

սարակ Թարգմանիչ անունով ճանչցուած էին և եկեղեցական թարգմանութեանց պաշտօն կը վարէին»¹: Այն ժամանակ գրերի գյուտի առաջին և զխաւոր նպատակը համարվում էր Սուրբ գրքի հայերէն թարգմանությունը: Այդ իսկ պատճառով դեռ Միջագետքում Մաշտոցը ծեռնամուխ եղավ դրա թարգմանությանը իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսէփ Պաղնացու օգնությամբ: Մ. Օրմանյանը հավելում է, որ միջագետքյան թարգմանությունն այնքան էլ կատարյալ չէր, որովհետև թարգմանված էր ասորական Սուրբ Գրքից, իսկ Հայաստանում Սահակը սկսեց թարգմանել հունական տարբերակից: Երկուսի միասնական ջանքերով ստացվեց Սուրբ Գրքի կատարյալ թարգմանությունը, որը Մ. Օրմանյանն այս անգամ ևս վերագրում է Սահակին: Հոգևորական Մ. Օրմանյանը մանրամասն թվարկում է, թե ինչ ծիսական գրքեր թարգմանվեցին Մեսրոպի և Սահակի կողմից. պատարագամատույցը, ծեռնադրությանց կանոնները, աշխարհաթաղը, սերմն օրհնեքը, ապամկրտության, նշանի ու պսակի, թաղումների ծեսերի կանոնները: Բանի որ այդ կանոնները պարունակող ծիսարանը կոչվում էր Մաշտոց, Մ. Օրմանյանը եզրակացնում է, որ դրա թարգմանիչը եղել է Մեսրոպ Մաշտոցը, հաղորդելով, որ որոշ ուսումնասիրողներ այդ գործը վերագրել են Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսին: Մ. Օրմանյանը բարձր է գնահատում Սահակի և Մեսրոպի մտքի թռիչքը «մտաց ընդարձակութիւնը և գործին մեծութիւնը», որ նրանց օրոք և եռանդուն մասնակցությամբ հայերէն թարգմանվեցին Բարսեղ Կեսարացին ու Հովհան Ոսկեբերանը, Եփրեմ Ասորին և Գրիգոր Սքանչելագործը, Գրիգոր Ստովածաբանն ու Գրիգոր Նյուսացին և «առաջին դարերու ընտիր գրողներ»²: Ի պատիվ հոգևորական Մ. Օրմանյանի ասելնք, որ նա առավել բարձր է գնահատում փիլիսոփայական և պատմագիտական բարձրարժեք աշ-

աշխատությունների թարգմանությունը, որի շնորհիվ Արիստոտելը, Պլատոնը, Փիլոնն ու Պորփյուրը, ինչպես նաև Եվսեբիոս Կեսարացու պատմությունն ու քրոնիկոնը մատչելի դարձան հայությանը:

«Ազգապատումի» բեյության հրատարակության ծանոթագրությունների հեղինակը մեծ գործ է կատարել՝ պարզաբանելով Մ. Օրմանյանի մոտեցումները գրերի գյուտին վերաբերող տարբեր հարցերին. Մաշտոցի ծննդավայրը, նրա ազնվական ծագումը, ով էր Գողթնի իշխան Շաբաթը, ո՞վ Եղեսիո Բաբիլաս Եպիսկոպոսը, ինչպիսի՞ն է Հռոփանոսի դերը հայ գրերի հորինման մեջ և բազմաթիվ այլ հարցեր: Դրանք ոչ թե սոսկ ծանոթագրություններ են, այլ ինքնատիպ գիտական աշխատանք: Ցավոք, չի նշված ծանոթագրության հեղինակի ինքնությունը: Վերն ասվածն ավարտենք գրերի գյուտի կարևորության շուրջ Մ. Օրմանյանի խորհրդածությունների գնահատությամբ: Նա ընդգծում է, որ գրերի գյուտն անգնահատելի ծառայություն մատուցեց մեր ազգին և եկեղեցուն՝ նրա հարատևության գործում: Եթե չլինեք հայոց գիրը, մեր եկեղեցին չէր պահպանի իր ինքնությունը և կծուվեր քրիստոնյա այլ եկեղեցիներին: Սակայն ամենակարևորը հայապահպանության հարցն էր: Իր «քաղաքական կացութեան զորութիւնը», այսինքն պետականությունը կորցրած հայն առանց այդ գրի կանհետանար պատմության թատերաբեմից, ինչպես մարերն ու պարթևները, ասորեստանցիներն ու բաբելացիները: «Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փաթեռուած, դարերու փորձանքներուն, հայուն անլուր տագնապներուն, հայութեան անըմբերելու վտանգներուն դէմ անվկանդ ուժ մը կազմեցին», - գրում է Մ. Օրմանյանը, - «Եթէ տակաւին հայ կայ և հայութիւն կայ, եթե մտաւորական կենաց յաջողակ և քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը, ազգ մը ընդհանուր աշխարհի զարմանքը կը գրավէ, զայն պէտք է իրաւամբ Սահակի և

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 316:

² Նույն տեղում:

Մետրոպի անմահական գործին արդիւնքը ճանչնալ և խոստովանիլ»¹:

[Ընդհանրացնելով], շեշտենք, որ մենք էլ Մ. Օրմանյանի և մյուս բոլոր սերունդների նման խոնարհվում ենք նրանց խնկելի հիշատակի առջև, մի փոքրիկ վերապահությամբ առաջինը շեշտելով Մետրոպի անունը: Չլինէր Մետրոպը, ինչքան էլ օժանդակէր Սահակը, չէր լինի այս գյուտը: Համաձայն ենք Մ. Օրմանյանի հետ, որ այս գործը հայոց եկեղեցու թագն ու պսակն է:

Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2005, № 2, էջ 109-117:

Է. Կոստանոյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2013, էջ 280-291:

4. Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը Մաղաքիա

Օրմանյանի գնահատմամբ

[Մաղաքի Օրմանյանի կոթողային աշխատանքի՝ «Ազգապատում»-ի ուշագրավ էջերից է Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսին նվիրված հատվածը]: Մեծ չէ Օրմանյանի՝ նրան նվիրած հատվածը, ընդամենը 45 էջ, որտեղ Օրմանյանը կատարում է 129 հղում 20 հեղինակներից միջնադարյան պատմիչներից և նոր շրջանի պատմաբաններից: Գնահատելով Օձնեցուն իբրև «հայրապետական աթոռի փառքերեն մեկ», [ով] իր վարչական և գիտական հմտության շնորհիվ պատմության մեջ ստացել է «իմաստասեր» [նակդիրը], Օրմանյանը նշում է. «Այդ իմաստասիրական բառերը կը ցուցանեն, թե Հովհաննես հելլենական ուսում ալ առած և յունական ուսումնարանի մեջ կրթուած պիտի ըլլա, որչափ ալ ինքն այդ մասին յիշատակութիւն չըներ իր վրա խոսած ա-

տեն»¹: Սակայն այդ հանգամանքը դեր չի խաղացել և կաթողիկոսը թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական առումով կուլ չի գնացել հունականին և միշտ «յույներե հեռու մնալու ուղղութիւնը պահեց»:

Պատմաբան Օրմանյանի վերլուծական կարողություններն ընդգծվում է, երբ նա համադրելով տարբեր պատմիչների հաղորդած ոչ ստույգ փաստերը, պարզում է, թե Օձնեցու կաթողիկոսության թվերը որ ամիրապետների իշխանության տարիներին է համընկնում: Ըստ Օրմանյանի 717-720թթ. ամիրապետ է եղել Էոմեր (Օմար) Բ-ն, 720-724թթ. Եզիդ Բ-ն, 724 թվից հետո 19 տարի անընդմեջ՝ Հեշամը (Այդ թվականները տարբեր պատմիչներ ճիշտ չեն գրում): Ժամանակակից պատմաբանները ընդունում են զլխավորապես Օրմանյանի տվյալները: Փաստորեն, Օձնեցու հայրապետության տարիները համընկնում են երեք ամիրապետների իշխանության տարիներին: Այդ ժամանակամիջոցում Հայաստանում եղել են երկու արաբ ոստիկան Աբդուլալիզը և Վալիդը:

Համադրելով փաստերը, Օրմանյանը գտնում է, որ Ստեփանոս Տարոնեցու կողմից նշված ամիրապետի նստավայրը Բաղդադը համարելը սխալ է: Նա ճիշտը համարում է Ղամասկոսը, որն ընդունված է նաև այսօրվա գիտական գրականությունում: Համադրելով Կիրակոս Գանձակեցու, Ասողիկի և Անեցի պատմիչների բերած փաստերը, որոնցից վերջին երկուսը չեն նշում ամիրապետի անունը, իսկ Գանձակեցին գրում է Հեշամի մասին, Օրմանյանը այդ փաստը սխալ է համարում, ճիշտը նրա կարծիքով Էոմերն է (Օմարն է), որն ամիրապետ էր 720թ. առաջ և ըստ Օրմանյանի, նա էր կանչել և ընդունել Օձնեցուն:

Միջանկյալ ցանկանում ենք հիշեցնել, որ Հովհաննես Կաթողիկոսը բնությունից առատ պարզ և ստացել: Նա ուներ ար-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 325:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 953:

տակարգ շքեղ արտաքին՝ «յոյժ գեղեցիկ տեսեամբ» (Ասողիկի խոսքերն են) և «ծաղկեալ ալեօք մօրուս, որ իջանէր մինչև զգրպանս զգեստու նորա»։ Պատմիչները նշում են, թե ինչպես է նա հոգ տարել իր գեղեցիկ արտաքինը առավել տպավորիչ դարձնելու համար, «ի պատուական երանգէ նիւթից զգեստատրեալ պճնազարդել, և ոսկի մանր խարտոցի աղացեալ և իւղովք անուշիւք յայն ընդ խառնեալ, փչել ընդ ծաղկեալ մօրուսն»։

Այդ բոլորի հետ մեկտեղ սակայն Օծնեցին վարում էր «խստամբեր կեանք» և օրինակ էր դառնում բոլորի համար իր «պահօք և աղօթիւք»։ Ժողովուրդն այնպես էր գնահատում իր Հայրապետին, որ նրա անվան շուրջը ավանդապատումներ էին հյուսվում դեռևս կենդանության օրոք։ Այդ ամենը պատճառ է դառնում ամիրապետի հրավերին և շքեղ ընդունելությանը, որի ընթացքում վերջինս զարմացած հարցնում է Իմաստասերին, թե ի՞նչպես քրիստոսի հետևորդները այդպես «շքեղ կը զարդարուին»։ Կաթողիկոսն այդ բոլորը բացատրելով «իշխանութիւնը ազդեցիկ ընել տալու» նպատակով ամիրապետին ցույց է տալիս իր հանդերձների տակ, անմիջապես մարմինի վրա կրած «այծեայ ցփսիները» և «դժոխսը բերելի քրծերը»։

Զարմացած ու զարհուրած ամիրապետը Հովհաննես Օծնեցի Կաթողիկոսին արժանացնում է արևելյան շքեղ ընդունելիությանը։ Ե՛վ պատմիչները, և՛ Օրմանյանը բարձր են գնահատում հայոց հայրապետի հրաժարումը անձնական նպատակ ունեցող խնդրանքներից։ Կաթողիկոսի ամենամեծ խնդրանքն էր հայոց եկեղեցին ազատել հալածանքներից, հայ հոգևորականներին հարկերից, հայոց դավանանքին ազատություն տալ։ Հրաժարումը անձնական շնորհներից բարձրացումն է Կաթողիկոսին ամիրապետի աչքում, և նա ազատում է նաև խրամի և Նախիջևանի եկեղեցիներում այրված հայ նախարարների ազգա-

կաններին վերականգնելով նրանց նախարարական իրավունքները։

Օրմանյանը բարձր է գնահատում Իմաստասեր Կաթողիկոսի դիվանագիտական և քաղաքական կաթողությունները, նրա նոր մարտավարությունը՝ «վերջնապես և կատարելապես խզել Յունաց հետ հարաբերութիւնները, և ամբողջապես կապուիլ արաբական տիրապետութեան հետ»¹։ Այդ հարաբերությունները վերաբերում են և՛ կրոնական, և՛ քաղաքական ասպարեզին։ Քաղաքական տեսանկյունից Օծնեցուն օգնեց ամիրապետը և ոստիկանի ձեռքով Հայաստանից հեռացվեցին հույն վերակացուներն ու զինվորները։ Կրոնական տեսակետից Հայոց Հայրապետը «խստիւ հետապնդեց, ջնջել և վերցնել քաղկեդոնիկ դաւանութեան և յունական ծէսին համակերպութիւնները»², որոնք տեղ էին գտել Եզր Կաթողիկոսի զիջումների պատճառով։

Քննադատելով «Սակս ժողովոց» գրվածքը, Օրմանյանն ապացուցում է, որ Եզրից մինչև Եղիա ընկած վեց կաթողիկոսները, որոնց դիտում են իբրև քաղկեդոնականություն ընդունած կաթողիկոսներ, չեն եղել քաղկեդոնիկ, և Հայոց եկեղեցին նրանց ժամանակ ոչ թե շեղվել էր իր հնավանդ դավանությունից, այլ ունեցել «յունաց հետ համակերպուելու տկարութիւնը»։ Դրանք «տկարութիւններ ու շեղումներ» էին, որոնք բխում էին քաղաքական անկարողությունից և նկատվում էին ոչ թե ողջ Հայաստանում, այլ «յունաց տիրապետած» գավառներում։ Օծնեցին հասավ նրան, որ նույնիսկ այդ գավառներում գերակա դարձավ հայոց հայրապետի իշխանությունը։

Կաթողիկոսի ձեռնարկած գործերից Օրմանյանը բարձր է գնահատում հայ եկեղեցու հնավանդ ծեսերն ու սովորություններն ամրապնդելու, սպրդած զեղծումները վերացնելու համար

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 960-961։

² Նույն տեղում, էջ 961։

հրավիրած ժողովը, [որի մասին տեղեկությունները նա քաղել է Օծնեցու «Կանոնագրքից»]: Հետագոտելով Օծնեցու ժամանակի և հետագա պատմիչների աշխատությունները, Օրմանյանը փաստում է, որ նրանցից ոչ մեկը չի նշում ժողովի գումարման վայրը, թվականը և մասնակիցներին: Համադրելով փաստերը, նա հանգում է այն եզրակացության, որ ժողովը գումարվել է Օծնեցու Դամասկոսից վերադառնալուց հետո, այսինքն՝ 720թ., իսկ ժողովի գումարան վայրը, առանց տատանվելու, համարում է Դվինը, որովհետև այնտեղ էր կաթողիկոսական աթոռը, և այնտեղ էին գումարվում ազգային եկեղեցական ժողովները (Մեր ժամանակի պատմաբանները համամիտ են այս հարցում ևս):

Օրմանյանը բարձր է գնահատում Օծնեցու ժողովի բացման կապակցությամբ ունեցած ելույթը՝ «այն գեղեցիկ ճառը...գոր խօսած է Իմաստասէր Կաթողիկոսը, ժամանակին պէտքերը բացատրելու եւ կարելու խնդիրները ժողովականաց մտադրութեան յանձնարարելու համար»¹: Նշելով, որ նախընթաց ժողովներում նման ատենաբանություններ չեն եղել, Օրմանյանը դրանով ընդգծում է Օծնեցու արժանիքները, իմաստասիրական, աստվածաբանական և ծիսական «կետերու խորին հմտութիւնը», բայց ափսոսանք է հայտնում, որ այդ ատենաբանությունից սերունդներին չի հասել չորս գլուխ ժ-ից ժե, դա համարելով հետագա պատմիչների կամ գրիչների մեղքը:

Մանրամասն վերլուծելով Դվինի ժողովում ընդունած և կանոնագրքի մեջ մտած 32 կանոնները, նա մեկ առ մեկ բացատրում է ծիսական ողջ համակարգը, ապա շեշտում է մծղնեական և Պավլիկյան աղանդների դեմ պայքարելու միջոցները և անհրաժեշտությունը: Կանոնների վերլուծությունից ամենահետաքրքիրը Օրմանյանի եզրակացությունն է. «Օծնեցիին կանոնները մեզի

կ'իմացնեն. թե ինչ տեսակ գեղծումներ կը յաճախէին այդ միջոցին Հայ Եկեղեցու մեջ, և պետք է հետեւցնել, թե հակառակ ժամանակին չլիոթ կացութեան, բացարձակապես ծանր կետեր չեն յիշուածները»¹:

Գնահատելով Օծնեցու ծիրքերը, Օրմանյանը նկատում է, որ Հայոց Կաթողիկոսը «գատելով և գտելով Հայ Եկեղեցու կանոնագիրքը կազմեց»:[Զնայած դեռ Օրմանյանի ժամանակ էլ այդ Կանոնագիրքը դեռևս տպագրված չէր], սակայն Օծնեցու ժամանակից ի վեր այն ծառայում էր իբրև Հայ Եկեղեցու օրինագիրք, որի ամենամեծ արժանիքը Օրմանյանը համարում էր այն, որ «Հայ Կանոնագիրքը Արեւմտեանը կը կանխէ, եւ աւելի առաջ է քան Իսիդորոս Մերկատորի գործը, որ Թ (9-րդ) դարուն կազմուած է և ոչ թե է (7-րդ) դարու հեղինակ Իսիդորոս Հիսպաղիոյ եպիսկոպոսին գործն է, որով մեր Օծնեցին Իսիդորիսէն դար մը առաջ հորինած կըլլա Հայոց Կանոնագիրքը»²: Հոգևորականներին և իրավաբաններին թողնելով Հայոց Կանոնագրքի հողվածների վերլուծությունը, անդրադառնանք «Գիրք թղթոցին» տված Օրմանյանի գնահատականին, ուր վերջինս ապացուցում է, որ այդ աշխատությունը, անտարակույս, սլատկանում է Օծնեցուն. «Եւ ո՞վ ավելի յարմար կրնար ըլլալ հայրապետանոցի մեջ հնաւանդ դաւանութեանց վաւերագիրներու արձանագրութիւնը բանալու, եթե ոչ նա ինքն, որ աւանդական բարեկարգութեանց վաւերագիրները արձանագրելու գաղափարը յղացավ և գործադրութեան ձեռնարկեց»:

Մերժելով մինչ այդ եղած կարծիքները, որոնք «Գիրք թղթոցի» հեղինակ են համարել Մովսես Եպիսկոպոսին, Օրմանյանն ապացուցում է, որ այդ Եպիսկոպոսը հայրապետանոցի մեջ պաշտոնական արձանագրություն գելու իրավունք չուներ, բացի այդ

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 965:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 967:

² Նույն տեղում, էջ 968-969:

«Գիրք թղթոց»-ում տեղ գտած օրենքների մեծ մասը նրանից հետո է ընդունվել:

Հայ եկեղեցու դավանության նախանձահույզ պաշտպան Օրմանյանը բարձր է գնահատում Օծնեցու այն ճառերը, որտեղ հերքվում են Պավլիկյանների և Երևութականների մոլորությունները և բացահայտվում նրա հմտությունները ոչ միայն Աստվածաշնչի, այլև սուրբ հայրերի և տարբեր փիլիսոփաների երկերի իմացության մեջ: [Քննարկելով] մեզ հասած Օծնեցուն վերագրվող ճառերը, Օրմանյանը հաճախ դիպուկ դիտողություն է անում, որ տվյալ ճառը չնայած նյութով հարմար է Օծնեցուն, սակայն գրության ոճը չի կրում Իմաստասերի վեհությունը և նրա հեղինակությունը չէ:

Օծնեցու գործունեության արժեքավոր դրվագներից է հայ և ասորական հարաբերությունների բարելավումը և այդ նպատակով հրավիրած Մանազկերտի ժողովը, որն արժանանում է Օրմանյանի հատուկ քննարկմանը: Պարզություն մտցնելով ժողովի վայրը Մանազկերտը ընտրելու հարցում (դա արաբ ոստիկան Վալիդի պահանջ էր) և ընդգծելով, որ ժողովի հրավիրման գլխավոր նպատակը եղել է կրոնական անապականության խնդրի շուրջ ծագած ծայրահեղ մոտեցումները և երևութականությունը հերքելը, Օրմանյանը ճիշտ է համարում նաև Սամուել քահանա Անեցու կարծիքը, որ այդ ժողովը հրավիրվել էր «վասն Քաղկեդոնի աղանդոյն» և այդ պատճառով այնտեղ ընդունվել են 10 նգովքներ՝ հիմնված միաբնակ հակաքաղկեդոնական վարդապետության վրա, հարց, որտեղ հայերն ու ասորիները կատարելապես համաձայն էին: Այդ ժողովում մեկ անգամ ևս պաշտոնապես հռչակվեց հակաքաղկեդոնականությունը, հաստատվեց հայերի և ասորիների միաբանությունը անկախ այն ծիսական կետերից, որոնց մեջ երկու եկեղեցիները տարակարծիք մնացին: [Այդ հարցերից հետո Օրմանյանն անդրադառնում է Օծնեցուն վերագրվող

«Սակս ժողովոց» գրվածքին, որտեղ բազմիցս օգտագործվում են «Ես՝ Հովհաննես», «Ինձ՝ Հովհաննեսի» արտահայտությունները: Այդ գրվածքի նպատակն էր ապացուցել, որ Օծնեցուց առաջ գործած վեց կաթողիկոսները քաղկեդոնիկ են եղել, մոլորեցրել են հայ եկեղեցին և իրեն՝ Հովհաննեսին է հաջողվել Հայոց եկեղեցի ուղղության բերել (Այլ առիթով Օրմանյանը արդեն ժխտել էր 6 կաթողիկոսների քաղկեդոնիկ լինելու հանգամանքը): Այս դեպքում Օրմանյանն ապացուցում է, որ այդ գրվածքը, նրա «փքուռույց ձևը և ստորին ոճը անհարմար է իմաստասերի գրչին»: Բայց իր կարծիքը Օրմանյանը հաստատում է ոչ միայն ոճով, այլև բովանդակությամբ: Նա համեմատում է տարբեր փաստեր, իրար համադրում այդ գրվածքի տարբեր թղթեր (թուղթ 227-230) և ապացուցում, որ միայն քաղկեդոնականությունը ժխտելու համար Օծնեցին կարիք չունեի ասորիների հետ համագործակցության: Ճիշտ է, ժողովը քննարկել է նաև այդ հարցերը, սակայն հիմնականը եղել է երկու եկեղեցիների հակադրականության խնդիրը: Իսկ «Սակս ժողովոց» գրվածը նա համարում է «անոր անունը կեղծելով որևէ ապիկար մեկե մը գրուած ըսել», իսկ այդ թղթերի բացատրությունները (հայ եկեղեցու ծեսերին վերաբերող հարցերը, նգովքները) գրված են այնպես, որ ամենևին «չեն համաձայնիր Օծնեցիին վեհ հոգևոր և վսեմ գրչին»¹:

Մանազկերտի ժողովը Օրմանյանը համարում է Օծնեցու գործունեության վերջին դրվագը, որից հետո նա առանձնացավ իր ծննդավայրում, Սոթից լեռան մոտ իր կողմից կառուցած եկեղեցում, նվիրվեց աղոթական կյանքի՝ «խաչաչարչար ձգնութեան», 728թ. ապրիլի 17-ը (ըստ Հայսմավուրքի [Եկեղեցական ծիսամատյանի]) համարվում է նրա մահվան օրը, իսկ Արդվի գյուղը նրա թաղման վայրը: Ավարտելով Օծնեցու գործունեութե-

¹ Հիմնախնդրի այս հատված վերցրել ենք հեղինակի անտիպ նյութերից:

յան նկարագիրը. Օրմանյանը գնահատում է իմաստասեր կաթողիկոսի գործը. «Օձնեցին կաթողիկոսական Գավազանագիրքին լուսավոր պարծանքներեն մեկն է իր ուսումնական զարգացմամբ, եկեղեցական նախանձայուզութեամբ և վարչական կարողութեամբ, որով նոր կեանքի նուիրագործումը կատարեց ազգին մեջ, խաղաղ կենցաղ մը պատրաստելով քաղաքականապես և անխառն եկեղեցական կացութիւնը մը եկեղեցականապես»¹: Հետագա կաթողիկոսները, ինչպես փաստում է Օրմանյանը, Գրիգոր Տղան, Ներսես Լամբրոնացին բարձր են գնահատել Օձնեցուն, իսկ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը իր «Տոնացոյցում» 1774թ. նրան դասել է սրբերի շարքը:

Ի՞նչպիսի վերաբերմունք են դրսևորել Օձնեցու նկատմամբ հռոմեադավան հայերը: Օրմանյանն այդ հարցին տալիս է հետաքրքիր պատասխան. նրանք չեն համարձակվել զովեստով արտահայտվել հակաքաղկեդոնիկ Հայրապետի մասին, բայց և չեն ցանկացել դատաւիտել (նախատել, դատապարտել) այդպիսի մի պայծառ անձնավորության: Նրանց փոխարեն այդ գործն իր վրա է վերցրել Կղեմես վարդապետ Գալանոսը: Հայ և հռոմեական եկեղեցիների միացման հարցերի նվիրված իր աշխատության մեջ նա պախարակում է Օձնեցուն, անարգում, «սուտ և խաբեբա վարդապետ, ի ներքո գայլ հափշտակող, օձաբարո վիշապ» և այլ անվանարկող արտահայտություններով, զարմանալով, որ գտնվել են անմիտ և մոլորության մեջ գտնվող մարդիկ, որ նրան սուրբ են համարել: Այս վերջին արտահայտությունից Օրմանյանը եզրակացնում է, որ մինչև Սիմոն Երևանցու «Տոնացոյցը», Օձնեցին դասվել է հայ եկեղեցու սուրբերի շարքը:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 983:

Մխիթարյան միաբանության անդամները խորշելով հետևել Կալանոսին, Օձնեցուն զովերգելու համար նրան ներկայացրել են իբրև քաղկեդոնիկ: Չամչյանն իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ 102 էջ է նվիրել այդ տեսակետը ապացուցելու համար: Նա փոխել է Մանագլերտի ժողովի հրավիրման ժամանակը, ստեղծել ժողովը հրավիրող նոր անձ Հովհաննես Մանագլերտցի: Չամչյանի աշակերտները քննարկելով Օձնեցու ճառերը, նրան համարել են ուղղափառ և պաշտպանել պապական գրաքննության հարձակումներից: Դրանից Օրմանյանը եզրակացնում է, որ ըստ այդ տրամաբանության, հայոց եկեղեցու դավանությունն էլ է ուղղափառ, քանի, որ այդ ճառերը Օձնեցին գրել է քաղկեդոնականության և հունական ծեսերի հետքերը խսպառ ջնջելու համար, և բոլոր պատմիչների վկայությամբ դա լիովին հաջողվել է նրան: Այդպես է ավարտում իր գնահատականը Օձնեցու մասին հայ եկեղեցու հմուտ տարեգիրն ու պատմաբանը:

[Այսօր, Օձնեցուն օրինությամբ հիշելու հետ մեկտեղ, պետք է բարձր գնահատենք իր ժամանակակիցների կողմից դատ ու դատաստանի ենթարկված արժանահիշատակ գիտնական հոգևորականին, որի կատարած գործը դիմակայելով ժամանակի ավերիչ դատաստանին, հաղթանակով և օրինանքով հասել է մեզ:

Այսպիսով, ընդունելով Մ. Օրմանյանի՝ Հովհաննես կաթողիկոսին տրված գնահատականը, նշենք, որ փոխվել են ժամանակները, այժմ արդեն ոչ մի դավանանքի քրիստոնյա եկեղեցի չի մտածում մյուս դավանանքներին իր մեջ ծուլելու մասին: Առաքելական, ավետարանական և կաթոլիկ եկեղեցիները այժմ քույր եկեղեցիներ են: Օրվա հրամայականն է պայքար մղել զանազան աղանդների դեմ, որոնց գործունեությունը միտված է ազգային միասնությունը քայքայելուն: Հովհաննես Օձնեցու գործը այսօր էլ գնահատվում է ըստ արժանվույն, որովհետև պաշտպանելով հայ

եկեղեցու ինքնությունը, նա փաստորեն պաշտպանել է հայության ինքնությունը, ազգության ինքնությունը¹]:

«Էջմիածին» 2005, N Է-Ը, էջ 49-54:

5. Հայոց եկեղեցին, Մաղաքիա Օրմանյանը և օտարազգի գիտնականները

Երկարատև և դժնդակ պատմության ընթացքում Հայոց Եկեղեցին ապրել է վերելքներ ու վայրէջքներ, ունեցել անկախ [իշխանություն]՝ մեծ ու փոքր տարածքներով, ականատես եղել պետականության կորստին և վերահաստատմանը, այդ բոլորով հանդերձ մնացել իր ժողովրդի պահպանն ու ամուր հենարանը: Պետականությունից զուրկ հայության համար Հայոց Եկեղեցին հաճախ կատարել է նաև աշխարհիկ իրավասություններ, և հայ ժողովուրդը, ի դեմս նրա տեսել է իր հզոր պաշտպանին: Աշխարհի քրիստոնյա երկրների մեջ Հայ Եկեղեցին պահպանել է իր բարձր պատիվը, հավատարիմ մնացել առաքելական հնագույն եկեղեցու ավանդույթներին:

Մահմեդական բազմաթիվ քոչվոր ցեղերի հարձակումների պատճառով իր պետականությունը կորցրած հայությունը հաճախ է իր հայացքը հառել քրիստոնյա Եվրոպային՝ նրանից ակնկալելով օգնություն: Հայոց Եկեղեցու անվանի հայրապետները (Միքայել Սեբաստացի, Հակոբ Զուղայեցի և այլք) օգնության խնդրանքով պատվիրակություններ են ուղարկել Եվրոպական պետություններ, բայց այնտեղ Հռոմի պապը օգնության դիմաց առաջարկել է ընդունել կաթոլիկություն, փոխել դավանանքը: Բազմաթիվ

հասարակական գործիչներ (Իսրայել Օրի, Հովսեփ Էմին և այլք) իրենց հայացքը հառել են հեզիտե տե հզորացող հյուսիսային հարևանին՝ քրիստոնյա Ռուսաստանին, սակայն նրանց պատասխանը միշտ բխել է իրենց ծավալապաշտական ծգտումներից և Հայաստանը եղել է շահարկման առարկա:

Դարեր շարունակ, չնայելով իրենց քաղաքական անբարեհույս վիճակին, Հայոց եկեղեցին և հայությունը հավատարիմ մնացին իրենց ավանդույթներին և դավանաքին, ոչ մի գնով չխաբվելով՝ հզոր պետությունների խոստումներից: Այդ հանգամանքը խիստ զայրացնում էր հունադավան, առավելապես կաթոլիկ հովվապետներին, և նրանք իրենց երկրներում հայադավան, ազգային առաքելական ուղղափառ եկեղեցին ներկայացնում էին իբրև հերժվածող, աղանդավորական եկեղեցի: Եվրոպական տարբեր ղեկավարները չէին հանդուրժում, որ պետականությունը կորցրած, փոքրաքանակ մի ժողովուրդ ինքնուրույն դավանանք ունի և աշխատում էին սեպ խրել, խախտել այդ ժողովրդի միասնությունը: Պա նրանց երբեմն հաջողվում էր: Արևմտահայ մշակութային կենտրոն Կ. Պոլսում, որտեղ գոյություն ուներ մեծ հայկական համայնք, կաթոլիկներին հաջողվեց պառակտել համայնքի միասնությունը, ստեղծվեց առանձին կաթոլիկ համայնք, որը թուրքական պետական վարչական ապարատի կողմից ստացավ «կաթոլիկ միլիթի» անվանումը: Իզուր էին համազգային գաղափարների տեր հայ և կաթոլիկ դավանանքի մշակութային գործիչները միասնություն քարոզում (Տուր ինձ քո ձեռքը, եղբայր եմք մենք), բանաստեղծություններով ոգեշնչում տարբեր դավանանքների հայերին միասնության գաղափարները: Պառակտում է առաջանում նույնիսկ հռոմեադավան հայերի շրջանում. հասունյան և հակահասունյան պայքարը այդ պառակտման ցայտուն դրսևորումն էր: Մի խումբ հայ կաթոլիկներ դիմագրավում են պապականությանը, հռոմեադավան հայերին կաթոլիկության մեջ ծուլելու, ազգային ար-

¹ Ուղղագիծ փակագծում նշված նյութը վերցրել ենք հեղինակի ծեռագրերից:

մատներից «հեռացնելու քաղաքականությանը: Դրանցից էր Հռոմի աստվածաբանական կաճառի անդամ, հռոմեադավան ընտանիքում ծնված, Հռոմում բարձրագույն կրթություն ստացած Մաղաքիա Օրմանյանը, որն ուժգին պայքար է ծավալում հռոմեադավան հայությանը ծուլելու քաղաքականության դեմ: Այդ պայքարի արտահայտությունն են դառնում 1870 և 1872 թվերին իտալերեն լույս տեսած «Հայ արեւելեան կաթողիկեայք» և «Ռեւերսուրուս կամ Հայք եւ պապութիւն» աշխատությունները և դրանց գաղափարական շարունակությունը 1872 եւ 1873 թթ. ֆրանսերեն լույս տեսած «Արեւելեան կաթողիկեաց կրօնական ազատութիւնը եւ քաղաքական իրաւունքները», «Վատիկան եւ Հայք»¹ գործերը, որոնք անցան պապական արգելված գրքերի շարքը: Օրմանյանը քաջատեղյակ էր ընդհանրապես քրիստոնեության, մասնավորապես Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմությանը: Դրա շնորհիվ և Հայոց Հայրապետի քաջալերանքով նորընծա եպիսկոպոսը 1886 թ. «Արարատ» ամսագրում հոդվածաշարով լույս ընծայեց «Աթոռ Հայաստանեայց» աշխատությունը, որը շուտով լույս տեսավ իրերեւ առանձին աշխատություն²: Անգամ հպանցիկ ծանոթությունն այդ գրքույկին (93 էջ, 14 գլուխ) հաղորդակցում է մեզ նորընծա եպիսկոպոսի աստվածաբանական հսկա գիտելիքների պաշարին: Առաջին վեց գլուխներում տալով Հայ եկեղեցու նախալուսավորչյան շրջանի քրիստոնյա եպիսկոպոսների գործունեությունը, բացատրելով, «եկեղեցական դասակարգութիւնը», կաթողիկոսական աստիճանի առանձնահատկությունը, Մեծ ու Փոքր Հայքերի առաքելական հաստատությունների գոյությունը, հեղինակն անդրա-

¹ Տես Հ. Սիրունի, Օրմանեան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, թ. 5, էջ 37:

² «Աթոռ Հայաստանեայց» գրեց Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան, առաջնորդ Կարնոյ, Վաղարշապատ ի տպարանի սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի 1886-ՈՅԼԳ, հրամանաւ Տ. Տ. Մակարայ Վեհափառ սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

դառնում է հայ եկեղեցու և մյուս քրիստոնյա եկեղեցիների հարաբերություններին: Այդ գրքույկում աստվածաբան հոգևորականը հանդես է բերում գիտելիքների արտակարգ լայնություն և խորություն: Այդ իմաստով առավել հետաքրքիր է աշխատության Զ («Առաքելական հաստատութիւն») գլուխը, որտեղ անդրադառնում է առաքյալների և նրանց հետնորդների գործունեությանը: Անդրադառնալով հայ և քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների փոխհարաբերությունների փաստերին, Մ. Օրմանյանը պատմական հետազոտությունների հիման վրա, հնագույն հայ և այլազգի պատմիչների վկայություններով ապացուցում է հայ եկեղեցու անկախությունը բոլոր հնավանդ եկեղեցիներից: Բացահայտելով, որ Գրիգոր Լուսավորչից առաջ մենք ունեցել ենք այլ բարձրաստիճան հոգևորականներ, որոնք սերտորեն կապված էին Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործունեությանը, Օրմանյանն ապացուցում է, որ թեև Գրիգոր Լուսավորիչը քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունած Հայաստանի առաջին Կաթողիկոսը, հայրապետության աստիճանն ստացել է Կեսարիայում, բայց մինչ այդ քրիստոնեությունը լայն ծավալ էր ընդունել Հայաստանում և չնայած պետական-վարչական հալածանքներին, նա աստիճանաբար ընդլայնում էր իր գործունեության շրջանակները: Հայ և օտար հնագույն պատմիչների վկայություններով Օրմանյանն առանձին գլուխներում անդրադառնում է Հայոց եկեղեցու և Կեսարիայի, Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսի ու Հռոմի եկեղեցիների փոխհարաբերությունների հարցերին, ապացուցում, որ չնայած Հայ Առաքելական եկեղեցին ձգտել է բարի դրացիական փոխհարաբերություններ հաստատել նշյալ քրիստոնյա եկեղեցիների հետ, բայց միշտ եղել է ազատ և անկախ եկեղեցի, երբեք չի ենթարկվել այլ քրիստոնյա եկեղեցու և պետության, հավատարիմ է մնացել իր հնավանդ սովորույթներին: Համեմատելով այդ բոլոր եկեղեցիների հոգևոր աստիճանները, Օրմանյանը ցույց է տալիս, որ ոչ մի եկեղեցու ամենա-

բարձրաստիճան հոգևորականը (մետրոպոլիտ, արքեպիսկոպոս, պատրիարք, Կ. Պոլսո տիեզերական պատրիարքություն և Հռոմի պապություն) չունի ծեռնադրության կանոն և միայն «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կաթողիկոսութիւնն է», որ տրվում է մյուռոնի օծմամբ և անվանվում է «օծեալ Հայրապետ»: Հայ Եկեղեցու նվիրյալ հոգևորականը համեմատելով բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների գործունեությունը բավականին աներկյուղ, հաստական և արտակարգ անաչառ զնահատում և ապացուցում է, որ Հայոց Եկեղեցին իր հավատի պարզությամբ, հնավանդ դավանությամբ և կանոնադրության պահպանությամբ միշտ գրավել է առաջնակարգ տեղ. «Քրիստոսեան եկեղեցեաց ամեն ճիւղերէն աւելի Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին անտխեղծ եւ անաղարտ կը պահէ նախկին դարուց հաւատքը, նախկին դարուց դաւանութիւնը, նախկին դարուց հիմնական կանոնները»: Չնայած «հզորագոյն եւ բազմագոյն» քրիստոնեական եկեղեցիների գոյությանը, դարերի ընթացքում վերջիններս նոր կերպարանք տվին հնին և այնպիսի փոփոխություններ կատարեցին իրենց կանոնադրության մեջ, որ լուսաբանելու փոխարեն ամեն ինչ եղծեցին և «աստուածաշունչ պատգամները խեղաթիւրեցին»: Իսկ մեր հնավանդ եկեղեցին «երկարատեւ դժուարին ժամանակների» եւ «դժպիի պարագաների» պայմաններում անգամ «... իբրեւ զփիւնիկ հրաշալի, որ իւր իսկ աճիւնէն կեանս կստանայ», - ահա Օրմանյանի եզրակացությունը: Դարերի ընթացքում հառնող և վերածնվող փյունիկի հետ է համեմատվել ոչ միայն մեր եկեղեցին, այլեւ մեր երկիրը և մեր ժողովուրդը: Մաղաքիա Օրմանյանի «Աթոռ Հայաստանեայց» աշխատությունը մեծ արձագանք առաջացրեց ոչ միայն Արևելյան, այլև Արևմտյան Հայաստանում¹:

¹ ՀԱԱ ֆ. 56-ի, ցուցակ 7-ում գտնվել է թիվ 868 մեծ գործը, որը ցույց է տալիս թե ինչ արձագանքներ է ունեցել այդ աշխատությունը եւ ինչպես

Մեծ գիտնականի հոգևորական փայլուն գաղափարները շարունակվեցին դրսևորվորվել նաև էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում ու Արմաշի Դպրեվանքում մանկավարժական գործունեության տարիներին:

Երկար ու ծիգ պատրիարքական գործունեության շրջանում (1896–1908 թթ.) Օրմանյանը կարողացավ վարել հավասարակշռված քաղաքականություն, այդ ընթացքում տեղի չունեցան զանգվածային կոտորածներ, պատեհ առիթներով ներկայացրած իր հրաժարականներով նա զսպում էր սուլթանի ոտնձգությունները, մյուս կողմից չափավորում էր ազգային կուսակցությունների անխոհեմ քայլերը, արժանանալով նրանց բացասական վերաբերմունքին, հաճախ էլ կազմակերպված տարբեր մահափորձերին: Սակայն այդ բոլորը չէին ազդում պատմագիր և պատմաբան Օրմանյանի գիտական զնահատականների վրա, որն իր աշխատություններում ժխտելով բազմաթիվ պատմաբանների և ժամանակակիցների զնահատականները՝ թե ազատագրական շարժումները, ժողովրդական հուզումները և ազգային կուսակցությունների գործողությունները պատճառ դարձան աբդուլհամիդյան կոտորածներին, նա անվարան և բացահայտ հայտարարում է, որ սխալ է ընկալվում պատճառահետևանքային կապը, ընդհակառակը, ազգային ճնշումները, հալածանքները, զանգվածային կոտորածները պատճառ դարձան ազատագրական շարժման ալիքի բարձրացման:

Պատրիարքական 12 տարիները գիտնական Օրմանյանից խլեցին մեծ ժամանակ և ավարտվեցին 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումով, երբ Ազգային ժողովի անդամները և կուսակցությունների ներկայացուցիչները նրան ստիպեցին հրաժարական տալ մեղադրանք ներկայացնելով իբրեւ դատի ենթակա ամբաս-

տարբեր վայրերից նամակներ են ստացվում այդ աշխատությունն իրենց առաքելու խնդրանքով:

տանյալ: Չորս տարի շարունակ (1908 թ. հուլիսից մինչեւ 1913 թ. սկիզբը) տնած դատական քաջքշուկների ընթացքում Օրմանյանն զբաղվում էր իրեն ամենից հաճելի և հարագատ գիտական գործունեությամբ: Հասարակական կյանքից լիովին մեկուսացված գործիչը ոչ թե ճիգեր էր գործադրում արդարանալու համար, այլ զբաղվում էր գիտությամբ, հոգևոր և պատմական արժեքների գնահատությամբ: Այդ տարիները գիտնական պատմաբանի և Հայոց եկեղեցու տարեգիր Օրմանյանի գործունեության ամենափայլուն շրջանն էր: 1909 թ. հունվարին նա ավարտեց «Համապատումը»՝ չորս ավետարանների մեկնությունը, դրանց համեմատությունը, արտակարգ բացատրություններով: Այն լույս տեսավ 1909 թ. փետրվարին: Ժողովրդի մեջ լայն ընդունելություն գտնելու շնորհիվ 1911 թ. այն վերահրատարակվեց: Աշխատության նախաբանում հեղինակն ընդգծում է իր նպատակը, նշելով որ Ավետարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվողները «բազմազան ուղղութիւններ եւ նպատակներ ունեցած են»¹, իմանք ցանկացել են պայքարել Ավետարանի դեմ, գտնել թերությունները, մյուսները «ջատագովական դեր են ստանձնել», Օրմանյանը բացահայտում և ընդգծում է իր նպատակը: Քանի որ չորս Ավետարաններից ամեն մեկը հաճախ իրարից անկախ գործողություններ է պարզաբանում, կարիք է զգացվում իրար հետ համեմատելով լուսաբանել տարբերությունները եւ գոհացնել ընթերցողին: «Համապատումի» մեջ ևս ընդգծվում է Օրմանյանի ոչ միայն աստվածաբանական, այլև պատմական գիտելիքների բարձր մակարդակը: Ամեն մի դեպքը, Քրիստոսի կյանքի ամեն մի իրադարձությունը հեղինակը տալիս է չորս Ավետարանների մեկնությամբ, ապա հավելում իր կարծիքը, նշում ամեն մի Ավետարանի դրական հատկանիշներն ու իր կարծիքով դարերի ընթացքում նրանց մեջ հայտնված հավելումներն

ու թերությունները: Կատարելով ծանրակշիռ աստվածաբանական աշխատանք, գիտնական-աստվածաբան հոգեւորականը հմտությամբ արժևորում է իր կատարած աշխատանքը. «Ձանք դրուած է բոլոր կարեւոր տեղեկութիւնները ամփոփել, որով ընթերցողը պիտի գտնէ ոչ միայն պատմական, վարդապետական, դավանական և բարոյական տեսութիւններ, այլև ժամանակագրական, տեղագրական, հնախօսական, գրչագրական եւ լեզուաբանական տեղեկութիւններ, նախնական եւ գլխաւոր փափագը եղած է Աւետարանները ժողովրդականացնել, այսինքն՝ Աւետարանները հաւատացեալ ժողովուրդին ծեռնհասութեան եւ կարողութեան յարմարացնել»: Նա իր կարևոր նպատակներից մեկն է համարում Հայոց եկեղեցին եվրոպական հասարակությանը ծանոթացնելը, որպեսզի նրանց մեջ վերանա Հայ եկեղեցու մասին տարածված թյուր կարծիքը: Ամբաստանյալ, հասարակությունից մեկուսացված Օրմանյանը ծեռնամուխ եղավ «Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը եւ ներկայ կացութիւնը» աշխատության շարադրմանը: Քանի որ հեղինակը գերազանց տիրապետում էր ֆրանսերենին, աշխատությունն առաջին անգամ լույս տեսավ 1910 թ. հենց ֆրանսերեն, գիտնական Բերտրան Բարեյլի առաջաբանով: Գրքի, հոատարակությունն ստանձնեց Փարիզի հրատարակիչներից Էրնեստ Լեյուն, հայերենագետ ուսուցչապետ Ֆրեդերիկ Մակլերի միջնորդությամբ. Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ֆրանսիացի գիտնականի առաջաբանը, որտեղ նա սկզբում համառոտ գնահատում է աշխատությունն իբրեւ արեւելյան քրիստոնեության վարդապետությունը, նվիրապետությունը, դավանանքը ներկայացնող գործ: Բ. Բարեյլն ընդգծում է. «Եղինակը ծելին եւ ոճին գեղեցկութեան հետեւող մը չէ եւ իւր գիրքը միմիայն սկզբունքներու եւ եղելութիւններու

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Համապատում, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 6:

արծազանքն է»¹: Բարձր գնահատելով աշխատության հեղինակի սկզբունքայնությունը ֆրանսիացի աստվածաբան-գիտնականը իր զարմանքն է արտահայտում նրա անկախության և ազատամտության նկատմամբ, ընդգծելով, որ եվրոպացի ընթերցողները սովոր չեն այդպիսի ազատամտությամբ գրող «եկեղեցականներու հանդիպիլ»: Բերտրան Բարեյլը այդ ազատամտությունը վերագրում է ոչ միայն հայ հեղինակին, «այլև Հայ եկեղեցուն եւ նրա ժողովրդական կազմակերպութեան»: Իր և ֆրանսիացի ընթերցողի համար նա բացահայտում է, որ Հայոց եկեղեցին եւ ազգն այնքան սերտ են, որ կազմում են միևնույն «հաստատութիւնը»: Հայ ազգի և եկեղեցու մեջ հեղինակության պայքար չկա: Եկեղեցու վարչությունը գտնվում է աշխարհականների ծեռքին: Հոգևոր պաշտոնյաների ընտրությանը մասնակցում է նաեւ աշխարհական տարրը: Եկեղեցականները («հայ կղերը») և աշխարհականները այնքան միասնական են, «իրար խառնուած եւ իրարու մեջ թափանցած», որ Հայոց եկեղեցին կոչվում է Ազգային եկեղեցի: Ուսումնասիրելով քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու ժամանակից հայ ժողովրդի և եկեղեցու պատմությունը ֆրանսիացի գիտնականն իրավացիորեն նշում է, որ դարերի ընթացքում պետականությունը կորցրած հայության համար եկեղեցին «փրկութեան տապան» է եղել, պահել է հայության ազգային ինքնությունը, ավանդությունները, լեզուն ու գրականությունը: Ֆրանսիացի աստվածաբանը լիովին համաձայնում է հայ հեղինակի հետ, որ նախնական եկեղեցիները կազմավորվել են ըստ ազգության, այն պահանջով, որ ամեն մի ազգ Ավետարանը քարոզի իր լեզվով: Չնայած պետականության բացակայությանը, աշխարհի տարբեր ծայրերում սփռված հայերը պահպանել են իրենց լեզուն և ինքնությունը Հայ եկեղեցու

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Կ. Պոլիս, Երրորդ հրատ., 1913, էջ 14:

շնորհիվ: Ուշագրավ է ֆրանսիացի աստվածաբանի եզրահանգումը՝ «Ես շատ յատակ տպաւորութիւն գոյացուցած եմ, որ Հայը, եթէ հաւատալէ ալ դադրի, հաւատացեալ մը ըլլալէ չդադրիր, որովհետեւ ազգության զգացումներու շենքը հիմնված է Հայ եկեղեցու վրա: Ֆրանսիացի հեղինակը հետաքրքիր դիտողություններ է կատարում մահմեդական տիրապետության տակ գտնվող հայության և նրա խաղացած դերի վերաբերյալ: Ըստ Բարեյլի, հայերի միջնորդության շնորհիվ են արևմտյան գաղափարները մուտք գործել օսմանյան պետություն, և եթե թուրքական վարչական ապարատը գերծ լիներ անկարգություններից, «Արեւելք շատ ատելի մեծ օգուտներ քաղած կըլլար Հայերու վաճառականական հանճարէն եւ ճարտարութեամբ կարողութենէն»: Ֆրանսիացի աստվածաբանը բարձր է գնահատում արևմտահայ Ազգային Սահմանադրությունը, նրա շնորհիվ ստեղծված կրոնական և քաղաքական ժողովների գործունեությունը: Նշելով, որ Հայոց Ազգային Սահմանադրությունը կարգավորում է հայության ներքին գործերը, նա միևնույն ժամանակ ընդգծում է, որ այն, նշանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելքի սովորութեանց մէջ»: Նա բացահայտում է Ազգային Սահմանադրության հեղափոխիչ դերը արեւմտահայ կյանքում, առանձնապէս կարևորում Սահմանադրությամբ ընդունված կրթության օրենքը. «Ազգը կուզէ, որ երկու սեռէ մանուկները, ինչ-որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամենքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, եւ գոնէ անհրաժեշտ եղող գիտելիքները ստացած ըլլան»: Գիտնականը բարձր գնահատելով Հայոց սահմանադրության մեջ տեղ գտած կրթության իրավունքը, նկատում է, որ այդ օրենքն ընդունելուց քսան տարի անց միայն հանրապետական Ֆրանսիան («Գաղղիան») նախնական կրթության օրենքն ընդունեց և հավելում է, որ պետական ծանր տուրքեր վճարող արևմտահայությունը այդ օրենքով և բազմաթիվ «բարեկրթական և բարեգործական» հաստատություններով, ծանր

գոհողությունների գնով հոգում էր բոլոր ծախսերը: Սակայն Աբղով Համիդը չհանդուրժեց «այդ տարօրինակ երեւոյթը, որով ազատամիտ վարչութիւն մը կը ծաղկէր իւր բռնապետական կառավարութեան հովանւոյն ներքեւ, եւ լաւ աչքով չտեսաւ, որ Հայը թէպէտ ստրկացած եւ ընկըծուած իբրեւ Օսմանեան հպատակ, ազատաբար ապրի իբրեւ իւր եկեղեցւոյն անդամ»: Դրա հետեանքով սկսվեցին ազգային հալածանքներն ու ճնշումները հայության նկատմամբ: Տեղակ լինելով պատմական իրադարձություններին՝ ֆրանսիացի հեղինակը նշում է, որ ժԹ դարավերջին և հաջորդ դարի սկզբին «հայերը կասկածելի դարձան թէ թուրքիոյ եւ թէ Ռուսիոյ մէջ հաւասարապէս»: Այդ պատճառով ամբողջ արևմտահայությունը ցնծությամբ ընդունեց եւ ողջունեց երիտթուրքական «յեղափոխութիւնը» (հեղաշրջումը), հավատալով նրանց կարգախոսներին: Բայց նոր կառավարությունն առաջ անցավ հնից եւ որոշեց, որ ժամանակը եկել է ջնջելու «կրօնական հասարակութեանց առանձնաշնորհումները»: Բարեյլը դրա մեջ տեսնում էր առավել եւս մահմեդականների առանձնաշնորհումների խնդիրը եւ շեշտում, որ տարբեր ազգությունները միայն այդ միջոցներով կարող են իրար մեջ համերաշխություն հաստատել եւ «ամենուն հասարակ եղող հայրենիքը մեծութեան եւ բարօրութեան հասցնել»:

«Հայոց եկեղեցին» աշխատության 1911թ. հրատարակության¹ առաջաբանում Մ. Օրմանյանը հայ ընթերցողներին ծանոթացնում է նաև ֆրանսիացի այլ գիտնականների՝ այդ աշխատությանը տված ծանրակշիռ գնահատականներին: Նրանցից Ֆրենսիս Շապոնիերը այն գնահատում է իբրեւ «Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան եւ սկզբունքներուն ճիշտ եւ գրեթէ կատարեալ ամփոփումը», որը հայերի մոտ լրացնում է «աստուածաբանական գրականութեան դատարկը»: Էդվին Պիրսը այդ աշխատությունը համա-

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, (Կ. Պոլիս, 1911, առաջին հրատարակություն), էջ 3-8:

րեց Արևելյան քրիստոնեության մասին լրացնող այն պակասը, որը գոյություն ուներ Արևմտյան եկեղեցիների պատմությունն ուսումնասիրողների մեջ: Աշխատությունը բարձր գնահատեց Ա. դը Ստեֆանոն, ընդգծելով հայության (ազգի) և եկեղեցու սերտ միասնությունը և այն «գաղափարներու ազատամտութիւնը, որ Հայոց եկեղեցւոյն տիրապէս ժողովրդականութեան արդիւնքն է»: Մի այլ գիտնական Ալբերտ Հաուտինը փաստերով ապացուցեց Հայոց եկեղեցու անցած երկարատև դժվարին ճանապարհը, երբ չի կորցրել իր սերտ շփումը ժողովրդի հետ և «ողջամիտ մնացած է»: Մի այլ աստվածաբան Վիկտոր Շապոտն իր համար հայտնագործություն համարեց, որ Հայոց եկեղեցին «եապէս ժողովրդական կազմութիւն ունի եւ աշխարհական տարրին հետ կապակցեալ կրմնայ» այն աստիճանի, որ իր մատակարարությունը հանձնել է նրա ձեռքը: Ֆրանսիացի բոլոր գիտնականներն անվերապահորեն ընդունում են, որ Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրությունը օգտակար դաս կարող է լինել արևմտյան եկեղեցիների համար, «որուն նուիրապետութիւնը աշխարհական տարրէն կը մեկուսանայ, երբոր զայն չի կրնար կառավարել»¹ (Անջելո Գուբերնատիս): Մի այլ աստվածաբան Հայսիտ Լոուսոնը բարձր է գնահատում Մ. Օրմանյանի աշխատությունը, որն իրենց ծանոթացրել է արտակարգ հին «սկզբնատիպ» եկեղեցու հետ. այն եկեղեցու, որը գերծ է մնացել այլ եկեղեցիների ազդեցությունից, չի ձանաչել ոչ մեկի գերիշխանությունը, հավատարիմ է մնացել «Արեւելյան նախնական քրիստոնեութեան ժառանգութեանը», քանի որ այն ծավալորվել է առաջյալների կողմից: Մ. Օրմանյանին բավականին ուրախացրեց և գոհացրեց ֆրանսիացի աստվածաբան գիտնականների այդ արժևորումը: Աշխատության ֆրանսերեն հրատարակությանը ծանոթացան և իրենց գոհունակությունը հայտնեցին

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, (Կ. Պոլիս, 1911, առաջին հրատարակություն), էջ 3-8:

նան մամուլի հայ օրգանները («Մշակը» և «Բիւզանդիոնը»): Առաջինը հայտարարեց, որ լավ կլինի այդ աշխատության հայերեն տարբերակը հրատարակվի և հոգևոր դպրոցներում ծառայի իբրև լավագույն դասագիրք Հայոց եկեղեցու մասին: «Բիւզանդիոնը» ընդգծեց, թե այդ գիրքը պետք է գտնվի բոլոր հայերի մատենադարաններում, որովհետև վերաբերում է «Արեւելքի ամենէն ազատական եկեղեցիին», որը գրված է «Արեւմուտքի ամենէն անկաշկանդ մտքի տեր քրիստոնեայ մատենագրի ուճովն ու ներշնչումովը»:

Հայկական շրջանակների այս բարձր գնահատականները Մ. Օրմանյանին կուղմնորոշեցին աշխատության հայերեն հրատարակությունն իրականացնելու գործը, չնայած սկզբում նա մերժել էր այդ առաջարկը, գտնելով, որ այն ոչ թե լինելու է ֆրանսերենից հայերեն հասարակ թարգմանություն, այլ գիտական աշխատության նոր շարադրանք: Բազմաթիվ հորդորների հետևանքով աստվածաբան գիտնականը ձեռնամուխ եղավ հայերեն շարադրման, հայերեն հրատարակության նախաբանում հրապարակայնորեն հայտարարելով, որ Հայոց Ազգային եկեղեցու նկատմամբ տածած «անկեղծ սերն է» իրեն առաջնորդել այդ աշխատությունը գրելու, որպեսզի «Հայաստանեայց Սուրբ եւ Առաքելական Ուղղափառ եկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրեններուն, եւ յարգելի օտարներուն»: Մեծ էր աշխատության ընդունելությունը աշխարհի համայն հայության շրջաններում, այդ պատճառով այն ունեցավ երեք հրատարակություն, առաջին անգամ լույս տեսավ 1911 թ., եկրորդ անգամ 1912-ին և երրորդ անգամ 1913 թ.: Երեք հրատարակությունների նախաբանը գրել է Օրմանյանը: Գրքի տպագրական ծախքերի հոգսը իր վրա վերցրեց «Զմիւռնիայի առետրական հրապարակի գլխաւորներից Կարապետ էֆենտի Արապեանը»: Մանրամասն շարադրանքով աչքի է ընկնում մանա-

վանդ առաջին հրատարակության նախաբանը, որտեղ հեղինակը բացատրում է այն բոլոր հանգամանքները, որոնք ստիպեցին իրեն ձեռնամուխ լինել այդ աշխատությունը ֆրանսերեն շարադրելու և հրատարակելու գործին, մեկ առ մեկ քննարկում ֆրանսիացի գիտնականների տեսակետներն ու կարծիքներն այդ աշխատության մասին, նախաբանին կցում է նաեւ Բերտրան Բարեյլի ֆրանսիական հրատարակության առաջաբանը, հայտնում է հայ ընթերցողներին, որ գիրքը թարգմանված է ռուսերեն և անգլերեն: Ըստ երևույթին, ռուսերեն հրատարակությունը չի ընկել հեղինակի ձեռքը, այդ պատճառով, հայերեն առաջին հրատարակության նախաբանին նա կցում է ոչ միայն Բերտրան Բարեյլի, այլև անգլերեն թարգմանության առաջաբանը Մանչեստրի եպիսկոպոս Ուելտոնի հեղինակությամբ: Վերջինս հայտնում է, որ գիրքը անգլերեն է թարգմանել Գր. Գրիգորյանը: Սկզբում նախատեսված էր, որ անգլերեն առաջաբանը պետք է գրեր Սոլսբերիի «մեծահմուտ եպիսկոպոս Տքտ. Ռֆորտսուորթը», սակայն նրա անսպասելի մահը խախտեց պլանները, և ինքը հանձն առավ այդ պատվավոր գործի կատարումը: Անգլիացի ընթերցողների համար բացահայտելով Հայ եկեղեցու առաքելական ծագումը՝ անգլիացի հեղինակը նշում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից սկսած Հայոց եկեղեցին «անկախ ընթացքի մը հետեւեցաւ», դիմագրավելով մյուս քրիստոնյա եկեղեցիների (Կեսարիո, Անտիոքի եւ Կոստանդնուպոլսո) տիրապետական հակումներին: Անգլիացի հոգևորականը բարձր է գնահատում այն հանգամանքը, որ Հայ եկեղեցին միշտ կողմնակից է եղել Քույր եկեղեցիների միասնությանը, ճիշտ ընդունելով այդ բառի իմաստը: Հայոց եկեղեցին «փափաքեցաւ, որ միութիւնն հաստատուի եկեղեցիներու միջեւ հոգեւոր հաղորդակցութեան հիման վրայ, իրենց ուրոյն դիրքերը փոխադարձաբար յարգելով...»: Մանչեստրի եպիսկոպոսը գտնում է, որ Հայոց եկեղեցին երբեք ազանդավոր չի եղել, մերժել է «ետիքական հերետիկոսութիւնը»,

ինչի մեջ մեղադրվել է, ընդգծում է, որ Հայ եկեղեցուն հատուկ է «անթերի ներողամտությունը եւ լայնամտությունը» այլ դավանանքների հանդեպ, եւ դա նրան հատուկ է եղել «ամէն դարերու մէջ»։ Անգլիացի եպիսկոպոսը բարձր է գնահատում Հայոց եկեղեցու անցած պատմական ուղին, ճիշտ է համարում, որ նա ընդունում է միայն երեք Տիեզերական ժողովների որոշումները, արժեւորում է հայ աշխարհական դասի «գորաւոր ազդեցութիւնը Հայոց եկեղեցու վարչութեան մէջ»։ Զննարկելով Մ. Օրմանյանի աշխատությունը, Ուելտոն եպիսկոպոսն ընդգծում է անգլիացի ընթերցողների համակրությունը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ և հավելում, որ այդ աշխատությունը կօգնի անգլիացի հավատացյալներին վստահությամբ լցվելու Անգլիական եկեղեցու նկատմամբ։ Մանրամասն բացահայտելով աշխատության արժանիքները՝ առաջաբանի անգլիացի հեղինակը հատուկ արժանիք է համարում, որ աշխատության հեղինակը Հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներից է, Կոստանդնուպոլսի նախկին պատրիարքը, լիովին ծեռնհաս մի անձնավորություն, որն ի վիճակի է բարձր մակարդակով վերլուծել ոչ միայն Հայոց եկեղեցու, այլ աշխարհի բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների պատմությունը։ Օտարազգի այդ տարբեր գիտնականների տեսակետները և աշխատության վերաբերյալ արված բոլոր դիտողությունները Օրմանյանը տեղադրում է հայերեն առաջին հրատարակության նախաբանում, նաև կից տալիս Բարեյի և Ուելտոնի առաջաբանները։

Հայ հասարակության կողմից ևս գիրքն ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ և բարձր գնահատականներով։ Այդ աշխատությունը միայն դրական գնահատականներով չընդունվեց. եղան նաև քննադատողներ։ Դրանք հռոմեացիական հայերն էին («ազգայինները» - Մ. Օրմանյանի արտահայտությունն է)։ Օրմանյանը բնական է համարում այդ հանգամանքը և նշում, որ իր տեսությունները նրանց նպաստավոր չէին։ Իր նպատակը չհամարելով քննա-

դատական դիտողություններին պատասխանելը նա հաղորդում է ընթերցողներին, որ ձեռնարկել է հայ եկեղեցու մասին նոր աշխատություն շարադրել, ուր տեղ կգտնեն հարկ եղած բացատրությունները¹։ Դրանից հետո հեղինակը ձեռնամուխ է լինում աշխատության բուն էության բացահայտմանը։ Հնարավոր չէ մանրամասն վերլուծել այդ աշխատության բոլոր բաժինները կամ գլուխները։ 45 գլխից բաղկացած աշխատության սոսկ վերնագրերի թվարկումը ցույց է տալիս հեղինակի կատարած մեծ աշխատանքը հարազատ ժողովրդին Հայ եկեղեցու էությունը բացատրելու և բացահայտելու մեջ։ Փաստելով, որ Հայոց եկեղեցին «հայ ազգութեան հետ նույնացած է», այդ պատճառով էլ «նշանաւոր դեր ունեցած է ազգային կեանքին մէջ», 270 էջանոց համառոտ աշխատության հենց առաջին գլխում («Ինչ է մեր նպատակը») ընթերցողին պարզ և հասկանալի լեզվով հեղինակը մատնանշում է աշխատություն գրելու հանգամանքները, ապա անցնում է բուն նյութին՝ Հայ եկեղեցու ծագման պատմությանը, ցանկանալով «անթափանցելի վարագոյրի մը ներքոյ ծածկուած» իրադարձությունների հետազոտությամբ լուսաբանել առաջին առաքյալների գործունեությունը, Հայոց եկեղեցու «սկզբնական հիմնադիրներ» ճանաչելով Ս. Թադեոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալներին, նրանց անվանելով «Առաջին Լուսաւորիչք Հայաստանեայց»², որոնց գերեզմանները իբրև նվիրական սրբավայրեր պահպանվում են Արտազի (Մակու) և Աղբակի (Պաշքալե) վանքերի մեջ։ Անցնելով Հայ եկեղեցու նախնական ժամանակի վերլուծությանը, պատմական փաստաթղթերի համեմատությամբ Օրմանյանը հավաստում է, որ Թադեոս եւ Բարդուղիմեոս առաքյալների միջոցով քրիստոնեութ-

¹ Ըստ երևույթին խոսքը վերաբերում էր եռահատոր «Ազգապատմին», որը հեղինակն սկսել է շարադրել դեռևս ամբաստանյալի վիճակում, 1910 թ. վերջերից, որի I հատորը լույս տեսավ 1912-ին։

² Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին (1913), էջ 29-30։

յունը Հայաստանում տարածվելու ժամանակից ի վեր, մինչեւ 301 թ. պետական կրոն հաստատելու ժամանակը, այն «շարունակական եւ տեւողական գոյութիւն ունեցաւ Հայաստանի մէջ», չնայած պետական հալածանքներին, ճնշումներին: Իբրեւ դրանց ապացույց, հեղինակը նշում է Հայոց եկեղեցու «Տոնացոյց»-ի և «Յայսմավորք»-ի մեջ հիշատակված մարտիրոսների և նահատակների անուններ, ապա վկայակոչում է նաև օտար մատենագիրների (լատին մարտիրոսագիրներ, Տերտուլիանոս և ուրիշներ):

Շարունակության մեջ Օրմանյանն անդրադառնում է Հայաստանի ամբողջական դարձի գործընթացին, նվիրապետության հաստատությանը: Հատուկ պարզաբանվում է «Ս. Գրիգորի Հայոց եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալու» հանգամանքը, նրա ձեռնադրությունը Կեսարիայում, որն առիթ է տվել զանազան վիճաբանությունների: Հույների կարծիքով Հայոց աթոռն սկզբում Կեսարիային է ենթարկվել, ապա «հերծուածի հետեւանօք» Ե դարում բաժանվել է նրանից: Լատիններն էլ նշում են այդ հանգամանքը, որ Կեսարիային ենթակա Հայոց աթոռը «Սեղբեստրոս Ա պապի» առանձնաշնորհումով, «ինքնագլուխ» է հռչակվել: Օրմանյանն ապացուցում է, որ Հայոց աթոռը առաքելական հաստատություն է, այն «ոչ թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վնասնորոգուեցաւ Ս. Գրիգորի ձեռքով»: Իրար են հաջորդում Դ-Ե դարերի Հայ եկեղեցու պատմության, հայ դպրության սկզբնավորության, պատմության արժանահիշատակ դրվագների քննարկումները: Հատուկ ուշադրություն է դարձված նեստորականության, և տիքեականության դեմ մղած պայքարին, վերլուծվում են Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները, բացահայտում հայերի այդ ժողովին չմասնակցելու պատճառները, ներկայացնում Դվինի I (506 թ.) եւ II (554 թ.) ժողովների նշանակությունը Հայ եկեղեցու անկախության պահպանման համար: Թվում է՝ հեղինակը թռիչքներով է քննարկում Հայ եկեղեցու պատմության տարբեր իրադարձությունները, սակայն ուշադիր ուսումնասիրողը կհասկա-

նա, որ հեղինակի հատուկ քննության առարկա են դառնում առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցող դրվագները կաթողիկոսության տեղափոխությունները, Կիլիկիո հայ իշխանապետությունը և ի վերջո կաթողիկոսության վերադարձը: Իրադարձությունների այդ մեծ շղթայի քննարկման հանգուցակետը դարձյալ Հայ եկեղեցու անկախության հիմնահարցն է. հունական, ասորական, լատինական եկեղեցիները ամեն մի պատմական դեպք օգտագործում էին Հայ եկեղեցու վրա տիրապետող դիրք ունենալու, նույնիսկ «իրեն մեջ ծուլելու համար»: Հայոց եկեղեցին, որ դեմ չէր միաբանության և բարեկամության գաղափարին, դա այլ կերպ էր հասկանում. «...Հայոց եկեղեցին միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ բառին ճիշտ եւ սեղմ նշանակութեամբ: Նա միաբանութիւն ըսելով ուզեց ունենալ եկեղեցիներու միջեւ հոգեւորական հաղորդակցութիւն: ...Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի եւ մարդոքսութեան վերածուի»: Այդ մեջբերումը բացատրում է հայ հոգևորականների և եկեղեցու դիրքերի կայունությունը, սակայն այդ դիրքերը միշտ չէին անսասան: Հայոց եկեղեցին ևս անցավ քարքարոտ և փշոտ տանջալից ուղի, բավական է հիշել արտաքին ճնշումները (Ֆրացիսկյան և դոմինիկյան միաբանությունների Կիլիկիայում ծավալած գործունեությունը, ունիթորական շարժման հետևանքները) և ներքին պառակտումները (Սսո, Աղթամարի կաթողիկոսությունների, Կոստանդնուպոլսո և Երուսաղեմի պատրիարքությունների ստեղծումը և թուրքական սուլթանների գործելակերպը այն էջմիածնից անջատելու ուղղությամբ), որպեսզի պատկերացնենք, թե ինչ դժվարություններ էին հաղթահարում էջմիածնի հոգևոր հայրերը «Ամենայն Հայոց» միասնությունը պահպանելու համար: Գիտնական աստվածաբանն առանձնակի ուշադրություն է դարձնում մշակույթի զարգացման ասպարեզում հայ հոգևոր հայրերի կատարած քայլերին, տպագրության գյուտին, նրա նշանակությանը: Առանձին վեր-

լուծության են ենթարկվում ժե-ժեմ դարերի Հայ եկեղեցու նշանավոր իրադարձությունները՝ 1836 թ. ցարական կառավարության կողմից հաստատված Հայ եկեղեցու կանոնադրությունը «Положение»-ն, 1860 թ. Կ. Պոլսում հայության «Ազգային Սահմանադրությունը», որը սուլթանը հաստատեց 1863 թ., եւ նշվում է, որ չնայած հայությունը գտնվում էր 3 օտար պետությունների ռուս, պարսիկ, թուրք տիրապետությունների ներքո, սակայն պահպանվում էր ազգային միասնությունը, որը Հայ եկեղեցու գործունեության արդյունքն էր. «...Քաղաքակրթութեան եւ յառաջադիմութեան եւ ազատութեան այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ հայութեան, այսինքն՝ Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի Հայերուն վրայ կը տեսնուի, արդիւնք է մեծաւ մասամբ իւր եկեղեցական դասակարգին ձեռքով սկզբնաւորած գործունէութեան եւ ազդեցութեան»։ (Այդ տեսութեանը կարելի է համաձայնել որոշ վերապահումով. ժեմ դարի մանավանդ երկրորդ կեսից ազգային կյանքի շարժիչ և առաջնորդի ուժ է դառնում նաև հայ մտավորականությունը)։ Հայ եկեղեցու պատմության ընթացքը մեկնաբանելով մոտավորապես մինչև իր ապրած շրջանը՝ պատմական իրադարձություններից հետո Օրմանյանն անցնում է տեսական հարցերի, այսինքն վարդապետության և դավանանքի հարցերի քննարկմանը։ Այդ բաժնում փայլուն ծնով դրսևորվում է հեղինակի աստվածաբան գիտնականի հմուտ կարողությունները։ Նշելով, որ տարբեր դավանական սկզբունքների հետևող եկեղեցիները բոլորն իրենց հիմնակետ են համարում Ավետարանը և այդ նույն աղբյուրից են քաղում իրար հակասող վարդապետությունները՝ հեղինակը նկատում է, որ դրա պատճառը պետք է որոնել «Ավետարանի գրութեան կերպին ու ոճին մէջ»։ Ուսումնասիրողին զարմացնում է գիտնական Օրմանյանի հոգու ազատությունն ու անկախությունը, և այն բացատրությունը, որ նա տալիս է Ավետարանի վերաբերյալ։

«Աւետարանի պարունակած վարդապետութիւնը նման է նախնական նիւթին, անկարգ ու անհարթ նիւթին, որ ընդունակ է առնուլ այն ծեն ու կերպը, զոր արհեստաւորը անոր կուտայ»։ Հետո նա հավելում է։ «Տարբեր դավանանքի եկեղեցիներ այնպիսի փոփոխություններ արեցին իրենց վարդապետության մեջ, որ նույնիսկ դժվար է քրիստոնեության հետքերը նշմարել»։ Օրմանյանի սկզբունքայնությունն ու ազատախոհությունը հասնում է այն աստիճանի, որ նույնիսկ նշում է այդ դավանանքի եկեղեցու անունը։ Այդ բոլոր փոփոխությունները բացատրելուց հետո Օրմանյանն անդրադառնում է Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցուն, որ իբրև հնավանդ եկեղեցի «հաստատուն կը մնայ աւանդական եւ դրական գետնին վրայ»։ Նվիրապետության և ծիսականության վրա հիմնված հին եկեղեցիները հարազատ և հավատարիմ են մնացել նախնական հին դրույթներին։ Եկեղեցիների մյուս բաժինը՝ նվիրապետություն չունեն (ըստ Օրմանյանի) և ծիսականություն չեն ընդունում, դրանց թվին հեղինակը դասում է ժՁ դարից հետո առաջացած արևմտյան եկեղեցիները, որոնք առաջացել են բողոքական բարեկարգությունից հետո։ Այդ խմբից Օրմանյանը գատում է անգլիկան կամ եպիսկոպոսական եկեղեցին, որն ունի ծիսականություն և նվիրապետություն, նրան դասելով հնավանդ եկեղեցիների շարքի մեջ։ Հետաքրքիր տարբերակում է դնում Օրմանյանը դավանություն և վարդապետություն կրոնական՝ սուրբ գրական հասկացությունների միջև, ցույց տալիս տիեզերական ժողովների նշանակությունը տարբեր դավանանքների եկեղեցիների լուծությունը բացահայտելու մեջ, մեկ առ մեկ նշում տիեզերական ժողովների կայացման տեղն ու թիվը, վերլուծելով, թե որ դավանանքի եկեղեցին, քանի տիեզերական ժողովի որոշում է ընդունում, որի արդյունքում ստացվում է հետևյալ հարաբերությունը. հայ, հույն, լատին 3:7:20, ինչպես տեսնում ենք տարբերությունն ակնհայտ է։ Օրմանյանի քննարկման առարկան է դառնում «հաւատոյ

հանգանակի» էության բացատրությունը, որը փաստորեն դավանության պաշտոնական բանաձեւն էր: Հեղինակը նշում է, որ արեւմուտքի ժողովներն ու պապերը հաճախ են փոխել իրենց հանգանակը, հարմարեցրել և համաձայնեցրել նոր դավանությունների հետ, նույնիսկ 1870 թվին գումարված Վատիկանի ժողովը «նոր բացատրություններ աւելցուց իւր հանգանակին վրայ»: Ընդգծելով հռոմեադավան եկեղեցու պատմիչ գործելակերպը, Օրմանյանը հայտարարում է, որ պապական վերջին կոնդակը «վճռականապես հռչակած է եկեղեցւոյ եւ գիտութեան ապահարզանը»: Համեմատելով այդ բոլոր փաստերը Հայ եկեղեցու գործունեության հետ, Օրմանյանը նշում է, որ «Հայոց եկեղեցին խղճամիտ ճշտութեամբ անփոփոխ կպահէ նախկին եւ աւանդական ձեւերը»:

Եկեղեցու պատմության ուսումնասիրողին հետաքրքիր են Օրմանյանի բացատրությունները Հայ եկեղեցու խորհուրդների վերաբերյալ. հստակ ընդգծվում են մկրտությունը, հաղորդությունը, ապաշխարությունը կամ խոստովանությունը, ձեռնադրությունը (բոլոր աստիճաններով): Խորհուրդների բացատրությամբ ավարտվում է աշխատության մի բաժին ևս: Հաջորդ բաժինը Վարչությունն է, որի ամենակարևոր մասը նվիրապետության կազմակերպությունն է. դրա մեջ մանրամասն ցույց է տրվում նվիրապետական աթոռների՝ պատրիարքությունների ձևավորումը: Ընդհանրական եկեղեցու վարչությունից անցում է կատարվում Հայ եկեղեցու նվիրապետության աստիճաններին. Ծայրագույն պատրիարք կամ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, որին ժամանակին ենթակա էին Վրաց և Աղվանից կաթողիկոսությունները (տրվում է դրանց պատմությունը), Աղթամարի և Սսի կաթողիկոսությունները, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսո պատրիարքություններն իրենց իրավասություններով, թեմերը (նվիրապետության IV աստիճան), որոնք կոչվում են նաև եպիսկոպոսություն կամ վիճակ, մանրամասն բերում է ամեն մի նվիրապետության թեմերի քանակը:

Կարևոր բաժին է նաև «Բարեկարգութունը», որտեղ բննարկվում են հոգևորականությանը վերաբերող բոլոր հարցերը. բացատրվում են կուսակրոն հոգևորականության աստիճանները: Մասնակի բացատրություն է տրվում նաև եկեղեցական հասույթներին, մասնավորապես բացատրվում է, թե իսլամական պետության տարածքում գտնվող հայկական եկեղեցիներն ինչպես են աստիճանաբար զրկվել իրենց կալվածքներից և դրանք «գրեթէ բոլորն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կր պատկանին»: Հետաքրքրությամբ է ընթերցվում «Աշխարհականներու մասնակցութիւնը» ենթագլուխը, ուր բացատրվում է, թե ինչպես են կատարվում բարձրաստիճան հոգևորականների ընտրությունները: Հեղինակը Հայաստանի արևմտյան և արևելյան հատվածների հայոց եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականների օրինակով ցույց է տալիս, որ «Ազգային Սահմանադրության» և «Положение»-ի սկզբունքները դեմ չեն եղել աշխարհական տարրի մասնակցությանը նրանց ընտրություններին, եկեղեցու մատակարարությանը: Բացատրվում է արևելահայոց հոգաբարձուների խորհրդի, սինոդի, կոնսիստորիաների և արևմտահայոց ընդհանուր, քաղաքական և կրոնական ժողովների և նրանց իրավասության տակ գտնվող դատաստանական, ուսումնական, կտակային, վանական և ելևմտական օժանդակ խորհուրդների դերը և ծավալած գործունեությունը Հայ եկեղեցու համակարգում:

Բաժիններից մեկում բացատրվում է Հայոց եկեղեցուն բնորոշող անունը: Տալով քրիստոնեական տարբեր եկեղեցիների անունները, հունականը Օրթոդոքս, ռուսականը Պրավոսլավ, լատինականը՝ Կաթոլիկ, անգլիականը Եպիսկոպոսական, Օրմանյանը նշում է, որ մեր եկեղեցին կոչվել է Հայաստանեաց կամ Հայոց պարզ անուններով, իսկ նրան կցած «սուրբ, առաքելական եւ ուղղափառ կոչումները լոկ իբրեւ պատուանուն կը գործածուին եւ ոչ իբրեւ յատուկ անուն»: Ցարական կառավարությունը պահան-

ջեց եկեղեցուն տալ վարդապետական կոչում: Այդ պատճառով էլ հաշվի առնելով Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կատարած գործը և քրիստոնեության պետական ընդունումը, ռուսները Հայ եկեղեցին կոչեցին Գրիգորյան, որը հայոց մեծամասնության մեջ լավ ընդունելություն չգտավ, քանի որ այդպիսով չէր ընդգծվում Հայ եկեղեցու առաքելական ծագումը և ցույց էր տալիս Հայ եկեղեցու սկզբնավորումը: Կարծիքների փոխանակության ժամանակ Օրմանյանի նախընտրածը «Հայոց ուղղափառ եկեղեցի» անվանումն էր: Հեղինակը մանրամասն բացատրում է եկեղեցու կրոնական շենքերի կազմությունը (գավիթ, ժամատուն, դաս, բեմ, խորան, սեղան), վերջացնում է գմբեթով և զանգակատնով, որն երկար ժամանակ իսլամական իշխանությունների կողմից արգելվում էր, ինչպես նաև կոչնակահարությունը: Բացատրության նյութ են դառնում նաև կրոնական պաշտոնյաների տարբեր աստիճանները, կրոնական պարտավորությունները, եկեղեցական տոնացույցը՝ Աստվածահայտություն, Տեառնընդամաք, Ավետում, Այլակերպություն, Վերափոխում, Խաչվերաց, Աստվածածնա ծնունդ, Ընծայում (վերջին երեքը նշում է իբրև վերջին դարերի մուծված տոներ): Նշում է Ընդհանրական եկեղեցու կողմից ընդունված սրբերին (դրանցից Հին կտակարանի սրբերը, որոնք թվով շատ են, ապա Նոր կտակարանի սրբերը՝ Հիսուսի ժամանակակիցները, Առաքելոց տոները և Ավետարանիչները): Հայոց եկեղեցու կողմից ընդունված սրբերը անհամեմատ քիչ են. առաջինն սկսվում է Սանդուխտ կույսից (Ա դար), Եղեսիայի Հայրապետ Ադղե և Աբգար թագավոր (Բ դար), ապա հերթով նշում է Հայ եկեղեցու կողմից սրբացված անձանց անունները: 40-րդ գլխում գրականության ընդհանուր տեսությունն է, որտեղ առանձնակի հարգանքով է նշում Հայ եկեղեցու և ողջ հայության գոյության ամենամեծ զենքը դարձած հայ դպրության և գրականության ստեղծումն ու զարգացումը, որը «հեռացուց այն ազգային վտանգը, որ Հայ եկեղեցուն, Հայ ազգին եւ հայ անհա-

տին կորստեանը բնաջինջ կսպառնար»: Ընդգծվում է հայ պատմագրության ստեղծումը, պատմահայր Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Եղիշեի, Կորյունի, Ղևոնդ Երեցի, և մի հսկա ցուցակ գիտնական, պատմիչ, թարգմանիչ հոգևորականների անուններ, որոնք ոչ միայն մեզ և մեր պատմությունն անմահացրին, այլև հաղորդակցեցին հույն փիլիսոփաների աշխատություններին: Այդ հսկա ցուցակում Օրմանյանը գտնում է, որ բոլորը հոգևորականներ էին, միայն երկուսն էին աշխարհական՝ Ամիրդովլաթ բժիշկը և Երեմիա Քյոմուրճյան պաշտոնյան: Շարադրանքն աստիճանաբար հասնում է ԺԸ-ԺԹ դարերի պատմության ընթացքին, հեղինակը գնահատականներ է տալիս մշակույթի տարբեր գործիչներին: Չնայած դավանանքների տարբերությանը՝ հոգևորական գիտնականը անկողմնակալ և բարձր գնահատական է տալիս Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների գործունեությանը և ափսոսանքով ավելացնում է, որ իրենց ուղղությունը ստիպել է նրանց հեռու մնալ Հայոց եկեղեցուց: Դրա հետ մեկտեղ պատմաբան և պատմագիր Օրմանյանը չի խուսափում ցույց տալ Չամչանի գիտական աշխատություններում տեղ գտած թերությունները, առավելապես «հայ ազգին ծագման ուսումնասիրութեան մէջ»: Բայց այդ թերությունները նա վերագրում է նաև ժամանակին: Ընդգծելով էջմիածնի ձեմարանի (որտեղ ինքը դասախոսել է) և Արմաշի դպրեվանքի (որի ղեկավարն էր) նոր սկսած հետազոտական գործունեությունը, Օրմանյանը համարձակ հայտարարում է, որ ազատամիտ վարդապետության և կրոնական ներողամտության մեջ Հայոց եկեղեցին քրիստոնեության բոլոր ճյուղերում առաջին տեղն է գրավում:

Աստվածաբան Օրմանյանը բնութագրում է նաև աշխարհի քրիստոնյա եկեղեցիների առկա կացությունը և արտաքին կերպարանքը: Ըստ Օրմանյանի, ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը ներկայացվում է չորս մեծ ճյուղերով, երկուսը Արևմուտքում (Կաթոլիկ և

Բողոքական), երկուսը Արևելքում (երկաթնակ և միաթնակ): Հայկական եկեղեցին պատկանում է միաթնակ ճյուղին և այդ բնագավառում «առաջնություն կը վայելէ»: Հնավանդ եկեղեցիներին վայել Հայոց եկեղեցին ազգային եկեղեցի է, որի կենտրոնը և գերագույն իշխանությունը վայելող աթոռը էջմիածինն է: Նրա իշխանությունը (իրավասությունը) տարածվում է ամբողջ աշխարհի հայադավան հավատացյալների վրա: Ամբողջ ժԹ դարի ընթացքում (մինչև այս աշխատության լույս ընծայումը) ռուսահայ թեմերը (վիճակները) կառավարվում էին 1836 թ. ցարական կառավարության հաստատած «Положение»-ով, իսկ Թուրքիայի վիճակները՝ սուլթանական հրովարտակով հաստատված 1863 թ. Սահմանադրությամբ: Չնայած այդ երկու կանոնադրությունների, էական կետերը համաձայնեցված էին Հայ եկեղեցու նախնական կանոններին և հնավանդ սովորություններին, բայց ենթարկվում էին երկու պետությունների պահանջներին:

Աշխատության նախավերջին գլխում նա ընդհանրացրած գծում է հայության «ազգային նկարագիրը»: Նշելով հայոց պատմության «դժնդակ եւ եղերական» էջերը, հայ ժողովրդի մարտիրոսությունը, Օրմանյանն արժանագրում է ճիշտ փաստեր՝ օտար տիրապետողների մոտ գրաված գործունյա դիրքը, վաճառականության, գիտության և արվեստի մեջ ունեցած բարձր դիրքը: Նա հավաստում է, որ Ասիայում առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքին, նույնն էր միջին դարերում Լեհաստանում և Հունգարիայում, ամենավառ ապացույցը Հնդկաստանի հայկական ընկերությունն էր, որի շարունակությունը դարձավ անգլո-հնդկական ընկերությունը: Նույնն էր նաև օսմանյան կայսրության մեջ, որի մայրաքաղաքի «ամենահոյակապ ճարտարապետական շինությունները և պետութեան ու հանրութեան աւելի օգտակար հաստատությունները ամենն ալ հայերու գործերն են»: Հայերի վարչական, դիվանագիտական, զինվորական պաշտոնները նշվում են նաև ռուսական

կայսրության մեջ, Եգիպտոսում և այլուր: Դրա հետ միասին Օրմանյանը քննադատական մոտեցում է հանդես բերում հայությանը «իբրեւ հանրութիւն» ներկայացնելու ժամանակ, գտնելով, որ հայությունը իրեն համար, իբրև ազգ և ժողովուրդ չի ձեռնարկում այնպիսի քայլեր, որքան օտար երկրներում, օտարների համար: Վերջին 45-րդ ենթագլխում Օրմանյանը ծգտում է բացատրել, թե Հայ եկեղեցին ինչ ազդեցություն և նշանակություն է ունեցել ազգային ինքնահաստատման ու գոյության պահպանման վրա: Նշելով, որ ոմանք Հայաստանի անկումը բացատրում են նրա քրիստոնեություն ընդունելով, ոմանք կարծում են, թե լավ կլիներ, եթե «հայությունն ընդուներ իսլամը», մի մասն էլ գտնում էին, որ ավելի լավ կլիներ հայությունը կաթոլիկություն ընդունել և հզոր պետությունների հովանավորությունը վայելել: Օրմանյանը պատմական փաստերի անհերքելի ապացույցներով ժխտում է այդ բոլոր դրույթները և անվարան հայտարարում է, որ Հայոց Ազգային եկեղեցին եղել է այն միակ «յօդակապը, որ Հայկայ սերունդին ցրուած մնացորդների կրցած է անքակտելի պահել եւ իբրեւ մէկ ազգ պահպանել:

Իրավացի է Օրմանյանը, երբ գրում է որ «քաղաքական կապակցութեան կապի» (պետականության) բացակայության դեպքում եկեղեցական կապակցության կապն է նրան փոխարինում եւ «միութեան ու գոյութեան պէտք եղած ոյժը կընծեմէ»: Աշխատությունն ավարտվում է 2 մասից բաղկացած հավելվածով: Ա մասը հայ կաթողիկոսների ժամանակագրությունն է (հին տոմարով), որտեղ նշված են նաև մինչև Գրիգոր Լուսավորիչը (քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելը) կաթողիկոս օծված անձանց անունները: Ցուցակն ավարտվում է Գևորգ Սուրենյանցով: Բ մասում նշված է թեմերի վիճակագրությունը, որտեղ մանրամասն տրված է Հայ եկեղեցու բոլոր նվիրապետությունների թեմերի քանակը (ընդհանուր թիվը 101 թեմ է): Այդ նույն վերնագրի տակ առանձին-առանձին նվիրապետությունների կազմով նշված է հայ

բնակչության թվաքանակը (առանձնացված են հայադավան, կաթոլիկ, բողոքական): Ղրանով վերջանում է Հայ եկեղեցուն վերաբերող այս սեղմ աշխատությունը: Բայց այս աշխատությամբ չսամանափակվեց Մադաթիա Օրմանյանի Հայ եկեղեցուն նվիրված աշխատանքը: Ղրա թագն ու պսակը դարձավ եռահատոր «Ազգապատումը», որի վերնագրին հարակից գրված է «Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած»: Ղա Հայ եկեղեցու ընդլայնված պատմությունն է, ավելի ճիշտ կլինի ասել հայ ժողովրդի պատմությունն է՝ քրիստոնեություն ընդունելու ժամանակից ի վեր: Թեկուզ թեթևակի ծանոթությունն այդ աշխատությանը ապշեցնում է ընթերցողին, այդպիսի պատվավոր աշխատություն կվայելեր նույնիսկ մի մեծ գիտական հաստատության, մինչդեռ այն գրել է մի անհատ:

Էջմիածին, № 2012, Ե (5), էջ 45–63:

Է. Կոստանդյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2013, էջ 483–508:

6. Нововыявленные архивные документы о

Магакии Орманияне

В архивах Армении хранится множество документов о выдающемся религиозном, общественном деятеле и ученом Магакии Орманияне (1841–1918). В этом смысле самым богатым можно считать архив Музея литературы и искусства им. Е. Чаренца (далее – МЛИ), особенно 12-й раздел фонда известного литературного деятеля Тороса Азатяна. Множество документов о разных периодах деятельности М. Орманияна имеется в Национальном архиве РА, а

также в нескольких фондах Матенадарана им. Маштоца (Г. Овсепяна, М. Хримяна, К. Тер-Мкртчяна, М. Измирляна и др.). Эти документы доступны для изучения и использования и весьма интересны. Труднее работать в архивах Российской Федерации, в частности, с разными фондами Архива внешней политики Российской Империи (АВПРИ). В опубликованном в 1965 г. в Ереване труде Р. Ованнисяна, посвященном западноармянским национально-освободительным движениям, организации «Паштпан Айрениац» («Защитник Родины»), основанной в Эрзеруме (Карин), использовано множество документов именно из этого архива.

В фонде Политархива АВПРИ мы обнаружили материалы, которые не были использованы Р. Ованнисяном. Интересен следующий факт: из весьма объемного дела 1625 фонда Политархива Р. Ованнисян использовал 5 документов, но не обратил внимания или по каким-либо причинам не захотел использовать один из объемных документов этого дела – донесение российского генерального консула в Эрзеруме Обермиллера российскому послу в Константинополе. Документ касается событий 1883 г., когда в Эрзеруме уже заканчивался судебный процесс над организацией «Паштпан Айрениац». Донесение содержит интересные наблюдения об армянском национально-освободительном движении, о восточноармянской организации «Еритасард Айастан» («Юная Армения»), о Магакии Орманияне, по определению консула, духовном предводителе армянских «нигилистов». Привлекает внимание антиармянская настроенность российского консула и резко отрицательная оценка, данная армянскому движению. Возможно, поэтому Р. Ованнисян и не использовал данный документ.

Второй документ также из Политархива, из дела № 1629. Отраженные в нем события относятся к другому периоду – к 1888 году. Сменились российские чиновники. В Эрзеруме действует не генеральный российский консул Обермиллер, а российский консул, титулярный советник Преображенский. В

документе говорится об армянских священнослужителях: епископе Ваграме Манкуни, священниках Григоре Арцняне, Мкртиче Хримяне, Хорене Нар-бее (Галфаян) и подчеркнуто – о Магакии Орманяне. Последний в это время являлся не духовным предводителем Эрзерума, а преподавателем богословия в Эчмиадзинской семинарии Геворгян.

Начальник иностранного департамента Российской Империи Мосалов, ссылаясь на то, что М. Орманян являлся турецкоподданным, заставляет Католикоса всех армян Макара Техутци лишить его должности преподавателя семинарии и выслать из Восточной Армении (эти документы хранятся в 12-м разделе фонда Тороса Азатяна в архиве МЛИ). М. Техутци всячески старается защитить М. Орманяна. Исторической неточностью в представленном документе является то, что Техутци также был одним из тех, кто преследовал Орманяна. Это не так. Просто давление на него было настолько сильным (два чиновника – Гирс и Урусов, прибыли в Эчмиадзин с целью усилить давление на Католикоса), что оно достигло результата. Интересен и другой факт: еще в 1888 г. высокие российские чиновники делали предположения об избрании М. Орманяна армянским патриархом Константинополя (он был избран армянским патриархом Константинополя в 1896 г.).

Несомненно, оба документа вызовут большой интерес у исследователей и читателей.

*Донесение российского генерального консула в Эрзеруме
господину послу в Константинополе от 15 июля 1883 г. за № 222*

В последнем донесении мною было представлено содержание обвинительного акта против принимавших участие в открытом в Эрзеруме армянском революционном обществе. Ввиду того значения, которое несомненно постараются придать происшествию в Эрзеруме британские ревнители армянских реформ и усилившихся толков среди иностранной и даже нашей печати об армянской автономии, позволю себе остановиться на некоторых обстоятельствах процесса.

Нельзя не заметить с первого же взгляда, что обвинительную властью далеко не вполне раскрыты все обстоятельства заговора. Нельзя же серьезно допустить, чтобы мысль об устройстве революционного движения среди армянского народа, внезапно обладала умами трех лиц при чтении газет в городской читальне. Еще менее можно допустить, чтобы руководители подобного предприятия могли быть несколько темных, не имеющих ни нравственного авторитета, ни материальных средств личностей. Очевидно, что турецкой судебной власти удалось раскрыть лишь частицу тщательно выработавшегося революционного механизма, причем главные механики остались в стороне, не обнаруженными. Вслед за тем, по-видимому, обвинительная власть поставила себе за правило не искать связи раскрытых в Эрзеруме затей Юной Арменией с константинопольской средой, хотя достаточно одного здравого смысла, чтобы понять, что предприятий столь непосредственно касающихся самых задушевных стремлений политикующих армян, не может не иметь самой тесной связи с главнейшим фокусом армянской политической деятельности в Константинополе. Мыслимо ли, чтобы затея, над которой в настоящее время приподнялся край

завесы, могла возникнуть без ведома главных двигателей пресловутого Армянского вопроса, или чтобы последние, зная о ее существовании, равнодушно предоставили бы революционному движению в главнейших центрах армянской народности – Эрзеруме и Ване – развиваться без всякого с их стороны влияния и контроля. Еще менее позволительно сомневаться в том, что все махинации заговорщиков были хорошо известны управляющему здешнею епархиею Орманяну, что впрочем видно из самого следствия, несмотря на руководившую при его производстве предвзятую мысль. Между тем известно, что Орманян пользуется самым широким доверием Нерсеса и безошибочно считается сведущими людьми одним из его сотрудников и наиболее горячих приверженцев Константинопольского патриархата. Понятно, что обнаружение связи всплывшей в Эрзеруме революционной затеи с Константинополем, а тем паче ее оттуда руководства крайне опасно для армянских замыслов, вот почему эту, так сказать Ахиллесову пятую всей затеи нужно было во что бы то ни стало скрыть от османского правительства. Говорить о средствах, которыми это могло быть достигнутым – лишнее. Средства эти хорошо известны всему миру и тем более восточному, где без бакшиша нельзя шагнуть, где хищение, поборы, взятки всякого рода считаются чуть ли не законной привилегией власти имущих и неизбежным налогом на слабого в пользу сильного. Есть еще одно обстоятельство, которое в настоящее время могло облегчить константинопольским заправителям армянского дела достигнуть в данном случае желаемой цели. Недавняя судебная реформа в Турции, этот неуклюжий сколок с западных европейских юридических

порядков, выдвинутый в мусульманский строй без всякой ограниченной с ним связи и даже резко противоречащий многим из понятий, выработанных Кораном, создала в Турции судебный персонал, который находится чуть ли не повсеместно в постоянном антагонизме с представителями власти, зачерпнувши, при изучении

европейских юридических порядков, немалую долю понятий о конституционных режимах, парламентаризме, народном представительстве и тому подобных современных теорий, лица эти большею частью в душе преданы замыслам, выдвинутым вперед в недавнее время Мидхадом и его сообщниками. Понятно, что при таком настроении органов судебной власти искусным обобщением вопроса о реформах и надлежащим озолочением предложений, не трудно добиться известного направления в подобном политическом процессе. Тем более, что вследствие намерения правительства видоизменить существующую независимость судебных чинов от местных властей, в среде судебного ведомства господствует сильное раздражение.

Перехожу далее к факту, имеющему для нас особенный интерес, именно к раскрытой следствием связи здешних руководителей тайного общества с тифлисскими армянами русскоподданными. Из обвинительного акта мы узнаем, что Хачатур после неудачной попытки заручиться участием Хримяна¹ отправляется в Тифлис, где должна быть открыта подписка между сочувствующими армянами для сбора необходимых денежных средств. Естественно, что при желании скрыть связь здешнего заговора с Константинополем судебной власти всего удобнее было направить подозрение турецкого правительства в сторону Кавказа. Трудно судить, насколько верны указания обвинителя о сношениях с существующей якобы в Тифлисе нигилистической партией, о таписке одного из обвинителей в список нигилистов о необходимости войти с ними в совещание. Во всяком случае характерен самый факт того, что затаянное в Эрзеруме армянское движение через наиболее крупного своего деятеля ищет вступить в общение с гнуснейшим элементом среди современного

¹ Архив внешней политики Российской Империи, ф. Политархия, д. 1625, л. 123–128. Копия.

общества. Одного этого достаточно, чтобы по достоинству оценить отношение к нам так называемой *June Armenie* и не заблуждаться насчет существующих среди известной части армянской интеллигенции крайне враждебных России стремлениях. Легко можно себе представить, каким постоянным очагом антисоциальных стремлений, гнездом нигилистических махинаций и враждебных русскому государству интриг не замедлила бы сделаться смежная с нашим Кавказом территория, если среди нее успела так или иначе образоваться автономная Армения.

Армянская интеллигенция, воспитанная на Западе под впечатлением широко там распространенных всякого рода социальных теорий и слепой неприязни к России культурных слоев западного общества, не преминула бы внести в свое вновь созданное отечество все разрушительные элементы социалистических идей и обратила бы его в неистощимый источник смут и политических интриг. Достаточно познакомиться с армянскою периодическою печатью настоящего времени, чтобы не сомневаться в справедливости таковых опасений. Англичане не даром хлопочут навязать нам подобное соседство, зная хорошо, какую благодатную почву они найдут в автономной Армении для неприязненных России интриг и как трудно будет для нас охранять наше армянское население Кавказа от вредного влияния тамошних происков. Конечно, дипломатическими усилиями англичан в пользу армянской народности руководят не отвлеченные идеи филантропии и прогресса, а часто субъективные политические цели. Британские политики питают надежду, что создавши новый для нас источник политических затруднений [могут] внести при посредстве последнего смуту в наши пределы. Встречавшаяся у некоторых лиц, коротко знакомых с делом, мысль, что англичане стремятся создать на рубеже Кавказа новую для нас Польшу, не лишена известной справедливости по смыслу тех враждебных влияний, которые не замедлили бы чтекать оттуда в наши пределы, заноса с собою

обильные семена общественного разложения в засоренные социалистическими теориями слои общества или содействуя возбуждению сепаративных стремлений среди народностей, еще не успевших вполне сплотиться с коренным населением Империи. Находясь на самой почве, где предстоит образоваться новому политическому организму, следя изо дня в день за различными проявлениями здешней интеллигентной армянской среды, замечая ту острую неприязнь, которой к нам проникнута партия Юной Армении, нельзя не прийти к сознанию, что выше высказанные соображения имеют, к сожалению, лишь слишком реальную под собою почву. Отсутствие прочных нравственных начал, вытравленных многовековым порабощением; всепоглащающая страсть к наживе, успешно конкурирующая с любовью к деньгам сынов Израиля; религиозная расшатанность, переходящая у молодого поколения, воспитанного в западноевро-пейских центрах, в индифферентизм, если не современный атеизм, глубокое невежество сельского населения, способное отдать последнее в руки бессовестных агитаторов; алчность и необразованность низшего духовенства, властолюбие корыстолюбивых, вечно интригующих высших духовных лиц; интеллигенция, деморализуемая службою правительству, которое ненавидит или кующая против последнего элементы будущих революционных движений, все это вместе взятое невольно заставляет усомниться в задатках современной армянской народности к здоровой политической самобытности. При некоторых несомненных качествах, как например способности к упорному труду, бережливости, настойчивости, терпению и многих семейных добродетелях в общем можно опасаться, что политический организм автономной Армении будет, если позволительно сравнение, ближе всего походить на человека, одаренного сильно развитыми органами пищеварения, снабженного мускулистыми, способными к упорной работе конечностями, но с уродливо, мало развитой грудною клеткою, т. е. вместилищем благороднейших и важнейших органов,

обеспечивающих правильную функцию жизненных сил организма. Сомнительно, чтобы оправдались надежды, что армянская народность при политической самостоятельности внесет сколь-нибудь выгодный нам фактор в среде международных отношений в будущем.

№2

Донесение титулярного советника Преображенского императорскому послу в Константинополе от 21 января 1888 г. за № 31

Я имел честь получить предписание Вашего Превосходительства от 7 сего января за №4, касательно отказа архиерея Ваграма Манкуни от эрзерумской армяно-григорианской кафедры. Ввиду этого отказа вопрос о замещении эрзерумской кафедры остается по настоящее время открытым.

До недавнего времени здешней епархией управлял священник Тер-Киркор. Вследствие некоторых возникших между ним и Национальным собранием несогласий он в последнее время должен был отказаться от управления епархией, и его место занял, впредь до назначения сюда архиепископа, вызванный валием по делу известного разбойника Корима из Хасанкалы тамошний архимандрит Тимотеос. Последний — человек степенный, весьма представительной наружности, и пока жители довольны его *interim*-ом. В глубине души он, несомненно, питает надежду быть окончательно утвержденным на своем временном poste, несмотря на то, что он не архиерей подобно своему предшественнику архимандриту Орманияну. Однако, едва ли его ожидания осуществляются, так как трудно предположить, чтобы здешние армяне выбрали себе архипастырем лицо, хотя и имеющее некоторые качества, но совершенно лишенное опыта, так как архиерей

Тимотеос всю свою служебную деятельность провел в Хасанкальском монастыре, представляющем естественно весьма малое поприще для приобретения служебного опыта. Таким образом, ввиду отказа желаемых эрзерумцами Мангуни, а также Хорена Нарбея¹ от эрзерумской кафедры, последняя, вероятно, еще довольно продолжительное время останется вакантною. По поводу последнего здешнего архиепископа Орманияна, ныне находящегося профессором богословия в Эчмиадзине, в Эрзеруме разнесся упорный слух, что он в скором времени вернется сюда, будучи вынужден покинуть Эчмиадзин. Говорят, будто наше кавказское начальство и католикос Макар поставили неременным условием его пребывания в Эчмиадзине принятие им русского подданства, и что Орманиян, питающий тоже надежды, рано или поздно сделаться Константинопольским патриархом, не соглашается на это предложение, могущее помешать позднейшему осуществлению его мечты. (Я назвал виды Орманияна на будущее мечтою, потому что не может быть почти никакого сомнения — все здешние развитые армяне в этом совершенно согласны — что ему никогда не бывать патриархом в Константинополе, так как турецкое правительство на это не даст согласия). Действительно Орманиян за время управления Эрзерумскою епархию слишком скомпрометировал себя в политическом отношении, и если ему и удалось за недостатком улик в свое время избежать судебного преследования, то в настоящее время для турок более не составляет секрета то, что в начале своей деятельности в Эрзеруме он был одним из главных вожаков армяно-освободительного движения, равно как ни для кого не тайна, что лет пять тому назад он разъезжал с тогдашним великобританским здесь консулом полковником Эверетом по деревням Эрзерумского

¹ Архив внешней политики Российской Империи, ф. Политархив, л. 1629, л. 9-10. Копия.

вилайета и созывал в деревнях тайные собрания именно с этой целью.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Нерсес Варжапетян (1837–1884) – религиозный общественный деятель. В 1862 г. был посвящен в сан епископа. В 1874 г. избран армянским патриархом Константинополя. В 1877–1878 гг., после русско-персидской войны, прилагал усилия, чтобы представить перед великими державами проблемы западных армян. Н. Варжапетян направил на Берлинский конгресс армянскую делегацию. В 1884 г. армянский народ избрал его Католикосом всех армян, но он отказался из-за состояния здоровья.

2. Мидхад паша – лидер «Новых осман», усилиями которого и при содействии английских дипломатов, с целью помешать вмешательству европейских государств во внутренние дела Турции, с согласия Абдула Гамида, в декабре 1876 г. Турция была провозглашена конституционной монархией, а Мидхад был назначен великим везирем. После укрепления своих позиций Абдул Гамид в 1878 г. выслал Мидхада, в ссылке последний был убит.

3. Хачатур Керекцян (1846–1891) – один из руководителей организации «Паштпан Айрениц», который пытался при помощи М. Хримяна установить отношения с общественными деятелями Вана, а также с восточноармянскими деятелями, в частности, с редактором «Мшака» Гр. Арцруни.

4. Мкртич Хримян (1820–1907) – армянский патриарх Константинополя в 1869–1873 гг. Возглавлял армянскую делегацию на Берлинском конгрессе. В 1880-х гг. действовал в Ване, а в 1885 г. за свою национально-патриотическую деятельность был вызван в Константинополь (фактически, в почетную ссылку), где продолжил свою деятельность во благо армянского народа, был избран председателем Религиозного собрания, а в 1890 г. под видом

паломничества был выслан в повторную ссылку в Иерусалим. В мае 1892 г. он был избран Католикосом всех армян, но только спустя 17 месяцев, 26 сентября 1893 г., был посвящен в католикосы.

5. Ваграм Манкуни – священнослужитель, осуществлявший крайне реакционную, можно сказать, антинациональную деятельность как в Восточной, так и в Западной Армении.

6. Григор Арцнян – известный священнослужитель, долгое время являлся викарием духовного предводителя Эрзерума М. Орманияна.

7. Хорен Нар-бей (Галфаян) (1832–1892) – религиозный, общественный, культурный деятель. Принимал участие в издании журналов «Базмавеп» мхитаристов и «Масяц ахавни» Г. Айвазовского. После русско-турецкой войны 1877–1878 гг. был направлен Н. Варжапетяном в Петербург для участия в дипломатических переговорах с русским двором, затем присоединился к берлинской делегации М. Хримяна.

8. Макар Техутци (1813–1891) – родился в селе Техут Битлисского вилайета. Вместе с семьей переселился в Восточную Армению, учился в Эчмиадзине, был духовным предводителем Грузии, затем Нового Нахиджевана и Бессарабии, в 1882 г. был викарием католикоса. В 1885 г. был избран Католикосом всех армян.

Պատմա-քանադական հանդես, 2013, № 3, էջ 239-246.

1. Մաղաքիա Օրմանյանի բանախոսությունները

[Ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (1877-1878 թթ.), նոր հույսեր և ակնկալիքներ են արթնացել հայության բոլոր հատվածներում, նաև Կ. Պոլսում (Հայկական հարցի արդարացի լուծման հետ կապված): Հայտնի հասարակական-մշակութային դեմքերը այդ նոր սպասումների լույսը վառ պահելու համար սկսում են բանախոսություններ կարդալ գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում: Այդպիսի հրավեր լինում է նաև Օրմանյանին]: Վերջինս ուրախությամբ ընդունում է հրավերը և 1879 թ. հունվարի 8-ին (20-ին) Օրթաքեոյի (Օրթագյուղի) լսարանում բանախոսության նյութ ընտրում «Հայուն անցեալը, ներկայն և ապագայն» թեման: Բանախոսությունը լավ ընդունելություն է գտնում ունկնդիրների մոտ. ժամանակի մամուլի հայ օրգանները բուռն արձագանքում են դրան, իսկ «Մասիսը» մի շաբաթ անց, հունվարի 16-ից № 2230-ից սկսած անընդմեջ տպում է այդ բանախոսությունը¹: Ինչն էր, որ այդպես հուզել էր ունկնդիրներին. բանախոսության մեջ արտահայտված գաղափարները հարիր էին ժողովրդի ակնկալիքներին, հույսերին և ծգտումներին: Բանախոսության սկզբում հեղինակը իր մտորումներն ու տարակույսներն է կիսում ունկնդիրների հետ, հայտնելով, որ դժվար է եղել բանախոսության թեմայի ընտրությունը. սկզբից խորհել է գնալ հայր Կղեմես Սիպիլյանի²

¹ Տես «Մասիս», 1879, № 2230-2240:

² Կղեմես Սիպիլյանը Մխիթարյան Միաբանության անդամ էր, նշանավոր հնագետ և դրամագետ (հակահասունյան), վախճանվեց 1878 թ. մայիսի 11/23-ին Սևերեկում, հատուկ հոգեհանգիստ տեղի ունեցավ

հետքերով, որը հայությանը ծանոթացնում էր դեռևս Տիգրան երկրորդի և նրանից առաջ էլ հայտնաբերած հայկական դրամների հետ, դրանցով ապացուցելով մեր ժողովրդի քաղաքակրթական անցյալը, ապա հրապուրվել է վարդապետ Գարեգին Սրվանձտյանցով¹, որը պատրիարքի հրահանգով շրջում էր Արևմտյան Հայաստանի գավառները, տեղագրում երկիրը և իր ժամանակի, նաև ապագա սերունդներին կտակում ճանաչել հայրենիքը և միշտ ապրել նրա ծոցում: Այդ երկու անունները հուշում են ժամանակի ունկնդրին, ապա ընթերցողին, նաև՝ հետագա սերունդներին, թե ինչ նկատառումներով է ղեկավարվել բանախոսը իր թեման ընտրելով: Խորշելով վերացականությունից և վերամբարձ խոսքերից, իր ունկնդիրներին նա հաղորդում է, որ հետամուտ է «գործնական և իրական խնդիրների», նշում, որ հայի անցյալը պետք է մեկնաբանի և ներկայացնի ոչ միայն Սուրբ գրքի էջերով, Նոյան տապանով, Հայկով ու Բելով, Մար Աբաս Կատինայի փաստերով, կամ Խորենացու Հայկ, Արամ, Տիգրան հերոսներով և Իշպուինի, նաև Ուրարտու երկրներով, այլ հարցերը թողնելով «ինախոյզների» (ինագետների) վերլուծությանը, նա նկարագրում է իր մերձակա վայրերը, կիսաքանդ սյուներն ու տաճարները, ավերակ Հայաստանը: «Աւերակ է Հայաստան, ււերեալ է Հայ ազգը, իւր աւերակաց նշխարքը բոլոր աշխարհի երեսը սփռուած են. այդ աւերակները թող մեզի իմացնեն Հայոց

Օրթաքեոյի եկեղեցում և դամբանականը, նաև գիտական գնահատականը տրվեց Օրմանյանի կողմից, այն տպվեց «Մասիս»ում և ունեցավ բազմաթիվ հրատարակություններ:

¹ Գարեգին Սրվանձտյանց, հայ ազգագրության հիմնադիրը, հայկական էպոսի՝ Սասունցի Դավթի առաջին հայտնաբերողն ու հրատարակիչը, իր աշխատություններով՝ «Թորոս Աղբար ճանփորդ Հայաստանի» (I և II հատորներ) հայությանը ծանոթացնում էր պատմական հայրենիքի ներկա կացությանը:

անցեալը»¹: Նշելով քաղղեացիների, բաբելացիների, պարսից և մարաց անունները, բանախոսն ընդգծում է, որ այսօր դրանցից «ոմանց անունն իսկ կորսուած է», և նրանք դարձել են թանգարանային նմուշներ, իսկ հայը գոյություն ունի: Սնապարծություն չհամարելով, նշում է անցյալի հզոր տիեզերակալ պետություններին, որ վաղուց արդեն գոյություն չունեն, դրան զուգահեռ շեշտում. «Եթե մեր անցելոյն մեջ քիչ է Հայաստանի փառքը իբր պետութիւն, բայց շատ է Հայուն փառքը իբր ազգ»: Կարելի է վիճարկել այս թեզը, բայց ճիշտ է այն, որ անցյալի հզոր տիեզերակալ պետությունները վաղուց գոյություն չունեն, իսկ հայերը գոյատևում են իբրև ժողովուրդ և ազգ: Ընդգծում է, որ հայի խելքի արտահայտությունն էր, որ իր երկիրը կոչեց ոչ թե Մեծ Հայաստան, այլ՝ Մեծ Հայք: Բազմաթիվ «գորաւորագոյն ազգեր» անհետացան պատմության թատերաբեմից, իսկ հայ ազգը կա և կարող է մրցել օտար ազգերի հետ: Վերլուծելով հայի անցյալը, բանախոսն ընդգծում է, որ համեմատելով այլ ազգերի հետ, հայն ունի ազգային հատկություններ, որոնք գերազանցում են շատ հին ազգերի, սակայն անկողմնապահ ընդգծում է նաև, որ հայը բնավորության այնպիսի հատկանիշներ ունի, որ «ուրիշ հին ազգաց շատերուն յետադասելի է»²: Բանախոսը հատուկ գնահատում է, որ «Հայուն անցեալը անհատական կատարելութեանց նշանակ է» և ամեն մի հայ անհատ ունի նույն իղծերը, ինչ ողջ ազգը: Նրա կարծիքով մի փոքրիկ ժողովուրդ՝ «ափ մի մարդիկ» կարողացան դիմակայել ահեղ բանակների, հավատարիմ մնացին լեզվին, կրոնին, ծեսին... Չնայած հայը պատմական հանգամանքների բերումով դարձել է աշխարհասփյուռ, սակայն ուր գնացել է, հասել է «բարձր դիրքերի»: Նշում է աշխարհահռչակ Դավիթ Անհաղթին, Անանիա Շիրակացուն, Գրիգոր Նարեկացուն... բազմա-

թիվ են հռչակավոր անհատները, բոլորին չես թվարկի... սակայն հայ «ընդհանրութեան մեջ» պակասություններ ընդգծվեցին. «Ինչ որ պակասեց հայոց ընդհանուրն, լրացաւ առաւելոքն Հայ անհատից ճարտարութեամբ և գործնական հմտությամբ»¹: Եվ չնայած պատմական «ահաւոր վայրիվերումներին», հայը, ըստ Օրմանյանի, հասել է իր ներկա վիճակը (իր ժամանակը), որի քննությանն է անցնում բանախոսը: Նա նշում է, որ ժամանակին թուրքական սուլթանները երկիրը շենացնելու համար հայերի զանգվածային ներգաղթ են կազմակերպել: Ֆաթիհ սուլթանը հատուկ պատվի արժանացրեց հայությանը՝ «ելմտական գործոց մեջ նորա ճարպկութեամբ շահեցան»: Իսկ Բեռլինի դաշնագրով հայը ողջ աշխարհին ներկայացավ: Ըստ Օրմանյանի՝ հայն ունի բոլոր հատկությունները «քաղաքակիրթ ազգ կազմելու համար»: Այդ հատկություններից առաջինը լեզուն է, որը պետք է մաքրել «օտար լեզուներից», խրթին արտահայտություններից: Լեզվից հետո ընդգծելով դպրության և գիտության կարևորությունը, բանախոսը նշում է, որ գիտական հրատարակություններն ավելի քիչ են, քան պատմական և բանասիրական գրքերը: Այդ բոլորով հանդերձ նա ընդգծում է, որ հայ Մատենադարանը «երկու բիւր գիրքէ ավելի ունի» (20.000-ից անց): Տպագրության գյուտից հետո համարյա բոլոր քաղաքներում գործում են տպարաններ: Հայտնելով այդ փաստերը, բանախոսը նշում է, որ հայ հասարակության մեջ գործող բժիշկները, ճարտարապետները, երաժիշտները հետ չեն մնում օտարներից: Նշելով այդ ամենը, Օրմանյանը հավելում է, թե չնայած դրան, օտարները կարծում էին, թե հայերը հաջող չեն «գինուց վարժութեան մեջ»: Սակայն վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (նկատի ունի 1877-1878 թթ. պատերազմը), երբ «դրացի պետութիւնը (ակնարկում է Ռուսաս-

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, № 2230:

² Նույն տեղում:

¹ Տե՛ս «Մասիս». 1879, № 2231:

տանը) հայերին զենքի վերցրեց, հանրության առաջ երևացին հայտնի հայեր՝ Մադաթովներն ու Արղությանները, Բեհբությաններն ու Բագրատիոնները և ամբողջ Եվրոպայում դեռ վառ են մնացել Լորիս-Մելիքովի, Հովհաննես Լազարևի, Արշակ Տեր-Ղուկասովի սխրբանքները: Դրանց հետ միասին բանախոսն ընդգծում է «հայազգի սպայակույտի, Գարապաղի այրիւծիոյն և Կովկասեան թնդանոթաձիգներու քաջագործութիւնը»: Չնայած վերոհիշյալները արևելահայ են, բանախոսը շեշտում է՝ «ազգը նոյնն է և արիւնը նոյն»: Բացահայտելով ողջ հայության, ընդգծելով մասնավորապես արևմտահայության մտավորական դիրքը, բանախոսն արձանագրում է, որ չնայած ինքնուրույն պետություն չունի, սակայն թուրքական սուլթանները 1461 թ. հաստատել են հայոց պատրիարքությունը, որը յուրատեսակ «ազգապետութիւն» է, ինքնուրույն գործունեություն է ծավալում ամուսնությունների, ժառանգությունների, ազգահամարի, կրթական և բարեգործական հաստատությունների մեջ: Իսկ 1860 թ. արևմտահայոց ազգային սահմանադրությամբ իրենք ունեցան գոնե քաղաքական «անկատար կերպարանք»: Բանախոսի աչքից չեն վրիպում հայազգի կաթոլիկներն ու բողոքականները, որոնք թեև Սահմանադրությամբ չեն շարժվում, բայց մոտավորապես նույն ձևով կառավարվում են: Բանախոսը հատուկ ուշադրություն է դարձնում արևելահայության վրա («ռուսաբնակ հայեր»), ովքեր չնայած չունեն հատուկ վարչություն և նրանց գավառները ղեկավարվում են փոխարքայով, բայց պետական պաշտոնյաների մեջ մեծաթիվ հայեր կան: Առավել կարևորն այն է, որ հայոց կաթողիկոսությունն է այնտեղ՝ Էջմիածնում, իսկ այդ հանգամանքը «հայոյն առանձնական դիրք մը կընծայե»: Արևմտահայերը գիտեն նաև, որ Եգիպտոսում Նուբար փաշան «պետութեանց նախարարութեանց կը նախագահե», իսկ Օսմանյան կայսրության պետական ապարատում ծանրակշիռ տեղ են գրավում «Սազըզլեան մը,

Վահանեան մը, Օտեան մը»: Ռուսական կայսրության, պարսկական պետության մեջ ևս, ընդհանրապես «ներկայիս հայն կը ցուցնե այն տաղանդը, որ ժամանակին գերագոյն հանճարն է՝ քաղաքագիտությունը»¹: Չնայած այդ բոլորին, բանախոսը գտնում է, որ ազգի ներկան և դիրքը կատարյալ չի լինի, առանց քննելու «իւր կրօնական ներկան»: Բայց քննարկվում է ոչ կրօնական տարբերությունները, այդ խնդիրը թողնում է հոգևորականների վերլուծությանը: Նշվում է, որ ամբողջ Եվրոպայում տիրում են դավանական տարբերություններ և ընդգծվում, որ «հայուն ոգին աւելի վեհանձն և նուազ փոքրոգի է, քան թե այլոց ազգաց քրիստոնեական ոգին»²: Հայ հոգևորականությունը սերտ կապված է իր ժողովրդի հետ, եկեղեցու մատակարարությունը գտնվում է ժողովրդի ձեռքին: Մյուս կողմից, ժողովրդի հույսերը հոգացողը հայ եկեղեցին է, նրա պաշտպանը ևս: Հատուկ բացատրվում և ընգծվում է, որ հայոց կարիքների և վշտերի համար բողոքողը հայոց պատրիարքն է: Դա հարուցել է քաղաքակիրթ Եվրոպայի զարմանքը և հարգանքը, որ հայ ազգի վշտերը «համաշխարհային Արիոպագոսին ներկայացողները» երկու հայ արքեպիսկոպոսներ էին, հայության իրավունքը պաշտպանողները՝ «եկեղեցական համագումար ժողովը»: Նշում է, որ ունկնդիրներին ներկայացրեց հայության մտավորական, քաղաքական և բարոյական ներկան, բայց իր առաջ պահանջ է դրվում ներկայացնել նաև հայի նյութականը: Բանախոսը նշում է, որ ներկա պայմաններում հայը տեսականորեն ունի ազգ կազմելու բոլոր իրավասությունները: Սակայն այդ ժամանակաշրջանում նա հային համեմատում է «քամուց ծեծված ծառի տերևների հետ», որ սփռվել է աշխարհի չորս կողմը և «ազգության ծառը» գոյություն չունի: Ողջ աշխարհում գոյություն ունեն հայկական գաղթօջախներ՝

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, № 2232:

² Նույն տեղում, № 2233:

Վրաստան, Պարսկաստան, Միջագետք, Ասորիք, Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Թրակիա, Մաճառուստան (Հունգարիա), Լեհաստան, Ռուսաստան, Հնդկաստան, նույնիսկ Աֆղանստան¹: Գաղթականության ամենամեծ դժբախտությունը համարվում է Հայրենիքից հեռու լինելը, բայց ընդգծվում է, որ նրանք «ավելի երջանիկ ու հանգիստ են, քան Հայաստանում ապրողները» (խիստ այժմեական հարցադրում): Բանախոսը շեշտում է, որ չնայած շարունակվող գաղթին, Հայության մեծ մասը գտնվում է Հայաստանում. «Բարձր Հայք ու Վասպուրական (Կարս և Վանա կուսակալությունը և իրեն գլխավոր քաղաքներ՝ Կարին, Վան, Մուշ, Խարբերդ, Երզնկա, Բաբերդ և այլուր)»: Բանախոսը նշում է, որ այդտեղ պետք է փնտրենք «մեր ազգի դիրքը և արմատը»: Նա երկար կանգ է առնում հայի ներկա թշվառ կացության վրա, որը «հարստահարության և կեղեքման հետեւանք է»: Բ. Ղուռը չի կատարում բարենորոգումների պաշտոնական խոստումները, իսկ եվրոպական պետությունների հսկողությունը ոչ մի արդյունք չի տալիս: Բանախոսն ընդգծում է՝ «կուզեմ հավատալ», որ հզոր պետությունների խոստումները պիտի կատարվեն: Ըստ Օրմանյանի հայերի թիվը հասնում է 5 միլիոնի, կոնկրետ՝ 4.735.000. դա համարելով ոչ թե չափազանցված, այլ հայերի ստույգ ներկա քանակը, նա չի կարողանում կողմնորոշվել, թե որտեղ են հայերը մեծամասնություն կազմում. նա եզրակացնում է, որ հին ազգի մնացորդ հայը «բարոյական կենդանությունը կորսնցուցած չէ»: Ըստ բանախոսի հայը «տերեւաթափ ծառ է, բայց ոչ չորացեալ ու փտած»², հասել է նրա «վերընծիւղելու գարունը և դալար բողբոջները ամեն կողմէ կարծակեն»: Հայության ծառի բողբոջները, ըստ Օրմանյանի բազմաթիվ են, դրանց շարքում են՝ «կրօնք և եկեղեցականություն, լեզու և ընդունակություն, դպրություն և գիտու-

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, № 2233:

² Նույն տեղում. № 2234:

թիւն, վարչութիւն և զինուորութիւն, քաղաքագիտութիւն և վաճառականութիւն»¹: Սակայն նա կասկածում է, որ այդ բողբոջները կարող են թառամել, որովհետև երկու դարից ավելի է, որ հայը դիմում է քաղաքակիրթ ազգերի օգնությանը, սակայն արդյունքը սակավ է. «ինչ որ կայ՝ դեռ տկար և յողողողուն է, դեռ նեղ ու անծուկ է»: Ներկա վիճակի շարադրանքը հեղինակին ուղղում է դեպի հայի ապագան, որը ըստ նրա, սերտ կապված է ազգի կրթության հետ: Սեփական փորձով է համոզվել, որ հայ գեղջուկին եթե համեմատեն եվրոպացու հետ, կտեսնեն, որ նա «շատ ավելի ուշիմ և մտացի բան գիտցող և խոսք հասկցող է», քան եվրոպացի շինականը: Դա համարելով բնական տաղանդ, Օրմանյանն ընդգծում է, որ հայությունը կարիք է զգում «նախնական, երկրորդական և բարձր վարժարանաց»: Ամենից շատ ընդգծում է բարձր վարժարանի կարևորությունը հայ կյանքի և եվրոպական մրցակցությանը դիմակայելու համար: Նշելով, որ հայկական գյուղերում ընդհանրապես վարժարան գոյություն չունի, բանախոսն ընդգծում է, որ նոր ստեղծվող ընկերությունները պետք է ջանքեր թափեն ոչ թե Պոլսում նոր վարժարաններ հիմնելու համար, այլ բուն Արևմտյան Հայաստանում: Այդ առումով էլ նա բարձր է գնահատում Արարատյան ընկերության կատարած աշխատանքը, որ երկու և կես տարվա ընթացքում մի քանի վարժարաններ բացեցին Վասպուրականի գյուղերում², ծեռնարկեցին Վարժապետանոց հիմնադրել, իրենց կարգախոսը դարձրին «Հայաստանի մեջ ծրիաբար ուսում ծավալելը»: Նման գործունեություն ծավալելու համար ստեղծվեցին «Դպրոցասիրաց-

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, № 2234:

² Տե՛ս Է. Կոստանոյան, Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Երևան, 2005, էջ 27-40:

Արևելյանը», «Բարեսերը», «Ընթերցասիրացը»¹: Բանախոսը գոհունակություն է հայտնում, որ նախակրթարանները երկսեռ են, որովհետև նրանք կոչված են կրթելու «հաջորդ սերնդեան մայրերը», սակայն դառնացած խոստովանում է, որ «բարձր ուսումը» հայ հասարակությունը անպետ, նույնիսկ վնասակար է համարում կանանց համար, իսկ ընդհանրապես խիստ վշտանում է, որ «բարձր ուսմանց դռները զոց են աղքատաց և կարոտելոց համար»²: Ուսման համար բոլոր ժամանակների կարևոր միջոցը համարելով դրանք, նա նշում է երկու միջոց՝ այն ունենալու համար: Առաջինը համարելով «ազգային քսակը» (պատրիարքարանի միջոցները), երկրորդը նա մատնանշում է ազգի մեծահարուստների: Արևելահայերի և մյուս գաղթօջախներում երկու տեսակի գոյությունը եղելություն համարելով, բանախոսն ընդգծում է, որ իրենց իրականության մեջ «ընդհանուր ազգը» գտնվում է «ետնեալ վիճակի մը մեջ»: Դրա պատճառը նա համարում է «զավառաց ցարդ տիրած վարչական ընթացից թերությունները»³: Հայ «տառապեալ հողագործը» իր հողի տերը չի, որովհետև կաշառակեր հարկապահանջը նախատեսվածից շատ է հարկ վերցնում, իսկ «բռնավոր հողատերը, ընդդեմ օրինաց, ուզածին չափ կառնի»: Օրմանյանը հայտարարում է, որ օրենք գործադիր չկա փաստորեն, որովհետև նա կամ չի կարողանում կամ չի ուզում գործել: (Այն ժամանակվա համար հրապարակային դասախոսության խիստ հանդուգն հայտարարություն էր դա): Բանախոսը գտնում էր, որ հայի ապագան պահանջում է, որ այդ «դարմանը հոգացուի»: Մեծ տերություններին հասցեին նա հնչեցնում է իր քննադատական խոսքը, որ չնայած «իրենց ձեռքն են վերցրել

Թուրքիայի ապագան» և հայությունը հույս ուներ, որ «իր ցավին ցավակից կա», սակայն շուտով նրանց գործունեությունը ցույց տվեց, որ նրանք «Թուրքիայում գտնվող բոլոր ազգերի համար չեն հոգում»: Այդ պատճառով նա հայոց պատրիարքարանի գործն է համարում՝ «գրել, աղաչել և պահանջել... հայոց ապագան երաշխավորել»: Շնորհակալությամբ ընդունելով պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի կատարած աշխատանքը հայոց ապագան ապահովելու գործում, նա կոչ է անում՝ պանդուխտ հայերին վերադառնալ հայրենիք և շենացնել մեր հայրերից ժառանգած երկիրը: Երկրագործը պետք է զբաղվի երկրագործությամբ, վաճառականը՝ վաճառականությամբ, արհեստավորը զարկ տա իր արհեստին, շատ գործ կա անելու հայրենիքում, այնպես որ՝ «Գործ կայ, գործող չկայ»¹: Բանախոսը գտնում է, որ ազգի ապագան ապահով կլինի, երբ բոլոր ուժերը «կեդրոնանան որոշեալ սահմանին մեջ»²: Դա դեռևս հնարավոր չէ, քանի որ «հայը բաժանեալ է քաղաքականապես»: Նա երկար է խորհում, թե որտեղ է հայության ապագան, նկատելով, որոշ ազգերի «անհաղթ ու անկործանելի էին» համարում, բայց նրանք անհետացան: Արդյո՞ք Բեռլինի վեհաժողովի ներկայացրած «կազմակերպութեան ձևը» կարող է լինել հայի ապագան: Այս անգամ խոհական ընթացքին հետևող բանախոսը շեշտում է, որ վարչության այդ ձևը հայերին չի գրգռում Օսմանյան հպատակության դեմ, ինչ է իրենց պահանջածը, վարչական բարեկարգություն, իսկ կառավարությունը հայտարարել է, որ բարեկարգությունը առանձնաշնորհում չէ: Սակայն բանախոսը հավատում է, որ գավառական բարեկարգությունները պետք է կատարվեն, քանի որ դա վճռված է «արքունի հրամանաւ և երաշխաւոր պետութեանց հա-

¹ Հետագայում դրանք միավորվեցին «Միացյալ ընկերությունը Հայոց»-ի մեջ: (Տե՛ս է. Կոստանդյան, նշվ. աշխ., էջ 14-17):

² Տե՛ս «Մասիս», 1879, № 2236:

³ Նույն տեղում, № 2237:

¹ Նույն ժամանակ Գ. Սրվանձտյանցը գրում էր. «Հայաստանի մեջն է բուն հայկական խնդիրը, իսկ մենք Պեռլինի մեջ կորոնենք զայն»:

Տե՛ս «Մասիս», 1879, № 2238:

ւանութեամբ»: Բանախոսն ուզում է ավարտել իր խոսքը ունկնդիրներին հավատ ներշնչելով. ոչ թե Կ. Պոլիսն է հայության ապագան, այլ բուն Հայաստանը՝ «գավառները»: «Հայը իր մերձավոր ապագան և առաջադիմութիւնը ըմբռնում է հայ գավառների մեջ»: Սակայն գործնական քայլերը թողնում է ունկնդիրներին. ամենակարևորը՝ ազգի առաջադիմության համար միջոցներ հայթայթելն է, որի համար ոչ թե պետք է տուրք հաստատվի, այլ բոլոր ազգայինները պետք է աշխատեն այդ ուղղությամբ: Նա ոգեկոչում է ամբողջ հայությանը. «Հայեր և հայուհիներ, ազգերնիս առանց ապագայի չէ, աշխատեցեք, օգնեցեք»¹: Քառասուն դար հարատևող ժողովուրդը «ասկե ետքն ալ չոչնչանար»: Պատմության ելևէջներին, վայրիվերումներին դիմակայող ժողովուրդը չի կարող ապագա չունենալ: «Ապագայն ձերն է, բայց և ազգին հետ մերն է նաև «ապագային պատասխանատւութիւնը»: Այդ պարբերությամբ ավարտվում է ընդարձակ բանախոսությունը, որն ունենում է արտակարգ ավարտ և ունկնդիրների բուռն ընդունելությունը:

Առաջին բանախոսության հաջողությունը նպաստեց Օրմանյանի բանախոսությունների շարքին: Թուրքական մայրաքաղաքի տարբեր թաղերի հայերը խնդրանք հրավերներ էին ուղարկում նրա նոր բանախոսությունները լսելու համար:

Երկրորդ անգամ նա ընդունում է բանախոսության հրավերը նույն 1879 թ. մայիսի 26-ին: Ուսկյուտարի Կրթասիրաց ընկերությունը նրան մեծ հարգանքով ընդունում է իր լսարանում²: Քանի

¹ Տես «Մասիս», 1879, № 2240:

² Ինչպես առաջին բանախոսությունը, այս երկրորդը ևս հրատարակվում է ժամանակի մամուլում (իսկ 85 տարի անց, 1955 թ. Կիլիկիայի կաթողիկոսության պատվերով, Անթիլիասում այն վերահրատարակվում է երկրորդ անգամ: Բանախոսության հրատարակիչը՝ Տաճատ Սրապիոնյանը «Մեր նպատակը» խորագրով առաջաբանում բացատրում է, որ նպատակն է «տարածել մեր ազգային կեանքին մեջ եղբայ-

որ հրավիրողները բանախոսին են թողնում «նիւթի ընտրութեան իրավունքը», ուստի Օրմանյանը բացատրում է ունկնդիրներին, որ ամենակարևոր հետազոտության նյութ կարող է լինել զննել, բացատրել «ամենայն հայոց հոգեկան հարաբերութեանց բովանդակութիւնը», այդ պատճառով այս բանախոսությունը պետք է նվիրվի «Հայության հոգուն»: Գտնելով, որ հայության հոգուն խորքային բացատրություն տալը կտանի դեպի իմաստասիրական և քաղաքագիտական խնդիրների պարզաբանումը և իր նպատակը չհամարելով այդ, նա ունկնդիրների ուշադրությունը ցանկանում է հրավիրել ավելի գործնական խնդիրների վրա: Հայության հոգին ամեն մի անհատի ոգին է. ով քիչ թե շատ տեղյակ է իր ազգի պատմությանը, խոսելիս, հանգամանքների բերումով կամ բարձրացնում է մինչև երկինք, կամ՝ իջեցնում անդունդի խորքերը, կարծես երևան են գալիս նոր խորենացիներ, ովքեր հայի ողբն են հնչեցնում: Մարդիկ կան (հայեր), ովքեր իրենց դժբախտ են համարում իրենց իսկ հանցանքով, մատնանիչ անելով Մերուժան Արծրունուն, Վասակ Սյունիին, Վեստ Սարգսին և ուրիշներին, կրկնում են, որ իրենց անմիաբանության պատճառով են հայտնվել նման իրավիճակում: Բանախոսն ընգծում է, որ իր ելույթի նպատակը ոչ թե ազգությանն այպանելն է, այլ իսկապես ներկայացնելը: Եթե ոմանք հայությանը ներկայացնում են իբրև անմիաբան և պատմական փաստեր են բերում, թե Արշակունիների և Բագրատունիների ժամանակ ինչպես էին հայ նախարարներն իրենց թագավորներին հանձնում թշնամուն, ապա Օրմանյանն ընդգծում է, որ պատմությանը քիչ թե շատ տեղյակ մարդիկ գիտեն՝ ինչ ավելի վատ գործեր են կատարվել Եվրոպայում: Ամենից գորավոր, «իմաստուն և խոհեմ կարծուաց ազգաց մեջ», միջին դարերի ընթացքում «լատին և գերմանացի ազ-

րասիրութեան, փոխադարձ յարգանքի և հասկացողութեան ոգի մը, որ եկած է առհասարակ մեր եկեղեցիներ և եղած՝ մեր ոյժը»:

գերը» տապալել են սեփական թագավորությունը: Բանախոսն ապացուցում է, որ հայության գոյությունն իբրև ազգություն պետք է խոստովանել, «թե հայոց ներքին արդիւնքն ու արժանիքն են»: 500 տարուց ավելի է հայությունը կորցրել էր իր պետականությունը (1375 թ. Կիլիկիա), առաջնորդվում էր միայն հոգու բնական մղումերով: Ըստ Օրմանյանի, հայը նվաճեց իր Ազգային Սահմանադրությունը՝ «իբրև հոգու պահանջ»: Ժամանակակիցները դա համարում են «նախանձելի միութեամբ և միաձայնութեամբ» կատարված երևույթ: Բանախոսն ընդգծում է հայության ոգու բոլոր հատկանիշները, ամեն մեկին տալով հմուտ բացատրություն: «Հայութեան հոգին ունի աննկուն յարատևութիւն... բարուց չափաւորութիւն... ունի այն միաբանութիւնը, որով ազգային անհատներ իրարու միանալով կրնան ընդհանուր բարին և ընդհանրութեան աւանդ եղող բարիքը պահպանել, պաշտպանել, յառաջացնել և կատարելագործել»¹: Հայության հոգու ամենամեծ արտահայտությունը հեղինակը համարում է ազգասիրությունը, որը հավասարեցնում է ազգային մարտիրոսությանը: Քանի դար շարունակ հայը պայքարել է, հայկական դրոշը պատվով ծածանել են «Մամիկոնեանք, Բագրատունիք, Արծրունիք, Ռուբինեանք, Օրբելեանք, Դաւիթ և Մխիթար Սիւնեցիք... » նշում է նույնիսկ անպարտ Ջեյթունը («Ուլնիան»), որ պաշտպանում է իր ազատությունը «ապահով լերանց վրա»: Պատմական և ժամանակակից ազատագրական պայքարի փաստերը նշելով, բանախոսը դրանք արժևորում է իբրև հայության ազգային ոգու դրսևորումներ: Այդ բոլորով հանդերձ բանախոսը նշում է նաև թերությունները, նախօրոք խոստովանելով, որ չի ուզում «դատախազի և ամբաստանողի ձև առնել», այլ հարցերը քննարկել իբրև բարեկամ: Հետքերի է բանախոսի քննադատությունը, ըստ որի լավ պտուղ

ունենալու համար լավ սերմը բավական չէ, անհրաժեշտ է լավ մշակել ու խնամել, ապա թե ոչ ամենն ընտիր հունտը վտիտ և տկար, որդնոտ և փտած պտուղներ կուտա...»¹: Գտնվելով տարբեր պետությունների տիրապետությունների ներքո, նրանք ստիպում էին իրենց հպատակներին յուրացնել կամ ընդունել իրենց հատկանիշները, փաստորեն իրենց թերությունները «պատվաստում էին» հայերի վրա: Բայց քանի որ բախտի կույր հարվածներով հայերն ընկան «ներհակ ընդդեմ զօրութեանց մեջ», ազգը բաժանվեց տարբեր տիրողների մեջ և «տարբեր ազգին ծառայութեան ներքեւ ինկաւ, և անոր ազդեցութեանց ենթարկուեցաւ»²: Բանախոսը գտնում է, որ հայության ուսուցիչները պարտավոր են տալ ազգային դաստիարակություն, ըստ ազգային լեզվի, նյութի և ուսմունքի. միայն այդ ձևով մենք չենք կորցնի մեր «հայության ոգին»: Ինչքան էլ վատ լինի ազգի անցյալը, պետք է վստահել հայության հոգուն, որ կարողանում է փարատել ապագայի վտանգը և պահում է աննկուն ոգի, որ նույնիսկ «միջազգային ատեաններում» (խոսքը Բեռլինի վեհաժողովի մասին է) բարձրացրեց իր փրկության հարցը: Պետք է ազգային կրթություն տալ, փարատել վիատությունն ու երկյուղը, մեր հոգու վրա դրսից ներմուծված արատները վերացնել: Այդ պայմաններում միայն կգորանա հայության հոգին, կդառնա «զարգացեալ ժողովուրդ»: Սակայն դրա համար երկու անհրաժեշտ պայմաններ են պետք. մեկը բնական տաղանդն է, որով օժտված է մեր ժողովուրդը, մյուսը «ուսումնական դաստիարակութիւնն է, և անոր մեջ շատ պակասութիւններ ունինք տակաւին»³:

Բանախոսը հայտնում է, որ հանդգնում է խորհուրդներ տալ ազգային գործիչներին և ժողովրդին. առաջինին՝ հարգել

¹ Մ. Օրմանեան, Հայութեան հոգին, էջ 28:

² Նույն տեղում, էջ 30:

³ Նույն տեղում, էջ 37:

¹ Տես Մ. Օրմանեան, Հայութեան հոգին, Բ. տպագր., Անթիլիաս, 1955, էջ 23:

ժողովրդի կարծիքը, նկատի առնել նրա միտքը ու կամքը, և պաշտպանել նրան: Իսկ ժողովրդին տված ամենաանկեղծ խորհուրդն է՝ խստապահանջ եղեք «ծեր իշխանութեանց հետ» (արդիական հնչեղություն ունեցող խորհուրդ) և խստապահանջ եղեք ծեզի հետ»: Բանախոսությունն ավարտվում է միասնության խորհրդով. անհրաժեշտ է միանալ, կազմել ընկերություններ. ուրախանում է, որ նման ընկերություններ են ստեղծվել Վասպուրականում, Տարոնում, Կիլիկիայում, Փոքր Հայքում: Փաստորեն շատանում են «գործողները»: «Ազգանվեր հայուհյաց» ընկերության ստեղծումը մեծ ուրախություն է բանախոսի համար և առաջարկում է ստեղծել ընկերությունների կենտրոնական հանձնախումբ, կրթական և ազգային գործերը բաշխելու համար: Մտորում է՝ արդյո՞ք բանախոսությունը հասավ իր նպատակին, վերջին պատգամն է տալիս ունկնդիրներին՝ «ազգութիւնը կործանումից փրկելու միակ միջոցը արիութիւնն է եւ միաբանութիւնը»¹: Բանախոսության վերջում հետաքրքիր առաջարկություն է անում հեղինակը, նշելով, որ այլազգիները իրար դիմելիս գործածում են տիրոջ անունը (господи, տեր, տիրայր), Օրմանյանը հաղորդում է, որ ռամիկ հայ շինականը հարևանին դիմելիս օգտագործում է «ախպար» (եղբայր) բառը և գտնում, որ եղբայր բառից լավ դիմելաձև չկա, մեջքերում կատարում Մ. Պեշիկթաշլյանից.

«Ընդ աստեղօք ինչ կա սիրուն,

Քան զանձկալի եղբայր անուն...»²

Բանախոսությունը վերջանում է ունկնդիրներին հիշեցնելով, թե շուտով լրանալու է Ազգային Սահմանադրության 19-րդ տարեդարձը (Օրմանյանն ընդունում է 1860, ոչ թե 1863 թ. սուլթանի կողմից «թվատված սահմանադրությունը») և որջ հայութ-

յունը պատրաստվում է տոնախմբության: Ինչպես առաջին, այս բանախոսությունը ևս մեծ արձագանք է գտնում Կ. Պոլսի գաղթօջախի հայության շրջանում: Բանախոսությունների հրավերների հոսքը մեծանում է: Սակայն մինչև երրորդ բանախոսությունը, Օրմանյանի կյանքում կատարվում է նրա կողմից ամենացանկալի իրադարձությունը:

1879 թ. հոկտեմբերի 28-ին արտակարգ հանդիսավորությամբ, գրեթե ժողովրդական ցույցի կերպարանքով կաթոլիկ Օրմանյանը վերադարձավ հայ եկեղեցու գիրկը: Իրավացի է Հ. Սիրունին, երբ նշում է, որ ուղղակի «ժողովրդական ցույցի կերպարանք առավ այդ դարձը»³: Իրական դարձը Օրմանյանի հոգում և նրա շրջապատի գործիչների համար տեղի էր ունեցել ավելի վաղ: Օրմանյանի հետ հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձան 72 (որմանք նշում են 75) հայ: Այն ժամանակ (ինձ թվում է այսօր ևս) հայ եկեղեցին այն «շաղախն էր», որ միացնում էր ազգության աշխարհասփյուռ ցիրուցան հատվածները: Հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձողները Օրմանյանի հետ գնացին հայոց պատրիարքարան, որտեղ շրջապատված հայ հոգևորականներով վերջինս գրավոր ուղերձ կարդաց, նշելով դավանական անջատումների չարիքները, ընդգծելով առաջին հերթին հայոց միասնությունը և կոչ անելով միավորվել և միաբանվել: Պատրիարքը փիլոն և վեղար նվիրեց Օրմանյանին, իսկ Մայր եկեղեցում շնորհեց ծայրագույն վարդապետության աստիճան (կաթոլիկ եկեղեցում նա արդեն վարդապետ էր): Հայ եկեղեցու գիրկը վերադառնալը ինքը բացատրում է ոչ թե որպես «վայրկենական բռնկումի արդիւնք», այլ երկար խորհրդածության և ներքին խորը համոզման արգասիք: Նա հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձավ գիտական հսկա պաշարով: «Մասիսը» 1879 թ. նոյեմբերի 11-ի թիվ 2469-ում հա-

¹ Մ. Օրմանեան, Հայութեան հոգին, էջ 44:

² Նույն տեղում, էջ 45:

³ Տես Հ. Սիրունի, Օրմանյանը և իր ժամանակը, էջմիածին, № Ե, 1961, էջ 42:

տուկ հողված նվիրեց այդ դարծին: Տպվեց նաև «Գերապատիվ Օրմանեան Մաղաքիա վարդապետի ուղերձը» կաթոլիկությունից հայ եկեղեցու գիրկը դառնալու մասին: Ուղերծի հեղինակը հայության դժբախտությունն է համարում, որ բաժանվել են տարբեր մասերի, ցանկանում է, որ հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձողների շարքը երբեք չընդհատվեր, երազում, որ «բոլոր հայազգիք միասին և միաբերան մի մարմին, մի հասարակություն և մի եկեղեցի ըլլային միշտ»: Ուղերծին հետևում է պատրիարք հոր պատասխանը:

Օրհնելով այդ մեծ խմբի դարձը մայր եկեղեցի, պատրիարքը նշում է, որ ինչքան էլ թշնամիները հարձակվել են «հայոց տան վրա», այն չի կործանվել, որովհետև հաստատուն հիմքի՝ «Քրիստոսի սիրոյ» վրա է հիմնվել: Պատրիարքը այդ դարձը չի համարում կրոնափոխություն, այլ վերադարձ այն տունը, որտեղ «ծնած ու սնած էին Ձեր Հայրերը»: Բարի գալուստ մաղթելով նրանց, պատրիարքը մաղթում է, որ «Միւս բացակա եղբայրներն բարով գան, հազար բարով»:

Հոգևորական գործերով Եգիպտոսում գտնվող Հովհաննես քահանա Մկրյանը ողջույնի նամակ է հղում Օրմանյանին, հայտնելով, որ նրա առաջ բացվել է գործունեության լայն ասպարեզ. «աշխատեցեք ի նմա բուն հայկական ոգով և աշխուժի» (Մասիս, № 2493): Մ. Օրմանյանի վայելած ջերմ համակրանքի և գնահատականի մասին է վկայում այն փաստը, որ նրան ողջունում են նույնիսկ Պետերբուրգից՝ «Ուսումնական և բազմաբողիկ» քահանա Գաբրիել Պատկանյանը: Օրհնելով նրա դարձը հայ եկեղեցու գիրկը, նա ափսոսանք է հայտնում, որ հեռու է մարմնով, «այլ հողի իմ յոյժ մերձ է վայրաց՝ ուր կացեալ են ուտք քո...» (Մասիս, № 2496, 1879 դեկտ. 22): Մեկ ամիս անց Մաղաքիա ծայրագույն վարդապետը Հայաստանյանց եկեղեցու գիրկը վերադառնալու առթիվ հնազանդության գիր ուղղեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ

Հայրապետին՝ Գևորգ Դ-ին (Մասիս, № 2519) և նրանից ստացավ օրհնության կոնդակ:

Այժմ ավելի մեծացան բանախոսությունների հրավերները, որոնք ընդհատվել էին կարճ ժամանակով: Դեռ մի ամիս չանցած, 1879 թ. նոյեմբերի 17-ին դարձյալ Ուսկյուտարի կրթասիրաց ընկերության լսարանում նա հանդես եկավ «Միութին Հայութեան» խորագրով բանախոսությամբ: Նույն թաղամասում երկրորդ անգամ բանախոսելն ապացույց էր տեղի հանրության արտակարգ վերաբերմունքին¹: Պատահական չէր բանախոսության թեմայի ընտրությունը: Հայության ոգին բացատրելուց և մեկնաբանելուց հետո, անհրաժեշտ էր հայության միությունը, որի առկայության դեպքում կապահովվեր ազգի գոյությունը: Ըստ բանախոսի, դարերի ընթացքում տոկացող հայը չտոգորվեց «միութեան գաղափարներով»: Հայերը հեղեղի դեմ թունք էին բարձրացնում, աշխատելով իրենց անձի համար «օգուտ մը պտղաբերել»: Դրանից ազգության շենքին որմերը և սկսեցին բարձրանալ, իսկ շաղախը եղավ միության գաղափարը: Հայության մասերն իրար հետ սկսեցին խոսել միության մասին. «Իմացական միութիւն, սիրոյ միութիւն, սրտի միութիւն, ըղծից միութիւն, բաղձանաց միութիւն»²: Նշում է, որ անցյալ դարում հայության մասերը մոտենում էին իրար. բարգավաճ ձեմարան, ուսումնատենչ միաբանութիւն, «ազգանվեր անձինք», սակայն չնայած այդ մակարդակին, միության կապ չկա, այլ «սրտի և ըղծի կապ»: Ամեն մեկն ուզում է մի լավ բան անել ազգի համար, բայց հայության միության հարցը, ըստ բանախոսի, սկսել է բարձրանալ «վերջին ժամանակներում»: Մ. Օրմանյանն ունկնդիրներին տեղեկացնում է

¹ Այս բանախոսությունը ևս ունեցավ երկրորդ հրատարակությունը 1958 թ. Փարիզի «Արաքս» տպարանում:

² Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Միութիւն հայութեան, (II տպագր.), Փարիզ, 1958, էջ 9:

պատմական այն իրադարձությունների մասին, երբ միավորված հայկական թագավորությունում ստեղծվեցին մանր թագավորություններ՝ Կարս, Անի, Վասպուրական, Կիլիկիա: Իսկ «լատինների» միջամտությամբ հայությունը բաժանվեց նոր մասերի: Բանախոսը վշտով արձանագրում է, որ հայերը բաժանված են եկեղեցիով, ազգով, տեղով, պետությամբ, լեզվով և իշխանությամբ: Նա մեկ առ մեկ բացատրում է այդ բաժանումները: Չնայած բոլոր հայերը քրիստոնյա են, սակայն տարբեր են դավանանքները. մի մասը հետևում է հռոմեական եկեղեցուն (կաթոլիկ), մյուս մասն աշակերտում բողոքականներին, իսկ այդ երկու դավանանքն էլ բաժանվել են հայ առաքելականներից (ուղղափառ): Օրմանյանը հատուկ ընդգծում է, որ հարգում է դավանական ազատությունը, բայց այդ հանգամանքն էր, որ խանգարեց հայության միությանը, եղբայրը դուրս եկավ եղբոր դեմ, հայությունը բաժան-բաժան եղավ և «հայ հայու դեմ կրցան ըսել՝ ես քո ազգէդ չեմ»¹: Բանախոսը գտնում է, որ կրոնը աստվածային ըմբռնում է, բայց այն պետք է նպաստի ոչ թե ազգի բաժանման, այլ միասնության: Օրմանյանը համոզում է իր ունկնդիրներին «յանուն Քրիստոսի» ոչ թե բաժանվել, այլ Քրիստոսին պատվել ազգի միությամբ:

Ազգի բաժանության գործոններից է նաև գաղթը: Թողնելով Եփրատի և Երասխի ափերը, Արարատի և Տավրոսի լեռներն ու հովիտները, Բզնունյաց (Վանա) և Գեղամա ծովեզերքը, հայերը ցրվեցին աշխարհով մեկ, դրանց մի մասին հաջողվում է իրենց ապրած երկրներում «պզտիկ Հայաստաններ ստեղծել»: Այդ բոլորի մեջ ամենաբացասական երևույթն այն է, որ իր բուն Հայրենիքում (Արևմտյան Հայաստանում) հայը «խեղճութեամբ կը հեծն

և չարաչար կը հարստահարուի»¹, իսկ պանդուխտներն օտարության մեջ հանգիստ և ապահով են ապրում: Ուս-թուրքական պատերազմից հետո, երբ ծագեց Հայկական խնդիրը, բանախոսը վշտացած արձանագրում է, որ պետությունները «Հայության երկիրը փնտրեցին», որովհետև նույնիսկ հայության կեսը իր քնիկ «հայ հողոյն» վրա չէ ապրում: (Խիստ արդիական հնչեղություն ունեցող խնդիր է. այսօր էլ նույնն է): Մեր ազգության պաշակտողները եղան ոչ միայն Մերութանները, Վասակները և Վեստ-Սարգիսները (դավաճանները), այլև օտար պետությունները: (Բանախոսության ժամանակ Հայաստանը բաժանված էր 3 պետությունների՝ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև): Մ. Օրմանյանը նշում է, որ այդ բաժանումը հայությանը բերեց մեծ դժբախտություններ: Նշում է 4 բաժանումներ՝ «եկեղեցով, ազգով, տեղով, պետությամբ»: Ներկայացնելով այդ, բանախոսը շեշտում է, որ դժվար է վերացնել այդ չորս բաժանումը. պնդել եկեղեցով միության համար, նշանակում է անտեսել խղճի ազատության օրենքը: Պետության միությունը հակառակ է գնում միջազգային իրավունքով հաստատված դիվանագիտական օրենքներին: Փաստորեն հայության իրական միության դեմ այնպիսի օրենքներ են գործում, որոնց դեմ պայքարելը բանախոսն անհնար է համարում: Ինչ միջոցներ է առաջարկում բանախոսը. ամենից առաջ անհրաժեշտ է «վերանորոգել հայ ազգին եկեղեցական միութիւնը... և զորացուցանել Հայության միութիւնը ըստ Աստծո կամքի»²: Օրմանյանն ընդգծում է, որ մոտ կես դար է մեզնից ավելի հետ գնացած ազգեր «մեզմե արելի յառաջ գացին», իսկ մենք հետ ենք մնացել, որովհետև «մաքառել ենք իրար դեմ, աշխատել ենք իրար կործանել»: Հայտնելով, որ այդ խոսքերն իրեն ասել է բանախոսի կողմից շատ բարձր գնահատված ժամա-

¹ Մ. Օրմանեան, Միութիւն հայութեան, էջ 17:

¹ Մ. Օրմանեան, Միութիւն հայութեան, էջ 21:

² Նույն տեղում, էջ 34:

նակի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը, նա ոչ թե ողբի կոչ է անում, այլ առաջարկում միջոցներ որոնել հայության միության համար: Դիվանագիտական հնարքներով զովաբանում է «քաջայաղթ Օսմանեան աշխարհակալին կամքը», որ չորս դար առաջ (1461 թ.) ստեղծեց «հայոց պատրիարքություն»: Նրա վարչության ներքո ազգային միությունը բանախոսը գործնականում անհնարին է նկատում, որովհետև հայության մեջ անընդհատ խոսքեր են հնչում. «Մեք Հայութիւնը մի ազգ կուգենք, և ո'չ մի եկեղեցի»¹: Օրմանյանը գտնում է, որ այդ կարծիքը ոչ անարգում է և ոչ պախարակում, բայց և կոչ է անում՝ «պատուեցեք զՔրիստոս Ձեր միութեամբ»: Բանախոսությունը շարունակվում է աշխարհագրական և պետական բաժանումների բացատրությամբ. Մեծ Հայքի 15 գավառները (որոնք տարբեր պետությունների տիրապետության ներքո են) չեն սահմանափակում հայերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը, հայությունն ապրում է նաև Փոքր Հայքում, Պոնտոսում, Կիլիկիայում, Միջագետքում, Ատրպատականում, Աղվանքում և Վիրքում: Բոլոր այդ վայրերում հայերը բնիկներ են, հետաքրքիր դիտողություն է հնչում բանախոսի շուրթերից. նա նշում է, որ թուրքերն ու քրդերը օտարազգիներ են, բայց «կրթութիւնը եւ բնակութիւնը եւ յառաջադիմութիւնը կրնան շնորհել վերստին իրենց սկզբնական ազգութեան»²: Փաստորեն, բանախոսն ուզում է հասկացնել ունկնդիրներին, որ քրդերի և թուրքերի մի մասը ուծացված հայեր են: Հայության թիվը ներկայացնելով 4 միլիոն, երկու և կես միլիոնը, ըստ բանախոսի, ապրում են Արևմտյան Հայաստանում. նրանց պակասում է տեղում ապրելու խիզախությունը, կամքն ու ուժը: Նրանց կոչ է անում չլքել իրենց երեխաներին, «մանկահասակ հարսներին, անկար ծերունիներին», չմեկնել պանդխտության, օտար քաղաք-

ներում «գրաստաբար» չաշխատել, որպեսզի մի փոքր գումար վաստակեն «կաշառակեր և յափշտակող» հարկահավաքին վճարելու համար: Ըստ երևույթին, դիվանագիտական նպատակներով, բանախոսը հայտարարում է, որ կայսրը (սուլթանը) ցանկանում է բոլոր գավառների երջանկությունը և հայերից սպասում է, որ իրենց գործունեությամբ նպաստեն գավառների խաղաղությանն ու բարեկարգությանը: Համաձայնվելով այդ գաղափարին, Օրմանյանը կոչ է անում վերջ տալ, կամ գոնե նվազեցնել պանդխտությունը, չգալ նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ կկորցնեն թե՛ նյութական, թե՛ բարոյական արժեքները: Բայդ նա ընդգծում է, որ պանդխտության վերացումը մեծ չափով կախված է հարստահարության վերացումից, միայն դա կապահովի գաղթի և պանդխտության վերացումը, իսկ դա Հայաստանի բնիկ բնակչության «գործունեա և արիական մասնակցութեամբ» կարող է իրականանալ: Այս էլ քանիցս բանախոսն ընդգծում է գավառներում վարժարաններ բանալու անհրաժեշտությունը: Ուրախությամբ հայտնելով, որ այդ նպատակով բուն Հայաստանում «ժրաջանութեամբ կը գործեն» Արարատյան, Դպրոցասիրաց, Արևելյան և Կիլիկյան ընկերությունները, որոնք 24 վարժարան են բացել Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ վայրերում (Վասպուրականում, Տարոնում, Տավրոսում և Կիլիկիայում), սակայն նրանք «կարոտութեան հարիւրին» մի դարման են տալիս ընդամենը: Գտնելով, որ զգալի արդյունքի համար անհրաժեշտ է միացնել այդ ընկերությունները, նա ուրախությամբ հայտնում է, որ քայլեր են կատարվում միավորվելու համար³: Բանախոսը համոզում է ընկերությունների ստեղծողներին՝ ծախսեր չանել Հայաստանից դուրս: Դեռ պիտի գա օրը՝ «Դեպի երկիր կոչելու», այժմվանից պետք է նախապատրաստվենք դրա համար: (Այդ խոսքերը վե-

¹ Մ. Օրմանեան, Միութիւն հայութեան, էջ 41:

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ Ստեղծվեց «Միացեալ Ընկերութիւնք հայոց» (Տե՛ս է. Կոստանդյան, Ակնարկներ...)

րաբերում են նաև մեզ - է. Կ.): Նույնիսկ պետություններով բաժանված հայությունը պետք է փորձեր անի միասնության (միության) համար: Գտնելով, որ եկեղեցական միությունը հայության մեծամասնությունն է միացնում (100 %-ից 87 %-ը ըստ բանախոսի) նա ընդգծում է Հայրապետական Աթոռի իրավասությունը, ընդգծում մյուս բոլոր հոգևոր կենտրոնների ենթարկումը էջմիածնին և նրա գերակայության ընդունումը: Ըստ բանախոսի, հայերը պետք է գործադրեն բոլոր միջոցները հայության «իրական միությունը» ստեղծելու համար: Նրա հույսն է, որ «Հայութեան մոխիրներեն կը վերածնի Հայութեան միութիւնը, իր երջանիկ փինիկահան, որ ոչնչանալեն ետքը դարձեալ կը կենդանանա իր իսկ մոխիրներեն առանց արտաքին գործողի...¹: Բանախոսությունն ավարտվում է ապագայի նկատմամբ հույսով և հուզիչ կոչով՝ ամեն մի հայ պատրաստ լինի արգելքներ հաղթահարել, ստեղծել «իրական Միութիւն»: Դա յուրաքանչյուրի պարքտն է և նպատակը:

Դրանով չի ավարտվում Օրմանյանի բանախոսությունների շարքը: Նույն 1879 թ. դեկտեմբերի 23-ին Գատըգյուղի (Գատըքեոյ) Արամյան վարժարանի լսարանում նա բանախոսում է «Հայ ազգութիւն» թեմայով²: Նրա նպատակն էր լսարանին ներկայացնել հայ ազգության էությունը: «Անկապտելի իրաւունք» համարելով առաջադեմ ազգերի շարքում դասվելը, նա համեմատության եզրեր է անցկացնում. «Եթե Յոյնն ու Պուլկարը, Ալպանացին ու Եգիպտացին» իրենց ազգություն են համարում և աշխատում են ազգի համար, ապա հայերը եթե ոչ առավել, զոնե հավասար իրավունք ունեն իրենց ազգության խնդիրը պաշտպանել պետությունների առաջ: Բանախոսը հարցնում է իր ունկնդիրներին, թե այս իրավիճակում կարո՞ղ է հայությունը դասվի արևելքի առա-

ջադեմ և զարգացած ազգերի շարքին: Հայության առաջին ծիրքը համարելով իր գոյությունը պահպանելը, լեզուն և եկեղեցին պահպանելը, նա նշում է, որ հայությունը քաղաքական դիրք և քաղաքական կենտրոն չունի, նույնիսկ կենտրոն ունենալու հույս չունի: Աշխարհով մեկ սփռված հայերը կորցրել են իրենց հայրենիքը: Բանախոսը նրանց համեմատում է հրեաների հետ, շատ տարբերություններ և նմանություններ գտնելով: Նա չի շեշտում, թե Հայությունն ունի ազգության «կատարեալ արդիւնքը», բայց անվարան հայտարարում է, որ «ազգութեան ամեն ծիրքերը կը պարունակե»³: Օրմանյանն ազգության «ծիրքերը» (հատկանիշներն) է համարում «բազմությունը» (թվաքանակը), լեզուն, կենտրոնը, «կազմակերպութիւնը, յօդակապութիւն մը և նպատակ մը»: Եվրոպական ժողովուրդների մեջ ազգ բառը հոմանիշ է պետությանը, սակայն հայերը չունեն այն: Այս բոլորով հանդերձ բանախոսը շեշտում է հայ ազգության գոյությունը ունի «ազգային գոյութեան ամեն ծիրքերը», բացի պետականից, բայց արևմտահայերն ունեն Ազգային Պատրիարքություն, որին բանախոսը կարծում է կարելի է անվանել ազգի քաղաքական դիրքը: Հայն ունեցել է աշխարհի հնագույն պետությունը, հայտարարում է բանախոսը, ընդգծելով հայագետ Անդրե Մորտմանի կատարած հնագիտական պեղումները, իր և հայության կողմից արտահայտում սրտի խորը ցավը նրա վաղաժամ մահվան առիթով: Ուրախությամբ արձանագրում է, թե Ցիցերոնն ինչպիսի «պերճախոսությամբ» է վերլուծել Տիգրան Մեծի սխրանքները, հավելում, որ նման փաստերը շատ են, բայց ինքը բավարարվում է դրանցով: Օրմանյանը միաժամանակ ընդգծում է, որ թվաքանակը ազգության կարևոր հատկանիշը չէ. նա նշում է 60 միլիոն գերմանացի և 2 միլիոն դանիացի, բայց երկուսն էլ ազգ են համարվում: Կարծելով, որ հայությունը

¹ Մ. Օրմանեան, Միութիւն հայութեան, էջ 58:

² Այն լույս տեսավ Ե. Տնտեսյանի տպարանում, 1880 թ.:

³ Տես Մ. Օրմանեան, Հայ ազգութիւն, Կ. Պոլս, 1880, էջ 12:

իր փառքի և հզորության ժամանակ բավականին մեծ թիվ է կազմել, այսօր նա հայության թիվը համարում է 4 միլիոնից ավելի, դա համարելով բավականին համեստ: Ըստ իր բաժանման «միլիոն ու կես հաշուն ռուսահայք (աղբյուրը նշում է պետական վիճակագրությունը), միլիոն և մեկ քառորդ «Օսմանեան Մեծ Հայքի բնակիչներն են», որոնց մեջ ընդգրկում է Կարինի, Վանի, Բաղեշի և Տիգրանակերտի «կուսակալութեանց» բնակիչները, մեկ միլիոնի է հասնում (ըստ Օրմանյանի) Օսմանյան գավառների «Հին Փոքր Հայքում, Պոնտոսում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում բնակվող հայությունը, քառորդ միլիոնի է հասնում աշխարհում սփռված հայությունը: (Մեր կարծիքով խիստ պակասավոր թիվ - Է. Կ.): Ի մի բերելով այդ թվերը, նա համարձակ հայտարարում է, թե «Հայութիւնը ազգութիւն մի է¹»: Ազգության առաջին նախապայմաններից մեկն է համարվում սեփական լեզու ունենալը, որը «սեփական ազգութեան թե՛ ռահահորդն է և թե՛ գրավականը»: Հետաքրքիր վերլուծություններ է կատարում բանախոսը, նա ընդգծում է գրոց լեզվի (գրաբարի) խրթնությունը, դժվարությունը, նաև ճոխությունը, իսկ «խոսից լեզուի (աշխարհաբարի) պարզությունը, բայց և ցամաքությունը». բայց երկու լեզուն էլ «հավասարապես մերն են» և ծնողի ու զավակի նման միացել, առավել հարուստ են դարձել: Թվարկելով հայության ապրած պատմական տարածքները՝ Վրկանա, Եվքսինեան, Միջերկրյա և Պարսկային ծովեր, Եփրատ ու Տիգրիս, Կուր և Երասխ կ'ոռոգանեն, Մասիսը և Տարոնը կը պաշտպանեն, Բզնունեաց, Գեղամայ և Ուրմիոյ ծովակը կը զարդարեն», դա մեր երկիրն է, ուր «փառքը ցոլացավ» և «թշուառութիւնը թագաւորեց» փոփոխակի, նա ապացուցում է, որ այդ մեր երկիրն է, «Հայութեան աշխարհը և Հայ

ազգութեան Հայրենիքը»¹: Բանախոսն ընդգրում է, որ չնայած այդ հոյակապ հայրենի տարածքին, հայությունը կենտրոն չունի և երկար խորհելուց հետո հայտարարում է, որ Ազգային Պատրիարքը, ոչ թե միայն հոգևոր զուլս է, այլև ազգապետ (միլլետ բաշի), ազգային վարչության զուլս, որի շուրջը բոլորել են կրոնական և քաղաքական ժողովները (Ազգային ժողովի բաղադրիչները - Է. Կ.): Փաստորեն, Սահմանադրությունը միացնում է միայն Օսմանյան հպատակ հայությանը: Արևելահայությանը, արևմտահայությանը, աշխարհասփյուռ հայությանը հողակապողը «Լուսավորչահիմն կաթողիկոսական աթոռն է Ամենայն Հայոց», որ հայությանը ներկայացնում է ոչ թե իբրև եկեղեցի, այլ «հայ եկեղեցին ազգութեան կը փոխարկե»²: Քննարկելով հայության իր ժամանակի վիճակը, Օրմանյանն այն ներկայացնում է իբրև «թշուառ և հիւանդ անձ», որ սկսել է ապաքինվելու գործընթացը: Քննելով ազգության ներքին վիճակը, «կշռելով իր կատարած գործերը և վայելած անունը», բանախոսը հայտնում է, որ երբեք չի կարելի Հայ ազգությանը «անձն և անկերպարան» վիճակով բնորոշել: Մանավանդ հայության մեջ շարժում է սկսվել, որպեսզի Հայությունը «կառավարութեան համար նորոգեալ և բարեփոխեալ» ծն ստանա: Այդ շարժման ղեկավարը համարելով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին, նրան վերագրելով «դիւցազնական առաջին քայլերը», որոնց արդյունքը Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածն է և մեծ պետությունների Վեհաժողովին ուղարկած պատգամավորության 61-րդ հոդվածը»³, բանախոսն այդքան բարձր բնորոշումից հետո սթափ արժանագրում է, որ ցանկացած արդյունքին «կատարելապես չհասան»: Ընդգծելով հայ ազգության գոյությունն ու փաստը, բանախոսն շեշտում է, թե պետք է աշխատել լուծել «Հայաս-

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

² Մ. Օրմանեան, Հայ ազգութիւն, էջ 27:

³ Նույն տեղում, էջ 31:

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ ազգութիւն, էջ 13:

տանի կառավարութեանը աւելի օգտակար և աւելի օրինաւոր ձեւ տալու խնդիրը...»: Այդ նպատակով նա պահանջ է դնում Ազգանվեր պատրիարքի առաջ, որպէսզի հաստատուի «Պատրիարքական և Ազգապետական, վարչական և օրենսդրական բարձր իշխանութիւն (կառավարութիւն)», որ ազգը բավարարվի ոչ թե սոսկ գոյությամբ, այլ առաջադիմությամբ: Դիտողություն անելով մեր նախնիներին և իր ժամանակակիցներին, որ չունենք մեր քաջ նախնիների՝ Հայկերի, Արամների, Արտաշեսների, Տիգրանների, Վարդանների պատկերները (թող լինեին անարվեստ պատկերներ, միայն լինեին, բանախոսն առաջարկում է, որ հայ մանուկներին հայկական երգեր սովորեցնեն (ժամանակակից պահանջ), օտար երգերը երեխաներին հեռացնում են ազգությունից, իսկ «գողթան երգիչների» գործերը քանի դար է հուզում են մեր սրտերը: Նշվում է Մ. Պեշիկթաշլյանի «ազգասիրական երգերը», որոնք մղում են «նոր յառաջադիմութեան քայլերի»: Ազգության էությունն անաղարտ պահելու համար անհրաժեշտ է իմանալ «ազգային պատմությունը ոչ միայն աշակերտներին, այլև «չափահասներին»: Պարտադիր չէ պատմաբան լինելը. պարտադիր է պատմության հետ հաղորդակցվելը: Դրանց անհրաժեշտ միջոցներն են տարբեր թանգարանները, գեղարվեստական գրքերը, երգերը, դասախոսությունները: Իսկ ամենակարևոր գործը հայության թվաքանակը մեծացնելն է, Հայաստանը հայաբնակ դարձնելը: Դրա առաջին գործոնը պետք է լինի պայքարը պանդխտության դեմ: Պանդխտության պատճառով Հայաստանից մեկնում են ոչ միայն բազմահազար անձինք, այլ հայրենիքը զրկվում է նաև նրանց սերնդից (Հետաքրքիր է, որ լավ տեղյակ չլինելով արևելահայության կացությանը, բանախոսը նշում է, թե «ռուսահայոց մեջ պանդխտութիւնը պակասել է և այնտեղի գի-

ղերն ապահով են դարձել»¹): Իբրև արևմտահայության պանդխտության թվի ավելացման պատճառ, բանախոսը նշում է «հարստահարութեանց և թշուառութեանց և առտնին կենաց վտանգները»: Այն գյուղերում, որտեղ հարստահարությունները համեմատաբար պակաս են, այդ պատճառով նրանք պանդխտներ չունեն: Պանդխտության դեմ պայքարելու նպատակով Կ. Պոլսում աշխատանք են ծավալում, նրանց՝ երկիր վերադառնալու ծախսերը հոգալու նպատակով: Ազգության թվաքանակն ավելացնելու համար անհրաժեշտ է երիտասարդներն ամուրի չմնան, ընտանիք կազմեն, զավակներ ունենան: Քանի որ ազգի կենդանության նշաններից կարևորը լեզուն է, ամեն անհատ, պետք է խոսի հայերեն և ուղիղ խոսի, հայերեն գրի և անսխալ գրի: Պետք է նպաստել նաև լեզվի ներքին զարգացմանը և առաջադիմությանը: Լեզվի համար դարձյալ շեշտում է գրաբարի և աշխարհաբարի միացման և իրարով հարստանալու անհրաժեշտության փաստը: Երկրորդ պահանջն է «Հայությունը բազմամարդացնել, որպէսզի Հայաստան աշխարհը՝ «Հայութեան աշխարհի» հայ ազգության կենտրոն լինի: Կարևոր պահանջներից է, որ հայ մեծահարուստները հաճախ հողատերեր են դառնում Կ. Պոլսում, Ջնյուռնիայում, Եգիպտոսում և այլուր, մինչդեռ նա քարոզում է, որ հայը հողատեր դառնա Հայաստանում և ճոխացնի հայոց երկիրը: Փաստելով, որ արևմտահայությունը պատրիարքական և ազգապետական իշխանությամբ պահպանել է ազգությունը-հայությունը, նա խնդրում - պահանջում է, որ հայ գավառների կառավարությունը (նահանգապետեր, գավառապետեր) հանձնվի բնիկ հայերին: (Իհարկէ այդ խնդրանքը աղերս լինելու դեպքում էլ չէր իրականանա): Ազգապետական ասպարեզում նա երեք պահանջ-պայմաններ է դնում. գործող անձը, դրամը և ժամանա-

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ ազգութիւն, էջ 40-41:

կը (ատենը): Ըստ բանախոսի՝ գործող անձինք բազմաթիվ չեն և «ազգին պիտոյից չեն բավեր»: Դրանք շատ չէ, իսկ նրա կարիքը մեծ է: «Ատենը նեղ է և հակիրճ»¹: Այդ երեք պահանջներն Օրմանյանը համարում է «հայ ազգութեան ներկայիս գաղտնիքը և ապագային խորհուրդը»: Ժողովրդի մեջ պարտքն ու իրավունքը իրարով են պայմանավորվում: Դրանք էլ ապահովում են «Հայոց փառաւոր և արդիւնաւոր ազգութիւնը»: Այդ հույսերով, ակնկալիքներով է ավարտվում հայրենասիրական և ազգասիրական մեծ ավյունով լեցուն բանախոսությունը:

1879 թ. «Հայ ազգություն» թեմայով ավարտվում է բանախոսությունների շարքը: Հայությունը թևակոխում է 1880 թ.: Այդ տարի, փետրվարի 10-ին դարձյալ Օրթաքեոյում, ընթերցասիրաց ընկերության լսարանում Օրմանյանը հանդես է գալիս նոր բանախոսությամբ՝ «Կարոտ ենք» (Կարիքի մեջ ենք) թեմայով: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով Արևմտյան Հայաստանում մոլեգնում էր սովը: Սովելոց հանձնաժողով էր ստեղծվել ողջ Հայաստանում: Սովյալների սրտառուչ աղաղակը, մեր հայ եղբայրները «նուաղել կը տառապին ի Կան, ի Պայագետ, ի Պաշգալե, յԱլաշկերտ... և այդ քաղաքների շուրջը գտնվող վայրերում» և հարցնում է ունկնդիրներին՝ արդյոք որևէ մեկը տվեց իր հացին կեսը, գոնե քառորդը, գոնե հարիւրերորդը»²: Բանախոսն օգտագործում է արտակարգ հնարքներ՝ ունկնդիրներին հուզելու և դրան հանգանակելու համար: Հայտնում է, որ հանգանակությամբ հավաքվել է շատ փոքր գումար: Ունկնդիրներին հաղորդում է, թե ազգի առաջադիմության համար ինչ միջոցառումներ են ձեռնարկվել, որ բարեկարգություններ կատարվեն, հարստահարություններին վերջ տրվի: Տեղեկագիրները, բողոքագիրները, խնդրագրերը և աղերսագրերը «ի լուր աշ-

խարհի կարդացուեցան»: Կատարվել են այն բոլոր միջոցները ինչ հնարավոր էր կատարել: Ազգության «մարմնի» բաղկացուցիչ և ամենամեծ մասը գավառի հայ բնակիչներն են: Իսկ «Հայն գաւառաց մեջ աղքատ է և եղկելի»: աղքատությունից փրկվելու համար անհրաժեշտ է հող մշակել, արդյունքը «ժողովել և վաճառել»: Բայց հայը հողը մշակելու հնարավորություն չունի, ուրեմն չի կարող նաև բերք հավաքել, վաճառելու ոչ մի բան չկա, այլևս ինչպես դրամ հայթայթի: Համեմատելով արևմտահայերի և հույների հանգանակած դրամները, հայտնում է, որ հույների հանգանակությունները հասնում են «հարիւրաւոր և հազարաւոր ոսկիների», իսկ հայերինը՝ «տասնաւորներու սահմանին մեջ կը շրջին»¹: Նշում է, որ արևմտահայերի մեջ էլ կան առատածեռն մարդիկ, բայց նրանց անունները չի տալիս: Համեմատելով արևելահայերին և արևմտահայերին, նա ընդգծում է արևելահայերի մեջ նշանավոր «մեծահարուստների» առկայությունը և հայտնում, որ այնտեղ աղքատներ չկան: (Իհարկե, ճիշտ չէ դա): «Որուսաբնակներից» բանախոսն սպասումներ ունի, որպեսզի հայ ազգությունը վայելի նրանց «ունեւորութեան արդիւնքը յօգուտ ընդհանուր հայ ազգութեան և ... լլկեալ ու լքեալ գաւառացն Հայաստանի»²: (Հայտնի չեն, իրականացա՞ն արդյոք բանախոսի ակնկալիքները): Բանախոսության շարունակության մեջ հայտնվում է, որ բարեկեցիկ և ունևոր հայեր կան հայ գաղթօջախներում, առանձնապես նշում է «ի Հնդկս և ի Ռումենս», սակայն ընդգծում է, որ այդ հեռավոր աշխարհների հայ մեծահարուստների նվերները դեռ չեն հասել «Կեդրոնի հայութեանը» (նկատի ունի բուն Արևմտյան Հայաստանի բնակչությանը): Երկու կարևոր կետ է ընդգծվում «Կարոտ ենք»-ի դառն ճշմարտության մեջ, կարիքները՝ «պետքերը շատ են», միջոցները՝ քիչ: Գտնում է, որ

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ ազգութիւն, էջ 58:

² Տես Մ. Օրմանեան, Կարոտ ենք, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 4:

¹ Մ. Օրմանեան, Կարոտ ենք, էջ 11:

² Նույն տեղում, էջ 11:

անհրաժեշտ է կարիքները պակասեցնել, միջոցները շատացնել, և այն ժամանակ կբուժվի «կարոտություն» (աղքատության) ախտը: Բանախոսը նշում է, որ հայության մեջ կան այնպիսի անձնավորություններ, որոնք իրենց ներդրած համեստ լուծայով օգնում են ազգությանը: Գտնում է, որ այդ մարդկանց միջոցով է շարժվում ազգության մեքենայի գլխավոր անիվը, որով ապահովվում է նրա ապագան: Երազում է, որ նման համեստ անձանց թիվն աճեր ու բազմանար «ի մխիթարութիւն և ի վայելս Հայութեան»: Հայության կարիքների համար հանգանակած գումարները մեծ չեն այլ ազգերի հետ համեմատած, սակայն նույնիսկ այս պարագայում «Հայքս կրնամք պարծենալ»: Եթե օտար ազգերի մեջ 500 ոսկին հավաքվում են 5 հոգուց (նրանց ստորագրություններով), ապա հայերի մեջ այդ նույն գումարը հավաքվում է 500 հոգու միջոցով, ամեն մեկը տալիս է 1 ոսկի: Ղա համարվում է մեր ազգի առավելությունը, որովհետև սակավ ունեցվածքի մարդիկ, թվով 500 հոգի մասնակցում են համայն հայության հանգանակությանը, իսկ այլազգի մեծահարուստները, հինգ հոգի, «իրենց ավելորդ» գումարից առատաձեռն են դառնում: Այդ պատճառով էլ բանախոսն ընդգծում է, եթե ողջ աշխարհի 4 միլիոն հայությունից գոնե 3 միլիոնը մասնակցի հանգանակությանը ընդամենը 2-3 դահեկանով «ապա 6 կամ 9 միլիոն դահեկանի ահաւոր գումար կը հաւաքուի», որով հայությունը մեծ գործեր կանի ազգի պետքերը հոգալու համար: Բանախոսը ցանկանում է, որ յուրաքանչյուր հայ «այդ պարտքը իրեն նուիրական ճանչնա»¹: Նա գտնում է, որ հանգանակության համար պետք չեն նոր ընկերություններ կազմել: Այդ գործը կարող է իրականացնել Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված կրթական ընկերությունների միավորումը (Արարատյան, Ղարոցասիրաց-

Արևելյան և Կիլիկյան): Սովի աղետը տարածվել է Արևմտյան Հայաստանի տարածքի գրեթե 1/3-ը և դեռ կարող է շարունակվել, եթե դիմացն առնելու միջոցներ չգործադրվեն: Գոնե մի տարի է անհրաժեշտ, որ Կ. Պոլսում հիմնած հանգանակության գործը տարածվի ամեն տեղ, թափանցի ամեն գյուղ և գործադրվի: Եվ եթե այդ ժամանակ արևմտահայությունն աղեկեզ սրտով կանչում է ու գոչում՝ «Կարոտ ենք», բանախոսը երազում է, որ մի տարի անց անքան միջոցներ հանգանակվեն, որ բոլոր պետքերին դարձաններ լինեն և ինքը հրճվանքով աղաղակի. «Եղբայրք, այլևս կարօտ չեմք»¹:

Դեռ 15 օր չէր անցել, 1880 թ. փետրվարի 24-ին Օրմանյանը բանախոսելու հրավիրվեց Սամաթիա թաղամասի Ս. Սահակյան սանուց ընկերության լսարանը: Այս անգամ բանախոսությունը նվիրված էր Հայ երիտասարդությանը: Բանախոսն սկզբում բացատրում է ինչ է երիտասարդությունը: Ողջ մարդկությունը, ինչպես նաև տարբեր ազգերն ունեն մանկություն կամ երիտասարդություն (կամը, ինձ թվում է ոչ ճիշտ), չափահասություն կամ ծերություն: Ոմանք, ըստ Օրմանյանի, հայությունը համարում են ծերության մեջ գտնվող ազգ, որ երբեմն «ժողովուրդ հզոր և ազգ կատարեալ էր... Ետք տկարացաւ և զորութենէ ինկաւ, որով հնութեան և ծերութեան վիճակին մեջ մտավ»²: Հայտնելով, որ ինքը չի հարում այդ տեսությանը, նա գտնում է, որ ժողովուրդն ու ազգը անհատից տարբերվում են: Ժողովրդի մեջ նա տեսնում է 4 հասակը միաժամանակ: Մարդու տարիքը համարելով 80-ը ընդունելի, մինչև 20-ը համարում է մանկության շրջան, 20-40-ը՝ երիտասարդության, 40-60-ը՝ կատարյալ այր, փորձառու, խելացի, որն իրավասու է նշանավոր պաշտոններ վարելու, իսկ 60-80-ը համարում է ծերություն: Երիտասարդության պայման է նկատում

¹ Մ. Օրմանեան, Կարոտ ենք, էջ 20:

¹ Մ. Օրմանեան, Կարոտ ենք, էջ 23:

² Մ. Օրմանեան, Հայ երիտասարդութիւն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 4:

սկզբնական կրթության ստանալը. պիտի սովորի, որ հատուկ մասնագետ դառնա, ստանա «բժկագիտական, փաստաբանական, ճարտարապետական ընթացք և համալսարանական ուսմունք»¹: Հայ երիտասարդությունը չպիտի տարբերվի աշխարհի, կամ գլխավոր ազգերի երիտասարդությունից: Ըստ բանախոսի, երիտասարդությունը պայծառ ամառ է, երբ ամեն ինչ կանաչ է և զեղեցիկ, շատ պտուղ ունի, բայց դեռ հասունացած չէ: Մանկությունը և ծերությունը բանախոսը համարում է ուժից և կարողությունից զուրկ, բայց հասարակության մեջ երկու հասակներն էլ ունեն իրենց տեղը, դերը, գործը: Ամենից գորավորը մյուս երկու տարիքներն են՝ երիտասարդությունը և կատարյալ այրերը: Կյանքի ասպարեզը նրանց ձեռքին է: Ըստ բանախոսի, չլինել երիտասարդություն, աշխարհում ոչ մի օգտակար բան չի կատարվի, սակայն երիտասարդությունը ազգության գլուխը չէ, այլ «գործադիրը»: Քննարկվում և համեմատվում է բոլոր տարիքները, ընդգծում, որ աշխարհում երիտասարդության դերը մեծանում է: Ովքեր անցել են 40-60 տարիքը, նրանք եղել են ընտիր երիտասարդներ և ազգը երախտապարտ է նրանց կատարած գործերի համար: Բանախոսը նշում է, որ 19-րդ դարում (առաջին քառորդում) ստեղծվեց թերուս մանկությունը, սակայն նրանց հաջորդած երիտասարդները դժվարություններից չփախան, սկսեցին ազգի մեջ «ուսում և դաստիարակություն տարածել»: Վարժարաններ բացեցին, երիտասարդություն դաստիարակեցին, որ իրենց գերազանցեց: Բանախոսն արձանագրում է, որ Ազգային Սահմանադրության հաստատմանը մասնակցեց հին և նոր երիտասարդությունը: Նշելով ազգի կացությունը 1860-ից 1880 թվերի միջև, նա գտնում է, որ այդ 20 տարիների ընթացքում շատ բան է փոխվել: Մեր հայ երիտասարդությունը գիտակցելով իր պարտքը

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ երիտասարդութուն, էջ 8:

«կռուեցավ արիաբար, շահատակեցաւ դիւցազնաբար» և այդ պատճառով Օրմանյանը զովեստով և օրհնութեամբ է հիշում նրանց: Քանի որ լսարանի մեծամասնությունը երիտասարդներ են, նա գտնում է, որ բավական է ջատագովել նրանց, ովքեր իրենց իրավունքը համարձակությամբ պաշտպանել են: Օրմանյանը երիտասարդությանը համարում է մարդկային հասարակության ռահվիրա, կատարյալ հարգանք և համակրանք տածելով նրանց նկատմամբ, նշում է, որ նրանց ձեռնարկները հաճախ ավարտվում են ծախորդությամբ: Այդ պատճառով հորդորում է լսարանին՝ «զգույշ ըլլալ և խոհեն», չհուսահատվել, որովհետև ծախորդությունը «յաջողութեան բարձունքը հասնելու սանդուխ կըլլան»¹: Հաջողությունն ու ծախորդությունը, ընկնելն ու կանգնելը համարելով մարդկային կյանքին հատուկ ճանապարհը, բանախոսը գտնում է, որ պետք է ճշտել՝ «հայ երիտասարդութեան պարտքերը» այդ կացության մեջ: Նա բաղձում է տեսնել «դաստիարակեալ» հայ երիտասարդություն: Նա նշում է, որ հայրենի եզերքից Կ. Պոլիս պանդխտած հայերը «դաստիարակեալ չեն»: Պա համարելով «ցավալի ճշմարտութիւն», նա գտնում է, որ մայրաքաղաքի երիտասարդները մեծ աշխատանք պետք է կատարեն Հայաստանում «ուսում ծաւալելու» ուղղությամբ: Այստեղ էլ խոսելով Արևմտյան Հայաստանում դպրոցներ բացելու նպատակով ստեղծված ընկերությունների մասին, նա նշում է, որ այնտեղ բացվել են 30-ի չափ վարժարաններ, բայց այդ մեծ տարածքի համար դա աննշան թիվ է: Քանի որ հայությունը միջոցներ չունի բազմաթիվ վարժարաններ բացելու համար, «ազգը պարտաւոր է լուծաներե դահեկան, դահեկաններե քսակ, քսակներե դրամազուլիս կազմել և ըստ այնմ գործի ձեռնարկել»²: Այդ գործի կատարումն ընկնում է հայ երիտասարդության վրա, նշելով որ

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ երիտասարդութիւն, էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 33:

նրանց չի օգնի ոչ պետությունը, ոչ ազգը: Օրմանյանը նաև ընդգծում է, որ շատ կարևոր է արհեստը բարձր աստիճանի բարձրացնելը: Դրա համար արհեստով պետք է զբաղվեն նաև կրթված անձինք, որոնց միջոցով արհեստը բարձր մակարդակ կստանա: «Եվ արհեստներով ազգը կհարստանա»: Արհեստների պակասության պատճառով մեր պետքերը չենք հոգում և օտար աշխարհների ենք նայում: Օտարները մեզ չեն օգնի, մենք պետք է մեզ համար բարիք ստեղծենք: Հայաստանի գավառներում տիրում է անապահովությունը: Կրթված երիտասարդությունն իր ձեռքը պետք է վերցնի արհեստների զարգացման գործը: Արհեստներով ազգը կհարստանա, մտորում է Օրմանյանը: Բավական է օտարներին հարկատու լինել: Օտարները մեզ համար բարիք չեն ստեղծի: Մենք պետք է անենք դա: Հայաստանի գավառների անապահովությունը մենք պետք է վերացնենք, դա մեր պարքուն է և կոչ է ուղղվում երիտասարդությանը, որ «կրթեալ և դաստիարակեալները» իրենց ձեռքը վերցնեն «արհեստից գորութիւնը, ճոխութեանց մեծ աղբիւրը» և դառնան ազգի բարերարներն, իրենք էլ օգուտ ստանան, ազգն էլ: Ըստ բանախոսի «դժուար գործերի մեջ մեծ է երիտասարդութեան պարտքը»: Օրմանյանը պահանջում է երիտասարդությունից՝ հարստահարությունների մասին տեղյակ պահել «օգոստոսափառ կայսեր»: (Միամտությամբ, թե դիվանագիտությամբ կարծում է, որ սուլթանը դրան տեղյակ չէ): Սակայն դրան անմիջապես հավելում է, որ պետք է «զգուշութիւն պահպանել և ազգային գործեր կատարել»¹: Նա փաստում է, որ քաղաքացի երիտասարդները խոսքի մեջ եռանդուն են, սակայն «հարստահարող կեղեքիչի» ձեռքը չեն բռնում: Պետության տված խոստումները հայ գավառին չեն հասել: Այդ պատճառով էլ բանախոսը դիմում է հայ

երիտասարդությանը՝ ի՞նչ է հնձելու, եթե չի ցանել: Նա ցանկանում է, որ երիտասարդությունն իր վրայից թոթափի փոշին, «ճանաչի իրեն, իր ազգին, մտածի նրա ապագայի մասին»: Նա հայտարարում է, որ ազգի համար պետք է աշխատեն պատրիարքի նախագահության ներքո գտնվող Կրոնական և Քաղաքական ժողովները, Ընդհանուր ժողովը, գավառների մեջ՝ Թաղական խորհուրդները, Պատրիարքից մինչև Ավագերեց և ամենակարևորը՝ հայ երիտասարդությունը: Քանի որ ընտրող կարող են լինել 25 տարեկանից և ընտրյալ՝ 30 տարեկանից սկսած, ուրեմն պետք է աշխատեն, որ երիտասարդությունը մասնակցի ազգային գործերին: Բանախոսը դժգոհում է, որ 30 տարեկան երիտասարդը «իրեն դիմաց փակեալ կը գտնի պաշտամանց (պաշտոնյաների) դռները»¹: Երիտասարդությունը վարժ չէ իր անձնական գործերին հետևել, ուրեմն պետք է այնպես անել, որ տեր կանգնի հասարակության իրավունքներին: «Մարդկությունը ոչխարների հոտից տարբերվում է իր մարդկային գիտակցութեամբ և բարոյականութեամբ»: Ուրեմն, բնական առաջադիմության հետ պետք է պահանջել բայրոյական առաջադիմություն: Այն առաջադիմությունը, որ «զբարոյականութիւն կանարգե, իրական և տեւական լինել կարող չէ»²: Օրմանյանի բանախոսության մեջ կարևոր տեղ է զրավում ընտանիք-ազգ հարաբերության խնդիրը: Ազգը «ընտանեաց միաւորութիւն է»: Իսկ ընտանիքը ազգության բաղկացուցիչ մասն է: Սխալ է համարում այն երիտասարդներին, որոնք խորշում են ընտանիք կազմելուց, դրանով, փաստորեն, ազգին զրկում են «պտղաբեր արդիւնքներէ»: Ազգային բարոյականության հիմքն է համարվում արդարություն և սերը. «արդարութիւնը՝ չարին նկատմամբ և սերը՝ բաւոյն նկատմամբ»: Երիտասարդության ուշադրությունը Օրմանյանը հրավիրում է կրոնի վրա:

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ երիտասարդութիւն, էջ 43:

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ երիտասարդութիւն, էջ 48:

² Նույն տեղում, էջ 58:

Շատերը գտնում են, որ կրոնը կասեցնում է «մտքի թռիչքը»: Բանախոսը փաստում է, որ բազմաթիվ ազգեր իրենց առաջադիմությունը կապում են կրոնի հետ: Դրանց շարքում նա մատնացույց է անում հրեաներին և հույներին: Օրմանյանի կարծիքով հայ երիտասարդը պետք է պարծենա, որ «իր առաջին պաշտպանը հայ կրօնքը եղաւ, առաջին օթեանը՝ Հայ Եկեղեցին, առաջին զինուորը՝ հայ կրօնականը»¹: Հայ կրոնը, ըստ Օրմանյանի, ազգային բարիք է: Քանի որ մեր եկեղեցին հարուստ է Գրիգորներով ու Ներսեսներով, Սահակներով ու Մեսրոպներով, Եղիշեններով ու Դևոնդներով, հայ երիտասարդությունը պարտավոր է հետևել նրանց օրինակին, կրոնասեր և ազգասեր լինել: Բանախոսության վերջում ծայրագույն վարդապետ Մ. Օրմանյանը դիմում է հայ երիտասարդությանը, որ նրա համար և նրա մասին էր այս ամենը, որ նա պետք է կատարի պարտքը իր երկրի և ժողովրդի առաջ: Իսկ ինքը ոգևորված կոչում է. «Կեցցե հայ երիտասարդութիւն»:

Այս բանախոսությամբ ավարտվում է Մաղաքիա Օրմանյանի հրապարակային դասախոսությունների շարքը: Կ. Պոլսում հասարակական գործունեություն ծավալած ծայրագույն վարդապետի ազգասիրական գործունեության լուրերը հասել էին Արևմտյան Հայաստան: Բարձր Հայքի կենտրոն Էրզրում (Կարինում) քանի տարի հոգևոր առաջնորդ էր արքեպիսկոպոս Հարություն Վեհապետյանը, որի պահպանողական պահվածքը վրդովեցնում էր տեղի երիտասարդությանը: Ժամանակի մամուլի շնորհիվ նրանք տեղյակ էին հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձած երիտասարդ Օրմանյանի գործունեությանը: Երիտասարդ կարիների մեծամասնությունն ստիպեց Վեհապետյանին հրաժարական ներկայացնել հոգևոր առաջնորդի իր պաշտոնից: 1880 թ.

ապրիլի 2-ին երիտասարդ Մաղաքիա Օրմանյանն ընտրվեց Կարինի հոգևոր առաջնորդ, մայիսի վերջին նա արդեն Կարինում էր: Կարճ տևեց Օրմանյանի Կ. Պոլսում մնալը. նույնիսկ տարի ու կես չկար: Սակայն այդ ընթացքում նա այնպես շփվեց տեղի հայ մտավորականության, ազգային ու հոգևոր գործիչների, Արևմտյան Հայաստանից Կ. Պոլիս եկած հայ պանդուխտների տարբեր շերտերի հետ, որ կարծես մերվեց նրանց, դարձավ բոլոր հոգիների, իղծերի, հոգսերի, ցանկությունների արտահայտիչը: Այդ ընթացքում Կ. Պոլսի հայկական թաղամասերում կարդացած բանախոսությունները բացեցին նրա հոգու հարուստ ծալքերը, նրա վշտերն ու ուրախությունները արևմտահայության առաջ¹: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում բանախոսության թեմաները: 130 տարի առաջ տեղի ունեցած այդ բանախոսությունների թեմաների մեծ մասը այսօր էլ հուզում է հայ ընթերցողին: Թվում է, այսօր է տեղի ունեցել այդ բանախոսությունը, հարցեր կան այնքան հրատապ և այժմեական, արդիական հնչեղությամբ, որ անտարբեր անցնել դրանց կոչքով, հնարավոր չէ: Եվ հավատում ես, որ պիտի գա այն օրը, որ «երթանք, մեր երգիրը»: Մնում է ավարտել Օրմանյանի խոսքերով. «Եղիցի՛, եղիցի՛»:

Օրմանյանը չէր բավարարվում բանախոսություններով: Կ. Պոլսում հրատարակվող մամուլը նրան հնարավորություն էր ըն-

¹ Բանախոսությունների գտած մեծ ընդունելության շնորհիվ, այդ 6 բանախոսություններն էլ ունենում են առանձին հրատարակություն: 1880 թ. ապրիլի 14-ի N 2588-ում «Մասիսը» հատուկ հայտարարություն է տպում, որ բացի «Հայուն անցեալը, ներկան և ապագան»՝ առաջին բանախոսությունը, որ տպվել է «Մասիսում» 1879 թ. N 2230-2240 (տաս համարում), մյուս բոլոր բանախոսությունները լույս են տեսել առանձին և վաճառվում են: Իսկ 20-րդ դարում, դրանցից երկուսը՝ «Հայութեան հոգին» և «Միութիւն հայութեան», լույս են տեսել 2-րդ հրատարակությամբ, 1955 թ. Անթիլիասում և 1958 թ. Փարիզում:

¹ Մ. Օրմանեան, Հայ երիտասարդութիւն, էջ 63:

ծեռում ակտիվ արձագանքել տեղում լույս տեսնող գրական-գեղարվեստական, գրականագիտական աշխատանքներին և մամուլում հրատարակել կարծիք-գրախոսականները, որոնք արտացոլում էին հայ-հասարակական կյանքի տարբեր երևույթների վրա իր ուրույն տեսակետները: Նրա առաջ թերթի իր էջերն է բացել Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Մասիսը» (սկզբում օրաթերթ, իսկ 1884-ից շաբաթաթերթ): 1879-ի սկզբից (փետրվար ամսից) Օրմանյանն իր քննադատական հոդվածներն է գետեղում «Մասիսում», «Մատենագրական» բաժնում, հանդես է գալիս «Տիրայր» ծածկանունով: Առաջին գրախոսականը վերաբերում էր Մարկոս Աղաբեկյանի «Հայոց աշխարհի, ազգի և եկեղեցու ազգայնության մասին» աշխատությանը¹, որը նվիրված էր «Օսմանեան Հայոց Պարտրիարք Ներսես Վարժապետյանին: Գնահատելով աշխատության նշանակությունը, քննադատն ընդգծում է, որ այնտեղ «հեղինակին հանձարն առավել կը փայլի»: Դրական կողմերը նշելու հետ մեկտեղ Օրմանյանը քննդատում է աշխատության հեղինակին, որ հայոց պատմությունը դարձրել է միայն «իմաստասիրութեան նիւթ», մինչդեռ անհրաժեշտ էր անաչառ ակնարկ նետել մեր ազգության անցած ուղու վրա: Ընթերցողին հայտնելով, որ հետազոտությունը բաժանված է երեք մասի՝ Աշխարհ, Ազգ և Եկեղեցի, հեղինակը, բոլոր բաժիններում ավելի խորն անդրադառնում է «ազգայնության» վրա, ուշի ուշով հետազոտում է հին ժամանակներից եկած ազգի սեփական և «դուրսեն եկամուտ» (ներմուծված) հատկությունները: Վերլուծելով հայ ժողովրդի պատմական ընթացքը, Օրմանյանը բարձր գնահատական է տալիս քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելուն, այն համարում ճշմարիտ «հեղափոխություն»: Համեմատելով հռոմեական և բյուզանդական քրիստոնեական սկզբունքների հետ, նա

արդարացի է համարում Մ. Աղաբեկյանին, հայկական դավանանքը «վսեմ և բարձր սկզբանց հետևելու» համար: Չցանկանալով խորանալ մանրամասների մեջ, նա բարձր է արժևորում գրախոսվող հեղինակի «ազգութեան և կրօնից վերաբերեալ խնդիրները ճիշտ դիտակետի ներքեւ ամփոփելը», ուրախանում է այն բանի համար, որ գրախոսվող հեղինակը ցանկանում է «Հայոց աշխարհի՝ ազգի և եկեղեցու ամբողջ պատմական կեանքը հատորաւոր գրքերում բովանդակել: Մանրամասն վերլուծելով և քննարկելով գրախոսվող աշխատությունը, Օրմանյանն անում է ճիշտ դիտողություն (այսօրվա համար ևս ընդունելի). չի կարելի աշխատության մեջ օգտագործել օտարալեզու բառեր: Նա զարմանում է, որ Աղաբեկյանը՝ ծնունդով Զմյուռնիացի, ապրում է Կ. Պոլսում, բայց աշխատության մեջ օգտագործում է «ռուսահայոց բարբառը», շատ է հեռանում «գրոց լեզվեն»: Նա գտնում է, որ իր ժամանակակից հեղինակները պետք է օգտագործեն «գրոց լեզվի» ողջ հարստությունն ու ճոխությունը: Գրախոսության վերջում Օրմանյանը ներեղություն է խնդրում հեղինակից աշխատության թերությունները բացահայտելու, «մանր բիծեր» առաջ քաշելու համար և ամփոփելով նշում, որ աշխատությունը ազգասեր հեղինակների համար նոր ուղի է հարթում:

Այս գրախոսությունից երեք ամիս անց դարձյալ «Մասիսում» լույս է տեսնում Մ. Օրմանյանի նոր գրախոսությունը Մինաս Զերազի «Հայաստան և Իտալիա» աշխատության մասին (Այն լույս է տեսնում շարունակաբար, երկու թվերում)¹: Նշելով, որ աշխատությունը նվիրված է Բեռլինի Վեհաժողովին մասնակցած պատվիրակության՝ Եվրոպա կատարած ուղևորության մեկնաբանմանը, Օրմանյանը հաղորդում է հեղինակի ծրագրի մասին. այս լույս տեսածը զրքի առաջին մասն է, պետք է լինի նաև

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, փետրվարի 19, № 2257:

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, մայիսի 14, № 2315, մայիսի 15, № 2316:

երկրորդ մասը, որը կներկայացնի պատվիրակության գործունեությունը Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Ավստրիայում: Եվրոպային քաջածանոթ գրախոսի համար ակնառու էին հեղինակի բացթողումները: Նշելով, որ աշխատության նախաբանը շատ տարողունակ է և բռնում է գրքի կեսը, քննադատ Օրմանյանն անդրադառնում է հեղինակի բացթողումներին և սխալ արտահայտություններին: Նախաբանում Չերազը պնդում է, թե մինչև հայ պատվիրակության Եվրոպա մեկնելը Եվրոպան ծանոթություն չուներ Հայաստանի և հայության մասին և Մխիթարյան միաբանությունը տարիների և դարերի ընթացքում այդ բնագավառում չհասավ այն արդյունքներին, ինչ պատվիրակությունը 6 ամսվա ընթացքում: Բավականին իրավացի դիտողություններ անելով վեհաժողովի երիտասարդ պատվիրակին, որի միակ առավելությունը ֆրանսերենին տիրապետելն էր, Օրմանյանն ընդգծում է Մխիթարյանների կատարած դերը Եվրոպայում, հայությանն իբրև պատմական ազգ և մշակութային բարձր արժեքներ ստեղծած ժողովուրդ ներկայացնելը: Սակայն Օրմանյանը նշում է, որ հիմա էլ Եվրոպան չի ճանաչում հայի քաղաքական կացությունը և էությունը, դրա համար անհրաժեշտ է, որ հայ մտավորականներն ու մեծահարուստները ձեռք ձեռքի տված հրատարակեն Եվրոպական որևէ լեզվով, «գոնե գաղղիերեն լեզուով լրագիր մը ունենալ կամ գեթ շաբաթական հանդես մը, ուր Հայոց և Հայաստանի վերաբերեալ լուրեր, տեղեկություններ և թղթակցություններ հրատարակուին»¹: Հոդվածի երկրորդ մասում գրաքննադատը նշում է, թե հայ հասարակության կողմից ինչպես պախարակեցին պատվիրակության երիտասարդ քարտուղարին, որն այդ գրքույկով հանդես էր գալիս և իրար էր խառնում «ուղևորի ու պատվիրակի» գործը: Չերազը քննադատվում է այն բանի համար, որ ցան-

կանալով ընդգծել պատվիրակի իրենց արտակարգ դժվար աշխատանքը, ոչ թե դա տեսնում է Եվրոպական պետությունների դիվանագիտական բաժիններում, այլ «նահատակութիւն» է համարում Հռոմից Փարիզ շոգեկառքով սրարշավ ճամփորդելը: Չերազի միամտությունն ու անփորձությունն է համարում այդ արտահայտությունը և հավելում. իսկ ինչ կասեր Կարին, Վան, Սեբաստիա և Արևմտյան Հայաստանի մյուս գավառները ճանապարհորդողներին: (Միանգամայն ճիշտ դիտողություն, մանավանդ այդ ժամանակի համար): Ամենակարևոր դիտողություններից է Չերազի գործածած լեզուն գնահատելը: Այստեղ բացահայտվում է Օրմանյանի՝ լեզվաբանի, գրականագետի և պատմաբանի հմտությունները: Օրմանյանը պահանջում է, որ մեր «հնաւանդ լեզուին քաղցրութիւնն ու վսեմութիւնը» գավառային բարբառներով չաղավաղեն, այլ պահպանեն այն վսեմությունը և այն պարզությունը, զոր դարս ու դարուս ոգին կը պահանջէ»¹...

Այս քննադատականից ընդամենը 6 օր անց Օրմանյանը հանդես է գալիս այլ գրախոսականով, այս անգամ գեղարվեստական գրականության նոր ժողովածուի վերաբերյալ²: Հազիվ 17 տարեկան պատանի Հրանտ Ասատուրը 1879 թ. Կ. Պոլսում լույս է ընծայում 71 էջանոց մի ժողովածու «Պատանեկան ներշնչումներ» խորագրով: Նշելով որ այդ տարիքի պատանիները սովորաբար լինում են «երկրորդական ուսմանց ընթացքին», գրաքննադատը ներկայացնում է «14 նյութից» բաղկացած ժողովածուն, որի մեջ գետեղվածը կարելի է համարել «բանախոսութիւք կամ քերթուածք կամ նամակք»: Հեղինակի նման ոգևորվելով քննադատը հայտարարում է, որ «Պատանեկան ներշնչումների» մեջ կան «Մեծ գաղափարներ, ընդհանուր ճշմարտութիւններ»: Նյութի այդ ընտրությունը գրախոսին իրավունք է տալիս հայտարա-

¹ Տես «Մասիս», 1879, մայիսի 14, № 2315:

² «Մասիս», 1879, № 2316:

³ Նույն տեղում, № 2330:

րելու, թե հեղինակը ապագայում «մեծ և կարող մարդ մը պիտի ըլլա»: Սակայն Օրմանյանը տարակուսում է նաև, որ չի՞նք թե «կանխափոխ ծաղիկները» (վաղահայտ այդ ժողովածուն) խամրեցնեն «մտաւորական կարողութեան փափուկ բոյսերը»: Այդ պատճառով նա խորհուրդ է տալիս չբավարարվել ձեռք բերածով և անդադար աշխատել: Գրախոսականի ավարտին Օրմանյանը մատնացույց է անում ժողովածուում տեղ գտած լեզվական սխալները, այնպիսիները, որոնք «հայկական լեզուին ոգւոյն չեն յարմարիր»: Դրանք համարելով պատանեկության արդյունք, մատենագիրը հույս է հայտնում, որ ժամանակի ընթացքում կընդարձակվի հեղինակի մտահորիզոնը և նա «կփոխի իր ոճը»:

Դարծյալ Տիրայր ծածկանունով ամիս ու կես անց նոր գրախոսական է լույս տեսնում «Մասիսում», այս անգամ արևմտահայ և արևելահայ մշակութային գործիչներին քաջածանոթ Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբար ճամփորդ Հայաստանի» ուղեգրական աշխատության առաջին հատորի վերաբերյալ: Իր ազգագրական ժողովածուներով համաշխարհային բարձր գնահատականի արժանացած ծայրագույն վարդապետը պատրիարքական նվիրակի պաշտոնով գծված ուղևորության սահմանագծով՝ «Սամսոնից Դիարբեքի», պարտավոր էր «քննել և վիճակագրել գաւառները և առաջնորդութիւնները, և վանքերը՝ որք այս գծին վրա կը գտնուին»: Արևմտահայությունը, ազգային պաշտոնությունը քաջատեղյակ են, թե ինչ նվիրումով և «ազգասեր փութով կատարեց նա իւր պաշտօնը»¹: Ճամփորդությունից վերադառնալուց հետո Կ.Պոլսի ազգայինները խնդրում են նրան բանախոսությամբ հանդես գալ և իրենց հաղորդակից դարձնել Արևմտյան Հայաստանի գավառների կացությանը: Սրվանձտյանցն ընդառաջեց նրանց այդ ցանկությանը

և Օրթաքեոյում (Օրթագյուղ) երկու անգամ հանդես եկավ զեկուցումով: Ունկնդիրները շատ գոհ մնացին և առաջարկեցին ընդարձակ տեղեկագրել այդ բոլորը և հրատարակել: Գրախոսը նշում է, որ այդ առաջին հատորը ուղեգրության առաջին մասն է և իր մեջ պարունակում է Սամսոնի, Պաֆրայի, Սինոպի, Մարգվանի, Ամասիայի, Զիլեի, Թոքատի, Սեբաստիայի, Տիվրիկի, Գասմանի, Ակնա, Արաբկիրի և Մալաթիայի տեղագրությունները ու վիճակագրությունները: Գրախոսությունն ընդգրկում է «Մասիսի» երկու թվի մատենագրական բաժինները (№ 2358 և №2359): Առաջին մասում գրախոսը առանց նշելու թերությունները, գտնում է, որ այդ աշխատությունը գիտական չէ և չի կարող համեմատվել Եվրոպայի հռչակավոր ուղևորների հրատարակությունների հետ, դա բացատրելով, որ վարդապետը ճանապարհորդել է ոչ «հնախոսի» նպատակով, այլ կատարել է պատրիարքի հանձնարարությունը¹: Իսկ երկրորդ մասում Օրմանյանը միայն զովեստներ է հնչեցնում հեղինակի հասցեին, բարձր գնահատում նրա ժողովրդական ոճը, «խոսքի և խորհրդածութեան ազդու կերպարանքը»: Առանձնապես մատնանշվում է, որ ուղևոր վարդապետը ոչ թե «անձնասեր» է, այլ «ազգասեր», եթե առաջինից պետք է փախչել, ապա երկրորդին՝ բարձր գնահատել: Շատ կարևորում է, որ ուղեգիր հեղինակը բավական չէ, որ ծանոթացել է շրջած վայրերի վանքերի խորշերում պահվող ձեռագրերին, այլ նաև այդ գրչագիր մատյաններից կարևոր հատ-

¹ Ժամանակակիցները և հետագա սերունդները բարձր գնահատեցին Գ. Սրվանձտյանցի այդ ուղեգրության երկու հատորները: Մանավանդ այժմ դրանք մեզ հատուկ պատկերացում են տալիս մեզնից բռնագավթված հայրենիքի մասին: Իսկ դեռևս 1885 թ. Ա. Օ. Քիչմիշկի համառոտ թարգմանությամբ այն լույս տեսավ Թիֆլիսում՝ ռուսերեն: Այն արժանացավ ռուս հետազոտողների բարձր գնահատականին: Դրա արտահայտությունը եղավ Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ակադեմիայի պատվավոր անդամ ընտրելը:

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, հուլիսի 5, № 2358:

վածներ գետեղել է իր աշխատության մեջ: Գրախոսականն ավարտվում է բարձր գնահատականով, արժևորելով այն իբրև «յոյժ գովելի և ընտիր... որ բաղձալ կուտա ազգասիրաց երկրորդ մասին անյապաղ հրատարակութիւնը...»¹:

Շարունակվում է գրախոսականների շարքը, այսինքն՝ Մ. Օրմանյանի գրականագիտական պատմակագիտական գործունեությունը: Մյուս գրախոսականը նվիրված է Կարապետ Գարագաշի՝ օտարազգի քերթողներից կատարած թարգմանությունների ժողովածուին, որը կոչվում է «Ծաղկաքաղ օտարազգի քերթողաց»: Գրախոսը գովեստով է արտահայտվում կազմողի թարգմանչական ծիրքի մասին: Կարապետ Գարագաշը այնպիսի բարձր մակարդակի թարգմանություն է կատարել, որ ընթերցողը չի պատկերացնում, թե դրանք թարգմանություններ են: Թարգմանությունը կատարված է ընտիր գրաբարով, որը բարձր է գնահատվում Օրմանյանի կողմից: Նա ընդգծում է, որ թարգմանիչ Կարապետ Գարագաշն աշխատում է «նոյնիսկ գրաբար լեզուն բոլոր ազգին ընտանի ընել»²: Թարգմանության բարձր մակարդակը գրախոսը համեմատում է «Մխիթարեան հայրերի գործերի հետ, որք գեղեցիկ արդեամբ պայծառացան»:

Հետագա մի քանի հոդվածները չնայած վերաբերում են տարբեր հեղինակների գործերին, սակայն բոլորը բարձրացնում են լեզվաբանական խնդիրներ (№ 2398, 2403, 2409): Առաջին հոդվածը նվիրված է Եղիա Տեմիրձիպաշյանի «Նոր կեանք. Ա. Ազգային լեզու» խորագիրը կրող գործին: Աշխատության խորագիրը ցույց է տալիս թե ինչ ընդգրկուն խնդիրներ է իր առաջ դրել հեղինակը: Քննադատը տալիս է միանգամայն ճիշտ բնորոշում, որ քննարկվող գործը «լեզուի քննութիւնն ու դատն է» և որևէ հա-

մառուտ հոդվածով հնարավոր չէ ավարտել քննարկումը: Քանի որ աշխատության հեղինակը խնդիր է դնում մշակել «Հայերեն ազգային լեզուն», քննադատն ուզում է պարզել՝

ա) ինչ է հասկանում «ազգային լեզու» ասելով՝ գրաբարը, թե՞ աշխարհաբարը,

բ) Աշխարհաբար լեզուն մշակելու ժամանակ պետք է առաջնորդվել «խոսակցական թե՞ գրոց լեզուով»:

գ) Հարց է բարձրացվում՝ արդյո՞ք պետք է հետևել Չերազի, Տեմիրձիպաշյանի, Միսակ Ասատուրի «ստեղծած» աշխարհաբարին:

Օրմանյանը հայտարարում է, որ եթե ոմանք նշում են, թե «Չերազ աշխարհաբար մը ստեղծեց», մենք պետք է պատասխանենք, որ լեզուն վաղուց կա, մեր նպատակը ոչ թե լեզու ստեղծելն է, այլ այն բարեկարգելը, քանի որ ազգության գոյության առաջին տարրը լեզուն է: Ե. Տեմիրձիպաշյանի աշխատությունն իր վրա է հրավիրում նաև այլ հետազոտողի՝ Ստեփան Պոնտացու ուշադրությունը, որը ևս պատասխանում է նրան նոր աշխատությամբ՝ «Ներկա հայերենի ապագա վիճակը» խորագրով, ի պատասխան «Նոր կեանքին»: Այդ բոլորը համադրելով իրար հետ լեզվաբան քննադատն ընդգծում է, որ նման փաստերը հավաստում են հայոց լեզվի զարգացման գործառնությունների մասին: Լեզվական հարցերի է վերաբերում մի այլ գիտական հոդված ևս: Այս անգամ հոդվածագիր Տիրայր-Օրմանյանն անդրադառնում է ֆրանսիացի լեզվաբան Լիդերի և ֆրանսիական Ակադեմիայի հետևողությամբ հայ գիտնական Նորայր Բյուզանդացու կողմից ստեղծված «Բառգիրք ի գաղղիկերեն լեզուի ի հայերեն» աշխատությունը, որը լույս է տեսել պոլսի Յ. Պոյաձյանի տպարանում: Խոսելով ընդհանրապես բառարանների կարևորության և նրանց կատարելության անհրաժեշտության մասին, ֆրանսերենին հմուտ և գիտակ քննադատը փաստում է, որ հայ իրակա-

¹ Տես «Մասիս», 1879, № 2359:

² Նույն տեղում, № 2387:

նության մեջ «գաղղիներն լեզուի բառարաններ» շատ են լույս տեսել, որոնց շարքում իրենց արժանավոր տեղն ունեն Ավգերյան, Էմինյան Գալֆայան վարդապետների «հասարակաց երախտագիտութեան արժանի» բառարանները: Այդ բնագավառում Օրմանյանը նոր ծեռքերում է համարում ֆրանսիացի գիտնական Լիդրեի «տիեզերահռչակ» բառարանը: Սակայն Նորայր Բյուզանդացու բառարանը հայ-ֆրանսիական բնագավառում «հայերեն լեզուի բառերուն և ոճերուն տուած կատարելագործութիւնն է»¹: Այս գրախոսության մեջ Օրմանյանը հանդես է գալիս իբրև հնուտ բառարանագետ. նա ժխտում է ոմանց կարծիքը, թե այդ բառարանը հիմնված է միայն գրաբարի վրա և ժողովրդական գործ չէ: Գերազանց տիրապետելով ֆրանսերենին և հայերենին, հավատում է, որ «Նորայրի բառարանը ոչ միայն ընտիր գործ մի է, և մինչև հիմա գտնուած նմանօրինակ գործերեն գերազանց, այլ նաև թե ամեն գաղղիներն և հայերեն լեզուաց ուսմանց հետեւողներուն բացարձակապես կարելոր»²:

Օրմանյանի ուշադրության կենտրոնում ոչ միայն արևմտահայերենն էր, այլ նաև արևելահայերենը, դրա հետ մեկտեղ արևելահայ մշակութային-գիտական կյանքը: Այդ առումով նա չի կարողանում անտարբեր անցնել արևելահայ դպրոցների նկատմամբ: 1879 թ. Թիֆլիսում արևելահայ մշակութային կենտրոնում լույս է տեսնում Առաքել Բահաթյանցի «Քերականութիւն աշխարհիկ լեզուի: Շրջան Ա. Պարզ, ընդարձակեալ և միաւորեալ նախադասութիւն» դասագիրքը, որը գրավում է արևելահայ, նաև արևմտահայ լեզվաբանների, ուսուցիչների ուշադրությունը: Դրանց շարքում էր նաև Օրմանյանը, որը մեր «աշխարհիկ լեզուն» համարելով հայության՝ ազգային կենսական խնդիրներից կարևորը, գտնում է, որ չի կարելի անտարբեր անցնել Բահաթր-

յանի այդ դասագրքի կողքով: Ուշադրությամբ ընթերցելուց և ուսումնասիրելուց հետո Օրմանյանը դարձյալ «Մասիսում» հանդես է գալիս նոր գրախոսականով: Դասագրքի մեջ «քնութեան համար» երկու հանգամանք է բարձրացնում գրախոսը, առաջինն ուշադրություն է գալում աշխատության «ծելը, ոճը, պարզութիւնը, կատարելութիւնը...»¹: Երկրորդ հանգամանքը Օրմանյանը համարում է «ավանդուած լեզուի քննութիւնը»: Այդ առումով էլ նրան հետաքրքրող հանգամանքներ կան. արդյո՞ք մանկավարժ հեղինակը հավատարմությամբ դասավանդում է «ռուսահայոց» (արևելահայ) գործածական լեզուն, թե ինքը կանոնավորում է խոսակցական լեզուն: Գտնում է, որ կանոնավորելու համար պետք է գերազանց տիրապետես լեզվին: Քննարկելով ընդհանուր հայերենը, Օրմանյանը նրա մեջ նշում է երկու բարբառ՝ «ռուսահայոց» և «տաճկահայոց», փաստորեն՝ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը: Մեր կարծիքով, այդ հարցում սխալվում է գրախոս քննադատը: Նշվածները ոչ թե հայերեն բարբառներ են, այլ հայերենի հավասարազոր երկու ճյուղեր: Դրա հետ մեկտեղ նա ճիշտ է, որ Վասպուրականի և Տարոնի խոսակցական ժողովրդական լեզուն բարբառ է և ցավում է, որ դրանք աստիճանաբար անհետանում են: Ըստ Օրմանյանի նույն գործընթացն է սկսվել նաև «ռուսահայոց» (արևելահայերենում) լեզվում, այստեղ ևս անհետանում են բազմաթիվ բարբառներ: Նույն այդ հոդվածում Օրմանյանը բարձր է գնահատում Մխիթարյան միաբանության վարդապետ Այտնյանի «Արդի լեզուին քերականութիւնը», որն, ըստ գրախոսի, «լեզուագիտական բարձր երկասիրութիւն մի է», ոչ թե աշակերտների համար դպրոցական գիրք: Նա ցավում է և ճիշտ չի համարում, որ աշակերտներին ուսուցանում են գրաբար լեզվի քերականությունը իր բազմաթիվ հոլովներով և

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, սեպտեմբերի 5, № 2409:

² Նույն տեղում:

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, 22 սեպտեմբերի, № 2422:

խոնարհումներով, որ ընդհանրապես կյանքում չպետք է գործածեն: Դրանից հետո գրախոսության մեջ նորից անդրադարձ է կատարվում Բահաթյանցի աշխատությանը, որը հեռանալով «հին քերականության» ոճից, ավելի շատ օգտագործում է եվրոպացի նոր հեղինակների, առավելապես գերմանացի ժամանակակից գիտնականների, վերլուծական ոճը: Ընդհանրապես դրական արտահայտվելով Բահաթյանի դասագրքի նկատմամբ, ցանկություն է հայտնում, որ հեղինակը ավելի պարզ և հստակ բացատրի քերականական կանոնները, առանձնապես հոլովների և խոնարհումների «զանազանությունը և գործածությունը»: Գրախոսությունն ավարտվում է լեզվաբան հեղինակներին ուղղված հորդոր-կոչով, մեծ ցանկությամբ՝ զավառաբարբառներին ծառայելու փոխարեն աշխատել «ընդհանուր հայութեան համար քերականություն մը յորինել», ստեղծել «Հայուն լեզուական միութեան» ցանկացողների խումբ, քրտնաջան աշխատանք տանել այդ ուղղությամբ: Դա, փաստորեն, ազգի միասնության կոչ էր՝ ուղղված համայն հայությանը և նրա գիտնական որդիներին:

Գրաքննադատ հեղինակի ուշադրության կենտրոնում է ազգային վարժարանների վիճակը: Այդ պատճառով էլ նա քննարկման խնդիր է դարձնում [կրկին] Թիֆլիսում հրատարակված բժիշկ Ավետիք Բաբայանի «Ուսումնարանի առողջապահության հարցեր» աշխատությունը¹: Հեղինակն օգտվել է բազմաթիվ հեղինակների աշխատություններից, սակայն գլխավորապես առաջնորդվել է Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆիրխովի աշխատություններով: Օրմանյանն ընդգծում է հայ բժշկի կատարած հետազոտության կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը, քանի որ նրա մեջ միախլուսված են գիտության տարբեր բնագավառների փորձերը և արդյունքները: Բժիշկ հեղինակը իր աշխա-

տանքները կատարել է Թիֆլիսի և Կարինի ուսումնարանների սովորողների շրջանում: Օրմանյանը հիանում է, որ հաշվի են առնվել դասարանների՝ թվում է արտաքին, բայց շատ կարևոր հանգամանքներ՝ օդը և լույսը: Բժիշկը բացատրում է նաև ինչ կարևորություն ունեն գրասեղանները, աշակերտների նստելու ձևը նոր սերնդի առողջության համար: Քննարկելով և արժևորելով բժշկի կողմից վերլուծված առողջապահական հարցը, Օրմանյանը մի քանի լեզվական դիտողություններ է անում, որովհետև այն գրված է արևելահայերենով, գտնում է, որ նրա լեզուն չպիտի օգտագործել: Եվս մի գրախոսական, դարձյալ Տիրայր ծածկանունով վերաբերում է ֆրանսիացի կին գրող Գաբրոյի «Մորիս» աշխատությանը, որը թարգմանել է օրիորդ Սաթենիկ Հարենցը և լույս է տեսել 1879 թ. 4. Պոլսում: Գրախոսը նշում է, որ գրքի սկզբում դրված է ծայրագույն վարդապետ Գարեգին Սրվանձոյանցի նամակը, որով վերջինս խրախուսում է «ծաղկահասակ օրիորդին» ազգին մատուցած այդ ծառայության համար, հորդորում է, որ օրինակ վերցնեն նրանից: Գրախոսը շարունակում է նամակի հեղինակի գործը, տալիս իր բարձր գնահատականը և՛ ֆրանսերեն բնագրին (որի քաջ գիտակն էր ինքը) և թարգմանությունը: Նշվում է, որ ճիշտ է ընտրված թարգմանության առարկան, որովհետև այն օգտակար է նախնական դպրոցներում ուսանողներին: Թարգմանությունը, ըստ Օրմանյանի, կատարված է «բառական խնամուած և կանոնաւորուած» մաքուր լեզվով, որը կօգնի ընթերցողներին: Դրվատվում է թարգմանիչ օրիորդի հաջող առաջին փորձը և կանաչ ճանապարհ մաղթում նրան:

Այդ թվականի գրախոսականների շարքում իր տեղն է գրվում տպագրիչ գրականագետ Պիպեռճյանի «Ճաշակ հայ մատենագրութեան» ժողովածուին տված բավականին բարձր գնա-

¹ Տես «Մասիս», 1879, 17 հոկտեմբերի, № 244:

հատականը¹։ Նշվում է, որ հայ երիտասարդության համար բավականին հաջող «ծաղկաքաղ» է արել կազմող հեղինակը և մատուցել մի ժողովածու, չորս մասից բաղկացած՝ պատմական-դյուցազներգական (17 նյութ), նկարագրական-քնարերգական (39 նյութ), բարոյական-իմաստասիրական (16 նյութ) կրոնական (3 նյութ)։ Կազմողն առաջնորդվել է նյութի բովանդակությամբ, այդ պատճառով էլ արծակ և չափածո ստեղծագործությունները խոստուն են։ «Ծաղկաքաղի» կազմողը ժողովածուի մեջ մտցրել է և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ հեղինակների։ Այնտեղ տեղ են գտել Միքայել Նալբանդյանն ու Մկրտիչ Խրիմյանը, Ռաֆայել Պատկանյանն ու Մկրտիչ Պեշկոբաշյանը, Նար-Պեյը, Գ. Սրվանձտյանցը և այլք։ Այդ ժողովածուով Պիպեռձյանը «արդի հայ մատենագրութեան» ճաշակ է ընծայել ընթերցողներին և լցրել է այն պակասը, որ խիստ զգացվում էր ազգի ընթերցողների, մանավանդ վարժարանների մեջ։ Բարձր գնահատելով ժողովածուի արժեքը արևմտահայ ընթերցող հասարակության համար, գրախոսն առաջարկում է, որ այն ունենա երկրորդ հրատարակություն, որովհետև նրանով լցվում է ազգի և վարժարանների մեջ զգացվող պակասը, քանի որ այն «հայ մատենագրութեան ճաշակ» է ընծայում ընթերցողներին։

Երկու համարում զետեղված մեծ գրախոսական է լույս տեսնում դարձյալ «Մասիսում», նույն ծածկագրով, բայց արդեն 1880 թ. մարտին²։ Հոգվածը նվիրված էր Նշան Ճիվանյանի հրատարակած «Առձեռն բառարանին», որն իր մեջ պարունակում էր պատմական, աշխարհագրական, դիցաբանական հատուկ անուններ, հավելյալ հայկական ատուկ անուններով։ Գրախոսը հենց սկզբում մատնանշում է բառարանների մեծ կարևորությունը,

մը, փաստելով, որ գիտության զարգացմանը զուգընթաց առավել մեծ նշանակություն են ստանում տարբեր բնագավառներին վերաբերող բառարանները. դրանցից են պատմության, աշխարհագրության, դիցաբանության, իմաստասիրության (փիլիսոփայության), բնագիտության, աստվածաբանության ասպարեզներին նվիրված բառարանները։ Նշելով հայ բառարանագիտության մեջ տեղ գրաված Մխիթարյան հայրերի «սրբազան» և «արտաքին» պատմության վերաբերյալ բառարանները, որոնք չի կարելի դասել «դիւրամատոյց հրատարակութեանց» շարքը, այդ իմաստով Օրմանյանը կարևոր է համարում Ճիվանյանի «Առձեռն բառարանը», որը, ըստ հեղինակի, լցրեց ազգային բառարանագիտության մեջ եղող «դատարկը»։ Բառարանը բաղկացած է երկու իրարից անկախ բաժիններից, ըստ որում առաջինն իր չափերով երկրորդ բաժնի եռապատիկն է։ Առաջին մասը պարունակում է սրբազան, դիցաբանական պատմության և վիպագրական հատուկ անունների շարքը, որոնց մեծամասնությունը հայկական չեն։ Իսկ երկրորդ մասը նվիրված է հայկական հատուկ անուններին։ Քանի որ նման աշխատությունը նորություն է հայ իրականության մեջ, բնական է, որ այն պետք է ունենար թերություններ, որի մասին հեղինակը խոստովանում է առաջաբանում։ Գրախոսն ամենամեծ թերությունը համարում է այն, որ հեղինակը նախադասել է «գրոց լեզուն» (ըստ երևույթին գրաբարը) և այդ պատճառով ժողովրդի մեկ մասին անմատչելի է դարձրել այդ արժանավոր գիրքը։ Օրմանյանը գտնում է, որ լավ կլիներ գիրքը գրված լիներ աշխարհաբարով։ Նա առաջարկում է, որ երկրորդ հրատարակության ժամանակ հայկական հատուկ անուններն անհրաժեշտ է առանձնացնել։ Քանի որ հեղինակը [ցանկացել է] կազմել հայկական Պանթեոն, ուրեմն նրա մեջ պետք է տեղ գտնեն միայն «երևելի անձինք», ոչ թե աշխարհագրական և տեղագրական անուններ։ Գրախոսը թվարկում է «Բառարանի» մեջ տեղ գտած այլ թերութ-

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1879, նոյեմբերի 3, № 2455։

² Նույն տեղում, 17 մարտի, № 2565, 18 մարտի, № 2566։

յուններ ևս, սակայն ընդգծում է, որ դրանք չեն նվաստացնում աշխատության արժանիքները. այն «ընտիր և արդիւնաւոր երկասիրութիւն է, որը պիտանի է, հոյժ կարևոր», մանավանդ վարժարանների, հասարակական հաստատությունների համար և լավ կլինի, եթե այն իր արժանի տեղը գրավի յուրաքանչյուր հայի բնակարանում:

[Այսպիսով], դրանցով ավարտվում է Օրմանյանի գրախոսականների շարքը. դրանք արտացոլում են երիտասարդ հոգևորականի և գիտնականի գիտելիքների հսկա պաշարը: Նա և՛ լեզվաբան է, և՛ գրականագետ, իմաստասեր, բառարանագետ, աստվածաբան... հնարավոր չէ թվարկել բոլոր բնագավառները: Սակայն ամենից առաջ նա իր ազգին և եկեղեցուն նվիրված գործիչ էր և միշտ եղավ այն վայրում, որտեղ հայությունը պահանջեց:

2. Մաղաքիա Օրմանյանը որպես Կարինի հոգևոր առաջնորդ

Հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձած Մաղաքիա Օրմանյանը կարգվեց Ղալաթիո եկեղեցու քարոզիչ և Ազգային Մատենադարանի վերատեսուչ: Շփումը Ազգային ժողովի երեսփոխանների հետ, Կ. Պոլսի տարբեր թաղամասերում կարդացած բանախոսությունները, ելույթները, մամուլում լույս տեսած գիտական, գրական- քննադատական հոդվածները, գրախոսությունները, տարածել էին նրա հռչակը արևմտահայ կենտրոններում ևս: Բարձր Հայքի կենտրոն էր գրումում (Կարինում), որը ժամանակակիցներն անվանում էին նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի մայրաքաղաք, երկար տարիներ (20 տարուց ավելի) հոգևոր առաջնորդի պաշտոն էր վարում պահպանողական, նույնիսկ հետադիմական հայացքների տեր Հարություն Վեհապետյանը: Ազգային ոգով և հայացքներով տոգորված տեղի երիտասարդությունը ստիպում է նրան հրաժարական տալ: Գավառական ժողովը հա-

մածայնվում է այդ առաջարկին, տեղապահ նշանակում Մաղաքիա Օրմանյանին և խնդրում Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանից՝ առաջնորդական ընտրության հրաման արձակել: «Մասիսը» 1880 թ. մայիսի 4-ին «Քաղաքական» բաժնում զետեղված հոդվածում իր ընթերցողներին տեղեկացնում է Հարություն սրբազանի ստիպողական հրաժարական մասին և իբրև ավետիս հայտնում, որ նրա փոխարեն կարնեցիները հոգևոր առաջնորդ են ընտրել ծայրագույն վարդապետ Մաղաքիա Օրմանյանին՝ «ազգին ամենեն ավելի յուսատու եկեղեցականներեն մին»¹: Ընդգծելով նորընտիր հոգևոր առաջնորդի «մտաւոր և բնական ծիրքերը», հոդվածի հեղինակը (թերթի խմբագրությունը) հույս է հայտնում, որ «Կարնոյ պատուաւոր և լուսամիտ ազգայնոց աշակցութեամբ նոր առաջնորդը պիտի յաջողի նոր կեանք մը տալ Հայաստանի մայրաքաղաքին»²: Մաղաքիա Օրմանյանն ուղևորվում է Կարին՝ ստանձնելու իր կարևոր առաքելությունը: Ճանապարհը դեպի Կարին անցնում էր Արևմտյան Հայաստանի այլ հալաշատ կենտրոններով: Մայիսի 25-ին Օրմանյանը մտնում է Բաբերդ: Նրան դիմավորում են քաղաքի նույնիսկ թուրք պաշտոնյաները՝ մյութեսարիֆը (գավառապետ) և այլ երևելիներ: Բաբերդի եկեղեցում ժամից ավելի նա քարոզում է դիմավորվող ժողովրդին, ապա այցելում ազգային վարժարանը, քննում աշակերտների հայերենի և «գաղղիերենի» (ֆրանսերեն) իմացությունը: Ընդամենը մեկ օր է Օրմանյանը մնում Բաբերդում, բայց այդ կարճ ժամանակը «անմոռանալի հիշատակ թողուց ազգայնոցս սրտին մէջ»³:

Մայիսի 29-ին Օրմանյանն արդեն Կարինում էր⁴: Նրան դիմավորելու էին գնացել քաղաքից տաս ժամ հեռու Իլիջե գյուղի

¹ Տե՛ս «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, 4 մայիսի, թ. 2600:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, 1880, 17 հունիսի, թ. 2638:

⁴ Ղրա մասին Մասիսը տեղեկացնում է իր ընթերցողներին հունիսի 30-ին Կարինից Կ. Պոլիս հասած թղթակցությամբ: («Մասիս», թ. 2649):

մոտ, երկու քահանա և խառը ժողովի անդամները: Օտար տերությունների Կարնո հյուպատոսները իրենց թարգմանիչներին ևս ուղարկել էին նրան դիմավորելու: Դաշտից մինչև Առաջնորդարանի դուռը խմբված ժողովուրդն անհամբեր սպասում էր նորընտիր առաջնորդին:

Զնայած հոգնածությանը, Օրմանյանը մտնում է եկեղեցի և «սրտայոյզ» խոսքերով խառը ժողովին շնորհակալություն է հայտնում համակրական ցույցերի և ջերմ ընդունելության համար: Որոշ ժամանակ անց սկսվում են պաշտոնական այցելությունները. նրան շնորհավորելու են գալիս կաթոլիկների և բողոքականների հոգևոր առաջնորդները: Երկու օր անց եկեղեցում ընթերցվում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի կոնդակը, որի մեջ նորընտիր հոգևոր առաջնորդի ուշադրությունը բևեռում էր չորս գլխավոր խնդիրների վրա. «Կրօնասիրութիւն, Ուսումնասիրութիւն, Ազգասիրութիւն, Հայրենասիրութիւն»¹: Նրա պաշտոնավարությունը շնորհավորելու են գալիս թուրք նահանգապետը, օտարերկրյա բոլոր հյուպատոսները: Կիրակի օրը հանդիսավոր պառարագ է մատուցվում, որն ազդարարում էր հոգևոր առաջնորդի գործունեության սկիզբը: Օգոստոս ամսին Օրմանյանը կազմում է նոր ուսումնական խորհուրդ: Դրանից հետո կատարվում է նահանգի Ընդհանուր ժողովի բացումը: Իր հանդիսավոր ելույթում նոր հոգևոր առաջնորդն ընդգծում է, որ բոլոր հոգևորականների և Սահմանադիր ժողովի անդամների քայլերը պետք է հիմնավորվեն և կատարվեն «ըստ Սահմանադրութեան»: Ընդհանուր ժողովի անդամներից յուրաքանչյուրը պետք է ունենա իր տեղը և դերը: Ելույթի վերջում նա ժողովականներին հայտնում է Կարինի բնակիչների ուսումնական մակարդակի վերաբերյալ իր առաջին տպավորությունները, որոնք թեև նկատելի են, սակայն ունկնդիրներից ներեղություն խնդրելով, Օրմանյանը փաստում է, որ «Կարնո դաստիարակու-

թեան վիճակը ժամանակիս պահանջմունքները չգոհացներ»¹: Օրմանյանի գործունեության սկզբնական քայլերի մասին հոգվածների շարք է տպում «Մասիսը»: Ցավով նշելով, որ 20 երկար ու ծիգ տարիներ (< Վեհապետյանի առաջնորդության շրջանը) Կարինը եղել է ավերակների երկիր (փոխաբերական իմաստով), հոգվածագիրը հայտնում է, որ Օրմանյանը եկավ և «կորսուած ժամանակը» փոխելու փութաջան աշխատանք՝ «դարման մը ստեղծեց»: Գործունեության առաջին օրերից հոգևոր առաջնորդն այցելում է քաղաքի դպրոցները, քննում ուսանողների և ուսուցիչների կացությունը, իր համար պարզում նրանց կրթական մակարդակը և «սոսկաց, երբ տեսավ այսպիսի նշանաւոր քաղաքի մը դպրոցներն այսքան ողբալի դրութեան մեջ»: Ըստ հոգվածագրի 1000-ի չափ «մանչ-աշակերտներ» (մանչ- տղա, պատանի, երիտասարդ) հանձնված են այնպիսի ուսուցիչների ձեռք, որոնք «տնտես կոչուելու արժանիքը միայն ունենին»²: Ավելի վատ է աղջիկների վարժարանի վիճակը, որոնց քահանա-տեսուչը և վարժուհիները չեն էլ հասկանում «ուսուցչութեան և կրթելու փափուկ պաշտոնի նշանակութիւնն»: Բայց Օրմանյանը հուսահատվողներից չէր: Ըստ երևույթին հոգվածագիրը ճանաչելով նրան, գրում է. «Սա անյողդող միտք, հաստատուն կամք, անփիստ սիրտ, աշխատասեր ոգի մը կը կրէ և մանաւանդ ազգին ծառայելու ջերմ իղծ մը ունի, որով մեծայոյս ենք, թե պիտի յաղթէ այն ամէն արգելքներուն ու դժվարութեանց, որ մերթ նպատակաւ կը յարուցուին և մերթ պատահաբար կելլան իւր դեմ»³: Հեղինակը փաստորեն ընդգծում է Օրմանյանի դեմ «նպատակաւ» հարուցված արգելքների մասին: Դրանց հեղինակները նախկին հոգևոր առաջնորդի կուսակիցներն էին, ովքեր խմբակ էին կազմել նպատակ ունենալով խափանել նոր առաջնորդի և նրա «շուրջը համախմբված երիտասարդութեան բարենպատակ ձեռնարկները»:

¹ Տե՛ս «Մասիս», թ. 2695:

² Նույն տեղում, 1880, թ. 2782:

³ Նույն տեղում, թ. 2782:

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1880, 30 հունիսի, թ. 2649:

Այդ հակառակորդ խումբը հանրագիր է կազմում, որում ամբաստանվում էր նոր կազմված ժողովը իբրև հակասահմանադրական, իսկ իրենք քողարկվում էին սահմանադրականների քողի տակ: Այդ հանրագրի տակ ստորագրում են 130 հոգի և այն ներկայացնում են Գավառական Ընդհանուր ժողովին: Նույն օրը մի այլ հանրագիր՝ 140 հոգու ստորագրությամբ դարձյալ հանձնվում է Ընդհանուր ժողովին, որը քննարկելով դրանք, գնահատեց և տվեց երկու հանրագրերի տարբերությունն ու նպատակը: Առաջին հանրագիրը գնահատվեց իբրև ամբաստանագիր և կազմվեց Քննիչ մասնաժողով այն քննարկելու համար: Այդ մասին «Մասիսը» ծ.խ. (ծանոթության խմբագրի) ստորագրությամբ հավելում է թերթի տողատակում, նշելով, որ Կարինից ստացված թղթակցությունից «խոհեմաբար» դուրս է թողել այնպիսի հատվածներ, որոնք սպասում են տեղական վարչության քննությանը: Դա, փաստորեն, կատարվել էր գրաքննությունից խուսափելու նպատակով:

Այդ փաստերը ոչնչով չեն կասեցնում Օրմանյանի՝ ուսումնական գործում ձեռնարկած քայլերը: Նա խորհում է, որ հինգ վարժարան ունեցող քաղաքում պետք է այնպես աշխատել, որ ոչ մի երեխա դուրս չմնա դպրոցից: Հասարակության կրթական գործը ծավալելու համար «անհրաժեշտ» քանակության գումար էր հարկավոր: Այն ձեռք բերելու համար հոգևոր առաջնորդը հատուկ բանախոսություն է կազմակերպում, որտեղ շեշտվում է նաև գյուղական վարժարաններին օգնելու անհրաժեշտությունը: Օրմանյանի սկեռն ուշադրությունը և թափած ջանքերը կրթական գործի վրա ոգևորում է նաև գավառական ժողովի անդամներին, նրանց ևս դրդում գործունեության: Քաղաքական ժողովի կողմից կազմված նոր ուսումնական խորհուրդը հոգևոր առաջնորդի նախագահությամբ դպրոցների համար հատուկ ծրագիր է պատրաստում: «Մասիսը» այն ներկայացնում է արևմտահայ հանրությանը: Ըստ այդ ծրագրի դպրոցները բաժանվում են երեք կարգի: Ընտելարան (երեք տարվա ուսման շրջան), նախակրթարան՝ 4 տարի և ուսումնարան՝ 3 տարի: Ծրագրվում է նաև ամեն

տարվա անցնելիք առարկաները¹: Ուսումնական գործի համար ստեղծվում է բարեկարգիչ հանձնաժողով, որի նախագահը և վերատեսուչը Օրմանյանն էր: Հանձնաժողովն ուներ նաև ատենապետ, ատենադպիր, գանձապետ: Բարեկարգիչ հանձնաժողովի անդամներ են դառնում բոլոր հանձնաժողովների ներկայացուցիչները:

Կարինում գործող բոլոր վարժարանները ժամանակի մանուկ ուշադրության կենտրոնում էին: «Մասիսը» հատուկ հոդված է նվիրում Կարինում գործող բոլոր վարժարաններին, թվարկում, վերլուծում և գնահատում նրանց աշխատանքը: Այսպես, Արծնյան եռամյա երկսեռ վարժարանն ունի ընտելարան, նախակրթարան և ուսումնարան-արական դպրոց է, ունի 460 աշակերտ: Հռիփսիմյան իգական դպրոցն ունի միայն ընտելարան և նախակրթարան. գերծ է բարձր բաժնից ուսումնարանից, ունի 370 աշակերտ: Թվարկվում են նաև մյուս վարժարանները, Տեր-Ազարյան (միայն երկսեռ) ընտելարան՝ 260 աշակերտ: Կային մանչերու ընտելարան՝ 120 աշակերտով և ընկերական՝ մանչերի վարժարան, բաղկացած երեք մասից, ունի 90 աշակերտ: Վարժարաններում սովորողների ընդհանուր թիվը մոտ 1300 է, սա-

¹ «Մասիս», 1880, թ. 2718: Տարիներ անց «խոհք և խօսքում» Օրմանյանն այլ փաստեր է նշում այդ ծրագրի վերաբերյալ: Իր աշխատության մեջ Օրմանյանը գրում է, որ ըստ այդ ծրագրի դպրոցների ուսման տևողությունը բաժանված է 5 շրջանի՝ ամեն մեկը 2 տարվա տևողությամբ, ծաղկոց, ընտելարան, նախակրթարան, կրթարան և ուսումնարան: Նա հայտնում է, որ առաջին երեքում կրթությունը բոլորի համար ձրի է լինելու, իսկ վերջին երկուսը բոլորի համար վճարովի՝ տարեկան 3 և 5 ոսկի: Հարուստներից անալայման գանձվելու էր վարձը, իսկ կարիքավորների համար հատուկ նվիրատուներից ստորագրությամբ հավաքվում է 300 ոսկի գումար: (Մ. Օրմանեան, խոհք և խօսք, էջ 110: Մեզ թվում է ծրագրի մեջ ուսման շրջանի վերաբերյալ փաստերից ավելի ճիշտ է «Մասիսի» հաղորդածը, որովհետև այն տալով է նույն ժամանակ, իսկ «խոհք և խօսքը» չնայած Օրմանյանն է հեղինակը, բայց այն գրվել է ավելի ուշ՝ սկսել է 1915 թ., ավարտել 1918-ին: Այդ բաժանող ժամանակամիջոցը կարող էր ազդել նրա հիշողության վրա:

կայն Կարինի հայության համար այն բավարար չէ: Անհրաժեշտ էր ավելացնել և՛ սովորողների և դպրոցների քանակը¹: Այդ կարծիքին են և՛ կարնեցիները, և՛ արևմտահայության կենտրոնի Կ. Պոլսի մշակութային գործիչները: «Ուղևոր» ծածկանունով հեղինակը «Մասիսին» ուղարկած նամակում նշում է, որ չնայած կազմած հաջող ծրագրերին և քաղաքային տարբեր խորհուրդներին, ուսումնական գործի համար նախատեսված միջոցառումները մնացել են թղթի վրա, որովհետև «անդադար աշխատող, «գերապատիվ առաջնորդ Հայր Օրմանեանից բացի» ոչ ոք չի աշխատում: Ազգային բոլոր գործերը ծանրացել են միայն առաջնորդի անձին վրա, որը չնայած լարված աշխատում է, բայց «արդիւնքները նկատելի չեն»²: Սակայն Օրմանյանը չի դադարեցնում իր աշխատանքները. նա սերտ հարաբերություններ է հաստատում քաղաքի երիտասարդության, նաև իգական սեռի ներկայացուցիչների հետ: Կարինում էր «Ազգանվեր հայուհյաց (տիկնայց և նազելի օրիորդաց)» ընկերության մասնաճյուղը, որի անդամների հետ հանդիպելու ժամանակ հոգևոր առաջնորդը համոզված ընդգծում է, որ հայրենիքի փրկության համար արական սեռի կրթությունից և դաստիարակությունից «ոչ նուազ», գուցե և ավելի կարևոր է «իգական դաստիարակութիւն»: Կարինի հոգևոր առաջնորդը համոզում է «Բոսփորի ափանց վրա» շրջող հայ օրիորդներին և տիկնանց՝ տեղափոխվեն հայրենի եզերք, այնտեղ աշխատեն, «դրամ հավաքեցեք, վարժարաններ բացեք», նույնիսկ «անձամբ նահատակեցեք, սակայն անխոնջ աշխատանքով արդյունքի հասեք»³: Կարինի ուսումնական-կրթական գործի մեջ կարևոր ներդրում եղավ Սանասարյան վարժարանի բացումը (1881): Կարապետ Եզյանը խորհուրդ է տալիս ռուսահայ մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանին Կարինում վարժարան բացել: Քանի որ հարմար շենք չկար Մաղաքիա

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1880, թ. 2718:

² Նույն տեղում, թ. 2722:

³ Նույն տեղում, թ. 2723:

Օրմանյանն առաջնորդարանի շենքը տրամադրում է վարժարանին: Այն բացվեց սկզբում յոթնամյա ծրագրով, բայց քանի որ դժվար էր գավառներից հարկ եղած մակարդակի աշակերտներ բերել, որոշեցին սկզբում մեկ դասարան բացել և ամեն տարի մի դասարան ավելացնել: Ծրագիրը կազմվեց Գերմանիայի ռեալական վարժարանների հայեցված հիմքով: Օրմանյանի առաջարկությամբ հայերենի ուսուցիչ բերեցին էջմիածնի ճեմարանի շրջանավարտներից: Սանասարյանի առաջարկությամբ վարժարանի «սնտուկն ու հաշիվը» հանձնեցին Օրմանյանին: Տարիներ անց նա խոստովանում է. «Ինձի համար պատիվ ու պարծանք սեպած եմ այդ կարեւոր հաստատութեան համար հիմնադիրին և կարգադիրին օգնական գտնուած ըլլալս»¹:

Մինչ այդ Կարնո վիճակը սահմանափակվում էր Կարինի գավառով և Թորթումով: Վերջին տարիներին այդ վիճակին էր միացել նաև Սպերը: Օրմանյանը Կ. Պոլսից դեռ Կարին չէր եկել, երբ հատուկ պաշտոնագրով Կարինի վիճակին միացվեցին Քղին (Կեղի), Դերջանը, Խնուսը (առանձնացվեց Մուշից), ապա Բասենը: Փաստորեն, Կարինի առաջնորդության մեջ էին 200-ից ավելի հայաբնակ գյուղաքաղաքներ, որոնք ունեին 5 փոխառաջնորդներ: Նրանց նշանակում է Մ. Օրմանյանը, ամեն մի տեղ՝ մի վարդապետ: Այդ բոլոր փոխառաջնորդությունների հասույթները Կարինի նորընտիր հոգևոր առաջնորդը թողնում է տեղերին, հանձնարարում գործել տեղական իշխանությունների հետ:

Օրմանյանը մանրամասն ուսումնասիրում է Կարինի նահանգի հայկական վայրերը: Նա տեղյակ էր, որ Բ. Դուռը հրահանգել է հայկական հինգ վիլայեթներում (Կարին, Վան, Բաղեշ, Խարբերդ և Դիարբեքիր) «մասնաւոր բարեկարգութիւններ» կատարել: Նահիեների հատուկ բաշխում պետք է կատարվեր: Իդարեի (Մեջլիսի) ժողովում սկզբում կատարվում է Կարնո դաշտի գյուղերի բաշխումը: Տեղի թուրք վարչակազմը ձգտում է այն-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 114:

պիսի բաշխում կատարել, որ հայկական գյուղերն իրարից տարանջատվեն, ցրվեն թուրքական գյուղերի մեջ, որպեսզի «հայ միւղի կամ չըլլան, կամ թե շատ քիչ»։ Տեղի հայ գյուղապետների օգնությամբ «գորաւոր ընդդիմութեամբ» Օրմանյանին հաջողվում է հինգ հայ կենտրոններ հաստատել «ի Կան, ի Իլիճե, ի Ոգնի, ի Գեղախոռ և ի Զիաթող», սակայն Հինձք գյուղի համար դա չի հաջողվում, որովհետև տեղում չկային աջակիցներ։ Կ. Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանին գրած հաշվետու նամակում Օրմանյանը բողոքում է, որ այլ վայրերում «պատերազմը ընելու անձինք չեն գտնուիր»¹։

Բոլոր վայրերում Օրմանյանն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում կրթական գործը բարելավելուն, վարժարանների գործունեությանը ծրագրված և նպատակամղված դարձնելուն։ Դպրոց չունեցող հեռավոր գյուղերում անգամ պետք է բացվեին կրթօջախներ։ Այդ գործի հենասյուները պետք է լինեին ամբողջ առաջնորդությունում գտնվող և կրթական գործի ավանդույթներ ունեցող հայկական վանքերը, որոնք այդ ժամանակ աստիճանաբար հեռացել էին կրթական գործից։ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ Օրմանյանը ձեռնամուխ է լինում վանական գործի բարեկարգմանը, դրանք կրթական օջախներ դարձնելուն։ Մշո Ս. Կարապետի վանքը, որ դեռ 1860-ականների սկզբից (Ս. Խրիմյանի վանահայրության օրոք) բացել էր իր «ժառանգավորաց» վարժարանը և նույնիսկ հրատարակել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի երկրորդ պարբերականը՝ «Արծուիկ «Տարօնոյ», դարձել էր վանականների վիճաբանությունների կենտրոն։ Այստեղ վաղուց չէր գործում վարժարանը, չկար նույնիսկ տարրական դպրոց։ Նույն վատթար վիճակի մեջ էին մյուս վանքերը։ Գործերն ընթացքի մեջ գցելու համար 1882 թ. սկզբներին, Մեծ Պահքի ժամանակ, պատրիարքարանը Օրման-

յանին հանձնարարում է լինել վիճակի բոլոր վանքերում, ուսումնասիրել և բարեկարգության ծրագրեր ներկայացնել։ Վերջինս մտադրվել էր առաջինը լինել Մշո Ս. Կարապետի (Գլակա) վանքում. նրա վանահայր Մամբրե Եպիսկոպոս Մամիկոնյանը դեռ Ս. Խրիմյանի հեռանալու օրերից, վանքը դարձրել էր գժտությունների օջախ։ Օրմանյանը պատրաստվում էր մեկնելու, երբ հայտնվում է, որ Մամբրեն վախճանվել է։ Քննությունը դադարում է, սակայն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը (կենտրոնը) որոշում է պարտադիր բարեկարգել վանքը, որի կատարողը պետք է լիներ Օրմանյանը։ Վերջնականապես որոշվում է նրա Մուշ գնալը։ Վերջինս համակերպվում է այդ մտքին և օգոստոսին Կարինից մեկնում է։ Ճանապարհն անցնում էր Խնուսի գլխավոր գյուղերով։ Օրմանյանը մտնում է ամեն վայր, ուսումնասիրում ներքին իրավիճակը։ Օգոստոսի 27-ին Ավրանի ճանապարհով նա հասնում է Ս. Կարապետի վանք և սկսում «քննչական գործողութիւնը», հետապնդելով «ապագա բարեկարգ և օգտակար կացութեան ծրագիր պատրաստել»¹։ Շփվում և զրուցում է նաև վանքից դուրս գտնվող միաբանների հետ, քննում ու հետազոտում հին արձանագրությունները, հաշվետոմարները, տեղեկանում վանքի նյութական կարողությանը, որպեսզի ձեռնարկված միջոցառումները ճիշտ լինեն։ Յուրաքանչյուր միաբանից պահանջում է գրավոր ներկայացնել վանքի բարեկարգման իր «տեսութիւնը», ցանկանում է պարզել միաբանների «ներքին գժտության պատճառները», որպեսզի համաձայնության բերի նրանց, համերաշխություն հաստատի վանքում։ Բոլոր փաստերը համադրելուց հետո, համոզվում է, որ միայն Ս. Կարապետի վանքում հնարավոր չէ կանոնավոր վարժարան պահել և իսկապես ազգօգուտ գործ կատարել։ Հատուկ ծրագիր է պատրաստում, որ Տարօնի չորս վանքերը Գլակա Ս. Կարապետը, Եղրդատի Ս. Հովհաննեսը, Տիրինկատարի Ս. Առաքյալը և Կուրավուի Մատնավանքը, անհրա-

¹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11537:

¹ Մ. Օրմանեան, Խոից և խօսք, էջ 115:

ժեշտ է դարձնել մեկ վանահայրություն և չորսի մեջ մի վարժարան բացել, ամեն մեկին հատկացնելով մի դասարան: Լինում է այդ չորս վանքերում, հատուկ ուսումնասիրություններ կատարում, զննում վիճակը, բոլոր հարցերը քննարկում 4 վանքի միաբանների հետ: Նա մոտ մեկ ամիս մնում է Մուշում, զբաղվում Միացյալ ընկերության բացած վարժարաններով, լինում է Ս. Առաքելոց վանքում. 4 օր մնալով և գործելով այնտեղ, գիշերելով Սուլուխում, անցնում է Մատնավանք, Աշտիշատ, ապա Կոփա Ս. Դանիելի վանք, որտեղ «Արհեստասիրաց ընկերությունը» Միացյալի հսկողության ներքո բացել էր երկրագործական վարժարան: Այն կարճ ժամանակ գործել էր, հետո վարդապետների անհամաձայնությունների պատճառով փակվել: Բոլոր վայրերում Օրմանյանը քննում էր հաշիվները, հավաքում կարևոր տեղեկություններ: Հետաքրքիր է Մուշից Կարին հասնելու օրմանյանական նկարագրությունները: Ճանապարհին անցնում է Ալաշկերտով, ապա մտնում Մանազկերտ և գիշերում Թութակում (Թութակ Մեծ - էրզրումի վիլայեթի Բայազետի գավառում), որտեղ հանդիպում է երկու «հզորագոյն քուրդ ցեղապետներու հետ»: Օրմանյանը մանրամասն նկարագրում է իր անցած Ճանապարհը: (Մանավանդ այսօր այն ավելի քան հետաքրքիր է և հուզիչ): Ալաշկերտից հետո մտնում է Գարաքիլիսե (Կարաքիլիսա, Դարաքիլիսա) ավանը, ապա հասնում Բագրևանդի Ս. Հովհաննես վանքը: Այդ վանքին ինքը, նաև իր ժամանակակիցները տալիս են Ալաշկերտի Ուչքիլիսե անվանումը, դրանով ընդգծելով նրա շքեղությունը, կարևորությունը և մի քանի մասից բաղկացած լինելը¹: Նա մեծ ցանկություն ուներ հասնել Բայազետ և այնտեղից տեսնել Մասիսները: Սակայն Նպատ լեռան զագաթից նրա առաջ պարզ երևում են Միսն ու Մասիսը: Այլևս հարկ չի համարում Բայազետ գնալը, երեք օր մնում է Ալաշկերտում, ծանոթանում և հաղորդակցվում տեղի հայության հոգսերին, ապա Հասան-Կա-

լեի և Բասենի վրայով, Դեվե-Բոյնուի (նաև Դեվեբոյնու) ճանապարհով մտնում է Կարին: Օրմանյանը կատարում է հոգևոր առաջնորդի իր պարտքը և առաքելությունն ընդարձակված առաջնորդությունում (վիճակում): Թվում էր, նա ուղղակի հետաքրքրասեր այցելու էր, բայց Պատրիարքարանին ներկայացրած տեղեկագրերը փաստում են նրա կատարած գործի արժեքը: Նա տեղեկագիր է կազմում ամեն վանքի վերաբերյալ. «Միայն Ս. Կարապետի տեղեկագիրը երեք հարյուր երեսե բաղկացած ստուար գործ մը մղավ վավերագիրներու յաւելուածներով»¹: Իր կատարած գործի ամենամեծ արժեքն Օրմանյանը համարում է այն, որ «համերաշխութիւն հաստատեց վանքերի և մոտակա վայրերի հայ բնակչութեան միջև»: Ամենակարևորն այն էր, որ նա հաղորդակցվեց բուն արևմտահայության հոգսերին, զգաց «ժողովուրդին պետքերը... շատ տխուր տպաւորութեամբ»²: Հուզիչ և անմոռանալի էր Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից ստացած նրա տպավորությունը: Երբ երկու տարի առաջ նա Կ. Պոլսից Կարին է գալիս, Արևմտյան Հայաստանի «մայրաքաղաքը խեղճ, ստորին երևցաւ ինծի», իսկ երբ Մուշից վերադառնում է Կարին «երոպական քաղաքի տպաւորութիւն ունեցաւ»: Իսկապէս, մեկնաբանություններն ավելորդ են: Այդ փոքրիկ համեմատությամբ զգացվում է Մուշի, Արևմտյան Հայաստանի մյուս կարևոր քաղաքների բուն նկարագիրը, դրա հետ միասին այնտեղ ապրող ժողովրդի վիճակը:

***

Հարաբերությունները օտարերկրյա դիվանագիտական կորպուսի աշխատողների հետ: Գործունեության հենց սկզբից վերցնելով հայոց բարձր հոգսը, հոգևոր առաջնորդն զբաղվում է նաև դիվանագիտական աշխատանքով: Ցանկանալով լավ հարաբե-

¹ Ուչքիլիսե անվանել են նաև Ս. Էջմիածնի Մայր եկեղեցին:

¹ Ս. Օրմանյան, Խոիք և խոսք, էջ 113.

² Նույն տեղում:

րություններ ստեղծել մեծ տերությունների հյուպատոսների հետ, իրեն ողջունելու եկած նրանց ներկայացուցիչների շնորհավորական ուղերձներից հետո, Օրմանյանը ձեռնամուխ է լինում այդ գործին: Այդ ժամանակ նա տեսնում է, որ անգլիական հյուպատոս պարոն Թրոթըրը իրեն ուղղված գրությունն ստորագրել է «consul for Kurdistan», գարմանում է, տարակուսում: Նա սկզբում մտածում է, որ այդ անվանումը տալիս են սոսկ Դիարբեքրի հյուպատոսներին, հետո համոզվում է, որ Թրոթըրն այդպես է ստորագրում Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառների համար: Մաղաքիա Օրմանյանը նրան նամակ է հղում «Մասիս» միջոցով և ընդգծում հյուպատոսի քրդամոլությունը: Պատասխան նամակում հյուպատոսն արդարանում է, նաև բողոքում, որ «գեշ մարդիկ» իրեն մեղադրում են «Քուրդիստանի հյուպատոս» ստորագրելու համար, մինչդեռ ինքը մեղադրանքը մերժում է և հայտնում, որ այդ տիտղոսը տրված է 1866 թ., պարոն Թեյլորի ժամանակներից: Նա բողոքում է «Մասիս» լրագրի տպած հոդվածի համար, իբր չիմանալով, որ այն արվել է Օրմանյանի պատվերով: Հուլիսի 22-ին Կարինից ուղարկած պատասխանում, որը դարձյալ տպվում է «Մասիսում», Օրմանյանը «ծախող և ստահող» է անվանում Թրոթըրի պատճառաբանությունները և նշում է, որ Թեյլորի ժամանակ «Բրիտանական Վեհափառության Հայաստանի հյուպատոսությունն այլ էր»: Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից հետո Կարինում և Վանում հաստատվել են փոխհյուպատոսություններ և այդ «ինստիտուցիան տիտղոսը սովորական գործածությունից դուրս է»: Թեմակալ առաջնորդը այն օգտագործելը սխալ է համարում և վերամբարձ, դիվանագիտական արտահայտություններով փոխհյուպատոսին բացատրում է իր անելիքը: Անգլիացի փոխհյուպատոսի մոտ Կարինի մեծ նշանակությունն ընդգծելու համար Օրմանյանը նրան ուղղված նամակի վերջում

ստորագրում է «Թեմակալ արքեպիսկոպոսութեան Կարնո Մաղաքիա Օրմանեան»¹:

Կարնո արքեպիսկոպոսություն» տիտղոսն ընդգծելն Օրմանյանի համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն օտարերկրյա դիվանագետների մոտ ընդգծելու համար իր հոգևոր առաջնորդության բարձրակարգ վիճակը, այլև պաշտպանելու հայ առաքելական եկեղեցին այլ դավանանքներից: Կարինում հաստատվել էր նաև կաթոլիկ գերապայծառը (այդպես են կոչում նրանց եպիսկոպոսներին), որը պնդում էր, թե քրիստոնյա բոլոր դավանանքների հոգևորականներ ձեռնադրելը իր իրավունքն է: Օրմանյանը պայքարում է այդ քայլերի դեմ, հեռագրում պատրիարքարան և օգնություն խնդրում: Ըստ երևույթին հեռագիրը տեղ չի հասնում: Այս անգամ Օրմանյանն ահազանգ է հնչեցնում Հովհաննես Մկրյանին, պահանջելով, որ պատրիարքարանից դիմեն Բ. Դուռ, որպեսզի նրանք հրահանգեն, թե «հայ պատրիարքն ու մուրախալն նախադաս են»: Քանի որ Կարնո առաքելական եկեղեցու աթոռը արքեպիսկոպոսական է, «գաւառին քրիստոնեութիւնը

¹ «Մասիս», 1880, թ. 2678: Օրմանեանն այդ ժամանակ ծայրագույն վարդապետ էր և միայն 1886 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Թեղուտցին նրան ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Այդ ստորագրությամբ Օրմանյանն ընդգծում էր Կարնո թեմի հեղինակությունը, արքեպիսկոպոսություն լինելը, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունից հետո նրա երկրորդը լինելը: Հոգևոր առաջնորդի պատասխանը տպելուց հետո «Մասիս»-ի խմբագիրը հայտնում է, որ Անգլիայի պաշտոնական լրագիրը ծանուցել է, թե Վեհափառ թագուհին է հրահանգել հյուպատոսին իրեն կոչել «Քուրդիստանի հյուպատոս»: Թերթի խմբագիրն իր կողմից հավելում է, որ Անգլիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաները Սուլթերին, Նեյարդը, Թրոթըրը բոլոր գրություններում «Արմենիա» անվանումը խնամքով ջնջում և «անոր տեղ միմիայն Քրդստան բառը կը գործածուեր»: Դրա ապացույցն է անգլիական «կապույտ գիրքը», որի 400-ից ավելի էջերում ոչ մի տեղ չի հիշվում Հայաստան «Armenia» անվանումը: Այդ փաստի դեմ բողոքել է Սուրբ պատրիարք հայրը (Ներսես Վարժապետյանը) և ողջ հայությունը, որովհետև գողացվում է ոչ թե նյութական արժեքը («հայու մը ոչխար»), այլ «մեր հայրենեաց անունը կը գողնային» («Մասիս», 1880, թ., 2679):

մենք կը ներկայացնենք...»¹: Օրմանյանի պայքարն ավարտվում է հաջողությամբ:

Օրմանյանը քայլեր է ձեռնարկում նաև ռուսական փոխհյուպատոս Օբերմիլլերի հետ լավ հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ: Այդ մասին հոդված է տպվում ռուսական "ГОЛОС" թերթը, հայտնելով, որ այդ տեղեկություններն ստացել է Կարինից: Թերթն իր ընթերցողներին հաղորդում է, որ անգլիական, ֆրանսիական, մինչև անգամ պարսկական հյուպատոսներն ավելի սերտ հարաբերություններ են պահպանում հայերի հետ, իսկ ռուսական փոխհյուպատոս Օբերմիլլերը բոլորովին չի չի զբաղվում «քաղաքականությամբ»: Նա միայն անցագրեր է տալիս ռուսահպատակներին: "ГОЛОС"-ի այդ հոդվածում փաստեր են նշվում ռուսական փոխհյուպատոսի այդ հայաշատ կենտրոնում ծավալած հակահայկական գործունեության մասին: 1880-ական ականների սկզբին ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով մոլեզմած սովի ժամանակ ռուսական փոխհյուպատոսը ոչ միայն չօժանդակեց հայերին, այլև ժխտեց սովի գոյությունը: Շարունակվում է փոխհյուպատոսի հակահայ գործունեության փաստերի հաղորդումը: Հայերի և հույների միջև գերեզմանատան համար վեճ սկսվեց, որի ժամանակ ռուսական փոխհյուպատոսը այնպիսի սահման գծեց՝ հոգուտ հույների, որ թուրքական իշխանություններն անգամ չհամաձայնեցին: Հաջորդ փաստն այն է, որ 1879 թվին մի պարսիկ տղա բռնաբարեց հայ օրիորդի, և երկու ժողովուրդների միջև վեճեր սկսվեցին: Այդ ժամանակ ռուսական փոխհյուպատոսն անցավ պարսիկների կողմը: Կարին ժամանած հայոց նոր հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանին օտարերկրյա բոլոր հյուպատոսները կամ փոխհյուպատոսները ջերմ ընդունելություն ցույց տվին, իսկ ռուսական հյուպատոսը՝ ոչ մի վերաբերմունք: Դա խիստ զարմացրեց հոգևոր առաջնորդին, որը "ГОЛОС"-ի թղթակցի հետ գրույցի ժամանակ հույս հայտնեց,

որ նրան շուտով կտեսնի իր տանը: Նա հայտարարեց նաև, որ հյուպատոսի և նախորդ հոգևոր առաջնորդի (< Վեհապետյանի) հարաբերությունները չեն կարող շարունակվել իր ժամանակ, որովհետև ինքը ցանկանում է, որ «Ռուսաց հյուպատոսը Կարնոյ մեջ ոչ թե անտարբեր հիւր լինի, այլ օտար տերութեանց ներկայացուցիչներուն ամենեն աւելի գործունեայն»¹: Նույն հոդվածում "ГОЛОС"-ի թղթակիցն իր ընթերցողներին հայտնում է Օրմանյանի տեսակետը հայության և մյուս օտարերկրյա պետությունների հարաբերությունների մասին: Նա այն կարծիքն է հայտնում, որ իր ժողովրդի շահերն ամենից ավելի համընկնում են ռուսական շահերին, որ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը Ռուսաստանի կամքի արտահայտությունն էր, այդ պատճառով էլ «Ռուսիոյ ներկայացուցիչը պետք է ամենամեծ ժողովրդականութիւն ունենա Հայկական նահանգաց զխաւոր կեդրոնին մեջ»²: Ցավելով մինչ այդ ստեղծված հայ-ռուս հարաբերության համար Կարինում, նոր հոգևոր առաջնորդը ջանքեր է գործադրում նախկինի սխալներն ուղղելու համար: "ГОЛОС"-ի ռուս թղթակիցն այդ ամենը հաղորդելով իր ընթերցողներին, իր «Հայաստանի գործերը ռուսական տեսակետով» խորագիրը կրող հոդվածում մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Օրմանյանի կյանքի և գործունեության մասին, շեշտում նրա ազգասիրությունը, կաթոլիկությունից հայ եկեղեցու դավանանքին վերադառնալը և նրա գործունեության գնահատանքը հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի կողմից: Այդ հոդվածի հրատարակությունը "ГОЛОС"-ում արդյունք էր Օրմանյանի վարած խոհեն, ռուսամետ ընթացքի, որը շարունակվեց նրա առաջնորդության ամբողջ շրջանում:

¹ Տես «Մասիս», 1880, հոկտ. 2, թ. 2725:

² Նույն տեղում:

¹ Տես ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11532:

[Վերադառնալով Կարին] Օրմանյանը վերսկսում է Կարինի հոգևոր, կրթական գործընթացի ղեկավարությունը: Կարինի երիտասարդությունը, որ Օրմանյանին հոգևոր առաջնորդ էր ընտրել նրա հանդեպ ունեցած մեծ հավատով, նրա բացակայության ժամանակ տեղաշարժվել էր, ստեղծվել էին տարբեր ընկերություններ: Դեռ սեպտեմբեր ամսին գրաքննությունից խուսափելով «Բ» ծածկանունով «Մասիսում» հոդված է տպվում Կարինում ստեղծված չորս երիտասարդական ընկերությունների «Վարդանանց», «Դպրաց», «Ուսումնասիրաց» և «Ընթերցասիրաց» միությունների մասին, որոնք գործակցում են հոգևոր առաջնորդի հետ: Վերջինս խորհուրդ է տալիս միաբանվել և կազմել մի ընկերություն: Արդյունքում ստեղծվում է «Բարձր Հայոց» ընկերությունը, որն իր առաջ դնում է մի քանի խնդիրներ: Կարևորը համարելով «ազգային դաստիարակութունն ու յառաջադիմութիւնը, նաև խնայողական արկղի դրութիւնը», հոդվածագիրը նշում է, որ «Բարձր Հայոց մայրաքաղաքի» մեջ եղող հայ երիտասարդությունն զբաղվում է նշված ընկերությունների համար գումար հայթայթելով: Այդ գումարն առավել անհրաժեշտ էր ռուս-թուրքական պատերազմից հետո մոլեգնող սովի առաջն առնելու, գավառահայությանն օգնելու, սովի ճիրաններում գտնվող հայությանը փրկելու համար: 4 ընկերությունների միավորումը ոգևորություն է առաջացնում «Մասիսի» «Բ» ծածկանունով հոդվածագրի մոտ, որը Հայաստանը համարելով «անմիութեան պատմական երկիր» գտնում է լավ է, որ երիտասարդությունը հասկացավ, թե «Միութիւնը գորութիւն է», նշանակում է Կարինի երիտասարդությունն զգաց Հայաստանում նոր դարազլիսի սկիզբը: Ուշադրության արժանի է, որ ծածկանունով հանդես եկող հեղինակը երիտասարդության միության գաղափարը, որով պետք է աշխատեին «Հայրենեաց պայծառ ապագա մը պատրաստելու գործին» կապում է «զերապատիվ Օրմանեանի» գործունեութեան հետ, և հույսով

գրում է, որ այդ ընկերությունը չպետք է բավարարվի սոսկ կրթական գործունեությամբ, այլ պետք է մտածի «Հայաստանը հայուն, մանաւանդ հայ գիւղացւոյն տնտեսական վիճակին բարւոքման համար»¹: Նույն հոդվածագիրը ցանկություն է հայտնում, որ նման ընկերություններ ստեղծվեն նաև Վանում, Սեբաստիայում, Բաբերդում... և հայաբնակ այլ կենտրոններում:

Ընկերության «Բարձր Հայոց» անվանումն իր վրա է հրավիրում թուրք նահանգապետի կասկածանքը, որը պահանջում է վերացնել այն: Երիտասարդները փոխում են այդ անվանումը և ընդունում համեստ «Երկրագործական ընկերություն» անվանումը: Ընկերության անվանումն արդարացնելու համար նրա անդամները ցանկանում էին Բասենում հիմնել երկրագործական ագարակ և ստեղծել օրինակելի տնտեսություն: Տեղական թուրք պաշտոնյաները խոչընդոտում են այդ քայլերին, չեն թույլատրում, որովհետև այն պետք է գրվեր հայ տնտեսի անունով: Մենք մեզ իրավունք չենք վերապահում քննարկել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական նպատակներ հետապնդող կազմակերպության «Պաշտպան Հայրենյացի» ստեղծման, հետապնդած նպատակների և գործունեության ընթացքը²: Մեզ առավել հետաքրքրողը Մաղաքիա Օրմանյանի ծավալած գործունեության և այդ ընկերության հետ ունեցած հարաբերությունների խնդիրն է, դրանց պարզաբանումը: Տարիներ անց (1915-ին սկսած և 1918-ին ավարտած) «Խոհք և խոսք» կիսակենսագրական, առավել չափով իր ժամանակի պատմական իրադարձությունների խոհափիլիսոփայական մեկնակետով Օրմանյանն անդրադառնում է այդ կազմակերպության գործունեությանը, այն ներկայացնելով

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1880, ք. 2724:

² Այդ մասին գրվել է Ռ. Հովհաննիսյանի «Արևմտահայ ազգային ազատագրական շարժումները և «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը» արժեքավոր աշխատությունը, որի մի ամբողջ գլուխը նվիրված է այդ կազմակերպության պատմությանը, համապարփակ քննարկված են նրան վերաբերող բոլոր հարցերը:

հայկական խնդրի երրորդ շրջանը, որն առաջին անգամ ձևակերպություն ստացավ Կարնո մեջ, «խաչատուր Կերեկցեան երիզագործ արհեստավորի մը նախածեռնութեամբ...»¹: Նա նշում է, որ երբ հապաղում էր Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոգվածի գործադրությունը և կառավարության կողմից ներվում էր «հարստահարիչ ցեղի» (քրդերի) զինված մնալը և «հարստահարեալ ցեղի» (հայերի) զինվելը խստութեամբ արգելվում էր, իրականության բնական ընթացքով «հարստահարեալները». «յորդորուեցան գաղտնապես զինուելու և զինեալ հարստահարիչներուն ընդդիմանալու»²: Օրմանյանը գտնում էր, որ հայը դրա մեջ չէր հետապնդում ոչ մի «անջատողական» գաղափար, այլ գործադրում էր իր անձնապաշտպանութեան իրաւունքը: Նա հատուկ ընդգծում էր, որ «երկրագործական» անուն տալը պայմանավորված էր գաղտնիության պահանջով, որը խախտվեց ընկերության անդամներին տոմսեր բաշխելու ժամանակ: Դրանք էլ պատճառ դարձան ընկերության հայտնաբերմանը ոստիկանության կողմից: Կարինի Մելքիսեդեկ քահանան իր վատ ընթացքի պատճառով Օրմանյանի կողմից ապաշխարելու էր ուղարկվել Կարմիր վանք, որտեղ հիվանդացել էր: Նրա որդին թույլտվություն էր խնդրել հորը բերել տուն խնամելու համար: Քահանային «հակակիր» տաք զուլս երիտասարդների մի խումբ նոյեմբերի 26/դեկտ. 8-ին երեկոյան նրանց տան մոտ ցույց են անում, աղմուկ-աղաղակ, որի պատճառով ոստիկաններ են գալիս, ձերբակալություններ են կատարվում: Ձերբակալվածների խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվում են «Պաշտպան հայրենյացի» անդամատոմսերը: Ըստ Մ. Օրմանյանի, այդ դեպքն առիթ դարձավ կազմակերպության հայտնաբերմանը և «Կարնոյ տազնապի» սկիզբը: Արագությամբ լուր տարածվեց, թե Կարինում ապստամբություն է սկսվել: Քաղաքի բնակչությունը սարսափի մատնվեց: Ձեր-

բակալությունները շարունակվեցին. ձերբակալվածների թիվը հասավ 72-ի: Օրմանյանը միջոցներ է ձեռնարկում: Նա աշխատում է լուրն արագությամբ հասցնել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանին: Առաջին նամակը տազնապած և շփոթված Օրմանյանը գրում է դեկտեմբերի 4-ին, չնայած ձերբակալություններն սկսվել էին նոյեմբերի 26-ին: Երկրորդ նամակը կրում է դեկտեմբերի 11-ի ամսաթիվը: Այդպես, յոթ օրը մեկ (փոստն աշխատում էր շաբաթը մեկ) երեք-չորս ամիս, ամեն շաբաթ լուր է ուղարկում Ներսես պատրիարքին¹: Դեկտեմբերի 25-ի նամակում Օրմանյանը մեկ առ մեկ թվարկում է բանտարկվածների անունները և արհեստները. դերձակ, կոշկակար, «երիզագործ (որ է դագեզ տունը բանող)», ոստայնանկ: Վերջինս Պալաս Էիրանձյանն էր, ումից սկսվել էր առաջին հարցաքննությունը: Ձերբակալվածների մեջ էր նաև առաջնորդարանի ծառայողը՝ սպասավոր Մարութե Հեքեքյանը: Նրա մասին Օրմանյանը գրում է «իմ փոքրաւորս»: Հոգևոր առաջնորդի ծառայի անդամությունն այդ կազմակերպությանը հավաստում է մի իրողություն. շատ հավանական է, Օրմանյանը ոչ միայն իմացել է կազմակերպության մասին, այլև իր ծառայի միջոցով մասնակցել նրա գործերին և վերահսկել ընթացքը: Այդ փաստը հաստատում է նաև Կարինի ռուսական հյուպատոս Օբերմիլլերը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին ուղղած զեկուցագրում: Նա շեշտում է, որ չի կասկածում, թե տեղի հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանը ոչ միայն տեղյակ է կազմակերպության գոյությանը, այլևս միշտ աշխատել է օգտակար լինել նրան: Իսկ քանի որ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հովանավորությամբ է Օրմանյանն ընտրվել Կարինի հոգևոր առաջնորդ, տարակույս չկար, որ նա ևս տեղյակ է կազմակերպության գոյությանը: Ընդգծելով այդ փաստերը Կարինի ռուսական հյուպատոսը շեշտում է արևմտահայերի կապը նաև ար-

¹ Մ. Օրմանյան, Խոիք և խօսք, էջ 118–120:

² Նույն տեղում:

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, XII ք., գ. 11506–11519: Բոլոր գործերը (նամակները) վերաբերում են ձերբակալվածներին, սոցիալական վիճակին, ընտանեկան դրությանը:

Լեւահայ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, դրանով փաստելով ազատագրական նպատակներ հետապնդող այդ կազմակերպության համահայկական բնույթը¹: Այդ փաստը հաստատել է նաև արևմտահայ անվանի հասարակական գործիչ, գրող և հրապարակախոս, նաև ականավոր փաստաբան Գր. Ջոհրապը «Ծանոթ դեմքեր» աշխատության Օրմանյանին նվիրված բաժնում: Նա գրում է, որ Կարինի հոգևոր առաջնորդ եղած ժամանակ Օրմանյանը ծավալել է հեղափոխական գործունեություն. «Կարնո մեջ առաջին ցնցումը իր օրովը եղավ ու շարժման գլուխ ինքը գտնուեցավ: Այդ պատճառով ալ Օրմանեան սրբազան Պոլիս բերուեցավ և հարցաքննութեան ենթարկուելէ յետոյ հազիվ կրցաւ իր օձիքը ազատել»²:

Թուրքական տեղական վարչակազմը գործում է սպառնալիքներով: Կարինում ստեղծվում է այնպիսի մթնոլորտ, որ տեղի թուրք բնակչությունը տարիներով հարևանություն անելով և սերտ հարաբերություն պահպանելով հայերի հետ, լրիվ խզում է այդ բոլոր կապերը: Քաղաքը լցվում է լրտեսներով, որոնց թիվն անընդհատ աճում է, մանավանդ, հայկական առաջնորդարանի շրջակայքում³: Սկզբում լուրեր են տարածում, թե ոստիկանությունը հայտնաբերել է բազմաթիվ փաստեր, իբր փողոցներում ցրված են եղել բազմաթիվ «հայտագիրներ, որոնց հայերին ապստամբութեան են կոչել»: Կուսակալը (նահանգապետը) կարծել է, թե «Հայաստան ծայրէ ծայր ապստամբութեան պատրաստ կը գտնուի» և հրահանգել է ռազմական ուժերին պատրաստ լինել, փամփուշտներ բաժանել, տներում խուզարկություններ կատարել, որովհետև «ահեղ բանակ մը Օսմանեան գահուն հաստա-

տութեանը կը սպառնա»⁴: Կուսակալի հրահանգով այդ բոլորի մասին հայտնվում է նաև հարևան նահանգների («կուսակալությունների») ղեկավարներին, գաղտնի հեռագրեր են հղում կայսրության մայրաքաղաք Կ. Պոլիս, ծանուցում «մեծ դավաճանութեան մասին», որի մասնակիցներն են Հայաստանի ներսում և դրսում գտնվող բոլոր հայերը: Կասկածի տակ են ընկնում նույնիսկ հայերի հետ լավ հարաբերություն ունեցող թուրքերը, որի պատճառով նրանք լիովին խզեցին իրենց կապերը հայերից և «բարև տալէ զգուշանալ սկսան»: Բանտարկվածների մեջ էր նաև մի ռուսահպատակ, որի ազատ արձակվելը չհաջողացրեց ռուսական հյուպատոսը: Նա երկու անգամ այցելում է կուսակալին, պահանջում ռուսահպատակի ազատությունը, բայց պահանջը, չի կատարվում: Կառավարական պաշտոնյաներից ոմանք «ռուսական դրդում» են տեսնում այդ գործի մեջ, ոմանք էլ վերագրում են անգլիական հյուպատոսի ագրեսիվությունը: Բայց փաստերը բացակայում էին:

Մաղաքիա Օրմանյանն ակտիվ գործունեություն է ծավալում բանտարկյալներին ազատելու համար, բայց արդյունքի չի հասնում: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ամեն շաբաթ ուղղած նամակներում հոգևոր առաջնորդը ներկայացնում է բանտարկյալների ընտանիքների սոսկալի կացությունը: Նրանց մեծ մասը ապրուստի միջոցներից զուրկ, օրվա հացի կարոտ ընտանիքներ էին, որոնց օգնության գործը կազմակերպում է Օրմանյանը. հանգանակության միջոցով դրամ հայթայթելով նա «ալիւր է բաշխում» այդ ընտանիքներին, բայց նման ձևով երկար շարունակելը հնարավոր չէր⁵: Քանի որ բանտարկվածների մեծ մասը այդ ընտանիքների միակ կերակրողներն էին, բանտում նրանց երկար պահելու դեպքում վտանգ էր սպառնում ընտանիքների գոյությանը: Մ. Օրմանյանն աներևակայելի ջանքեր է ներդնում

¹ Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվ (այսուհետև АВПР), գ. 1625, թ. 123-128. (Այդ փաստաթուղթն ամբողջությամբ հրատարակել են Պատմա-Բանասիրական հանդեսի 2013, № 3-ում):

² Տես Գր. Ջոհրապ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2004, էջ 226:

³ Տես ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11507:

⁴ Տես ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11507:

⁵ Նույն տեղում:

պատրիարքի միջոցով բանտարկյալներին ազատելու համար, ապա թե ոչ՝ «խսպառ պիտի կորնչին թշուառութեան մատնուած և աւուր պարենի կարոտ բանտարկելոց ընտանիք»¹: Ավելի սարսափելի էր բանտարկյալների վիճակը: Ահավոր բանտախցերում գտնվող հայ բանտարկյալները ենթարկվում էին սարսափելի տանջանքների և կտտանքների: Երկու-երեք ամիս բանտում պահելուց, խոշտանգելուց, հարցաքննելուց և արդյունքները Կ. Պոլիս հաղորդելուց հետո գործը լռության էր մատնվում: Օրմանյանի ջանքերը նորություն կամ որևէ լուր ստանալու ուղղությամբ, արդյունք չեն տալիս: Նա պատրիարքին հաղորդում է, որ նահանգական, դատական պաշտոնյաները «գործը մեծցնելու բաղձանք մը ունին», քանի որ իմացել են կառավարությանը հաճելի ընթացքի շնորհիվ նահանգապետության աշխատակիցները, քննիչները շքանշան կստանան և «աստիճանի բարձրացում» կլինի: Նահանգապետը գործից հեռացրել է «դատաքննական ատեանի հայ անդամներին», ով խիստ վշտացրել է տեղի հայությանը: Հարցաքննությունը դեռ չավարտված 72 բանտարկյալներից զանազան հանգամանքներում առանձին-առանձին ազատվում են մի քանի հոգի: Դատին ենթակա են մնում 56 հոգի: Օրմանյանը զարմացած մտորում է, թե գործն սկզբում այդքան արագ հարուցած քննիչներն ու դատական կազմը ինչո՞ւ են բոլորովին անգործության մատնվել և դատական գործընթացը չի սկսվում: Այդ հարցով նա դիմում է կուսակալին. վերջինը պատասխանում է, որ այդ գործը իր իրավասությունից դուրս է, այն «կեդրոնական կառավարութեան առջևն ելած և լուծումը նմա վերապահեալ է»²: Նույն հարցով բանտարկյալների մայրերն ու կանայք են դիմում կուսակալին և վերջինս ծիծաղով ու հեզմանքով պատասխանում է. «Դուք Ձեր պատրիարքին դիմեցեք, անոր հա-

մար ես բան մը չեմ կրնար ընել. անկե պետք է սպասեք»¹: Մ. Օրմանյանը, բանտարկյալների կանայք ու մայրերը երկու անգամ հեռագիր են հղում պատրիարք Վարժապետյանին, բայց նրանից ոչ մի պատասխան չեն ստանում: Հոգևոր առաջնորդը կասկածում է, որ կառավարության աշխատակիցները «խափանած են հեռագրին առաքումը»: Անցնում են օրեր, շաբաթներ, նույնիսկ ամիսներ: 1882 թ. նոյեմբերի վերջերին կատարված ձերբակալություններից հետո, Մ. Օրմանյանի անընդհատ հղած նամակներին, միայն 1883 թ. փետրվարի 10-ին Ներսես Վարժապետյանը պատասխանում է հորդորանքով, նամակով սպասել համբերությամբ, նույնը փոխանցել բանտարկյալների ընտանիքներին և հրահանգում է հոգևոր առաջնորդին «ամեն զոհողութիւն ի գործ դնելով» օժանդակել ընտանիքներին: 1883 թ. փետրվարի 26-ին Մ. Օրմանյանը պատասխանում է այդ նամակին, նշում, որ կատարում է պատրիարք հոր հրահանգները: Բայց անցնում է ժամանակը. բանտարկյալներից ոչ ոք ազատ չի արձակվում, իսկ նրանցից մի քանիսը ծանր հիվանդացել են: Օրմանյանի բոլոր դիմումներին կուսակալն «անկարեկիր» վերաբերմունք է ցուցաբերում: Հոգևոր առաջնորդն զգում է, որ կուսակալ Մուստաֆա փաշան աստիճանաբար փոխել է վերաբերմունքն իր նկատմամբ: Չորս ամսվա իր անդուլ աշխատանքը ոչ մի արդյունք չի տվել. միայն թուրքական դատարանը 20 հոգու անպարտ էր արձակել, իսկ մյուսներին հռչակել «քաղաքական յանցապարտ»: Դրա փոխարեն նա զգում է, որ ինչպես Կարինի, այնպես էլ «կեդրոնի կառավարութիւնը զիս հեռացնելու գաղափարը կը յղանա»²: Հարցն այն էր, որ կարող էր լինել ոչ միայն պաշտոնից հեռացում, այլ առավել խիստ պատիժ. այդ ժամանակ Բ. Դուռը խիստ անհանդուրժողական վերաբերմունք էր ցուցաբերում իրեն անհնազանդ, հայրենամուտ հոգևորականների նկատմամբ:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11510:

² Նույն տեղում:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11514:

² Մ. Օրմանյան, Խոհք և Խօսք, էջ 121:

Նրանք հեռացվում էին իրենց աշխատավայրից, դատապարտվում «պատվավոր աքսորի» 4. Պոլիս: Իրենց առաջնորդություններից արդեն հեռացվել էին Տարոնի առաջնորդ Գրիգորիս Ալեաթճյանը և Արաբկիրի առաջնորդ Եզնիկ Ապահունի եպիսկոպոսը: Դիվանագիտական հմտություններ ունեցող Օրմանյանը վճիռ է կայացնում. «Պետք է 4. Պոլսո մեջ գործել»: Չորս ամիս Կարինում չարչարված հոգևոր առաջնորդի վճիռը արդարացի էր: 1883 թ. մարտի 24-ին Մ. Օրմանյանը Տրապիզոնի ուղղությամբ ճանապարհվում է 4. Պոլիս, ուր հասնում է ապրիլի 5-ին: Իր ասելով նա այնտեղ ապրում է «կրկնակ կեանքով»: Օսմանյան մայրաքաղաքում առաջինը նա ներկայանում է Բ. Դուռ, եպարքոսին (մեծ վեզիր կամ վարչապետ) և հայտնում, որ ինքը խուսափող չէ և համարձակություն ունի ներկայանալու բարձրաստիճան պաշտոնյային, ապա շեշտում է, որ մի քանի հայի «ամբաստանուելն ու դատապարտուելը» չեն վնասում հայությանը, այլ ավելի շատ վնասում է պետության վարկին «իւր հպատակներուն դժգոհ ցուցուիլը»¹: Մ. Օրմանյանը տարի ու կես մնում է 4. Պոլսում, հանդիպումներ ունենում բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների հետ: Հատուկ հրավերով տեսակցություն ունեցավ մեծ եպարքոս Սայիդ փաշայի հետ, որի հետ աստիճանաբար մտերմանում է և քայլեր ձեռնարկում բանտարկյալներին ազատելու ուղղությամբ: Ջգալով նրա ներկայության կարևորությունը 4. Պոլսում, Հայոց Ազգային Վարչությունը ցանկանում է նոր հոգևոր առաջնորդ կամ տեղապահ ուղղարկել Կարին: Օրմանյանը դիմադրում է, պատճառաբանելով, որ ինքը անպայման պետք է վերադառնա Կարին, իսկ իր բացակայության ժամանակ Գրիգոր քահանա Արծնյանը ի գործու է վարելու առաջնորդական տեղապահի գործերը մինչև իր վերադարձը: 4. Պոլսում նրա ծավալած աշխատանքի առաջին արդյունքն այն եղավ, որ նա բեկանել տվեց «Կարնո ամբաստանիչ ատեանի վճիռը»: Օրմանյանը հասավ այն բանին, որ ևս «10

¹ Մ. Օրմանյան, Խոհք և խօսք, էջ 121:

հոգու չափ» դատապարտվածներ արդարացվեցին¹: Արդեն անցել էր մեկ տարի և մնացածները դատապարտվել էին 15, 12, 10 և 7 տարով: Օրմանյանի աշխատանքներն ու ջանքերը մնացած դատապարտվածներին ևս ազատ արձակելու ուղղությամբ, չդադարեցին: Քսան ամիս անց դատապարտվածների 2/3-ի «ներման շնորհը հրատարակուեցավ», իսկ 1884 թ. հուլիսին բոլոր բանտարկյալներն ազատ արձակվեցին: Այդպես ավարտվեց «Կարնո տագնապը», և Օրմանյանը պատրաստվեց Կարին վերադառնալու:

4. Պոլսում եղած ժամանակ Կարինի հոգևոր առաջնորդը ծավալել էր հոգևոր-հասարակական գործունեություն. նա ընտրվել էր Կիլիկիո կաթողիկոսության հետ հարաբերությունները ճշտելու հանձնաժողովի անդամ: (Կիլիկիո կաթողիկոս Մկրտիչ Քեֆսիզյանը ինքնուրույն եպիսկոպոսներ էր ձեռնադրել, որի իրավունքը չուներ): Այդ հանձնաժողովի մյուս անդամներն էին Մատթեոս Իզմիրլյանը, Գրիգորիս Եպս. Ալեաթճյանը, Եզնիկ Եպս. Ապահունին և Հմայակ Դիմաքսյանը: Օրմանյանը կարգվում է նաև Բերայի եկեղեցու քարոզիչ, դառնում կաթողիկոսական ընտրության հանձնաժողովի անդամ: Տարի ու կես այդպիսի հանձնաժողովների գործունեությանը մասնակցելը ցույց է տալիս, որ 4. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում Օրմանյանը վայելում էր մեծ հարգանք և ժողովրդականություն: Նրա մասնակցությամբ և առանձնապես իր առաջարկությամբ 4. Պոլսի կաթողիկոսական ընտրության հանձնաժողովը կաթողիկոսական առաջին ընտրելի ընդունեց Ներսես Վարժապետյանին, որն առողջության պատճառով հրաժարվեց, ապա հրահանգեց Մ. Օրմանյանին անմիջապես վերադառնալ Կարին:

1884 թ. սեպտեմբերին նա Պոլսից մեկնեց Բաբերդ, ապա Իլիջայի ճանապարհով ուղևորվեց Կարին: Իլիջայում էին Կարինի

¹ Կոնկրետ թիվը Օրմանյանը չի նշում, բայց, ըստ երևույթին արդարացվածները ավելի շատ էին: (Խոհք ու խօսք, էջ 123): 20 հոգի արդարացվել էին դեռևս նրա Կարինում եղած ժամանակ:

թաղականներից երեք հոգի, ովքեր ցանկանում էին կազմակերպել նրա հանդիսավոր մուտքը Կարին: Օրմանյանն արգելում է դա և գիշերը, երբ ողջ քաղաքը քնած էր, նա մտնում է Կարին: Հոկտեմբերին նա արդեն Կարինում էր, որտեղից բացակայել էր տարի ու կես: Իր հասնելուց մի ամիս անց՝ նոյեմբերին, ազատվեցին ևս 7 հոգի: Կ. Պոլսից նրա մեկնելուց քիչ անց վախճանվում է Ներսես Վարժապետյանը: Դեռ Վարժապետյանի կենդանության օրոք «Արևելքի» խմբագրությունը Օրմանյանից հողված է պահանջում Ներսեսի մասին: Նա մերժում է: Մահվան գույժն ստանալուց հետո նա մի ընդարձակ հողված է հղում «իբր երախտագիտութեան նուեր Ներսեսի անմահ հիշատակին, որ կեանքիս մեծ ազդակներեն մին եղած է և համարձակ կը խոստովանիմ, թե կարևոր տեղ մըն ալ գրաւած է վերադարձիս խնդրին մեջ»¹:

1885 թ. հունվարի վերջին Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվում Մ. Օրմանյանից առաջ Կարինի հոգևոր առաջնորդությունը երկու տասնամյակ վարած Հարություն Վեհապետյանը, որն Օրմանյանի համակրանքը շահելու համար միջնորդում է սուլթան Աբդուլ Համիդի մոտ և նրան շնորհում են «Մեճիտիյե» կոչվող երրորդ աստիճանի շքանշան:

«Կարնո տագնապը» հարթելուց հետո Կ. Պոլսից Կարին վերադարձած Մաղաքիա Օրմանյանը վերսկսում է իր առօրյա աշխատանքները՝ թեմի բոլոր վայրերի բնակիչների հոգսերը հոգալու ուղղությամբ: 1885 թ. Դեբջանի գավառի որոշ գյուղերի բնակչությունը հանրագրով դիմում է Կարնո հոգևոր առաջնորդին, նաև Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին, բողոքելով եկեղեցի չունենալու համար և խնդրելով՝ օժանդակել գյուղի եկեղեցու շինարարությանը: Պատրիարքն ու հոգևոր առաջնորդը նամակներով խորհրդակցում են. գավառի առաջնորդական փոխանորդի հետ քննարկելուց հետո, միջոցառումներ են մշակում, ապա «խելահաս և վստահելի անձերե հարկաւոր և ճշմարիտ տեղեկու-

թիւններ ստանալե յետո», Օրմանյանը հանգանակության կոնդակ է հղում և ձեռնարկում որոշ գյուղերի եկեղեցու շինարարության իրականացման գործընթացը: Երբ գործերն ընկնում են հունի մեջ, հոգևոր առաջնորդը նամակով և հեռագրով տեղեկացնում է Ազգային Պատրիարքարանին¹:

Նրա մտահոգության առաջին խնդիրը վարժարանները բարեկարգելու պարագան էր: Իր պատասխանատվությունն ընդգծելու համար 1885թ. օգոստոսին նա ստանձնում է վարժարանների տեսչությունը: Արդեն չորս տարի Կարինում գործող Սանասարյան վարժարանը քառապատկել էր իր դասարանների թիվը և համարվում էր քաղաքի լավագույն վարժարաններից մեկը: Բարերար Մկրտիչ Սանասարյանը ցանկանում էր տեսնել իր բարեգործության արդյունքը և էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանի հետ 1885 թ. հուլիսին գալիս է Կարին: Նրանց փառավոր ընդունելություն են ցույց տալիս, իսկ հուլիսի 23/ օգոստոսի 3-ին քննություն են կազմակերպում կուսակալի և նրա պաշտոնյաների ներկայությամբ, քննությունը նվիրելով վարժարանի բարերարին: Վերջինս գոհ է մնում քննության արդյունքներից և բավարարված իր գործի հաջող ընթացքով, հուլիսի 29-ին/օգոստոսի 10 հեռանում է Կարինից:

Տարի ու կես իր թեմից բացակայած հոգևոր առաջնորդն այցելում է «Վիճակի բոլոր կողմերը՝ Կարնո դաշտը և ... շրջակա թեմերը»: Լինում է Դեբջանի բոլոր գյուղերում, ապա Երզնկայի դաշտի բոլոր գյուղերում: Ուսումնասիրելով բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը, կենցաղային սովորությունները, նա տեսնում է, որ գավառներում նշանադրության և պսակադրության ժամանակ, այսպես ասած, հարսնացուների փաստացի վաճառք է կատարվում: Այդ սովորույթն արգելելու նպատակով 1885 թ. փետրվարի վերջին Կ. Պոլսում Օրմանյանը տպագրում է մի ընդարձակ կոնդակ և ուղարկում Կարինի, Բասենի, Բղիի, Դեբջանի, Խնուսի ու

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 129.
178

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11541:
179

Սպերի երկու հարյուրից ավելի հայաբնակ գյուղերը «իբր կանոն գործոց և հրահանգ գործադրութեան»¹:

***

Կ. Պոլսի պատրիարքության վիճակներում եպիսկոպոսական աստիճան չունեցող հոգևոր առաջնորդը, պետք է եպիսկոպոս ձեռնադրվեր պաշտոնավարության առաջին տարին: Մաղաքիա Օրմանյանի ձեռնադրությունն ուշանում էր: Արդեն հինգ տարի Արևմտյան Հայաստանի ամենակարևոր և մեծ նահանգների հոգևոր առաջնորդը ծայրագույն վարդապետ էր: Եպիսկոպոսական ձեռնադրությունն ուշանում էր, որովհետև կաթողիկոսական աթոռը Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու մահից հետո երկար ժամանակ մինչ 1885 թ. ազատ էր և կաթողիկոսական ընտրություն չէր կատարվել: 1885 թ. հուլիսին կաթողիկոս ընտրվեց Մակար Թեղուտցին, որի օծումը բավականին ուշացավ, քանի որ ցարական կառավարության կողմից կաթողիկոս էր ընտրվել երկրորդ ընտրելին: Միայն նոյեմբերի վերջին նա պաշտոնապես ճանաչվեց: Այդ պատճառով Կ. Պոլսի Խառը ժողովն իր որոշումը տվեց 1886 թ. հունվարի վերջին: Ձմեռը հարմար չէր էջմիածին ուղևորվելու համար, բացի այդ կաթողիկոսն իր առաջին հանդիսավոր ձեռնադրությունը փոխադրել էր գարնանը: Արևմտահայ վիճակներից ձեռնադրվելու թեկնածու էր նաև Տրապիզոնի հոգևոր առաջնորդ Գարեգին Սրվանձտյանցը: Երկուսով որոշեցին, որ Օրմանյանը կգնա Տրապիզոն և այնտեղից միասին Բաթումի և Թիֆլիսի ճանապարհով կուղևորվեն էջմիածին: 1886 մայիսի 4-ին Կարինից դուրս գալով, նրանք 19-ին հասնում են Թիֆլիս, որտեղ արժանանում են ջերմ ընդունելության: Գ. Սրվանձտյանցը դեռևս 1860-1861 թթ. իր ուսուցչի Մ. Խրիմյանի հետ եղել

էր Է. Թիֆլիսում, և՛ արևելահայ այլ կենտրոններում¹: Մ. Օրմանյանն առաջին անգամ էր այնտեղ: Թիֆլիսի եկեղեցիներում երկուսն էլ պատարագ են մատուցում, քարոզում, վայելում ժողովրդի և հոգևորականության համակրանքն ու խորը հարգանքը: Աղստաֆայի վրայով նրանք անցնում են Սևան, այցելում այդտեղի հռչակավոր վանքը, մայիսի վերջին հասնում են էջմիածին, 30-ին ներկայանում կաթողիկոսին: Հունիսի 7-ին Իջման Սբ. Սեղանի մոտ տեղի է ունենում 9 վարդապետների եպիսկոպոսական ուխտադրությունը, իսկ հունիսի 8-ին «Մակար Ա Կաթողիկոսի հանդիսադրութեամբ» կատրվում է ձեռնադրությունը: Երկու նորընծա արևմտահայ եպիսկոպոսները մեկնում են Գեղարդ, Գառնի, Դվին, Խոր Վիրապ: Օրմանյանն առաջին անգամ էր Արևելյան Հայաստանում և մեծ ցանկություն ուներ ծանոթանալ տեղի հոգևոր-մշակութային արժեքներին: Ձեռնադրության կոնդակը ստանում են հունիսի 16/28-ին: Հայ առաքելական եկեղեցու կարգի համաձայն նորընծա եպիսկոպոսները պետք է մատուցեին կանոնական առաջին պատարագը Մայր Տաճարում: Առաջինը պատարագում է Մաղաքիա Օրմանյանը, քարոզի բնաբանը դնելով «Եկայք շինեսցուք սուրբ գիտրանն լուսոյ», որն ունկնդիրների կողմից արժանանում է արտակարգ ընդունելության: Կարճ ժամանակամիջոց էր նա էջմիածնում և հետաքրքրությամբ ուսումնասիրում էր ամեն ինչ, մոտիկից ծանոթանում Գևորգյան ձեմարանի դասընթացներին և դասախոսներին: Ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը Մ. Սանասարյանցի հետ եղել էր Կարինում, Օրմանյանը ծանոթ էր նրա հոգևոր-մանկավարժական գործունեությանը, իսկ Մակար Թեղուտցու հետ հանդիպումն առաջին անգամ էր: Վերջինս շփվելով Օրմանյանի հետ, ծանոթանում է նրա աստվածաբանական գիտելիքների հսկա պաշարին և առաջարկում է՝ նա էջմիածնում ձեմարանի ուսանողներին աստվածաբանություն դասավանդելու համար: Սակայն հարցը դեռ իր

¹ Մ. Օրմանյան, Խոհք և խօսք, էջ 131:

¹ Տե՛ս է. Կոստանդյան, Մկրտիչ Խրիմյան....., էջ 89-92:

լուծումը չէր գտել, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանից Օրմանյանը հրահանգ է ստանում մեկնել Վան, քննություն կատարելու համար: Հարց առկախ էր. պարզ չէին քննության պարագաները: Գ. Սրվանձտյանցի հետ որոշեցին Ալեքսանդրապոլի և Կարսի ճանապարհով Կարին վերադառնալ: Այդ ժամանակ պատրիարքարանից ստացվեց երկրորդ հեռագիրը՝ անմիջապես ուղևորվել Վան և քննություն կատարել: «Վանին վնաս մը հասնելու հավանականութեան միտքը» խիստ հուզում է Սրվանձտյանցին, որը թեև հեռու էր Վանից և վարում էր Տրապիզոնի հոգևոր առաջնորդությունը, բայց տեղյակ էր հայրենի քաղաքում ընթացող իրադարձություններին: Պողոս Մելիքյանը, որ Մկրտիչ Խրիմյանի հեռանալուց հետո ցանկանում էր կրկին ընտրվել Վանի հոգևոր առաջնորդ, իր հակազգային գործունեությամբ առաջացրել էր տեղի առաջադեմ երիտասարդության զայրույթն ու նրանք պայքար էին սկսել Պողոսի դեմ¹: Դա «Սև խաչ» կազմակերպության նախկին անդամներն էին, որ Մկրտիչ Փորթուգալյանի՝ Վանից հեռանալուց հետո աստիճանաբար ձևավորում էին առաջին ազգային կուսակցությունը: Այդ պայքարը փաստորեն ընթանում էր խիստ հակազգային գործելակերպի տեր Պողոսի և ազգային ոգով գործող երիտասարդության միջև: Վանի այդ իրադարձություններին տեղյակ Գ. Սրվանձտյանցը խորհուրդներ է տալիս Մ. Օրմանյանին, որը պարտավոր էր կատարել պատրիարքարանի հրահանգը: Նա ուղևորվում է Վան և տեղ հասնում հունիսի 26-ին: Այնտեղ նա համոզվում է և ականատես լինում Պողոս Մելիքյանի հակաժողովրդական արարքներին: Լինելով Վանի առաջնորդական տեղապահ, Պողոսը ցանկանում էր անպայման ընտրվել տեղի հոգևոր առաջնորդ: Համագործակցելով տեղի թուրք նահանգապետի (կուսակալի), քուրդ շեյխերի և թուրք աղաների ու այլ կառավարական պաշտոնյաների հետ, նա ծծում էր տեղի հայության

¹ Տե՛ս Է. Կոստանդյան, Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության, էջ 113-115:

արյունը: Հոգևոր առաջնորդ ընտրվելու դեպքում ողջ նահանգի տնտեսական, հոգևոր և քաղաքական իշխանությունը կկենտրոնանար Պողոսի և նրա համակիրների ձեռքում: Նրա ամբաստանություններով կառավարական պաշտոնյաներն սկսում են ձերբակալությունները: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը հեղեղվում է վանեցիների հեռագրերով, որոնք պահանջում էին հեռացնել Պողոսին, ազատել ձերբակալվածներին, այլապես սպառնում էին դավանափոխությամբ «հռոմեականութիւն դիմելու կը ձեռնարկեն» (կաթոլիկություն կընդունեն): Չնայած Կ. Պոլսի պատրիարքը պահպանողական Հարություն Վեհապետյանն էր, սակայն Կրոնական ժողովի ատենապետը Մ. Խրիմյանն էր, իսկ քաղաքական ժողովի ատենապետը՝ Տիգրան Յուսուֆյանը: Այդ երկուսին միասին հաջողվում է Վանի քննիչ նշանակել Մաղաքիա Օրմանյանին, որը հայտնի էր դարձել ողջ հայությանը «Կարնո տագնապի» օրերին վարած իր ժողովրդական գործունեությամբ: Զինված այդ տեղեկություններով, օգտվելով իր «օծեալ եղբոր» Գ. Սրվանձտյանցի խորհուրդներով, Օրմանյանը (ինչպես սկզբում էին գրել) հունիսի 26-ին մտնում է Վան: Այստեղ ևս դրսեվորվում է Մ. Օրմանյանի դիվանագիտական շնորհը, նա աշխատանք է ծավալում երկու հակառակորդ կողմերի միջև: Նրան հաջողվում է միաժամանակ հանդարտեցնել երկու կողմերին, Պողոսի պաշտպան նահանգապետը (կուսակալը) ետ է քաշվում: Աշխատանք է տարվում նաև պայքարող ժողովրդի մեջ, լռում են դավանափոխ լինելու սպառնալիքները: Իր գործելակերպի մասին Օրմանյանն անընդհատ տեղյակ էր պահում Կ. Պոլսի և Պատրիարքարանին, և՛ Ազգային ժողովին: Կեդրոնական վարչությունը համաձայնություն է տալիս Օրմանյանի գործելակերպին, որը հանդարտեցնում է տեղի հայությանը, «պատշաճ կերպով կուսակալը Պողոսի պաշտպանութենն» հեռացվում է: Իր գործելակերպի հատուկ ծրագիր է կազմում Օրմանյանը և ուղարկում Պատրիարքարան՝ պահանջելով, որ հաստատվի նրա գործադրությունը: Պատրիարքն ու կեդրոնական վարչությունը

հաստատում են քննիչ Օրմանյանի ծրագիրն ու առաջարկությունները¹։ Դրա շնորհիվ Պողոսը հանվում է տեղապահությունից և ուղարկվում էիմ անապատ (փաստացի աքսոր)։ Կտուցի վանահայր Մաժակեան Հովհաննես վարդապետը նշանակվում է տեղապահ, կազմվում է նոր վարչություն, Պողոսի կողմից բանտարկվածներն ազատվում են։ Վանի կացությունն աստիճանաբար հանդարտվում է։ Դրա փոխարեն ուժգնանում է աքսորված Պողոսի գայրությոը։ Տարբեր տեղերից լուրեր են ստացվում, որ նա տարբեր միջոցներ է գործադրում Օրմանյանից վրեժխնդիր լինելու համար, նույնիսկ սպառնալից գաղտնի նամակներ են հասնում նրան։ 40 օր Օրմանյանը մնացել էր Վանում և այդ ընթացքում հաջողվեց հիմքից վերացնել, բնաջնջել դեռևս 60-ականներից Վանում մոլեգնող պողոսյան-ապողոսյան պայքարը²։ «Պողոս Մելիքեան եպիսկոպոս այդ վերջին անցքեն ետքը այլևս չկրցաւ հրապարակ իջնել և Վանայ գավառական վարչութեան վրա տիրապետելու մարմաջը վերանորոգել»³։ Պողոս Մելիքյանի խնդիրը հաջողությամբ լուծելուց հետո Օրմանյանն ուղևորվում է Աղթամար Խաչատուր կաթողիկոսի և իր վարդապետների վեճը հարթելու նպատակով։ Երկու օր մնում է այնտեղ, քննություններ կատարում և իր կարծիքը ուղարկում պատրիարքարան։ Դրանից հետո հերթականությամբ այցելում է Նարեկավանք, Կապուտկող, Կարճկան, մտնում է Բաղեշ, շրջում մոտակա վանքերն ու եկեղեցիները, Խլաթի ճանապարհով գնում է Թեղուտի վանքը, Շիրվանշեթից մտնում Խնուս և սեպտեմբերի 4-ին հասնում է Կարին՝ ձեռնադրությունից երեք ու կես ամիս անց։ Կարինում իմանում է որ այլևս ոչ մի բանտարկյալ չկա, բոլորն ազատված են։

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 138։

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. I, Երևան, 1955, էջ 373–374, նաև Է. Կոստանդյան, Գարեգին Սրվանձությանց, էջ 93–102։

³ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 139։

[Այսպիսով, Մ. Օրմանյանի Կարինի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնավարությունը տևում է յոթ տարի. 1880 թ. հունիսից մինչև 1887 թ. հուլիս]։ Այդ ժամանակամիջոցում նա հինգ ու կես տարի գործել է Կարինում, մեկ ու կես տարի Կ. Պոլսում, Կարնո տաճնապը հանդարտեցնելու համար։ Այդ ժամանակը եղել է Մ. Օրմանյանի ազգանվեր գործունեության շրջաններից մեկը։ Արդյունքն ակնհայտ էր. ընդարձակվեցին Կարինի հոգևոր առաջնորդության շրջանակները, կրթական գործը դրվեց լավ մակարդակի վրա ոչ միայն Կարինում, այլև նահանգի բոլոր գավառներում։ Ամենակարևորը նրա հասարակական ժողովրդանվեր գործունեությունն էր Կարնո տաճնապի բարեհաջող լուծումը։

3. Մաղաքիա Օրմանյանն էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի

աստվածաբանության դասախոս

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին (Քերեստեճյանը) ցանկանում էր էջմիածնում բացել Բարձրագույն հոգևոր դպրոց։ Չնայած այնտեղ գործում էր էջմիածնի «ժառանգավորաց» վարժարանը, բայց դա չէր բավարարում նրա պահանջները և Վեհափառը 1874 թ. բացեց բարձրաստիճան վարժարան, որը ժամանակակիցները հիմնադրի անունով կոչեցին Գևորգյան ճեմարան¹։ Սեպտեմբերի 28-ի շաբաթ օրը տեղի ունեցավ «հանդիսական օրհնությունը կամ նաւակատիքը և 60 նոր հավաքուած աշակերտներով դասերը սկսան ամսուն 30-ին»²։ Առաջին տարին գործում էր միայն մեկ դասարան, բայց ժամանակի ընթացքում դասարանների թիվը և աշակերտ-ուսանող-

¹ «ժառանգավորացն» իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1882 թ., որից հետո փակվեց։

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 4877։

ների քանակը ավելացավ: Կաթողիկոսը մեծ հոգածություն էր ցուցաբերում ձեմարանի նկատմամբ, դասավանդելու համար հրավիրում էր հայտնի գիտնականների, հայագետների: Սակայն ձեմարանը, որի ուսումնական ծրագիրը կազմված էր Մուրադյան և Հայկազյան վարժարանների նմանությամբ, ավելի շատ ազատ աշխարհիկ ուսումնարան էր, քան հոգևոր հաստատություն: Ժամանակակիցները, նաև հետագա հետազոտողներն ընդգծում են այդ հանգամանքը¹: Պատահական չէ, որ Գևորգ IV –ի օրոք ձեմարանի ոչ մի սան հոգևորական չձեռնադրվեց: Այդպես շարունակվեց 18 տարի: Գևորգից հետո կաթողիկոս օծված Մակար Թեղուտցին իր ուշադրությունը բևեռեց ձեմարանի վրա: Նա աշխատելու հրավիրեց անվանի դասախոսների և գիտնականների՝ Սեդրակ Մանդինյան, Կարապետ Կոստանյան, Փիլիպոս Վարդանյան, Ստեփան Պալասանյան, Մկրտիչ Պալյան, Արշակ Նահապետյան: Վերջինս հետագայում դարձավ ձեմարանի տեսուչը: ձեմարանի ցածր դասարաններում դասավանդվում էր միայն Ս. Գրքի պատմությունը, իսկ բարձր դասարաններում (լսարաններում) ոչ մի հոգևոր, աստվածաբանական առարկա չէր դասավանդվում: Այդ էր գլխավոր պատճառը, որ ձեմարանի ոչ մի շրջանավարտ հոգևոր կոչում չէր ընդունում: Դեռևս 1879 թ., երբ Կարապետ Եզյանը (Էզով) Պետերբուրգից եկել էր Արևելյան Հայաստան, ապա անցել Կ. Պոլիս, արևմտահայ մշակութային կենտրոնի հասարակական կյանքին ծանոթանալու նպատակով, այնտեղ հանդիպում է Ներսես Վարժապետյանի կողմից Ղալաթիո Մատենադարանի տեսուչ կարգված Մաղաքիա Օրմանյանին, գրուցում նրա հետ և առաջարկում է վերադառնալ հայ եկեղեցու գիրքը, գալ Էջմիածին և դառնալ ձեմարանի տեսուչ-տնօրենը: Էզովը տեղյակ չէր Օրմանյանի և Կ. Պոլսի պատրիարքի համաձայնությանը: Օրմանյանը մերժում է այդ առաջարկությունը, պատճառը բացատրելով մեծ գիտնականին: Անցնում է որոշ

ժամանակ: Հայադավանություն ընդունած Մ. Օրմանյանն ընտրվում է Կարինի (Էրզրումի) հոգևոր առաջնորդ: Քաղաքում վարժարան բացելու նպատակով 80-ականների կեսերին Կարին է գալիս ռուսահայ մեծահարուստ Մկրտիչ Սանասարյանը: Նրա հետ էր նաև Գևորգյան ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը: «Արևմտահայ մայրաքաղաքում հանդիսավոր պայմաններում իր անվան վարժարան բացելուց հետո Սանասարյանը, խորհուրդ է տալիս Օրմանյանին՝ մեկնել Էջմիածին և դասախոսել ձեմարանում: Այս անգամ էլ Օրմանյանը չի կատարում այդ խորհուրդը, որովհետև նոր կաթողիկոս Մակար Թեղուտցին պետք է որոշ ժամանակ անց կատարեր եպիսկոպոսական ձեռնադրություն: Ձեռնադրվողների շարքում պետք է լինեին նաև արևմտահայ ծայրագույն վարդապետներ Մ. Օրմանյանը և Գ. Սրվանձտյանցը: 1886 թ. ամռանը կատարվում է ձեռնադրությունը: Օրմանյանն առաջին անգամ էր լինում Էջմիածնում, այստեղ նրան հետաքրքրում էր ամեն ինչ, ամենից առաջ՝ Մայր Աթոռի միաբանությունը, Գևորգյան ձեմարանն ու նրա ուսուցչական կազմը, դասավանդվելիք առարկաները, տարբեր մանրամասներ: Անձնական շփումը և զրույցները Մակար կաթողիկոսի հետ, վերջինիս մոտ հավաստում են շատ շատերից ստացված տեղեկատվությունը Մ. Օրմանյանի՝ առանձնապես աստվածաբանական գիտելիքների հսկա պաշարի վերաբերյալ: Կաթողիկոսն առաջարկում է Օրմանյանին Էջմիածնում և ձեմարանում աստվածաբանություն դասախոսել: Քանի որ Օրմանյանը Ազգային ժողովի և Պոլսի պատրիարքի կողմից կոնդակով հաստատված թեմական առաջնորդ էր, ինքնուրույն որոշում ընդունելու իրավունք չուներ: Մինչ քայլեր կկատարվեին այդ հարցը լուծելու ուղղությամբ, Մ. Օրմանյանը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Հարություն Վեհապետյանից հրահանգ հեռագիր է ստանում՝ շտապ մեկնել Վան և լուծել տաւնամյակներ շարունակ Վանի հայությանը հուզող Պողոս-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Կ. Գ, էջ 4878:

յան-ապողոսյան թնջուկը¹: Ոչ Օրմանյանը, ոչ էլ կաթողիկոսը չեն ցանկանում անկատար թողնել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի հանձնարարությունը: Օրմանյանը մեկնում է Վան: Բավականին ժամանակ անց Օրմանյանին հաջողվում է վճռել այդ հարցը. Պոլոսն աքսորվում է Լիմ անապատ, Վանի հասարակական կյանքը մտնում է հանդարտ հունի մեջ: Օրմանյանը վերադառնում է Կարին և շարունակում թեմական հոգևոր առաջնորդի իր գործը: Միայն 1887 թ. ամռանն Օրմանյանն ստանում է կաթողիկոսի կոնդակը ուսումնական տարվա սկզբին լինել էջմիածնում, ձեմարանում դասախոսելու համար: Ստանալով Էրզրումի (Կարինի) նահանգի թեմական ժողովի թույլտվությունը, դասավորելով իր բոլոր գործերը, Օրմանյանը մեկնում է էջմիածին:

***

Մի ամբողջ ուսումնական տարի Մ. Օրմանյանը Գևորգյան ձեմարանում վարում է աստվածաբանության դասերը, միևնույն ժամանակ կապող օղակ դառնալով արևմտահայ և արևելահայ հոգևորականների միջև: Սերտ նամակագրական կապ պահպանելով Կ. Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանի հետ, Օրմանյանը նրանից լուրեր է ստանում պոլսահայության, ընդհանրապես արևմտահայության և հայոց պատրիարքարանում կատարվող իրադարձությունների մասին², ինքն էլ հաղորդելով նրան էջմիածնում կատարվող դեպքերի, գործող դեմքերի վերաբերյալ փաստեր: Օրմանյանի բացակայության ժամանակ Կ. Պոլսում հայ վարդապետ Թորոս Զուղայեցին պատրիարքարանի Կրոնական ժողովի ատենապետ Մ. Խրիմյանի հովանավորությամբ հրատարակում է «Եկեղեցի Հայաստանեայց» հանդեսը, որը հասնում է էջմիածին և վատ տպավո-

րություն է թողնում տեղի հոգևորականության, առանձնապես կաթողիկոսի և աստվածաբանության դասախոս, հմուտ մասնագետ Մ. Օրմանյանի վրա, որն իր տպավորություններն է կիսում պոլսահայ գաղափարակցի Հ. Մկրյանի հետ: Ըստ Օրմանյանի այդ հանդեսը քարոզում է ոչ թե հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքը, այլ «անգալիական և ավետարանական բողոքականության» հոգին: Հայ աստվածաբան մասնագետը (Մ. Օրմանյանը) զարմանում և զայրանում է, թե ինչպես հայ առաքելական եկեղեցու վարդապետը «Հայաստանեայց եկեղեցի» անվան տակ «օտար ապրանք» է ծածկում, ներկայացնում բողոքական «միսիոնարությունը»: Նրա կարծիքով իրենց գործում թերացել են և՛ պատրիարքը, և՛ կրոնական ժողովի ատենապետը: Մակար կաթողիկոսը զայրացած ցանկանում է նամակով կամ հոդվածով պախարակել վերոհիշյալ հոգևորականներին, սակայն Օրմանյանի միջամտությամբ դա կանխվում է: Նա կապ է հաստատում նաև Յուսուֆյան վարդապետի հետ և երկուսի միջոցով այդ հանդեսը շարքից հանվում է: Դրա համար Վեհափառը շնորհակալություն է հայտնում Օրմանյանին, որ «իւր կամքը միջնորդով յայտնուած ատեն ալ անմիջապես յարգուեցա՞վ» և ուրախանում, որ վերջինս միջնորդ է դառնում «էջմիածնի և տաճկահայոց յարաբերութիւնները քաղցրացնելու»¹: Օրմանյանն իր արևմտահայ գաղափարակիցներին հաղորդակից է դարձնում Արևելյան Հայաստանում կատարվող իրեն հայտնի դեպքերի մասին: Մի այլ նամակում նա Հ. Մկրյանին ուրախացած գրում է, որ տեսել է ռուսական բանակի շարքերում ծառայող հայ զորականների, մանրամասն նկարագրում է Ամարաթից էջմիածին եկած 700 հայ զինվորների, որոնք գիշերն այդտեղ անցկացնելով, առավոտյան զնացին Երևան, որտեղ փաստաթղթեր ստանալուց հետո վերադառնալու են Ամարաթ: Օրմանյանը հիացած նկարագրում է հայ զինվորներին, նրանց հագուստն ու վարվելակերպը. «Ժիր ու գե-

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Է. Կոստանյան, Գարեգին Սրվանձոտյանց, ..., էջ 101-106:

² ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11542 ից 11548-ը ներառյալ Օրմանյանի Հ. Մկրյանին ուղղած նամակներն են, էջմիածնից Կ. Պոլիս:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11543 և 11545:

ղեցիկ տղաներ են. յատուկ զգեստ ունին, բարձր կոշիկ, սև բաբախ, չուխա հագուստ»¹: Ջորավար Ստեփան Քիշմիշեը զորանուցում քննություն է կատարում և [զոհուհուներին] հայտնում հայ զինվորների գիտելիքների համար:

Մի այլ նամակում Հ. Մկրյանն ու Մ. Օրմանյանը ուրախություն են արտահայտում Գ. Սրվանձտյանցի գործերը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվելու համար: Օրմանյանն ուրախ է և հպարտ, որ «Գրոց ու Բրոցի» («Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջին տարբերակ) հայտնաբերումից ոգևորված Գր. Խալաթյանն այն թարգմանել և հրատարակել է ռուսերեն, բայց զարմանում է, որ ռուսերեն թարգմանության է արժանացել նաև «Թորոս աղբար՝ ճամփորդ Հայաստանի» ուղեգրությունը²: Նա ուղղակի մոռանում էր, որ Ռուսաստանի մշակութային կենտրոններում (Պետերբուրգում և Մոսկվայում) ապրող հայերն ինչ հետաքրքրություն են ցուցաբերում Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ:

Ծավալուն նամակագրությունը շարունակվում է. արևմտահայ համախոհներին արևելահայոց կարևոր հարցերը ներկայացնելուց հետո Օրմանյանն անցնում է իր աշխատանքի ոճին ու բովանդակությանը, ողջ ծանրությանը: Քանի որ ձեմարանում աստվածաբանություն չէր դասավանդվել, Օրմանյանն ինքն է կազմում առարկայի դասավանդման ծրագիրը: Նա դասավանդում է երեք լսարաններում (Ա, Բ, Գ): Դասավանդած առարկաների շարքում են . «Աստվածաբանական» (բնական, տեսական, բարոյական-շաբաթական 10 դաս), «Բացատրություն Ս. Գրոց» (դասախոսում է երեք լսարաններում)՝ միացյալ, շաբաթական երկու դաս), «Բեմբասացություն» (շաբաթական 6 դաս) և «Մեկնություն Ս. Գրոց» միայն Գ լսարանում (շաբաթական երկու դաս), այսինքն՝ շաբաթական կազմում է 20 դաս³: Ողջ տարին նա դասա-

խոսում է 490 ժամ: («Խոհք ու խօսք»-ում նա նշում է շաբաթական 24 ժամ): Իր դասերի մասին նա գրում է. «Հարկ եղավ բնական աստվածաբանությունը սկսիլ, հոգեբանությունն ալ խառնելով, ջատագովական ճիւղը լրացնել եւ տեսական ու բարոյական աստվածաբանութեանց անցնիլ, շաբաթական դաս մըն ալ Աւետարաններու ներածութեան յատկացուեցան երեք լսարանները համախմբելով, որոց շաբաթ երեկոներ բարոյախոսութիւն ալ կկատարէի եկեղեցական և աշակերտական կեանքի նիւթերով»¹: Դասախոսության համար գիրք կամ ձեռնարկ չկար: Ուսանողների հետ խորհրդակցելով, գտան, որ հարմար է գրաբարի օգտագործումը, քանի որ դասախոսն օգտագործում է արևմտահայ աշխարհաբար, իր ուսանողները՝ արևելահայ աշխարհաբար: Ըստ իր տեղեկատվության, Օրմանյանն օգտագործում է Հռոմի համալսարանի (որտեղ ինքը սովորել էր) տրամաբանական ոճը, որը, չնայած, համարվում էր «հնաւանդ», բայց «մտաւորական եւ տրամաբանական զարգացումը կդիրացնէ»: Ուսանողների կողմից այն լավ ընդունելության արժանացավ, իսկ տարեկան քննությունից հետո «կաթողիկոսէն ալ գնահատուեցավ»²:

Օրմանյանը չէր բավարարվում միայն դասախոսություններով, մասնակցում էր նաև էջմիածնի եկեղեցական, վանական աշխատանքներին. շարքային հոգևորականի նման ներկա էր լինում ժամերգությանը, սաղմոս էր ասում: Ծնունդի և Ավագ հինգշաբթի ծանրաշխատ օրերին, երբ հոգևորականներից ոմանք խուսափում էին մասնակցել եկեղեցական արարողություններին, նա խոստովանում է. «ամեն ինչ վրաս առի սիրով... ատենաբանութենն ալ փախչող չեմ և աշակերտաց ալ բարի օրինակ լինել պարտք է»³: Նրա հետ շփվող հոգևորականներն զգում են և խոստովանում, որ նա «ձեմարանը քրիստոնեա ըրավ», հաճախ նաև հորդորում են. «Դուն ժամ մի գնա, ժամը մեզի, ձեմարանը քեզի

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11542:

² Նույն տեղում, գ. 11544:

³ Տե՛ս «Էջմիածին», 1956, թ. 6, էջ 44:

¹ Մ. Օրմանյան, Խոհք և խօսք, էջ 148:

² Նույն տեղում, էջ 145:

³ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11545, էջ 42:

ժամ է»։ Դասախոսություններից բացի, Մակար կաթողիկոսի հրահանգով «Արարատ» ամսագրում «Աթոռ Հայաստանեայց» խորագրով նա հոդվածաշար է հրատարակում նվիրված Հայ Առաքելական եկեղեցուն։ Այն դրսևորում էր հեղինակի խորը իմացությունը մեր եկեղեցու անցած ուղու մասին։ Հոդվածաշարն ամբողջանալուց հետո կաթողիկոսի հանձնարարությամբ այն լույս տեսավ առանձին գրքույկով նույն խորագրով, և մեծ ընդունելության արժանացավ ընթերցող հասարակության կողմից։ Տարբեր վայրերից դիմում-նամակներ են ստացվում այդ գրքույկը իրենց ուղարկելու խնդրանքով¹։

Մի ամբողջ ուսումնական տարի Օրմանյանը դասախոսում է Գևորգյան ձեմարանում, իր շուրջը ստեղծում ձեմարականների ջերմ մթնոլորտ։ 1887-1888 ուսումնական տարվա վերջին ձեմարանի ողջ գոյության ընթացքում առաջին անգամ «չորս ուսումնավարտներ վանականութեան համար ուխտագիր տուին կաթողիկոսին»²։ Դրանց շարքում իր արժանավոր տեղն էր գրավում ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը, որն առաջինն է կուսակրոնություն ընդունում։ Դա մեծ իրադարձություն էր ձեմարանի պատմության մեջ, այն կաթողիկոսի կողմից ընդունվում է մեծ գնահատանքով և ցնծությամբ։ Այդ գործի մեջ ամենաընդգծելին Մ. Օրմանյանի վաստակն էր³։

Մոտենում էր 1887-1888 թթ. ուսումնական տարվա ավարտը, և Օրմանյանը պատրաստվում էր ամառային արձակուրդներին ոչ թե վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան, այլ հանգստանալ Արևելյան Հայաստանի որևէ գողտրիկ վայրում։ Այդ նույն ժամանակ իրարանցում էր սկսվել արևմտահայ շրջանակներում, առավելապես Կ. Պոլսի պատրիարքարանում։ Այնտեղ լուր էր տարածվել, որ ցարական կառավարությունը ցանկանում է հեռացնել Մ. Օրմանյանին Գևորգյան ձեմարանի աստվածաբանության դասախոսի պաշտոնից, նույնիսկ էջմիածնից։ Այդ տեղեկության հավաստիության մեջ համոզվելու և բացատրություններ ստանալու համար, Կ. Պոլսի նրա համախոհ Հ. Մկրյանը դիմում է Օրմանյանին։ Վերջինս սկզբում վճռականորեն ժխտում է այդ լուրերը, պատմում ձեմարանում ծավալած իր գործունեությունից նոր փաստեր, նշում, թե ինչպես են էջմիածնի բոլոր հոգևորականներն ընդգծում և բարձր գնահատում իր կատարած աշխատանքը, որ նա ձեմարանը իր կերպարանքին բերեց։ Էջմիածնի եպիսկոպոսները, ձեմարանի տեսուչը և ուսուցիչները, նույնիսկ կաթողիկոսն «այն համոզումը ունին, որ եթե Օրմանեան հեռանա, ձեմարանն ալ փակուած կլինի»։ Մինչ այդ ձեմարանը աստվածաբանության ճյուղ չուներ, «այժմ, որ կրոնական ձիւղը մտաւ և տեղը ուրիշը չկա, որ շարունակե, եթե (Օրմանեանը) հեռանա, հող է, որ ձեմարանին հոգին կելնե, այլևս հոգևոր ձեմարան չմնար»¹։ Ուսումնական տարվա վերջին, քննությունների ժամանակ բոլորը հիանում են ուսանող ձեմարանականների աստվածաբանական գիտելիքներով։

Սակայն էջմիածնում կային նաև Օրմանյանից դժգոհողներ. դրանք Սինոդականներն էին, որոնց «տարեկան թոշակը (աշխատավարձը) 600 մանեթ է», իսկ Օրմանյանինը՝ 2000։ Սակայն ամբողջ ուսումնական տարվա ընթացքում հետևելով նրա աշխա-

ապագա կաթողիկոս Գևորգ Չորեքչյանը, որը հաճախ է պարծեցել Օրմանյանի ուսանող լինելու համար։

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11545։

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 868։

² ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11546։

³ ձեմարանում Մաղաքիա Օրմանյանն ունեցել է հայտնի աշակերտներ։ Դրանց շարքում իր արժանավոր տեղն է գրավում Մեծի Տանն Կիլիկիո ապագա կաթողիկոսը, 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ակտիվ մասնակից, XX դարի Ղևոնդ Երեցը Գարեգին Հովսեփյանը, որը մինչև իր կյանքի վերջը շնորհակալության և երախտագիտության մեծ զգացումով էր լցված Մ. Օրմանյանի նկատմամբ։ Դրա արտահայտությունն էր 1908 թ. էջմիածնում լույս տեսած գրքի հրատարակությունը։ (Տե՛ս Հովսեփյան Գ., «Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան և կաթողիկոսական ընտրութիւն»։ Այն ունեցավ նաև երկրորդ հրատարակությունը 1911 թ. Թիֆլիս։ Նրա ուսանողներից էին նաև Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը (եպիսկոպոս, Ատրպատականի թեմի հոգևոր առաջնորդ, նաև

տառձին, համոզվելով «հոգևոր ձեմարանին հոգևորականության մեջ», որն Օրմանյանի տքնաջան աշխատանքի արդյունք էր, հաշտվում են աշխատավճարի այդ մեծ տարբերությանը: Առանձնապես կարևորվում էր և ընդգծվում երեք ձեմարականների և ձեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանի կուսակրոնություն ընդունելը, բոլորն այն համարում էին Օրմանյանի բարձրորակ աշխատանքի հետևանք: Այդ հանգամանքներում ավարտվում է 1887–1888 ուսումնական տարին: Մինչ Օրմանյանը մտորում էր, թե որտեղ կարող է ավելի լավ վայելել արձակուրդային հանգիստը, նրա թիկունքում Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարությունում, Կովկասի կառավարչապետությունում, Էջմիածնի Սինոդում, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի մոտ, ավելի ճիշտ՝ նրանց միջև կատարվում էին խիստ ուշագրավ իրադարձություններ¹:

Երբ վերլուծում ենք արխիվային նորահայտ փաստաթղթերը, հանգում ենք հետաքրքիր եզրակացությունների: Մ. Օրմանյանը դեռ նոր էր դուրս եկել Կարինից և Էջմիածին չէր հասել, բայց Պետերբուրգում արդեն տեղյակ էին նրա Էջմիածին գալու մասին: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Սինոդի պրոկուրորի միջոցով խնդրել էր հաստատել դեռ նոր Էջմիածին հասնող Աստվա-

¹ Մեր ձեռքի տակ են 4 տարբեր արխիվների արտակարգ հետաքրքիր փաստաթղթեր: Ղրանց շարքում են 1. Գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) արխիվի Թ. Ազատյանի ֆ. XII բաժնի մեծաքանակ նյութերը, որոնց հեղինակը Մ. Օրմանյանն է: (Ուշագրավ է) նաև նախկին ԽՍՀՄ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի Լենինգրադի մասնաճյուղի ֆ. 821, 138 բ, գ. 103-ի 6 տարբեր փաստաթղթեր, դրանք 1956 թ. «Էջմիածին» հանդեսում հրատարակել է Վահան Բալանդարյանը: («Էջմիածին», 1956, № 6, էջ 42-53): Մյուս արխիվը Ռուսաստանի Արտաքին Քաղաքականության (ՌԱՔԱ, կամ АВРПИ) Քաղարխիվի ֆոնդի գ. 1625 (էջ 123–128) և 1628-ի (էջ 9-11) (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2013, № 3, էջ 239–247): Չորրորդ արխիվը Հայաստանի հանրապետության Ազգային Արխիվի կաթողիկոսական դիվանի երկու գործերն են, բաղկացած բազմաթիվ փաստաթղթերից (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1312, 1327): Էջմիածին հանդեսում հրապարակված նյութերից բացի, մնացած երեք արխիվների գործերը հայտնաբերվել են մեր կողմից:

ծանբանության դասախոսին: Կայսրության բարձրագույն մարմիններն իմանալով եկող անձի ինքնությունը, շտապ հրահանգել էին արգելել նրա մուտքը Արևելյան Հայաստան (իրենց համար ռուսական կայսրություն): Կաթողիկոսը պատճառաբանել էր դրա անհնարինությունը, քանի որ Օրմանյանը Կարինում արդեն ազատվել էր հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից, ճանապարհվել Էջմիածին և շուտով տեղում կլինի: Սեպտեմբերի 3-ին Էջմիածին է հասնում Օրմանյանը, իսկ 7-ին սկսում է դասախոսությունները¹: Ղեռս օգոստոսի 22-ին, երբ Օրմանյանն Էջմիածնում չէր, Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Դմիտրի Տոլստոյը դիմում է Կովկասի կառավարչապետին, որ Մակար Կաթողիկոսի հրամանով Էջմիածին ժամանող Մ. Օրմանյանին պետք է հեռացնել Էջմիածնից և ընդհանրապես ռուսական կայսրության տա-րածքից: Այդ բոլորից անտեղյակ Օրմանյանը խիստ ծանրաբեռնված դասացուցակով դասավանդում է ձեմարանում: Կաթողիկոսը չի ենթարկվում Օրմանյանին հեռացնելու Սինոդի դատախազի հրամանին: Հոկտեմբերի 17-ին, ապա 24-ին Պետերբուրգից նամակներ են հղվում Կովկասի կառավարչապետին նույն պահանջով: Այդ բոլորին անտեղյակ Օրմանյանը մեծ եռանդով շարունակում է իր գործը: Սակայն նրան հեռացնելու պահանջի լուրն արդեն տարածվել էր ձեմարանի դասախոսների շրջանում, հասել նույնիսկ Կ. Պոլսի պատրիարքարան: Կաթողիկոսը հրահանգել էր ձեմարանի դասախոսներին Օրմանյանին ոչինչ չհայտնել այդ հրամանների մասին: Վերջինս դրանց մասին տեղեկանում է Հովհաննես Մկրյանի Կ. Պոլսից ուղարկած նամակներից: Կաթողիկոսի հրամանին հնազանդ, նա ոչ ոքի ցույց չի տալիս, թե տեղյակ է այդ բոլորին: Կ. Պոլիս Հ. Մկրյանին ուղղած պատասխան նամակում նա հայտնում է, թե կաթողիկոսը «վստահ է իր օրինական իրավունքին վրա, իր եպիսկոպոսնե-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 9, էջ 5225:

րէն մեկը ուզածին պէս գործածելու»¹, իսկ կառավարչապետը խիստ զայրացել է, որ «կաթողիկոսը իրեն կամակատար չի գտնուեր» և դժգոհել է «օտարահպատակ» ուսուցիչ պահելու համար: Ամբողջ ուսումնական տարվա ընթացքում չեն դադարում Պետերբուրգից ստացվող հրաման-նամակները, «խիստ գաղտնի» գրությունները: Հոկտեմբերի 24, նոյեմբերի 14, դեկտեմբերի 16, ապա՝ 1888 թ. մարտի 23, ապրիլի 9-ը, մայիսի 31: Տեսնելով, որ նամակներն արդյունք չեն տալիս Ռուսաստանի Արտաքին գործերի մինիստր Դ. Տոլստոյը երկու աստիճանավոր է ուղարկում էջմիածին՝ Արտաքին գործերի Մինիստրության գաղտնի խորհրդական Գիրսին և նրան օգնական՝ օտար դեպարտամենտի աշխատակից, տիտղոսային խորհրդական Ռուսովին²: 1888 թ. հունիսի 29-ին նրանք արդեն երևանում էին և Սինոդի դատախազ Նիկոլայ Ստեփանի Տեր-Օսիպովի հետ արտակարգ ճնշում են գործադրում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Թեղուտցու վրա, նրան սպառնալով նույնիսկ ձեմարանի փակումով: Վերջինս ստիպված էր տեղի տալ: Կաթողիկոսն առաջարկում է Օրմանյանին դիմումով հրաժարական գրել: Վերջինս մերժում է այդ առաջարկը, գերադասելով «հրամանաւ և ոչ հրաժարականաւ հեռանալ եւ խորին ցաւով»³, հուլիսի 19-ին Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Բաթումի ճանապարհով ուղևորվում է Կ. Պոլիս, ուր հասնում է օգոստոսի 11-ին: Տարբեր նամակներում նա իր արևմտահայ մտերիմներին հայտնում է, թե ձեմարանից իրեն հեռացրել են «օտարահպատակ, թուրքահպատակ» լինելու համար: Նա նույնն է շեշտում նաև «Ազգապատումում»: Սակայն նրան վերաբերող արխիվային փաստաթղթերն ընդգծում են նրա մասնակցությունը, նույնիսկ ղեկավարությունը Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությանը:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11545:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1312, թ. 1-13, նաև գ. 1327:

³ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 149:

Ցարական պաշտոնյաներն անհանգստանում էին, որ Օրմանյանը կարող է նման գործունեություն ծավալել նաև իրենց տարածքում, կաթողիկոսի նստավայրում: Այդ պատճառով նա հեռացվեց էջմիածնից, Գևորգյան ձեմարանից, որտեղ նշանակվից գործունեություն էր ծավալել:

Այսպիսով, չնայած մեծ հոգևորականի և լուսավորական գործչի էջմիածնի Գևորգյան ձեմարանից հեռանալուն, չեն խզվում Օրմանյանի և նրա ուսանողների միջև ջերմ կապերը: Նրա ուսանողներից շատերը երկար տարիներ նամակագրական կապ էին պահպանում Օրմանյանի հետ, հաճախ էլ նրա գիտական օգնությամբ դրսևորում իրենց կարողությունները: Օրմանյանը ևս բարձր է գնահատում իր աշխատանքն էջմիածնում. «Կեանքիս երջանկագոյն օրերն եղան, վարչականե ազատ գրականի նուիրեալ եւ հանգեստ կերպով էջմիածին անցածներս: Ցաւով բաժանուեր էի էջմիածնեն, ոչ միայն անհատական կեանքիս, այլեւ հայ եկեղեցականութեան զարգացման համար աշխատութենէն զրկուելուս տեսակետէն: Փափաք ունեի և կաթողիկոսին հաւանութիւնն ալ ստացած էի, ձեմարանի աշակերտութեան կեսը Տաճկահայերեն առնել եւ ազգին երկու մեծ բաժիններուն մեջ աշխատող եկեղեցականներու միջեւ եղբայրակցութիւնը քաջալերել և համերաշխութիւնը արծարծել»¹: Սակայն նպատակն իրականացնել չհաջողվեց: Ուսումնական տարվա ավարտին նա հեռացվեց ձեմարանից:

4. Մաղաքիա Օրմանյանի մանկավարժական գործունեությունն Արմաշի Դպրեվանքում

Մաղաքիա Օրմանյանը էջմիածնից Կոստանդնուպոլիս է հասնում 1888 թ. օգոստոսի 11-ին: Մեկ տարի նա մնում է Կ. Պոլսում: Էջմիածնում դասավանդելու մեկ տարվա ընթացքում Կ.

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 149:

Պոլսի հայոց պատրիարք Հարություն Վեհապետյանն ընտրվել էր Երուսաղեմի պատրիարք և մեկնել այնտեղ: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք էր ընտրվել Խորեն Աշըգյանը (1888–94): Կ. Պոլսում մնալու մեկ տարվա ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից և Պատրիարքարանից Օրմանյանը առաջարկություններ է ստանում հոգևոր առաջնորդի պաշտոն ստանձնելու համար, սակայն դեռևս չի տալիս իր համաձայնությունը: Այդ ժամանակ նորընտիր պատրիարք Աշըգյանը հրավիրում է անվանի հոգևորականների խորհրդակցություն քննարկելու հայ եկեղեցու բարենորոգումների խնդիրը: Խորհրդակցությանը հրավիրված էր նաև տեղում գտնվող Մ. Օրմանյանը, որն էջմնածնում դասախոսելու մեկ տարվա ընթացքում, առավել քան որևէ մեկը, գիտակցում էր ինչ է անհրաժեշտ հայ եկեղեցուն: Օրմանյանը խորհրդակցության ժամանակ անում է հույժ կարևոր առաջարկություն, բարենորոգումներ անելուց առաջ անհրաժեշտ է պատրաստել կարող և ունակ հոգևորականներ, հայ եկեղեցուն արժանավայել սպասավորներ: (Փաստորեն, Օրմանյանը ցանկանում էր շարունակել էջմիածնում ընդհատված, իր կարծիքով, եկեղեցուն ամենաանհրաժեշտ աշխատանքը արևմտահայ իրականության մեջ): Պատրիարքն ընդունում է այդ առաջարկը. հոգևորականների նոր սերունդ աճեցնելու համար որոշվում է բացել Դպրեվանք (հոգևոր ձեմարան արևմտահայերի համար): Այդ նպատակով ստեղծվում է եկեղեցական վարժարանի հանձնաժողով՝ Օրմանյանի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի մյուս անդամներն էին Աբիկ Ունձյանը, Տիգրան Յուսուֆյանը, Պատրիկ Կյուլպենկյանը, Հովհաննես Եսայանը և Գաբրիել Գաբրիելյանը: Առաջարկություն եղավ Դպրեվանքը բացել Կ. Պոլսում: Հանգամանալից քննարկումներից հետո պատրիարք Խ. Աշըգյանն առաջարկեց Դպրեվանքը բացել Արմաշի վանքում, որի անփոփոխ վանահայրն ինքն էր: Բոլորը համաձայնվում են: Պատրիարքական կոնդակով, Կենտրոնական Վարչության Խառն ժողովի որոշմամբ 1889 թ. Արմաշի Ս.Աստվածամոր Զարխափան վանքում բացվում է

Դպրեվանքը: Մ. Օրմանյանը դառնում է Դպրեվանքի տեսուչը և վանքի փոխվանահայրը: Հաստատվում է նաև Դպրեվանքի խնամակալություն, որի ատենապետն է դառնում Տիգրան Յուսուֆյանը, մինչդեռ Մ. Օրմանյանի գնահատությամբ իրական բուն խնամակալը Աբիկ Ունձեանն էր, որ հոգուով ու եռանդով, հսկողությամբ ու օգնությամբ ամեն գործունեությանը վարիչ էր...»¹:

1889 թ. ուսումնական տարվա սկզբին՝ օգոստոսի 11-ին Ա. դաբազարի ճանարպարհով Օրմանյանը Կ. Պոլսից ուղևորվում է Արմաշ: Մի քանի օր նա մնում է Ադաբազարում, ծանոթանում տեղի վանական համակարգին, քարոզի ժամանակ ժողովրդին հաղորդակից դարձնում իր ապագա ծրարգրերին, հոգևորական բարձրագույն ուսումնարան հաստատելու անհրաժեշտության մասին, տեղի ունակ երիտասարդներին ևս հրավիրում Արմաշ այդ ոլորտում կրթությունը շարունակելու համար:

Շարունակվում է ուղևորությունն Արմաշ: 20 օր անց նա արդեն տեղում է և սկսում է դպրանոց կամ դպրեվանք բացելու իր առաքելությունը: Տեղի վանական միաբանության կողմից նա օգնություն էր ակնկալում իր կատարելիք դժվար աշխատանքում և հուսախաբ չի լինում:

Ուսումնական տարվա համար ստեղծվում է հատուկ ծրագիր՝ նախատեսված 7 տարվա տևողությամբ: Դա Դպրեվանքի դասընթացի ծրագիրն էր, որտեղ առաջին երեք տարին կրոնական ճյուղերի ընդհանուր դասընթաց էր՝ նոր կտակարանի ներածության, տոների և ծեսերի բացատրության, քրիստոնեական ընդհանուր գիտելիքների միասնությամբ: Դասընթացն այնպես էր կազմված, որ այն ավարտողները կարողանային «վարժապետությւնը կամ քահանայությւնը արժանապէս վարել»: Երկրորդ եռամյան կարող էին անցնել այն ուսանողները, ովքեր ցանկություն էին հայտնել կուսակրոնություն ընդունել և սարկավազ ձեռ-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 154:

նադրվել: Նրանք պետք է անցնեին փիլիսոփայության և աստվածաբանության մասնագիտական դասընթացը, կատարելագործեին առաջին եռամիայի լեզվագիտական և այլ առարկաները: Վեցերորդ տարին ավարտողներն ընդունելու էին «քահանայական ձեռնադրություն» և մի տարի աշխատելով ավարտաճառի վրա «վարդապետական գաւազանի օրհնութեամբ... գործնական ասպարեզ կը մտնային Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին տրամադրութեան ներքեւ»¹: 1889 թ. ուսումնական տարում սկսվում է դպրեվանքի գործունեությունը: Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանին գրած նամակում Օրմանյանը հայտնում է Դպրեվանքում սկսած իր նոր աշխատանքի մասին. «...վարժարանի կարգադրութիւնք զիս կը զբաղեցնէ անդուլ և անդադար: Առայժմ ամենայն ինչ յաջող կը փայլէ աստ. լավ յարաբերութիւնք, հաւասար եռանդ և աշակերտաց կողմանէ պատրաստականութիւն: Վարագայ խաչէն յետոյ² կարելոր դասեր պիտի սկսին: Սկզբում դեռ ինչ ինչ պակասութիւններ ունիմք, մանավանդ տաճկաբան չունիմք: Ամեն բան ի մասին առեալ վարժարաննիս բավական գոլտրիկ ձեւ առաւ, եթէ ներքինն ալ արտաքնոյն նմանի կարող եմք գոհ լինել»³: Մի ամբողջ տարի Դպրեվանքի տեսչության գործերը Օրմանյանը վարում է մենակ: Երկրորդ ուսումնական տարում Օրմանյանի օգնական և Դպրեվանքի փոխտեսուչ է դառնում Եղիշե վարդապետ Դուրյանը (Պետրոս Դուրյանի եղբայրը): Երկու նվիրյալ հոգևորականներ միասին ձեռնամուխ են լինում Դպրեվանքի գործունեության կարգավորմանը՝ «Հայաստանեայց եկեղեցու մշակներ պատրաստելուն»: Հայացք նետելով իր անցած գործունեությանը, անաչառ քննադատական մոտեցում ունենալով տարիների ընթացքում կատարած իր աշխատանքին, ընդգծելով, որ ժամանակի ընթացքում ծառայել է տարբեր նպատակ-

բեր նպատակների, Օրմանյանն ուրախությամբ արձանագրում է, որ վերջապես հասել է ազգին իսկական ծառայություն մատուցելու ժամանակը: Կարծես կողմնակի դիտողի աչքերով, քննադատական հայացքով նա վերլուծում է մինչ այդ իր ողջ գործունեությունը. «...Անտոնեան միաբանութեան վանական, Հռոմայ համալսարանին աշակերտ, կաթոլիկ միաբանութեան վարդապետ, հակահասունեան խնդրոյն շահատակ, հակապապական գրուածոց հեղինակ, հայոց եկեղեցվոյ եպիսկոպոս, Կարնոյ վիճակին առաջնորդ, Մայր Աթոռոյ ճեմարանին ուսուցիչ, այսպես իրարու անյարիր վիճակներու մեջ մարգեալ, ի հակառակաց լծեալ փորձառութեամբ տեսնինք, թե ինչ պիտի կարենանք կատարել»¹: Քննարկելով և վերլուծելով իր անցած զիգզագ ճանապարհը, արձանագրելով, որ իր մտերիմներն առավել բարձր են գնահատում Գևորգյան ճեմարանում կատարած աշխատանքը, Օրմանյանը խորհում է, որ իր անցած ուղու բոլոր փուլերն էլ նպաստել են ծավալած ազգօգուտ գործունեությանը: Կարծես կողմնակի դիտողի աչքերով նա նշում է, որ բոլոր ուսանողները համապատասխան զգեստ չուեն, պակասում են նաև դասագրքերը, դեռ չի ձևավորվել և ամբողջացվել դասախոսական (ուսուցչական) կազմը, բայց նոր ձևով կերպարանափոխված վանքն արդեն ունի նոր վարժարան: Ըստ Օրմանյանի, «երկունքի և փոփոխութիւնների մեջ» գտնվող Արմաշի վանքը շուտով կընդունի «հաստատուն կերպարանք»: Վճռականությամբ գործի անցած Դպրեվանքի տեսուչը խոստովանում է, որ «ամեն բան անձամբ կատարելը պարտաւորութիւն կը դառնա»: Այդ պատճառով էլ, հետևելով իր օրինակին, Դպրեվանքի մյուս հոգևորական ուսուցիչներն էլ աշխատում են անձնվիրությամբ:

Ուսումնական հոգսերից բացի Օրմանյանի ուշադրությունը գրավում են մարդկային և հոգևորական գործոնի այլ երևույթներ: Կ. Պոլսի ժամանակի պատրիարք Խորեն Աշըգյանը ինչ որ հան-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և խօսք, էջ 156:

² Խոսքը վերաբերում է Վարագա Ս. Խաչի տոնին, որ միշտ նշվում էր սեպտեմբերի վերջին կիրակին:

³ Տե՛ս ԳԱԹ,Թ. Ազատյան, ֆ., XII ք, գ. 11553:

¹ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք, գ. 11554:

ցանքի համար (չի նշվում) ապաշխարության է դատապարտել պարտիզակցի Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանին, փակելով սկզբում Սեբաստիո Ա.Նշան, ապա Արմաշի Չարխափան Ս.Աստվածածնի վանքերում: Դպրեվանքի տեսուչն ականատես է դառնում ապաշխարության դատապարտվածի հնազանդ կեցվածքին. մարդկային «սխալմունքները» համարելով բոլորին հարիր երևույթներ, նա նամակով դիմում է պատրիարքին, որ հաշվի առնելով ապաշխարողի հնազանդ կեցվածքը և «անաչառ արդարութեան չափով» կշռելով պատիժները, պետք է կիրառել «ներողամիտ թողութեան սկզբունքը», ոչ թե վրեժխնդրությամբ իրականացնել եկեղեցական պատիժները, այլ քաղության նպատակին հասնել «հայրական գործվոյն աննախանձ զեղմանց»¹: Այնպիսի մի դիմում-խնդրագիր նամակ էր դա՝ ուղղված պատրիարքին, որ այն աննկատ չմնաց:

1890 թ. Դպրեվանքը տալիս է կուսակրոն հոգևորականություն առաջին նոր սերունդը: Դրանցից նորընծա Սկրտիչ աբեղա Աղավնունուն իր հանձնարարականներն ու խորհուրդներն է տալիս Դպրեվանքի ղեկավարը: Նշելով, որ նորընծա աբեղան «Նիկոմեդիոի Առաջնորդին իբր օժանդակ է ձեռնադրված», Օրմանյանն ընդգծում է, որ աբեղան չպետք է մոռանա, որ ձեռնադրվել է, ոչ թե եպիսկոպոսին, այլ ամբողջ վանքին ու ժողովրդին ծառայելու համար: «Վանքն ժողովրդեան ծառայութեան և եպիսկոպոսաց օժանդակութեան պարտք մը ունի», այդ նպատակով են աբեղաները վանք ուղարկվում: Եթե հոգևորականը շեղվում է իր ուղուց, դառնում է «օրենքը անարգող», իսկ այդպիսիները պատճառ են դառնում «հոգևորական դասուն դեմ բարձրացեալ մեղադրանաց»²: Ըստ Օրմանյանի քահանայության, ընդհանրապես հոգևորականության նպատակը ժողովրդին ծառայելու, վանականությանն ու վեղարին հավատարիմ մնալու մեջ է: Ով չի

կատարում այդ պարտականությունները, ուրեմն նա շեղվել է իր ճանապարհից:

Ժամանակի ոչ մի իրադարձություն Օրմանյանին չի շեղում Դպրեվանքի աշխատանքները կարգավորելու հոգսերից: Եղիշե Դուրյանի (Դպրեվանքի փոխտեսուչ) հետ երկուսով ամեն ինչ անում են Դպրեվանքը բարձր մակարդակի վրա պահելու համար: Նրանք կապ են հաստատում նույնիսկ հեռավոր հայկական գաղթավայրերի հետ՝ այդ վայրերից աշակերտ բերելու, արժանավոր հոգևորական պատրաստելու և իր տեղն ուղարկելու համար: Այդ առիթով Օրմանյանը շնորհակալություն է հայտնում Հովհաննես Մկրյանին, որ նրա շնորհիվ աշակերտ պետք է ունենան Կալկաթայից¹: Դպրեվանքի տեսուչն առանձնապես գոհ է իր տեղակալի՝ փոխտեսուչ Դուրյան հայր սուրբի աշխատանքից, որը «իր կեանքը կը սպառե ի դասի և դասարանի», կարծես դարձել է «մենակեաց և անապատակեաց»: Դպրեվանքի հաջողությունները բարձր մակարդակի հասցնելու համար Օրմանյանը ջանքեր է գործադրում բոլոր առարկաների դասավանդումը հավուր պատշաճի ապահովելու ուղղությամբ: Նա առանձնապես ջանքեր է գործադրում օտար լեզուների ուսուցումը կարգավորելու, բարձրորակ ուսուցիչներ վարձարան ներգրավելու համար: Նրան հաջողվում է անգլերենի ուսուցումը վերջին դասարանում ուժեղացնել, մտցնել նաև իտալերեն և գերմաներեն. «այսպես լեզուական հմտութիւններն կաշխատինք ընդարձակել»²: Դպրեվանքի ուսման բարձր մակարդակն ապահովելու համար Օրմանյանը ջանքեր է թափում նաև բնական գիտությունների տարբեր ձյուղերի նոր մասնագետներ գործի մեջ ներգրավելու համար: Քանի որ Դպրեվանքը աստվածաբանական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն էր, տեսուչն աշխատում էր նաև վարժարանն ավարտած ուսուցիչներին ուղարկել արտասահման աստվածա-

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ագատյան, ֆ., XII ք., գ. 11556:

² Նույն տեղում, 11563:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ագատյանի ֆ., XII ք., գ. 11578:

² Նույն տեղում, գ. 11604:

բանական ճյուղը բարձր մակարդակի հասցնելու նպատակով: Նրա կարծիքով ավելի ճիշտ էր ուսանողներին ուղարկել «Գերմանիո և Անգլիո համալսարանները», որոնք «կրօնական և իմաստասիրական և քննաբանական առումով ավելի լուրջ են», քան «նոր աշխարհի» (նկատի ունի ԱՄՆ-ի) ուսումնական հաստատությունները: Ծանոթանալով, վերլուծելով և քննարկելով Բոստոնի, Ֆիլադելֆիայի և Նյու Յորքի ամերիկյան սեմինարիաների (աստվածաբանական ուսումնական հաստատությունների) ծրագրերը, Օրմանյանը գտնում է, որ հայ երիտասարդներն արտասահման պետք է մեկնեն միայն կատարելագործման նպատակով, «Ըստ իս էական է, որ նախ մեր ընթացքը հայկական ոգով ու հայկական ճաշակով ավարտի և յետքը անոր վրա զգենումք օտարը: Առաջին ու նախնական ընթացքը օտարաց ձեռքով ընել տալու կողմնակից չեն»: Այդ ընթացքը նպաստելու էր հայ ուսանողության ազգային ինքնության ապահովմանը և հաստատմանը: Մանկավարժական գործունեության ողջ ընթացքում Օրմանյանի ջանքերն ուղղված էին այդ նպատակին: Նա աշխատում էր նաև իր սաների մեջ ուժեղացնել սերը Դպրեվանքի նկատմամբ:

Օրմանյանի հիմնական մտահոգությունը ոչ թե հոգևոր բարձրագույն ուսումնարան ստեղծելն էր, այլ այդ վարժարանի սաներին իսկական, բարձր մակարդակի հոգևորական և մտավորական դարձնելը, նրանց մեջ պատվաստել «որոնելու, տքնելու և ստեղծելու կիրքը»: Միանգամայն համաձայն ենք Հ. Սիրունու հետ, որ Օրմանյանը չէր բավարարվում զարգացած հոգևորական պատրաստելով. «Անհրաժեշտ էր մտքի և գրչի մարդն ալ թրծել անոնցմե ամեն մեկուն մեջ, որպեսզի իրենք իսկ կարենան լուսամուտ բանալ իրենց. մխրձվեին անցյալին մեջ ու զայն զննել կարենային, սիրով հսկեին գրքերու և թուղթերու դեպքերուն վրա ու

տքնելե համ առնեին, հաջողեին թուղթերուն լեզու տալ, լուծեին առեղծվածները»¹:

***

1890 թ. լրանում էր Արմաշի վանքի վերանորոգության և ուխտի սուրբ տաճարի կառուցման 75 տարին: Այդ տոնակատարությունը սաների և ուսուցչական կազմի մեջ կրթորոքեր հայրենասիրության և հավատքի եռանդ. այդ պատճառով Օրմանյանը կազմակերպում է մեծ տոնախմբություն «ի պատիվ ամենաօրինեալ և հրաշագործ Չարխափան Ս. Կուսին», երբ վանքի մեջ հաստատվել էր նոր միաբանություն և նոր վարժարան: Տոնակատարությունը տևում է 1890 թ. հունիսի 2-ից մինչև 10-ը: Կ. Պոլսից բազմաթիվ հրավիրյալներ են մասնակցում հանդեսին:

Օրմանյանը ոչ միայն ուսումնական-կրթական գործունեություն է ծավալում Արմաշում, այլև շինարարական: Իբրև «գերագույն ավետիս» նա հաղորդում է Հ. Մկրյանին, որ 1892 թ. զարմանը ձեռնամուխ է լինելու վարժարանի նոր շենքի շինությանը²: Երբ Օրմանյանը մեկնել էր Արմաշ, տեսել էր հրդեհված շինություններ, դրանց շարքում էին հրդեհված ուսումնարանը և ուխտավորների համար նախատեսված հյուրանոցը: Սկզբում վերակառուցվում են այդ հրդեհված շինությունները ուսումնարանն ու հյուրանոցը: Որոշ ժամանակ անց սկսվում է եռահարկ ուսումնարանի նոր շենքի կառուցումը՝ «1080 կանգուն տարածութեամբ»: Դրա ավարտից հետո սկսվում է 40 սենյականոց եռահարկ հյուրանոցի նոր շենքի կառուցումը: Շարունակվում են շինարարական աշխատանքները, սկզբում վերանորոգվում է կիսաքանդ փուռը, ապա՝ կառուցվում է նոր փուռ, նոր ջրաղաց: Շինվում է նաև նոր ջրուղի, որի շնորհիվ վանքի ջուրն անցնում է

¹ Տե՛ս Հ. Սիրունի, Օրմանյան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, թ. 2 (հունիս), էջ 25:

² Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII, գ. 11598:

երկաթե ծուլածո նոր, հաստ խողովակներով: Հնուտ տնտեսվարին վայել Օրմանյանը հետևում է նաև շերամապահության և շերամաբուծության զարգացմանը. տնկվում է նոր թթաստան: Սակայն ամենակարևոր գործը Չարխափան Ս. Աստվածածնի տաճարի վերանորոգումն էր, որի ընթացքում կառուցվում է քարուկիր նոր զանգակատուն: Վանքը ծեռք է բերում նաև սայլ և երկծի կառք: Այդ բոլոր գործերը կատարվում են խնամակալությամբ: «Ավելի ճիշտ՝ Աբիկ Ունձեան խնամակալը, հոգով չափ եւ անձնական ծեռնությունեամբ եւ գոհողութեամբ Դպրեվանքի կատարելագործութեան և ապահովութեան համար ամէն միջոցները կը հոգար, եւ նուիրատուներ ալ եւ բարերարներ ալ գտնալու կ'աշխատէր»¹: Դպրեվանքի աշխատողների և ուսանող սաների սնունդի կարիքները հոգալու համար «վարուցանի արտերը շատցան»: Աշխատանքները մտան հաջող հունի մեջ: Ժամանակի պատրիարք Խորեն Աշըգյանը, որ Արմաշի անփոփոխ վանահայրն էր խիստ գոհ էր իր «եկեղեցական ձգտումը իրականացած տեսնելուց» և անընդհատ կրկնում էր, թե «Դպրեվանքը բաւական էր իր պատրիարքութիւնը արդարացնելու»²:

***

Տնտեսական այդ գործերը չեն թուլացնում Օրմանյանի ուշադրությունը իր հիմնական կոչման վրա՝ ծառայել Դպրեվանքին և աճեցնել, հասունացնել հոգևորականների նոր ու կրթված սերունդ: Շուտով ակնհայտ են դառնում Դպրեվանքի տեսուչի աշխատանքի արդյունքները. եռամյա կրթություն ստացած ավագ սարկավագները, ըստ հոգևորական օրենքների, ընդունում են «կուսակրոն քահանայութիւն և յաբեղայութիւն»: Ընծայացուներն ըստ օրենքի ստանում են իրենց ընծայության գիրը: Ընծայեալք

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5367:

² Նույն տեղում, էջ 5368:

էին Ներսես, Սարգիս, Շնորհալի, Դավիթ և Մկրտիչ սարկավագները»¹:

Դպրեվանքում աշխատելու ժամանակ Օրմանյանն ուշադիր հետևում է Արևմտյան Հայաստանում, նաև արևմտահայ մշակութային կենտրոն Կ. Պոլսում կատարված դեպքերին: Նա սրտի ցավով է իմանում, որ այնտեղ վախճանվել է Նազըլ Վահանը (Սրբուհի Տյուսաբի մայրը) անվանի կին հասարակական գործիչը: Իր վիշտը և անսահման ավստասանքը նա կիսում է Հ. Մկրյանի հետ, հաղորդելով. «Նազըլ հանըմի հոգին կը պահանջեր յինեն իր անուան մի փոքր նուեր», այսինքն՝ հողված գրել նրա գործունեության մասին, ինչը պարտքի մեծ զգացումով կատարում է հեղինակը²: Մի տարի չանցած Սրբուհի Տյուսաբն ապրում է ավելի սարսափելի վիշտ. անժամանակ մահանում է նրա սիրեցյալ դուստրը՝ Տորինան: Օրմանյանը, որ միշտ նամակագրական կապ էր պահպանել նրանց ընտանիքի հետ (և մոր՝ Նազըլ Վահանի և դստեր՝ Սրբուհի Տյուսաբի հետ), այս անգամ հաշվի չառնելով իր բազմազբաղը՝ վիճակը բավականին ծավալուն, մեծ նամակներ է գրում սգավոր մորը, ցանկանում մխիթարել նրան, ամոքել նրա դառնակսկիծ վիշտը. լավ իմանալով, որ դա հնարավոր չէ, սակայն վստահ որ ինչ որ ձևով թեթևացնում է անվանի գրող-բանաստեղծուհուն³:

Արմաշում աշխատելու ողջ ընթացքում Օրմանյանը չի մոռանում Գևորգյան ձեմարանում մեկ ուսումնական տարի իր աշ-

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11653:

² Նույն տեղում, գ. 11572:

³ Նույն տեղում, գ. 11768: Արժե նույնիսկ առանձին հրատարակել այդ նամակներից զոնե մեկը: Դրանում (գ. 11768-ում) արտահայտված են Օրմանյանի, միաժամանակ նաև տիկին Տյուսաբի հոգեկան բարձր զգացումները: Դրանք շոշափում են և աստվածային (հոգևոր հարցեր) հանդերձյալ աշխարհի գոյության հարցադրումը, հոգու անմահության գաղափարը, մարդկային և աստվածայինի միահյուսումը, մխիթարվելու և անմխիթար մնալու գոյությունը: Այդ նամակը բացահայտում է Օրմանյանի արտակարգ բարձր մարդկային հատկությունները և այն հնարավոր չէ վերլուծել: Այն պետք է կարդալ, ճանաչել, ըմբռնել....

խատանքային գործունեության մասին: Էջմիածնում կատարվող ոչ մի դեպք աննկատ չի մնում նրա աչքից և ամեն մի հարց, իր խոհերն ու մտորումները նա կիսում է իր համակիրների և մտերիմների հետ: Նա բարձր է գնահատում Մակար կաթողիկոսի ձեմարանի հոգևորական ճյուղը բարձրացնելու և ընտիր հոգևորականներ պատրաստելու ցանկությունը, ուրախանում է, որ ձեմարանի գոյությանը ցարական կառավարության կողմից վտանգ չի սպառնում: ձեմարանի հիմնական վտանգը նա տեսնում է «Նախկին աշխարհական ձևի մեջ» և գոհունակությամբ նշում է, որ Մակար Թեղուտցին ջանք չի խնայում «թոթափել ծրագիրների նախկին աշխարհական ձեւը եւ բոլորովին եկեղեցականի վերածել»¹: Նրան հուզում է այն հանգամանքը, որ ձեմարանի երեք լսարաններ ուզում են միացնել՝ դասախոսության և դրամի խնայողության համար: Նրա կարծիքով դա կարող է խախտել «ուսման աստիճանաւորութիւնը եւ չի հաշվի առնուելու առարկայի սկիզբը և վերջը»²:

Էջմիածնից հեռացած Օրմանյանի ուշադրությունից չի վրիպում այնտեղ կատարվող որևէ դեպք: Նա առանձնապես ծանր է վերապրում Մակար կաթողիկոսի մահը (1891 թ.) և մեծ ուշադրությամբ հետևում է նոր կաթողիկոսի ընտրության նախապատրաստական աշխատանքներին, ընտրապայքարին, գնահատականներ տալիս կաթողիկոսական բոլոր թեկնածուներին, քննարկում Արիստակես Սեդրակյան և Սուքիաս Պարզյան վեճերը, սրամտորեն այն համեմատելով «Դավիթ-Ղանիեյան» ընտրապայքարին: Կաթողիկոսական ընտրության նախնական պայքարի և բանավեճերի ամբողջ ընթացքում (1891 թ. մայիսից 1892 թ. մայիս) Օրմանյանը հետևում է Էջմիածնի իրադարձություններին: Երեմիա Գալստյան, Սուքիաս Պարզյան, Արիստակես Սեդրակյան- Էջմիածնում կաթողիկոսական ընտրությունների պայքարի

մեջ նետված եպիսկոպոսների պատկառելի մի խումբ դառնում է Օրմանյանի քննարկումների, գնահատականների և վերլուծությունների առարկան. «Սուքիասի գործունեութեան ասպարեզը բաց է իր առաջ և Երեմիա լոկ անուն է և ոչ ավելի»³, – այդպես է գնահատում նա արևելահայ եպիսկոպոսներին: Այդ հարցը այնքան է հուզում Օրմանյանին, որ նա մի քանի ծավալուն նամակներով Հ. Մկրյանին հաղորդում է՝ արևելահայ ամեն մի եպիսկոպոսի վերաբերյալ իր կարծիքը: Ապա նա համաձայնվում է Ս. Պարզյանի հայտնած այն մտքին, որ կաթողիկոսական ընտրելիների ցուցակում ճիշտ կլինի, որ երկուսն էլ լինեն արևմտահայերից: Քանի որ Մակար Թեղուտցու ընտրության ժամանակ կաթողիկոսական ընտրելի էին եղել Մկրտիչ Խրիմյանն ու Մելքիսեդեկ Մուրադյանը, այս անգամ իբրև կաթողիկոսի հավանական ընտրելի տալիս է Մատթեոս Իզմիրյանի, Խորեն Աշըգյանի, նույնիսկ Հարություն Վեհապետյանի անունները:

Քննարկվող կարևոր հարցերից էր նաև, թե արևմտահայերից ով պետք է պատգամավոր ընտրվի կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու համար, ով պետք է Էջմիածնում արտահայտիչը դառնա արևմտահայության ձգտումների: Քանի որ Մակար Թեղուտցին մահացել էր 1891 թ. մայիսին, ըստ կանոնադրության նոր կաթողիկոսի ընտրությունը պետք է տեղի ունենար 1892 թ. մայիսին: Արևմտահայ հասարակական և հոգևոր գործիչների մեծ մասը հակված էր իբրև կաթողիկոսական ընտրության պատգամավոր Էջմիածին ուղարկել Մաղաթիա Օրմանյանին: Սակայն վերջինս հակված չէր այդ մտքին, նա չէր ցանկանում թողնել աշխատանքը, հեռանալ Արմաշից, որտեղ եթե անգամ հաշվի չառնեի «վանահայրական զբաղմունքը և վերատեսչական պարտքը», ապա իր բացակայությամբ «կխաթարեր» ուսուցչական գործը, վնաս կհասցներ իր ուսանողներին բացակայելով մոտավորապես 6 ամիս: Նա շաբաթական դասախոսում էր

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., II, գ. 11571:

² Նույն տեղում, գ. 11523:

³ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., գ. 11572, 11573:

25 ժամ և այդքան երկար բացակայությունը նշանակում է «աշակերտաց տարեկան ընթացքը ջղակոտոր հանել»¹: Էջմիածին գնալուց հրաժարվելու պատճառներից մեկն էլ Օրմանյանը համարում էր տեղի իրական կացությանը քաջածանոթ լինելը (ակնարկելով ցարական չինովնիկների սինոդի պաշտոնյաների անհարկի միջամտությունները, տեղի հոգևորականներից ոմանց զեղծումների պատրաստակամությունը): Չնայած իր արտահայտած պաշտոնական հրաժարականին, պատրիարք Ալեքսանդրայն չի ընդունում, որովհետև Էջմիածին մեկնելու փաստաթղթերը պատրաստելու գործընթացի մեջ են. պատրիարքի խնդրանքով արտաքին գործոց նախարարը պաշտոնապես դիմել էր մեծ Եպարքոսին և «պաշտոնագիրն ալ կազմել տուած են»²: Օրմանյանն ստիպված էր համակերպվել: Վանահայրական պաշտոնի փոխանորդությունը հանձնելով Ներսես ծայրագույն վարդապետ Բարթողիմեոսյանին, վարժարանի վերատեսչական փոխանորդությունը՝ Եղիշե վրդ. Դուրյանին, 1892 թ. ապրիլին Օրմանյանը մեկնում է Էջմիածին: Մայիսի 5-ին տեղի են ունենում կաթողիկոսական ընտրությունները, որի արդյունքում 72 քվեով Ամենայն հայոց կաթողիկոս է ընտրվում 72 ամյա Մկրտիչ Խրիմյանը³:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., գ. 11581:

² Նույն տեղում, գ. 11582:

³ Թուրքական կառավարությունը չէր ազատում Երուսաղեմի աքսորական թուրքահայատակ Մկրտիչ Խրիմյանին, արգելք դնելով նրա կաթողիկոսական ընտրության վավերացմանը: Միայն ռուսական ցարի անմիջական միջամտությամբ նա ազատվեց աքսորից և ընտրությունից 17 ամիս անց, 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Վարագա Ս. Խաչի տոնի օրը նա օծվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս (տե՛ս Կոստանդյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական քաղաքական գործունեությունը, էջ 349–354):

Կաթողիկոսական ընտրությունից հետո Օրմանյանը ճանապարհվում է Արմաշ: Այնտեղ վերադառնալուց առաջ Օրմանյանը լինում է Կ. Պոլսում, որտեղ ժամանակի պատրիարք Խորեն Ա- շըգյանը նրանից հաշվետվություն – զեկույց է պահանջում կաթողիկոսական ընտրությունների վերաբերյալ: Պատրիարքը վիրավորված էր, որ կաթողիկոսական ընտրելիների շարքում չի շոշափվել իր թեկնածության հարցը. Նա ցանկանում էր իմանալ ընտրություններին իր առաջարկությամբ պատվիրակ ընտրված հոգևորականի պատասխանը: Դիվանագիտական հմուտ կարողություններով օժտված Օրմանյանը նրան պատասխանում է, որ բարձր պահելով պատրիարքի պատիվն ու հեղինակությունը, ինքը չի առաջադրել նրա թեկնածությունը, որովհետև համոզված էր, որ չպետք է ընտրվի և մեծամասնության կողմից քվե չի ստանալու: Պատրիարքին լիովին բավարարում է այդ պատասխանը, նա նույնիսկ շնորհակալություն է հայտնում իր պատվիրակին:

Օրմանյանն ուղևորվում է իր ամենացանկալի աշխատավայրը, որտեղից երկար ժամանակ բացակայել էր: Դպրեվանքում նրան սպասում էր մի տհաճ անկնկալ: Նա դեռ նոր էր վերսկսել իր աշխատանքները, երբ իր երկար բացակայությունից դժգոհ «յոթ երիցագույն աշակերտք» հունիսի 15-ին դասադուլ են հայտարարում և իբրև բողոք մեկնում Կ. Պոլիս: Զարմացած Օրմանյանն իր տարակույսներն է կիսում համախոհ գործընկերոջ Հ. Մկրյանի հետ, նրանից ցանկանալով ստանալ հուզող հարցերի պատասխանները¹: Շարունակվող նամակագրությունն արտահայտում է Դպրեվանքի տեսուչի, հոգևորականի, մանկավարժի մարդկային բարձր արժանիքները: Քննարկելով Դպրեվանքի սաների այդ բողոքը, ցանկանալով բացահայտել դրա պատճառները, Օրմանյանն ընդգծում է. «Երեւոյթը ինձի դեմ է»:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բ., գ. 11584:

Որպեսզի չընդգծվի իր «անձնապաշտպանությունը», նա «խոր-
շում է» այդ բոլորի մասին գրել և կիսվել պատրիարք Խ. Աշըգյա-
նի, նույնիսկ Դպրեվանքի խնամակալ Աբիկ Ունձյանի հետ:
Պատճառը համարելով իր հուզված վիճակը, իսկ «յուզեալ մարդ
հանդարտ չէ կարող գրել», Օրմանյանը մտորում է, որ եթե ուսա-
նողներին հանցավոր համարի «խիղճս ալ կարատավորեմ»: Նա
խորհում է, որ երկու կողմի հանդարտվելուց հետո միայն կերևա,
թե ո՞րն է մեղավոր կողմը: Ամենայն անաչառությամբ նա ոչ միայն
ուսանողներին է մեղադրում, այլև իրեն: Որոշ գործակիցներ խոր-
հուրդ են տալիս նրան հրաժարական ներկայացնել և հեռանալ
Դպրեվանքից: Այդ առաջարկն Օրմանյանն անհարիր է համա-
րում իր գործելակերպին. «Չիրաժարելուս մի պատճառն ալ ան-
վարժությունն է. տակավին դժուարութեան դիմաց հրաժարական
տուած չեմ»¹:

Ժամանակը հավաստեց Դպրեվանքի տեսուչի իրավա-
ցիությունը: Որոշ ժամանակ անց ամեն ինչ ընկավ սովորական
հունի մեջ: Վերսկսվում է ընդհատված աշխատանքը:

***

Դպրեվանքի տեսուչի և Արմաշի փոխվանահոր առաջ բաց-
ված էր գործունեության լայն ասպարեզ: Բազմաթիվ բնագավառ-
ներում Օրմանյանը ցանկանում էր իրականացնել լայն գործա-
ռւյթներ: Բայց ողջ աշխատանքի ընթացքում նրա ուշադրությու-
նը բևեռված էր նաև համայն հայությանը հուզող խնդիրների վրա:
Առաջին ծանր հարցը կաթողիկոսական ընտրության վավերա-
ցումն էր: 1892 թ. մայիսի 5-ին ողջ հայության կողմից 72 (միա-
ծայն) քվե ստացած Մկրտիչ Խրիմյանի կաթողիկոսական ընտ-
րությունը չէր վավերացվում ռուսական ցարի կողմից, որովհետև
ընտրյալին թուրքական սուլթանը աքսորել էր Երուսաղեմ և չէր

ազատում աքսորից, ընդհակառակը նա համոզում էր ցարին նոր
ընտրություն սկսել, քանի որ աքսորականն արժանի չէ այդ
բարձր առաքելությանը: Միայն երկարատև բանակցություններից
հետո, Խրիմյանն ընտրությունից 17 ամիս անց ազատվեց աքսո-
րից և 1893 թ. սեպտեմբերի 24-ին օծվեց Ամենայն հայոց կաթողի-
կոս: Այդ 17 ամիսը ակեկոծել էր ողջ հայությանը, դրանց թվում
նաև Օրմանյանին: Վերջինս, որ քաջ ծանոթ էր Մայր Աթոռում ըն-
թացող իրադարձություններին, իր հոգու տազնապներն է կիսում
արևելահայ և արևմտահայ համախոհների հետ¹, ապա «ավե-
տիս» է տալիս Հ. Մկրյանին, որ Մ. Խրիմյանն արդեն ազատվել է
աքսորից և ուղևորության ընթացքի մեջ է: Հետաքրքիր է, որ 1893
թ. սեպտեմբերի 3-ին, նա կռահում է, որ «Վարազա խաչին օծուի
Վարազա համբավավոր վանահայրը»: Նրա կռահումն իրակա-
նություն է դառնում: Սակայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը միշտ
մնում է Օրմանյանի ուշադրության կենտրոնում: Նա իր համա-
խոհների հետ քննարկում է Էջմիածնի միաբանության մեջ տիրող
իրավիճակի, մտահոգվում, թե նորընտիրին կհաջողվի՞ հարթել
բոլոր կնձիռները: Ճեմարանում իր հետ աշխատած դասախոսնե-
րը լուրեր են հաղորդում նոր կաթողիկոսի գործելակերպի մասին.
«Կը գովեն Վեհին սրատեսությունը, ուղղասիրությունը և գործոց
ռդդությունը, այլ չեն գովիր թուլությունը և տարապայման գիջո-
ղությունը»²: Արմաշի փոխվանահայրը և Դպրեվանքի վերատե-
սուչը շնորհավորական ջերմ ուղերձ է հղում Ամենայն հայոցին: 2-
նայած ուշացումով, (4 ամիս) բայց Օրմանյանը հայոց Վեհափա-
ռից ստացավ «հայրապետական փառավոր կոնդակ» ուղերձ
Օրմանյան «վերատեսչի և Դուրեան վարդապետի և սարկավա-
զաց և դպրաց և ամենայն ուխտի մանկանց դպրեվանաց՝ հոծ
գրով երկու երես լեցուն»³: Օրմանյանը գոհունակությամբ արձա-
նագրում է, թե նորընտիր կաթողիկոսը ինչ փառավոր կոնդակ է

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11585:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11601, 11603, 11604:

² Նույն տեղում, գ. 11608:

³ Նույն տեղում, գ. 11608:

ուղարկել, որն ինքը ուսումնարանի մեծ սրահում հանդիսավոր ընթերցում է և պատասխանում շնորհակալական նամակով¹:

***

Օրմանյանը ծրագրել էր և ջանք չէր խնայում իր ծրագիրը իրականացված տեսնելու, Դպրեվանքի անունով հոգևոր մամուլ հրատարակելու համար: Պոլսահայ մամուլի բազմաթիվ օրգաններից նա առաջարկներ էր ստանում ուղարկել ցանկացած հոգված և իրենք կիրառարակեն: Օրմանյանը շնորհակալությամբ մերժում էր բոլոր առաջարկները և հայտնում իր գլխավոր նպատակը. «...Ջուտ կրոնական թերթ մը հիմնել, որուն խմբագրականը ամբողջ մեք պիտի կարգադրիմք, ուղղութիւնը մեք պիտի տամք, հոգին մեք պիտի շնչենք, ոչ շահու նպատակ ունեցող և ոչ աւելի ծախսող ձեւերու հետեւելով»²: Երկար ժամանակ և մեծ ջանքեր են պահանջվում թերթը հրատարակելու համար: Տարբեր օրգաններին հղած նրա առաջարկները մերժվում են, բայց Օրմանյանը համառորեն շարունակում է աշխատանքն այդ ուղղությամբ: Նրա ուշադրության կենտրոնում Ութուձյանի «Մասիսը» էր. հաջողության դեպքում նա պատրաստ էր իր վրա վերցնել «և՛ մատակարարութիւնը, և՛ վարչութիւնը, և պատասխանատուութիւնը»: Արմաշում աշխատող Օրմանյանը խնդրում է Կ. Պոլսի իր մտերիմ բարեկամ Հ. Մկրյանին. «Մասիսը կերպով մը ձեռունիդ անցուցեք. և դպրեվանաց խմբագրութեամբ և Ձեր մատակարարութեամբ լուրջ հանդես մը հանիմք...»³: Օրմանյա-

նին հաջողվում է կարգավորել «Մասիսը» իբրև կրոնական շաբաթթերթ հրապարակելու գործը: Այն պետք է հրատարակվեր Կ. Պոլսում, որտեղ ամեն շաբաթ Օրմանյանը պետք է ուղարկեր նյութերը նույնիսկ հավելումով: Թիվը 1-ը պետք է լույս տեսներ 1896 թ. մայիսի 18-ին: Մկրյանին ուղղած նամակում Դպրեվանքի տեսուչը մանրամասն նշում է թիվ 1-ի բովանդակությունը: Այդ հոդվածներն էին.

«Յառաջաբան – կրօնաթերթ մը.

Կրթական – պետքը

Կրօնական – կրօնի բարոյական

Քարոզի նիւթ – սնամեջ մտքեր

Ս. Գիրք – ընթերցում Ս. Գրոց

Ծիսական – ժամագիրք

Ս. Գիրք – Սաղմոս , Հռիփսիմեան կուսանք, կանոնք եկեղեցւոյ»¹:

Մայիսի 18-ին նախատեսված համարը լույս է տեսնում հունիսի 1-ին: Դրանից հետո Արմաշում գտնվող հոգևոր շաբաթթերթի խմբագիրը շաբաթվա սկզբին բոլոր հոդվածներն ուղարկում է Կ. Պոլիս և հայտնում, որ իր հոդվածների տակ պետք է ստորագրի «Երեք սկզբնատառերով Մ.Ե.Օ ձևով» (Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանյան):

Թիվ 1-ում հոդվածների մեծ մասի հեղինակը խմբագիր-հրատարակիչ Օրմանյանն էր, իսկ հաջորդ թվի հեղինակները Դպրեվանքի վարժարանի վարդապետ օծված հոգևորականներ էին. այդ պատճառով հրահանգվում էր բոլոր անուններից հետո գրել Կ. (այսինքն վարդապետ): Ըստ երևույթին, այդ հոգևոր շաբաթթերթի վերաբերյալ դիտողություններ են լինում, դրանց մասին Հ. Մկրյանը հաղորդում է Օրմանյանին: Վերջինիս պատասխանը բնութագրում է նրա գործելակերպը: Ընդունելով նյութերի և լեզվի համար արված դիտողությունները, նա պատասխանում

¹ Իր ամբողջ հասարակական գործունեության ընթացքում, մանավանդ, պատրիարքության պաշտոնավարության ժամանակ մինչև կաթողիկոս Նրիմյանի մահը (1907 թ. հոկտեմբերի 29) նրանք սերտ նամակագրություն պահպանեցին, փոխանակեցին իրենց գործողության ծրագրերը և փոխադարձ համաձայնությամբ ծավալեցին պատրիարքական և կաթողիկոսական գործունեությունը: Այդ բոլորը հաստատվում է բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերով:

² Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11604:

³ Նույն տեղում, գ. 11638:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11643:

է, որ դա խիստ անձնական մոտեցում է. յուրաքանչյուր անհատ ունի իր ոճը և չպետք է դրանք իրար խառնել: Խորհելով, որ ինքն ու իր սաները ամեն մեկն ունի իր յուրահատուկ ոճը և լեզվի համար նրանցից ոչ ոք, երբեք «անարգանք» չի կրել, Օրմանյանն ընդգծում է, որ ժամանակը կհարթի ամեն ինչ և շաբաթաթերթը կստանա «իւր ծեւն ու ուղղութիւնը»: Միննույն ժամանակ նա արգելում է Դպրեվանքի հեղինակներից զատ տպել այլ հեղինակների հոդվածները՝ «դուրսէն յողուած մի խոթեք»: Շաբաթաթերթի հրատարակությունն աստիճանաբար ընկնում է հունի մեջ: Ամեն շաբաթ Օրմանյանը 7-11 հոդված Արմաշից ուղարկում է Կ. Պոլիս՝ հաջորդ թվի հրատարակության համար, նաև նույնիսկ պահեստային նյութեր:

Մաղաքիա Օրմանյանին հետաքրքրում էր ոչ միայն Դպրեվանքի օրգան «Մասիսը», այլև հայ մամուլի տարբեր օրգաններ, առավելապես էջմիածնում հրատարակվող «Արարատ»-ը, որտեղ գետնելվում էին Մայր Աթոռին, էջմիածնի ձեմարանին և հոգևոր դասին վերաբերող բազմաթիվ նյութեր: Եվ այդ պատճառով, և՛ դրանց շնորհիվ Օրմանյանը մշտապես կապ էր պահպանում տեղի միաբանության և ամսագրի խմբագրակազմի անդամների հետ. փաստորեն Դպրեվանքն ամսագրի ամենահավատարիմ բաժանորդն էր:

Սակայն դեպի վատն էր փոխվել արևմտահայ հոգևոր հասարակական կյանքը: Համիդյան բռնապետությունը հպատակ ազգերի հալածանքները հասցրել էր գազաթնակետին: Հրաժարական տվեց Դպրեվանքի անփոփոխ վանահայր Պոլսի պատրիարք Խորեն Աշըգյանը: 1894 թ. Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվեց Մատթևոս Իզմիրլյանը: Մ. Օրմանյանն շտապեց նամակով շնորհավորել նորընտիր պատրիարքին: Պատրիարքը կոնդակով պատասխանում է շնորհավորանքին, իսկ Դպրեվանքի տեսուչը

պատարագի ժամանակ կարդում է այն «ի լուր հոգեւոր պաշտօնեից և բարեպաշտ ժողովրդեան»¹:

Նոր պատրիարքը որդեգրեց սուլթանին բացահայտ դիմադարձ կանգնելու գործելակերպը: 1895 թ. ուժգնացան արևմտահայության նկատմամբ կիրառվող հալածանքներն ու ճնշումները: Օսմանյան կառավարությունն արգելում է այլ երկրներից, առավելապես Արևելյան Հայաստանից գրականություն կամ մամուլ ստանալը: Օրմանյանը տեղեկանում է, որ «օսմանեան թղթտանը նոր կանոն է սկսած, ոչինչ արտասահմանի հրատարակութիւն չտանեք և ոչ ուրեք, ուստի ինչ որ իւր ծեռքը կանցնի ու կերթան կը կորսուին, եւ որովհետեւ ընդ մեջ Պոլսոյ և Նիկոմեդիոյ ուրիշ ճամպայ չկա, բան մը ընդունելու յոյս ալ չկա»²: Ուրիշ ոչինչ չէր մնում, քան մասնավոր անձանց միջոցով ստանալը, բայց նրանք ևս ենթարկվում էին խիստ խուզարկության: Իբր անդորրություն հաստատելու նպատակով կառավարությունը «հեծեալ և հետեւակ զինուորներ կը շրջեցնէ կամ կը սփռէ զանազան կողմեր», բայց նրանք ավագանիներից ավելի վատ են վերաբերվում հայ գյուղացիների հետ: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղղած նամակում Օրմանյանը տեղեկացնում է, որ իրենց տարածքում տեղի բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար շրջող զինվորները համագործակցում են «զինեալ գողերու և չերքեզներու հետ», հենց այդ ժամանակ նրանք Արմաշի հայ պահակների ձեռքից խլում են զենքերը և անհետանում³:

Իրադրությունը երկրում հետզհետե շիկանում էր. սկսվել էին 1895-1896 թթ. համիդյան կոտորածները: Այդ ծանր օրերին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Իզմիրլյանը արևմտահայ մամուլի օրգաններում հրատարակում է իր դիմումը հորդորելով ողջ արևմտահայությանը «օգնել կատարեալ և արկածեալ ազգայնոց»:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., գ. 11617 և 11621:

² Նույն տեղում, գ. 11607:

³ Նույն տեղում, գ. 11627:

Այդ կոչին առաջին արձագանքողներից էր Մաղաքիա Օրմանյանը: 1896 թ. հունիսի սկզբներին նա դրամահավաք է սկսում Դպրեվանքի ամբողջ միաբանության մեջ տուժածներին օգնելու համար: Հավաքվում է «Երկու հազար երկու հարիւր վաթսույն մեկ ու կես (2261 1/2) դահեկան», որն Օրմանյանն իր նամակի հետ ուղարկում է պատրիարքին, խնդրելով բաժանել գումարը՝ ում հարմար է գտնում և «օրհնել զմեզ հայրական օրհնութեամբ»: Ուղարկված գումարին կցված էր հանգանակությանը մասնակցած միաբանների ցուցակը, նրանց տված գումարի չափը: Ամենամեծ գումարը տվել էր Օրմանյանը՝ 540 դահեկան, ապա նրա տեղակալ Եղիշե Դուրյանը՝ 216 դահեկան: Հանգանակությանը մասնակցել էին նույնիսկ Դպրեվանքի սաները՝ վճարելով ինչքան կարող էին՝ 40, 30, 20, 10, նույնիսկ 5 դահեկան: Դա հայրենասիրական և ազգասիրական ոգով դաստիարակելու մի դաս էր ապագա հոգևորականներին¹:

Արմաշի վանքի և Դպրեվանքի աշխատանքներին զուգահեռ՝ Դպրեվանքի տեսուչն ուշադրությամբ հետևում էր արևմտահայության հոգևոր-մշակութային կյանքի զարգացման ելևէջներին: Ընդհանրապես հոգևոր գրականությանը, հայերենի հարուստ բառապաշարին քաջատեղյակ Օրմանյանն իր գործնական խորհուրդներով օգնում էր իրեն հարցուններ ուղղող անձանց: Դրանց շարքում առաջինը Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանն էր, ով ձեռնամուխ էր եղել Սաղմոսը և Ս. Գիրքը աշխարհաբար թարգմանելու ծանր ու պատվավոր գործին: Ս. Գրքի թարգմանությունը նա համարում է համեմատաբար դյուրին: Օրմանյանը գտնում է, որ բոլորը (ինչպես և ինքը) պետք է «համոզեալ» պաշտպան լինեն «Սուրբ Գիրքը աշխարհաբար ընելու» գործին, բայց կարևորը համարում է ոչ թե «բառական» (բառացի) թարգմանությունը, այլ «աւելի իմաստի թարգմանութիւն լինելը, որ աղօթողը մտաց մեջ գաղափար մը կազմեր եւ աշխարհաբարին

մեջն ալ բառը իմանալով, իմաստը չիմացած չմնար»¹: Սաղմոսի թարգմանությունը համարելով նոր և դժվարին գործ՝ Օրմանյանը մտորում է այնպիսի կատարելությամբ թարգմանելու մասին, որ ընթերցողը չտարակուսի, թե տեքստի մեջ համատեղ կան աշխարհաբար և գրաբար արտահայտություններ, կամ մտածեն, որ թարգմանությունը Սաղմոս չէ, նաև նման է «բողոքական Սաղմոսին»: Խորհելով, որ Սաղմոսը շատ հին է և այն թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով, նա կարծիք է հայտնում, որ «Սաղմոս թարգմանել է դժուար գործ կարծեմ չկա»²: Թարգմանության ընթացքում այն անհրաժեշտ է համեմատել բնագրի հետ, հունարենի հետ նոր ստեղծել «մեր գործածական օրինակի իմաստը», անհրաժեշտ է ստուգել՝ ո՞րն է ճիշտը, ո՞րը՝ սխալ, իսկ եթե չեն համապատասխանում, ո՞րը պետք է ընդունվի. պետք է պարզ, թե խրթին թարգմանել: Օրմանյանի կարծիքով այդ հարցերին կարող են լինել տարբեր պատասխաններ, բայց կարևոր է հարգել թարգմանչի «ուղեգիծը»: Այդ բոլորով հանդերձ, նա այնպիսի հետաքրքիր դիտողություններ է անում, որոնց կողքով անտարբեր անցնել հնարավոր չէ նույնիսկ այսօր³:

Հոգեմտավոր այդ աշխատանքները, իր գաղափարակից համախոհներին ինչ որ բանով օգնելը հավելյալ գործեր էին, որ կատարում էր Արմաշի վանքի փոխվանահայրը և Դպրեվանքի տեսուչը: Նրա հիմնական կոչումն այդ երկու հաստատությունները կարգավորելը և բարձր մակարդակի հասցնելն էր, որին ուղղում էր իր բոլոր ջանքերը:

Ամենաուշագրավը հոգևոր-բարոյական բնագավառում արժանավոր հոգևորականների սերունդ պատրաստելն էր: Եռամյա կրթություն ստացած սարկավագներն ընդունում են «կուսակրոն քահանայություն և յաբեղայութիւն»: Այդ կապակցությամբ Դպրեվանքի տեսուչն իր ուրախությունն է կիսում պատրիարք Մ. Իգ-

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բ., գ. 11638:

² Նույն տեղում, գ. 11639:

³ Նույն տեղում:

միրյանի հետ: Նույնիսկ Իզմիրյանից առաջ Օրմանյանին ջերմորեն շնորհավորում և իր ուրախություններն է կիսում Ամենյան Հայոց Վեհափառ Հայրապետը՝ Մկրտիչ Խրիմյանը: Ժողովրդական մարդուն հատուկ հումորով Օրմանյանին համարելով «Ձագասեր մի հավ», որ Դպրանոցի «բունին մեջ յոթն ամեա համբերատար տոկունութեամբ թուխս նստելով հանիր քո ճետերեդ», Խրիմյանն առականերով հաղորդում է Դպրանոցի տեսուչին, որ նա պատասխանատվություն է կրում վարդապետների ընտրության համար: Եթե քահանան կուսակրոն չէ և նրան ընտրում է ժողովուրդը, «ապա կուսակրոն վարդապետի ձեռնադրութիւն շատ տարբեր է և միայն կախում ունի ձեռնադրող եպիսկոպոսեն և ամբողջ... վանական ուխտեն»: Այդ պատճառով հայոց հայրիկը պատասխանատու է համարում Դպրեվանքի տեսուչին և վանքի ուխտադիր միաբաններին այդպիսի «առաքեալներ» պատրաստելու համար, հույս ունենալով, որ «Հայաստանեայց եկեղեցւո» նման զավակների գործունեությամբ աստիճանաբար «կը վերանա «խորենացւոյն մշտախօս ողբերգութիւն»: Ըստ Խրիմյանի, այդ առաքեալները «ծարաւոտ և անապատ երկրին» ջուր կհասցեն¹: Այդպես բարձր է գնահատում հայոց կաթողիկոսը Դպրեվանքի գործունեությունը:

Որոշ ժամանակ անց 12 ընթացավարտ աշակերտներից 7-ը վարդապետ են ձեռնադրվում: Նշանակվում է նաև մյուսների ձեռնադրության օրը. դրանից հետո նրանք կարող են ծառայել ժողովրդին իբրև վարդապետ: Չորս տարին ավարտած ութ աշակերտ սարկավագ են դառնում, առաջին տարին ավարտած 15 աշակերտ կարող են դպիր դառնալ, իսկ ավարտած 20 աշակերտ գանազան վայրեր ուսուցչության են գնում: Նույն քանակի նորընծաներ քահանա են ձեռնադրվում: Դպրեվանք ընդունվել են մոտավորապես 90 աշակերտ, որոնց մի մասը հիվանդության պատճառով հեռացել են վանքից:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Մ. Խրիմյանի ֆ., գ. 66:

Դպրեվանքի տեսուչը պատրիարքին ոչ միայն ձեռքբերումների մասին է հայտնում. այլ նաև օգնություն է խնդրում իր հիվանդ սաների, Դպրեվանքի սարկավագ դարձած նորընծաների համար: Դպրեվանքի նախկին սան, արդեն սարկավագ Գալեմբերյանը տառապում է երիկամների ծանր հիվանդությունից: Ուսուցչապետ-վանահայրը նրան ուղարկում է «օսմանյան մայրաքաղաք» (Կ. Պոլիս) նախօրոք խնդրելով պատրիարքի աջակցությունը, հաջողեցնելու տեղում «դարման ստանալու»¹: Պատրիարքը դրական է վերաբերվում Օրմանյանի խնդրանքներին: Օրմանյանը պատրիարքի օգնությունն է խնդրում առավել դժվար հարցերում: Սովորաբար հոգևոր հաստատություններն ազատվում էին հարկերից: Սակայն համիդյան ճնշումներին սաստկանալուն զուգընթաց, հարկվում են հայկական վանքերը, դրանց շարքում Արմաշի վանքն իր Դպրեվանքով: 1896 թ. ապրիլին Օրմանյանը տեղեկացնում է պատրիարքին, որ տեղի մյութեսարիֆին (գավառապետ) ու ներքին գործոց նախարարությանը հայտնել են պարտադիր մեծ հարկ վճարելու մասին: Վանքի փաստաբան Միհրան էֆենտի Նազարեթյանը դիմում է նրանց և պատասխան ստանում, թե «Արմաշ այսպիսի շնորհում չվայելիր» և լուկ հետաձգում է տուրքի գանձումը: Օրմանյանը տեղեկացնում է, որ եթե տուրքը, չհանձնեն կառավարական պաշտոնյաները «բռնադատական միջոցներու» կդիմեն: Դպրեվանքի տեսուչը խնդրում է պատրիարքին, որ վերջինս «պարտ ու պատշաճ հրահանգը» տա խնամակալությանը, որպեսզի «դատավորներե ազատ մնան»: Պատրիարքը չնայած որոշ ջանքեր է թափում, սակայն 1896 թ. սեպտեմբերին, աբդուլհամիդյան ճնշումների սաստկացումից հարկադրված «երկաթե պատրիարքը» հրաժարական է ներկայացնում և սուլթանի կողմից աքսորվում Երուսաղեմ: Ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել ողջ արևմտահայության, մասնավորապես, հոգևորականության, ուսումնական հաստատությունների,

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք. գ. 11644:

նաև հոգևոր ուսումնարանների համար, դրանց շարքում նաև Արմաշի Դպրեվանքի համար: Նման կացության մեջ հայտնված Մ. Օրմանյանն օգնության խնդրանքով դիմում է պատրիարքական տեղապահ արքեպիսկոպոս Բարդուղիմեոս Չամիչյանին¹: Նկարագրելով Դպրեվանքի ծանր կացությունը, Օրմանյանն իր միակ մխիթարությունը համարում էր սարկավագների քահանայական օժույնը. «որք դժուարին ժամանակաց մեջ մտադիր ստանձնեցին քրիստոնեական լուծը և Տիրամբ... օրհնութեամբ պիտի լինեն անշուշտ ի ժամուն ժիր մշակներ»²:

Դպրեվանքի վիճակն օրեցօր ավելի է ծանրանում: Օրմանյանն ստիպված էր աստիճանաբար արձակել սաներին. սկզբում նա հինգ աշակերտի ճանապարհում է Արմաշից, երկուսն աշխատելու են մեկնում իրենց գյուղերը, երրորդը Պոլիսից էր և մեկնում է իր ծննդավայրը, վերջին երկուսը ծանր հիվանդ էին և ուղարկվում են Ազգային հիվանդանոց: Սակայն այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարությունն արգելել էր հայերի երթևեկը. նման կացության մեջ հինգ սաներին էլ ուստիկանները բանտարկում են Կ. Պոլսում: Դպրեվանքի տեսուչն իմանալով այդ մասին, նամակով շտապ դիմում է պատրիարքական տեղապահին, որպեսզի նա գործի դնի ողջ հեղինակությունն՝ իր սաներին բանտից ազատելու համար, քանի որ նրանք ոչ մի հանցանք չեն գործել և կասկածի ենթակա չեն: Արմաշի փոխվանահայրը նույնիսկ ցանկանում է արձակել վանքի վարդապետներին, քանի որ նման ծանր կացության մեջ բոլորին տեղում պահել հնարավոր չէ: Պատրիար-

¹ Վերջինս պատրիարքական տեղապահ էր ընտրվել Ա. Արփիարյանի բնորոշումով Կ. Պոլսի «պահպանողական վարչության» ղեկավար Հովհաննես Նուրյանի միջոցով: Իր «միակ երջանկությունը սուլթանին ծառայելը» համարող Բ. Չամիչյանը տեղապահության ողջ ընթացքում ջանքեր էր թափում պատրիարք ընտրվելու համար. բայց դա նրան չհաջողվեց: («Արարատ», 1896, թ. 8, էջ 381, նաև Կոստանդյան է., Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, էջ 395):

² Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11656:

քական տեղապահը ոչ օգնում է Դպրեվանքի հոգևորականներին, նաև նոր կուսակրոնություն ընդունած արեղաներին մեկնել այլ վայրեր աշխատելու. ոչ էլ օգնում է բարելավել օրեցօր վատթարացող վանքի կացությունը: Պատրիարքական տեղապահից բացի Օրմանյանն օգնություն և խորհուրդ է խնդրում ավագ քահանա Հ. Մկրյանից, նախկին պատրիարք, Արմաշի անփոփոխ վանահայր Խ. Աշըգյանից: Նրանց պատմելով վանքի ծառայողների, Դպրեվանքի աշակերտների և ուսուցիչների ծանր վիճակի մասին, հայտնում է նաև, որ 18 վարդապետ և մի ամբողջ դասարանի սաներ, որոնք ստացել են «հայերեն վկայական և տաճկերեն հայտագիր», Նիկոմեդիայում բանտարկված են: Չցանկանալով վատ արտահայտվել պատրիարքական տեղապահի մասին, Օրմանյանը նախկին պատրիարքին (Խ. Աշըգյանին) գրում է, որ հավանաբար տեղապահը չի կարողանում թեթևացնել Դպրեվանքի վիճակը, մինչդեռ ինքը պատրաստ է ցրել բոլոր աշակերտներին, միայն թե նրանք սովից չմեռնեն: Օրմանյանը խորհուրդ է խնդրում Աշըգյանից, հայտնելով, որ «յօգուտ դպրեվանաց» սիրով պատրաստ է ընդունել ամեն մի խորհուրդ: Անարդյունք են անցնում ոչ միայն Աշըգյանին ուղղված նամակները, այլև պատրիարքական տեղապահ Բ. Չամիչյանին ուղղված բազմաթիվ խնդրանքները: 1896 թ. հոկտեմբերին Օրմանյանը տեղեկացնում է վերջինիս, որ կառավարությունն արգելք է դրել ցրելու Դպրեվանքի վարդապետներին ու աշակերտներին, և նրանց բոլորին սպառնում է սովամահություն, իսկ ձերբակալված աշակերտները դեռևս գտնվում են բանտում: Օգնելու փոխարեն, հենց այդ օրերին պատրիարքական տեղապահը նամակով դիտողություն է անում Դպրեվանքի տեսչին, թե ինչու այդ ծանր պայմաններում խաչվերացի օրը «չորս նորընծաներ թագադրված են, առանց նկատի առնելու դրամական անձկութեան պարագային»¹: Թվում է, պատրիարքական տեղապահն անտեղյակ էր

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11667:

Դպրեվանքի կանոնագրին և օրենքներին, որոնց մասին նրան հայտնում է տեսուչ փոխվանահայրը: Օրմանյանը տեղեկացնում է, որ ձեռնադրվածները երեք տարուց ավելի սարկավագ էին և ավելի բեռ էին վանքին, իսկ «վարդապետ միաբանը միջոց կ'ստանա անձին բաւելու և վանքին օգնելու»¹: Իրենից հեռացնելով առանց տեղապահի գիտության ձեռնադրություն անելու նկատողությունը, Օրմանյանը նշում է, որ Ազգային ժողովի կենտրոնական վարչության 1892 թ. հուլիսին հաստատված կանոնադրության 8-րդ հոդվածի համաձայն երեք դասարան ավարտածները սարկավագ են ձեռնադրվում, իսկ երեք տարի «սարկավագութիւն ընողները աբեղա ձեռնադրվում»²:

Օրմանյանի հանձնարարությամբ Կ. Պոլիս է ճանապարհվում նրա տեղակալը՝ Դպրեվանքի փոխտեսուչ Եղիշե Դուրյանը: Դեռ Կ. Պոլիս չհասած, Նիկոմեդիայում կառավարական պաշտոնյաները կանգնեցնում են նրան, արգելում մեկնել Կ. Պոլիս: Բարդուղիմեոս Զամիչյանին հաղորդելով այդ լուրերը՝ Դպրեվանքի տեսուչն ուղղակի խնդրում և աղաչում է՝ ջանքեր գործադրել, որպեսզի ցրվող աշակերտները չբանտարկվեն, հասնեն իրենց հայրական օջախները, իսկ վանքի միաբան հոգևորականների համար աշխատանքի տեղ գտնել մոտակա վիճակներում: Պատրիարքական տեղապահը ոչ մի քայլ չի ձեռնարկում Դպրեվանքի գործունեությունն ապահովելու համար: Աստիճանաբար ծանրանում է Արմաշի վանքի և Դպրեվանքի վիճակը: Օսմանյան հարկային վարչությունը փաստաթղթեր է ուղարկում վանքի փոխվանահորն ու Դպրեվանքի տեսչին (Մ. Օրմանյանին)՝ պահանջելով մի քանի տարվա չվճարված հարկ 650 ոսկու պարտք» (այն ժամանակվա համար ահռելի գումար): Տեղապահին ուղղած նամակին Օրմանյանը կցում է իրեն ուղարկած մի մեծ փաստաթուղթ՝ «Ելեմուտքի վիճակ» և «Պարտուց ցուցակ», որտեղ մանրամասն

նկարագրված էին վանքի ծանր վիճակը, նաև իր հրաժարականի պատճառները: Նա փաստում էր, որ տեղի վարչական մարմինները վանքից պահանջում են անարդարացի հարկեր, անընդհատ բարձրացնում դրանց չափը, որը վճարելը վանքի համար անհնարին է¹:

Նույն այդ ժամանակ մոտակա թուրքական գյուղերի բնակիչները հավատացած իրենց անձեռնամխելիության և ամենաթողության մեջ, հաշվի չեն առնում Դպրեվանքի մասնավոր սեփականատիրոջ իրավունքները և հատում են նրան պատկանող անտառի ծառերը: Բազմաթիվ այլ փաստերով ցույց տալով վանքի անելանելի վիճակը, պատրիարքական տեղապահին Օրմանյանը հայտնում է Դպրեվանքի փակման անհրաժեշտության մասին: Նման ծանր սոցիալական ու քաղաքական պայմաններում հնարավոր չէ շարունակել նրա գործունեությունը. «Արմաշու վանքի մեջ Դպրեվանաց ուսումնարան դադարելով, անոր յարակից պաշտոններն ալ իրենց գոյութիւնը կը կորսնցնեն, որով ես ալ սոյն պաշտոններեն հրաժարեալ պետք է նկատուիմ»²: Փաստացի այդ հրաժարականից հետո երկու մեծ հավելվածներով Դպրեվանքի տեսուչն ու վանքի փոխվանահայրը ներկայացնում է այն ծանր վիճակը, որի պատճառով նա ստիպված էր դիմել այդ քայլին: Այդ հավելվածներում մանրամասն հաշվետվություն է տված վանքը կալվածական արդյունքների, ուխտավորներից ստացած հասույթների, կատարած ծախսերի մասին, որոնց մեջ մտնում են «ընդհանուր մատակարարութիւնը, կալուածք եւ շինուածք»: Ծախսերը կատարվել էին եկեղեցու, ուսումնարանի աշխատողների աշխատավարձի, ուտեստի, կարասիների, փոխադրամիջոցների, մաքրության համար: Պատրիարքական տեղապահին ուղղված այդ փաստաթղթերում ներկայացնելով վանքի և ուսումնարանի ծանր կացությունը, Օրմանյանը մի քանի առաջարկությու-

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11667:

² Նույն տեղում:

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11667:

² Նույն տեղում, գ. 11669:

յուններ է անում անհրաժեշտ համարելով «ուսումնարանը փակել, լոկ վանքի պահպանության չափ վարդապետ և սպասարար պահել»¹: Հետաքրքիր է, որ նույնիսկ նման պայմաններում Օրմանյանն ընդգծում է, որ «Դպրեվանաց ներքին կենցաղը պահուած է կատարեալ վանական ձեւին մեջ, միաբանութիւն եւ դպրոցականութիւն առհասարակ կիբրել մի վանական մարմին նկատուած են»²: Պատրիարքական տեղապահին ուղղված նամակներն ու հաշվետվությունները մնում են անարձագանք և անարդյունք, այդ պատճառով Օրմանյանը ջանքեր է գործադրում Կ. Պոլիս մեկնելու թույլտվություն ձեռք բերելու համար: Որպեսզի Դպրեվանքի փոխտեսուչ Եղիշե Դուրյանի նման կառավարական պաշտոնյաները իրեն էլ չկանգնեցնեն Նիկոմեդիայում, նա խնդրանք նամակներ է հղում Հ. Մկրյանին, պատրիարքական տեղապահին, նաև Բ.Դռանը մոտ կանգնած և հեղինակություն վայելող տարբեր հայ աստիճանավորներին: Արխիվային փաստաթղթերը լուծում են, թե ինչ միջոցներով և ում օգնությամբ Օրմանյանին հաջողվեց 1896 թ. օգոստոսին հասնել Կ. Պոլիս: Այնտեղ ևս նրա ջանքերն արդյունք չեն տալիս: Դպրեվանքը փակվեց: Դադարեց այդ հոգևոր հաստատության գործունեությունը, որն զգալի դեր խաղաց արևմտահայ հոգևոր-մշակութային կյանքում: Սակայն հոգևորականների որոշ դասի հաճելի չէր Դպրեվանքի գործունեությունը: Իրենք լինելով մտավոր թույլ կարողությունների և հակազգային գաղափարների տեր, նրանք կարիք չէին զգում կրթված և զարգացած հոգևորականության: Այդ պատճառով անչափելի հրճվանք ապրեցին նրանք, երբ 1896 թ. ամռանը լուր տարածվեց Արմաշի Դպրեվանքի փակման մասին³:

Օսմանյան մայրաքաղաքում հայ ազգային կյանքը և մթնոլորտը խիստ շիկացած էր: Ճիշտ է, մասնակիորեն թուլացել էին

¹ Տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII ք., գ. 11669:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Հ. Սիրունի, Օրմանեան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, թ. 9 (հունիս), էջ 26:

1895–96 թթ. համիդյան կոտորածները, սակայն դրա հետևանքները դեռ երկար զգացվեցին արևմտահայության մեջ: Մ. Իզմիրլյանի պատրիարքությունից հրաժարական ներկայացնելուց և Երուսաղեմ աքսորվելուց հետո, նրա տեղն էր զբաղեցրել Համիդի ջերմ երկրպագու Բարդուղիմեոս եպիսկոպոս Չամիչյանը Դպրեվանքի առաջնահերթ թշնամին, որն իր գործակից Նուրյանի հետ հրճվանքով հայտարարել էր. «Դպրեվանքին հոգւոցն ըսված է»¹: Իսկ Դպրեվանքի ամենագլխավոր սատարողն ու խնամակալը Աբիկ Ունճյանը Համիդի կողմից բանտ էր նետված ու դեռ չէր արձակված: Այդպիսին էր կացությունը օսմանյան մայրաքաղաքում, երբ Մ. Օրմանյանը, հասավ Կ. Պոլիս: Իր կյանքի ամենածանր իրադարձություններից մեկն է համարում նա Դպրեվանքի փակումը, երբ ազգային հետադիմական շրջանակի այդ երկու գործիչները ամեն ջանք գործադրեցին Դպրեվանքը փակելու համար: Ինքը Օրմանյանը հետաքրքիր, նույնիսկ իմաստասիրական և գեղարվեստական մեկնաբանություն է տալիս այդ դեպքերին. «Բախտը այնպես բերավ, որ երեք շաբաթ ետքը ինձի վիճակուցավ իրենց տարօրինակ յայտարարութեան Հոգւոցն ըսել»¹: Ի՞նչ պատահեց երեք շաբաթվա ընթացքում: Կ. Պոլսում իրադարձությունները զարգացան հօգուտ Օրմանյանի: Արևմտահայությունը, առավելապես ընդգծված պոլսահայությունը խիստ դժգոհ էին պատրիարքական տեղապահից, որն ամեն ինչ անում էր սուլթանի և Բ.Դռան համակրանքը շահելու և պատրիարք ձեռնադրվելու համար, սակայն ոչինչ չէր ձեռնարկում հայության վիճակը փոքր ինչ թեթևացնելու ուղղությամբ: Այդ պատճառով Ազգային Խառը ժողովը և Կրոնական ժողովը համաձայնության են գալիս և դադարեցնում նրա գործունեությունն իբրև տեղապահ: Որոշ ժամանակ անց 1896 թ. վերջին Հայոց Ազգային ժողովի անդամ Հարություն (Արթին) փաշա Տատյանի նախաձեռնությամբ և նույնիսկ բանտում գտնվող Աբիկ Ունճյանի սատարումով Մաղաքիա Օր-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 272:

մանյանն ընտրվում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Ահա թե ինչը հնարավորություն տվեց Օրմանյանին պատրիարքական տեղապահի «հոգւոցն ըսել»: Պատրիարք ընտրված Օրմանյանն իր նոր պաշտոնի առաջին քայլերն ուղղեց «Դպրեվանքի յարատևութեան աշխատիլ և բարեկարգութեան զարգացման միջոցները պատրաստել»¹: Նա Դպրեվանքը համարում էր «կենացս մեծագոյն և արդիւնավորագոյն գործը», քանի որ նրա միջոցով «եկեղեցու և ազգի համար օգտակար անհատներ է պատրաստել»²: Այդ պատճառով նա վերաբացեց փակված Դպրեվանքը, սակայն քանի որ Կ. Պոլսից չէր կարող վարել և հսկել Դպրեվանքի գործունեության, նա պետք է գտներ «գործին գլուխը կարող անձ մը», որը ըստ նախկին տեսուչի կարող էր լինել միայն «Եղիշե Դուրեան վարդապետը, որուն հետ վեց տարի աշխատակից եղած էինք, եւ ուսումնական հաստատութիւն մը վարելու կարող միակ եկեղեցականն էր»: Վերջինս երկար ժամանակ հրաժարվում էր տեսուչի պաշտոնը կատարելուց, բայց ի վերջո համոզում են և 1899 թ. առաջին կեսին ստանձնում է Դպրեվանքի տեսչությունը, նաև Արմաշի վանքի փոխվանահայրությունը (Մ. Օրմանյանի պաշտոնները), իսկ վանքի վանահայրությունն ընդհանրապես վերապահվեց Կ. Պոլսի պատրիարքներին (ով էլ որ լինեին պատրիարքը): Վարժարանը անվանվեց Դպրեվանք Պատրիարքության Կ. Պոլսոյ: Ընդհանրապես, Կ. Պոլսում բավականին մեծ թվով եպիսկոպոսներ և վարդապետներ կային, որոնք երկրի տաճնապալի դժվար կացության, նաև մայրաքաղաքի հարմարավետության պատճառով հրաժարվում էին գավառներ մեկնելուց: Պատրիարք ընտրված Օրմանյանն իր ձեռնադրված սաներին թվով 14 հոգի, «հմտացնելուց և վարժեցնելուց հետո» ուղարկում է Ճանիկ, Խոսրով Պեհրիկյանին՝ Տրապիզոն, Մուշեղ Սերոբյանին՝ Արաբկիր, Ջավեն Տեր-Եղիայանին՝ Կարին, Թաթուլ Դուրյա-

նին՝ Չմշկածագ, Սմբատ Սաադեթյանին՝ Շապին- Գարահիսար, Վահրիճ Շահլամյանին՝ Վան: Գավառ մեկնողների մեծ մասը ծայրագույն վարդապետի աստիճան է ստանում, իսկ փոխվանահայր և Դպրեվանքի տեսուչ Դուրյանը ձեռնադրվեց եպիսկոպոս¹: Պատրիարք Օրմանյանը և Դուրյանը երկար ժամանակ համերաշխ գործակցեցին, մինչև այն պարագան, երբ վերջինս «Դպրեվանքը լքանելով առաջնորդական պաշտոնի անցավ»: Չնայած դրան, Օրմանյանը խոստովանում է, որ Դուրյանի հեռանալուց հետո «Դպրեվանքի փայլը աստիճան մը նուազեցավ» և նրանից հետո հերթով տեսուչ դարձած Թորգոմ Պելիճյանը, Աղան Համաճյանը և Մեսրոպ Նարոյանը չկարողացան Դպրեվանքը պահել այն բարձրության, ինչպիսին եղել էր Օրմանյանի և Դուրյանի ժամանակ: Այդպես էլ աստիճանաբար փակվեց Դպրեվանքը²: Օրմանյանի կյանքում սկսվեց նրա ամենադժվարին, բարդ և հակասական գործունեության շրջանը:

5. Մաղաքիա Օրմանյանի պատրիարքական գործունեությունը

Մատթևոս Իգմիրլյանի պատրիարքական գործունեությունը տևեց ընդամենը 19 ամիս. պատրիարք էր ընտրվել 1894 ղեկ-

¹ Անունների թվարկումն անգամ ցույց է տալիս, թե Դպրեվանքի Օրմանյանական սաներն իրենց հետագա գործունեության ընթացքում ինչ բարձր աստիճանների հասան (կաթողիկոս, եպիսկոպոս, տարբեր վայրերի հոգևոր առաջնորդներ), որոնք նշանակալի հետք թողեցին արևմտահայ հոգևոր-եկեղեցական կյանքում:

² Դպրեվանքը Օրմանյանի կյանքում և գործունեության մեջ գրավել է ամենաբարձր տեղը: Պատահական չէ, որ նա Դպրեվանքին նվիրել է առանձին հողվածներ. նաև իր ակնառու աշխատություններում բազմաթիվ էջեր: (Մ. Օրմանյան, Խոհք և խօսք, էջ 271–276, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5365–5368, 5446–5448, նույնի Առաջին գաղափարը (Արմաշի Դպրեվանքին 25 ամյա հոգեյանին առթիվ), Կ. Պոլիս, 1914, և Դպրեվանքը (Ամենուն տարեցույց), Կ. Պոլիս, 1908):

¹ Մ. Օրմանյան, Խոհք և խօսք, էջ 272:

² Նույն տեղում, էջ 271:

տեմբերին և հրաժարական ներկայացրել 1896թ. հուլիսի վերջին: Այդ ընթացքում էր, որ եղան 1894-1896թթ. համիդյան կոտորածները, երբ զոհվեցին մոտ 300.000 հայ¹: Համիդյան կոտորածների ժամանակ Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած եվրոպական 6 պետությունները ոչ մի միջամտություն չարեցին կոտորածներն արգելելու ուղղությամբ: Սակայն կուսակցական հայտնի գործիչներ կանգնեցին Մ. Իզմիրլյանի թիկունքին: Աբդուլ Համիդի և պատրիարք Մ. Իզմիրլյանի հակասությունները հասան գագաթնակետին. հայերը հայտարարվեցին «ըմբոստ, ապերախտ և մեղապարտ»². կոտորածներից փրկվածները իբրև ոճրագործների բանտերը նետվեցին: Այդ ընթացքում որոշ, այսպես կոչված խոհամիտ գործիչներ հորդորում էին պատրիարքին փոխել գործելակերպը, ցույց տալ, որ հնազանդ հպատակ է, բայց վերջինս. «իր ուղղութենէն չխախտեցավ» և ազգի համար այդ սոսկալի ժամանակամիջոցում հպարտությամբ կրեց «երկաթեա պատրիարք» մականունը³: Գուցե իրավացի էր Օրմանյանը, երբ արձանագրում էր. «...աւելի լավ է էական պողպատը, քան անթեքելի երկաթը, եւ թե մետաղներուն ազնուագույն երկաթ չէ»⁴: Իր անհնազանդությունը ցուցադրելու համար Իզմիրլյանը որոշում է ոչ թե հետևել խոհամիտ ազգայինների խորհրդներին և հրաժարական ներկայացնել, այլ իբրև անհնազանդության նշան չհաճախել պատրիարքարան, փակվել բնակարանում, հաճախ նույնիսկ չբացել իր հասցեին եկած գրությունները, դրանք համձնարարելով իր աշխատակիցներին: Այդպես շարունակվեց 1896թ. հունվարից մինչև հուլիս ընկած ժամանակահատվածը: Այդ ընթաց-

¹ Հետազոտողներն այդ շրջանը համարում են Հայոց ցեղասպանության առաջին սկզբնական փուլ:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5434:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 5435:

քում նա գեկուցագով դիմեց Կ.Պոլսում գտնվող եվրոպական դեսպաններին՝ «խորհուրդ խնդրելով ազգի գործերը կարգավորելու համար»¹, սակայն վերջիններս զլացան անգամ պատասխան տալուց: Այդ փաստը պատճառ դարձավ «երկաթե պատրիարքի» համար հրաժարական ներկայացնելու հուլիսի 21-ին, որը Բարձր Պաշտոնի կողմից ընդունվեց հուլիսի 22-ին, իսկ հուլիսի 24-ին այն պաշտոնապես հրատարակվեց: Պատրարքի հրաժարականից հետո Ընդհանուր ժողովը պետք է ձեռնարկեր ոչ միայն պատրիարքի, այլև նրա հետ գործող վարչական ժողովների կազմությունը: Հուլիսի 24-ին պաշտոնապես ընտրված համարվեցին 8 հոգևորական և 8 աշխարհական: Հուլիսի 26-ին կայացավ առաջին նիստը, որտեղ Ազգային ժողովի ատենապետ ընտրվեց Հովհաննես Նուրյանը, իսկ պատրիարքային տեղապահ՝ եպիսկոպոս Բարդուղիմեոս Չամիչյանը, որն արագորեն վավերացվեց սուլթան Համիդի կողմից: Իսկ Չամիչյանը իր շնորհակալական ուղերձում հատկապես ընդգծեց, որ սուլթանի ստորուն է, թե՛ այս և թե՛ այն կյանքում իր միակ երջանկությունը նրան ծառայելն է: Այդ կապակցությամբ «Արարատը» զայրույթով լի նշում է, որ պատրիարքական տեղապահը բռնանքով համբուրում է իր ազգակիցներին կոտորող ձեռքը²:

Չամիչյանն ուներ մեծ նկրտումներ. համագործակցելով Ընդհանուր ժողովի ատենապետ հետադիմական Հ. Նուրյանի հետ, նա ջանքեր էր գործադրում պատրիարք դառնալու համար: Պատրիարքական ընտրության հարցը ձգձգվում է: Ընդհանուր ժողովի ատենապետը, կամ ինչպես ինքն էր իրեն անվանում վարչապետը՝ Հովհաննես Նուրյանն անընդհատ ընդգծում էր, որ պատրիարք պետք է դառնա սուլթանին հավատարիմ և նրա վստահությունը վայելող անձ: Չամիչյանն ամեն ինչ անում էր իր

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5454:

² Տե՛ս «Արարատ» 1896, թ. 8, էջ 381:

հակահայ գործունեությունը ցուցադրելու համար: Արևմտահայ գավառներից, դպրոցական կենտրոններից, հոգևոր գործիչներից հղված օգնության խնդրանքները նրա կողմից մնում էին անպատասխան: Ընդհակառակը վերջինս ջանքեր էր գործադրում խաթարելու ուսումնական հաստատությունների գործունեությունը: Այդ ժամանակ ծանր կացություն էր ստեղծվել Նիկոմեդիայի տարածքում գործող Արմաշի Դպրեվանքի համար: Արմաշի վանքի փոխվանահայրը և Դպրեվանքի տեսուչ Մաղաքիա Օրմանյանը բազմաթիվ անգամ օգնություն են խնդրել պատրիարքական տեղապահից: Վերջինս, որ դեմ էր կրթված, բարձր մակարդակի կուսակրոն հոգևորականության ստեղծմանը, ոչ միայն չի օգնում Դպրեվանքին, այլ ամեն ինչ անում է այն փակելու համար: Ծանր կացության մեջ հայտնված Դպրեվանքի տեսուչը առավել ծանր հանգամանքներով մի կերպ հասնում է Կ. Պոլիս: Այդ ժամանակ Կ. Պոլսի հայ հասարակական շերտերում ուժեղանում է Բ. Չամիչյանին պատրիարքական տեղապահին հեռացնելու ծգտումները: Նրանք ոչ միայն կուսակցությունների ներկայացուցիչներ էին, այլև տեղում մեծ հեղինակություն վայելող «ազգին խոհակա՝ նագոյն դասակարգը, որուն ծանր կուգար ազգին դեկը յանձնուած տեսնել այնպիսի մեկու մը, որ պարզապես իր անձնական շահին ու փառքին ետեւեն զակատեալ, անփոյթ եւ անզգայ կը մնար ժողովուրդին զգացած նեղութեանց և կրած տառապանաց հանդեպ»¹: Դրանց գլխավորը Հարություն փաշա Տատյանն էր արտաքին գործոց նախարարության խորհրդական, որը սուլթանական արքունիքում ծանրակշիռ տեղ ունեցող անձնավորություն էր, «ամենալավ հայ ճանաչուած եւ իր փափուկ դիրքին չնայելով իր ազգութեան դեմ երբեք չմեղանչած մեկ մը»²:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 3462:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 3462:

Պատրիարքական տեղապահ Չամիչյանի պաշտոնամոլությունը, պատրիարք դառնալու սկեռուն գաղափարը և այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերը, հակաազգային ընթացքը ստիպում էին Հարություն Տատյանի խմբին որոնումներ կատարել հայ բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերում և նախապատրաստվել պատրիարքական ընտրությունների: Ընտրողների ցուցակում էին եպիսկոպոսներ Հմայակ Դիմաքսյանը, Գրիգորիս Հովհաննիսյանը, Մեսրոպ Սուքիասյանը, Բարդուղիմեոս Չամիչյանը: Առաջադրվում են նաև Քաղաքական ժողովի թեկնածուներ, որոնց առաջին շարքում էին Հարություն Տատյանը, Ստեփան Ասլանյանը, Գաբրիել Նորատունկյանը, Տիգրան Յուսուֆյանը և այլ գործիչներ: Հարություն Տատյանի տանը խորհրդակցության ժամանակ այնտեղի գործիչները իմանում են Օրմանյանի Պոլիս հասնելու մասին: Նրանց մեծ մասը համոզում են Հ. Տատյանին Օրմանյանի անունը մտցնել կրոնական ժողովի անդամների ընտրելիների ցուցակի մեջ: 1896թ. հոկտեմբերին տեղի է ունենում Համագումար ժողովը, որը կազմում է ընտրելիների ցուցակը, որի մեջ ընդգրկված է նաև Մ. Օրմանյանի անունը: Հոկտեմբերի 31-ին կատարվում է Կրոնական ժողովի ընտրությունը՝ 4 եպիսկոպոս և 5 վարդապետ: Դրանց շարքում 47 քվեով ընտրվում է նաև Մ. Օրմանյանը: Նոյեմբերի 4-ին կազմակերպվում է Քաղաքական ժողովը՝ Հարություն Տատյանի ատենապետությամբ: Վերջինս պատրիարքական ընտրելիների 5 հոգուց բաղկացած ցուցակ է կազմում, որի մեջ առաջինը Օրմանյանն էր: Պետությունը պահանջում է պատրիարք ընտրելուց առաջ Սահմանադրության վերաքննություն սկսել: Հնուտ դիվանագետ Տատյանը բացատրում է, որ վերաքննություն սկսելուց առաջ պետք է ազգի գլուխ պատրիարք ընտրել և նրա միջոցով վերաքննել Սահմանադրությունը: Նոյեմբերի 6-ին կատարվում է պատրիարքական ընտրությունը, որտեղ 62 ներկաներից 48 քվեով պատ-

րիարք է ընտրվում Մաղաքիա Օրմանյանը: Ընտրությունների արդյունքը զարմացրեց նորընտիրին, և խիստ զայրացրեց պատրիարքական նախկին տեղապահին, որը չկարողանալով թաքցնել իր վերաբերմունքը, բարձրաձայն արտահայտեց այն: Արմաշի Դպրեվանքի փրկության համար Կ. Պոլսում գտնվող Օրմանյանը իր կամքից անկախ ընտրվում է պատրիարք և ընտրության լուրի անակնկալությունից հիվանդանում է: Երբ հոկտեմբերի 7-ին առավոտյան ընտրության լուրը պաշտոնապես իրեն հայտնելու համար ներկայացան ատենապետ Գաբրիել Գաբրելյանն ու ատենադպիր Հակոբը, նա տվեց իրեն յուրահատուկ պատասխան. «...դատապարտութենէ հրաժարելու սովորութիւն չէ եղած, որ իմ վրա դրուած վճիռէն կարենայի հրաժարիլ»¹:

Չնայած անսպասելի էր Օրմանյանի համար պատրիարքական ընտրությունը, բայց նա զգում է և ընդգծում, որ վարչական ժողովների, առանձնապես քաղաքական ժողովի ընտրող անդամները «չափաորութեան եւ ճկնութեան անձնավորութիւններ էին», որով ցույց էին տալիս պատրիարքարանի «առաջիկա ուղղութեան ուղեգիծը»: Սակայն նրանց կողքին կային նաև անձնավորություններ, ովքեր արքունիքի և կառավարության աշխատողների միտքը պաշտպանում էին՝ նորընտիր պատրիարքին ներկայացնելով իբրև անբարեհույս «կասկածելի» անձնավորություն, շեշտելով Կարինի հոգևոր առաջնորդի գործունեության ընթացքը: Դրանց շարքում առաջին տեղն էր զրավում նախկին պատրիարքական տեղապահը: Այդ պատճառով Բ.Դեան կողմից պատրիարքի ընտրության հաստատումը ձգձվեց և միայն Տատյանի միջնորդությամբ նոյեմբերի 17-ին Բ.Դուռը հաստատեց, իսկ 20-ին կայացավ ուխտելու համար նախատեսված նիստը: Ներկաների համար մտահոգության առարկա էր, թե ինչի վրա է ուխ-

տելու նորընտիր պատրիարքը, քանի որ Սահմանադրությունը ենթակա էր վերաքննության, իսկ նոր Սահմանադրության մասին ընդհանրապես խոսք չկար: Այդտեղ երևաց Օրմանյանի դիվանագիտական հմտությունը. նա իր ուխտը կատարեց առակա սահմանադրության մեջ գրված բանաձևով, սակայն պետական վերաքննության պահանջը չանտեսելու համար հայտարարեց, որ իր ուխտը կփոխվի, երբ վավերական ձևակերպմամբ նոր սահմանադրություն ընդունվի: Ունկնդիրները գոհունակությամբ ընդունեցին այդ ուխտը, քանի որ համապատասխանում էր և՛ ազգի և՛ պետական պահանջներին:

Արևմտահայ իրականության մեջ Օրմանյանի մեծ հեղինակության և նրա նկատմամբ հասարակական տարբեր շերտերի վերաբերմունքն է արտահայտում Կ.Պոլսում հրատարակվող «Բիւզանդիոն»-ը մանրամասն նկարագրելով նրա պատրիարքական ուխտը: Առավել հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Օրմանյանի պատրիարք ընտրվելու և ուխտի ողջ հանդիսավոր արարողության հետ առնչվող ամբողջ նկարագրությունը արտացոլվել է Մարսելում լույս տեսնող «Արմենիա» պարբերականի էջերում: Սկզբում իր ընթերցողներին հայտնելով, որ Կ. Պոլսի պատրիարքական ընտրություններին Մ. Օրմանյանը ստացել է 48 քվե, իսկ նրա դեմ պայքարող պաշտոնամուլ պատրիարքական տեղապահը՝ ընդամենը 10 քվե¹, «Արմենիան» նկարագրում է նաև պոլսահայության ցնծությունը, նիստին ներկաների բուռն ծափահարությունները: Պարբերականը իր մի շարք համարներում նյութեր է զետեղում Օրմանյանի պատրիարքական ուխտի ժամանակ ունեցած բանախոսությունների մասին, մեջբերումներ կատարում նրա ելույթներից: «Այսօր ընդհանուր եւ բարձր պաշտոնի լուծը կը դրուի վրաս եւ ես պարտավորեալ կը խոնարհիմ անոր առջեւ. որ-

¹ Մ.Օրմանեան, Ազգութեան մասին, հ. 2, էջ 5469:

¹ Տե՛ս «Արմենիա», 1896, № 33:

պեսզի չստեմ ամբողջ կեանքին խոստացած կանոնը, չխուսափել որևէ աշխատութենէ եւ զոհողութենէ, երբ բարձր կամք մը զայն կարգադրէ»¹: Ֆրանսահայ ընթերցողներին հաղորդակից դարձնելով «սոյն պերճիմաստ դասառութեանը», խմբագիրը Մ. Փորթուզալանը Կ.Պոլսից ստացած լուրերից նկարագրում է ողջ արարողությունը, նորընտիր պատրիարքի ծավալուն ելույթը, ներկաների ջերմ ընդունելությունը: Հիվանդության պատճառով ուխտի արարողությանը ներկա չէր Հարություն փաշա Տատյանը: Նորընտիր պատրիարքին պատասխանեց Քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստեփան փաշա Ասլանյանը, որը նշեց պատրիարքի դժվարին պաշտոնն ստանձնելու առավել դժվարին ժամանակը, սակայն հավատով ավարտեց ելույթը. «...Դուք պիտի յաղթեք, զի Դուք եք միշտ անձնուեր հողին, միշտ աշխատսեր, միշտ ուղղամիտ. պիտի կատարէք այս բարձր եւ դժուարին պաշտոնը, յոթ Ազգը կոչեց զՁեզ և մեր Կեի կայսրը վստահեցվ Ձեզ »²: Այդ ելույթը ևս ընդունվում է ջերմ ծափահարություններով, և նորընտիր պատրիարքը խոստանում է՝ «Տերութեան և Ազգի անբաժան եղած շահերը պաշտպանել» արդարեցնել այն հույսերը, որ ազգը դրել է իր վրա: Հենց այս ելույթից զգացվում է Մ. Օրմանյանի դիվանագիտական հմտությունը, երբ ոչ թե հուսահատությամբ է արտահայտում իր մտքերը, այլ «Տերության և Ազգի շահերը» նույնական է ներկայացնում:

«Արմենիա» պարբերականն այդ նույն համարում «Պատրիարքարանի մեջ» խորագիրը կրող ընդարձակ հոդվածում նշում է այն բոլոր ելույթները, որ եղել են ուխտի արարողության ընթացքում. դրանց շարքում են Ազգային ժողովի բազմաթիվ անդամների Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդի, պատ-

րիարքարանի դիվանապետ Բարթող Թեյան Էֆենդինի և ուրիշների ելույթները¹:

Ընդունված կարգի համաձայն պատրիարքը պետք է արժանանար սուլթանի պատվավոր ընդունելության, որը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 23-ին: Այդ ընթացքում Հարություն փաշա Տատյանը պատրիարքի ելույթը թարգմանել էր թուրքերեն և ներկայացրել սուլթանին, հայտնելով նաև նորընտիր գիտական բարձր մակարդակի փաստը (չորս գիտությունների մագիստրոս և իտալական Հռոմի կաճառի Ակադեմիայի անդամ): Սուլթանի ընդունելությունը կատարվեց բարձր մակարդակով: Վերջինս հայտարարեց, թե նորընտիր պատրիարքի մասին շատ լավ տեղեկություններ է ստացել իր պաշտոնակցից, գիտե, որ նա գիտնական է և «համոզուած է, որ գիտնական անձը առաքինի ալ կըլլա»²:

Նոյեմբերի 26-ին Օրմանյանը ընդունվեց Բարձր Դռան արքունիքում: Նրան ուղեկցելու էին եկել պալատական այրեր: Արդարության և Կրոնի նախարարության պաշտոնյանները, որ տեղյակ էին սուլթանի ընդունելությանը, իրենք էլ բացառիկ ընդունելության արժանացրին նոր պատրիարքին: Փաստորեն, գործունեության հենց առաջին օրերից հիմք դրվեց Բարձր Դռան (արքունիքի) և պատրիարքի լավ հարաբերություններին: Ամբողջ արևմտահայությունը լավ գիտեր, որ այդ հանդիսավոր արարողությունները երկրում ոչինչ չեն փոխելու. իրադրությունը շարունակում է մնալ նույնը: Դեռևս թարմ էր 1894, 1895 և 1896թվականների կոտորածների սարսափը. բանտերը լի էին հազարավոր հայ բանտարկյալներով: Ի՞նչ քայլեր պետք է ձեռնարկեր նորընտիր պատրիարքը հայության կացությունը գեթ փոքր ինչ սփոփիչ

¹ Տե՛ս «Արմենիա», 1896, ք. 38:

² Նույն տեղում:

¹ Այդ իրադարձությունների նկարագրությունները «Արմենիան» վերցրել էր «Բիւզանդիոնից»:

² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5471:

դարձնելու համար: Ինքը՝ Օրմանյանը մտորում էր, որ իրավունք չունի պատրիարքությունը սուլթանին գործիք դարձնելու և «ագ-գային զգացմունքները» սպանելու իր մեջ: Պետք է ընտրել ուրույն գործելակերպ. արտաքուստ սիրաշահելով սուլթանին և Բ. Ղռան պաշտոնյաններին «բարեգուշակ հեղաշրջում» առաջացնել, աշխատել քաղաքական հանցանքով մեղադրված հայ բանտարկյալներին ազատել բանտից: Օրմանյանի պատրիարքական առաջին քայլը դա եղավ: Նոյեմբերի 18-ին նա «խնդրամատոյց եղավ» հայ բանտարկյալների ազատության հրամանն ստանալու շուտափույթ վճռի համար, և «Ելքը գտնելու համար» տաս օր փակվեց տանը, պատրիարքարան չգնաց՝ պատրվակելով առողջական ծանր վիճակը: Արդյունքը դրական էր. 1896 թ. դեկտեմբերի 10-ին ստացվեց ընդհանուր ներման սուլթանի հրամանը, որով ներում շնորհվեց ցմահ բանտարկության դատապարտված 1200 հոգու, իսկ մոտ 100-ի չափ մահվան դատապարտվածների վճիռը փոխվեց բանտարկությամբ: Դրանց շարքում էին չորս հոգևորականներ, որոնց համար երկրորդ խնդրանք դիմումը ներկայացրեց պատրիարքը: Այս դիմումը ևս հարգվեց. չորս հոգևորականները բերվեցին Կ. Պոլիս՝ պատրիարքի հսկողության տակ և նույնիսկ նշանակվեցին մայրաքաղաքի տարբեր եկեղեցիներում հոգևոր պաշտոններ վարելու:

Պատրիարքի¹ գործունեության սկիզբը նպաստավոր էր հայության համար, դրական էր կուսակցությունների վերաբերմունքը, որոնք տեղյակ էին 1880-ականների Կարինի դեպքերին և Օրմանյանի գործունեությանը: Մեծ պետությունների մամուլի օրգանների աշխատակիցները նրա հետ հանդիպումներ էին ունենում և իրենց տպավորություններն արտահայտում մամուլի համապատասխան օրգաններում: Ուշագրավ էր անգլիական

«Թան» թերթի թղթակցի հոդվածը, որն արտատպեցին հայկական բազմաթիվ մամուլի օրգաններ: Իրերի կացությանը քաջատեղյակ թղթակիցը գրում է նորընտիր պատրիարքի ծանր վիճակի մասին. նա պարտավոր էր հաշվի նստել արևմտահայության և Բ. Ղռան կարծիքների հետ, նույնիսկ դիմադարձ կանգնել հասարակության տարբեր շերտերի մեջ գոյություն ունեցող «ապստամբական գաղափարներին», չանտեսել տեղապահ Բարդուղիմեոսի «մեքենայությունները»: Օտարերկրյա լրագրի թղթակիցը իր հոդվածում հարցումներ էր անում և ինքն էլ պատասխանում. ո՞ր կուսակցությանը պետք է հետևի պատրիարքը. ավելի ճիշտ չէ՞ր լինի դուրս մնալ բոլոր կուսակցությունների գործելակերպից և «պարագաների բերման համեմատ ջանալ հանդարտեցնելու միջոցը գտնել»: Բավականին երկարատև զրույցից հետո հոդվածագիրն արտահայտում է իր կարծիքը պատրիարք Օրմանյանի մասին. «Համոզուեցա, թե խիստ մեծ կորով ունի այդ մարդը և այցելութիւնս պարապ տեղը չգնաց»: Թղթակիցը, որ ժամանակին հանդիպումներ էր ունեցել պատրիարք Իզմիրյանի հետ, համեմատում է երկուսին և նույնիսկ հոգեկան կորովով, զգացմունքներով և բանականությամբ առաջնությունը տալիս Մ. Օրմանյանին. «Ասիկա բնավ չափտի յուսահատի, կամ ես կը սխալիմ, կռուի համար պատրաստուած ....: Դիւանագետի նշաններ կը տեսնուին իր վրա....բաւական հմուտ մարդ է, բաւական տեղեակ է պատմութեան, քաղաքականութեան¹»:

Նշենք, որ «Թանի» թղթակիցը հավատում է, որ Օրմանյանը երկու միլիոն արևմտահայության գործերը կվարի հմտությամբ

¹ [Մ. Օրմանյանի որպէս պատրիարքի մասին հետաքրքիր կարծիք է հայտնել «Լույ» օրաթերթը: Տե՛ս «Արծաշխարհ», 1896, N 139, էջ 2]:

¹ «Թան»-ում հրատարակված հոդվածը հուզում է եվրոպայում բնակվող հայերին: «Արմենիայի» խմբագիրը թարգմանում է այն և տպում իր թերթում: Տե՛ս «Արմենիա», 1896, 23 դեկտեմբերի, թ. 42 : Ընդհանրապես «Արմենիան» վերահրատարկում է Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող բոլոր նյութերը, որ լույս են տեսնում եվրոպական մամուլի օրգաններում:

և կլինի ոչ միայն «կրոնին, վարդապետութեան մը պաշտօնեա, այլև իւր ազգի քաղաքային պետը»:

Օրմանյանի պատրիարքական ընտրությունը շնորհավորում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը: Նա հեռագրով շնորհավորում է նորընտիր պատրիարքին, հորդորում «խոհականութիւն եւ հեռատեսութիւն»¹: Շնորհավորական հեռագրից մեկ շաբաթ հետո ստացվում է Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը Ամենապատիվ Օրմանյան պատրիարքին, որում նրան շնորհվում է արքեպիսկոպոսության աստիճան, «որ առաւել եւս պատշաճագոյն լինի....»²:

Կաթողիկոսի հետ կիսվելով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների և հոգևոր համալիրների վանքերի հոգևոր առաջնորդների ընտրության հարցերով, պատրիարքը կսկիծով նկարագրում է տեղի հայության անտանելի կացությունը. «Մեր կատարելոց և որբաց գործը երթալով ծանր կերպարանք կառնի, քանի որ բարօրութեան և վաստակի նոր դուռներ չեն բացուիր, և եղկելի(ողբալի)ժողովուրդ ոչ կրայ աշխատիլ, ոչ կրայ շահիլ, և ոչ կրայ պահպանուիլ....»³: Պատրիարքը հայտնում է կաթողիկոսին, որ հատուկ պաշտոնագրով դիմել է «Ձերդ վեհ սրբազանութեան» արևմտահայ որբերի համար օժանդակություն հայթայթելու նպատակով: Օրմանյանը խնդրում է կաթողիկոսին, որ արևելահայության համար կատարվող հանգանակության արդյունքի մի մասը հատկացվի նաև արևմտահայությանը: Պատրիարքն այս հանգանակության հարցով դիմում է նաև Կ.Պոլսի ռուսական դեսպանությանը: Ցարական մինիստրները (նախարարները) ամեն ինչ անում էին որպեսզի խոչընդոտեն կաթողիկոսին արևմտահայ գաղթականներին օգնելու խնդրում: Կաթողիկոսը իր հերթին

ցանկանում էր թույլտվություն ստանալ համահայկական հանգանակություն բացելու համար, մինչդեռ ցարական պաշտոնյաները դրամահավաքը արգելում էին, պատրվակելով, որ այն պետք է հանձնվի հեղափոխական կոմիտեներին: Ի վերջո հայոց կաթողիկոսին հաջողվում է համահայկական հանգանակության թույլտվությունը¹, որն օգտագործվում է արևմտահայ գաղթականներին և որբերին օգնելու համար:

Արևմտահայության հիմնախնդիրների կարգավորման համար, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հետ կապ են պաշտպանում նաև նորընտիր Քաղաքական ժողովի անդամներ Հարություն Տատյանը, Գաբրիել Նորատուրնկյանը, Ստեփան Ասլանյանը, Տիգրան Յուսաֆյանը, Միհրան Սեթյանը և մյուս անդամները: Հաշվի առնելով Վեհափառ Հայրապետի նորընտիր պատրիարքի նկատմամբ ունեցած հոգածությունը, նրանք հաղորդում են, որ արևմտահայությունը գտնվում է ծանր կացության մեջ, մանավանդ կայսրության ասիական նահանգներում (Արևմտյան Հայաստանում): Հաղորդելով, որ իրենք Քաղաքական ժողովի անդամները և նորընտիր պատրիարքը պաշտոնը ստանձնել են ծանր պայմաններում և սեփական ստորագրությամբ հավաստելով իրենց ինքնությունը, նրանք կարծես աղերսում են Ամենայն Հայոցին «խրախուսել զմեզ և նուիրել զօժանդակութիւնն իւր», որպեսզի այդ օժանդակությունը հասնի ազգին²: Կարելի է ասել, որ 1897թ. փետրվարին ուղարկած այդ նամակն սկիզբ դրեց արևմտահայ ազգային գործիչների և Վեհափառ ջերմ համագործակցությանը, իսկ նորընտիր պատրիարքն ամեն մի հարց ցանկանում էր վճռել հայոց կաթողիկոսի խորհրդով և օգնությամբ:

¹ «Արմենիա», 1897, 6 հունվարի, թ. 46:

² Նույն տեղում, 14 հունվարի, թ. 57:

³ Նույն տեղում, թ. 25:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 52, թ. 7.

² Նույն տեղում, ց. 14, գ. 135, թ. 21:

Նույնիսկ հայ բարերարներից ոմանք սկսել էին նվիրատվություններ կատարել արևմտահայերին ծանր կացություններից փրկելու համար:

Մկրտիչ Խրիմյանը իր հերթին շնորհակալական և օրհնության կոնդակ է ուղարկում Կ. Պոլսի Ս. Փրկչի Ազգային հիվանդանոցի հոգաբարձությանը՝ արևմտահայ որբ երեխաների նկատմամբ ցուցաբերած հոգածության համար: Վեհափառի միջամտությամբ Թիֆլիսի բարերար Կարապետ Մուրաֆյանը 200 ռուբլի է ուղարկում Կ. Պոլսի Ս. Փրկչի հիվանդանոցի հոգաբարձության՝ այնտեղ ապաստանած որբերի հոգածության համար¹:

Արքեպիսկոպոսության հոգևոր բարձր աստիճանի վրա գտնվող պատրիարքը՝ Մ. Օրմանյանը արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակը բարվոքելու համար իր անդրանիկ կոնդակն է ուղղում արևմտահայությանը, որը լույս է տեսնում Կ. Պոլսում հրատարակվող բոլոր թերթերում, այդ թվում նաև «Արմենիա»-ում²: Կոնդակն իր մեջ պարունակում էր պատրիարքի մտահոգությունները արևմտահայության ներկա կացության, նաև ծրագրերը ապագա գործունեության, առաջարկները՝ ապահովել արևմտահայության գոյությունը բոլոր բնագավառներում՝ եկեղեցական, քաղաքական, ընտանեկան: Պատրիարքը բացատրում է հայությանը, որ լավ և ամուր ընտանիքն ազգության հիմքն է, նրա երկարակեցության և հավերժության առիավատչյան: Դրա համար ամեն ջանք պետք է գործադրել ազգի հիմքերը ամրացնելու. «ընտանեկան և կրոնական և քաղաքական կեանքեր իրենց բաժինը կը պահանջեն»: Ամեն մի հայ ուժերը ներածին չափով իր նպաստը պետք է բերի ազգի հիմքերը ամրացնելու համար. «Ամեն ոք իր արդար վաստակեն

բաժին պիտի հանե անձին և իւր ընտանիքին, եկեղեցւոյն և Տէրութեան, խղճին և կարօտին. հարուստներ իրենց հարուստութեան չափով, ուրիշներն ալ իրենց բաւականութեան համեմատ»¹:

Առաջին հայացքից թվում է, թե կոնդակը հավուր պատշաճի մտքեր է պարունակում իր մեջ: Բայց երբ խորանում ես նրա էության մեջ՝ զգում ես, որ իրականում դա գործունեության ծրագիր է և պահանջ ամեն մի խավի, ամեն մի անհատի, նույնիսկ տերությանը՝ կատարել իր գործը հանուն ժողովրդի և ազգության, ոչ թե սպասումներ ունենալ ուրիշներից:

Պատրիարքը չի բավարարվում ժողովրդին հղած իր կոնդակով: Ինքը որպես պատրիարք պետք է կատարի իր պարտականությունները: Դրանց մեջ առաջինը նա համարում է դիմումներ կայացնել սուլթանին և խղրագիր-պահանջով աքսորից վերադարձնել և ազատել նախորդ պատրիարք Ամենապատիվ Իզմիրյան սրբազանին, Կարինի առաջնորդ Շիշմանյան եպիսկոպոսին և Մուշի առաջնորդ Խարախանյան վարդապետին: Սուլթանի հրամանով նրանք աքսորվել էին Երուսաղեմ և գտնվում էին առողջական ծանր վիճակում: Սակայն սուլթանը ոչ մի պատասխան չի տալիս պատրիարքի խնդրագրին²: Սակայն պատրիար-

¹ Տե՛ս «Արմենիա», 1897, թ. 52, 53:

² Պատրիարքական գործունեության ողջ ընթացքում (12 տարի) Մաղաթիա Օրմանյանն ամենաբարձր մակարդակով բարձրացրել է նշված երեք հոգևորականների, առանձնապես նախկին պատրիարք Մատթեոս Իզմիրյանի առողջական վիճակի, աքսորից ազատելու խնդիրները: Բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր այդ են հավաստում: Ընդգծենք, որ պատրիարք դառնալու առաջին օրերից Օրմանյանը նամակներ է ստանում աքսորական Մ. Իզմիրյանից, որը ոչ միայն բողոքում է իրենց երեք հայտնի հոգևորականների ծանր կացության համար, այլև պահանջում է նորընտիր պատրիարքից և Ազգային վարչությունից ջանքեր գործադրել «աքսորականներին» առանձին-առանձին ազատելու համար: (Մաշտոցի անվան Մատենա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 185, թ. 24:

² Այն խիստ ծավալուն էր և զբաղեցնում էր «Արմենիայի» 2 թվերի ամեն մեկի 2 և կես սյունակ: Տե՛ս «Ամենիա», 1897, թ. 52, 53:

քը չի վիատվում, նա շարունակում է իր բուլոքները խնդրագրերի ձևով, հանդիպումները Բ. Դռան պաշտոնյանների հետ:

Պատրիարքի հանդիսավոր ընդունելիության ժամանակ սուլթանը նրան բազմաթիվ խոստումներ էր տվել հայ բանտարկյալներին ազատելու համար և մասամբ կատարել էր իր խոստումը, բայց դեռևս բազմաթիվ խնդիրներ մնացել էին անլուծելի: Այդ հարցերը կարգավորելու համար պատրիարքը տեսակցում է Մեծ եպարքոսին և հայտնում, որ սուլթանի կողմից հրամայված բարենորոգումների իրականացումը ուշանում է. 1. հրամանով ազատված բանտարկյալների մի մասը դեռ բանտերի մեջ մնացած են, 2. աքսորականները դեռևս մնում են աքսորավայրերում, 3. աղքատության համար հատկացված գումարները դեռ չեն վճարվել,

դարան, արխիվ, Իզմիրյանի ֆոնդ, թղթ. 13, վավ. 376 I, 376 II, 376 III : Այդ համարների տակ կան Օրմանյանի Իզմիրյանին ուղղած նամակները և վերջինիս պահանջները): Պատրիարքը մեծ ջանքեր է գործադրում 3 այդ հայտնի հոգևորականների, նաև աքսորականի վիճակում գտնվող վանեցի օրիորդ Զարուհի Դերոյանի ազատության համար, բայց դա նրան չի հաջողվում: Դրա փոխարեն Օրմանյանը պահանջում է Բ. Դռնից որոշ նախապայմաններ աքսորականներին հանձնել իրենց հասանելիք թոշակները, թույլատրել նրաց օդափոխության գնալ գով վայրեր և այլն, որն էլ նրան հաջողվում է: Սակայն այդ բոլորը չի գոհացնում աքսորական նախկին պատրիարքին. նամակներով նա բողոքում է Ազգային ժողովի անդամ Միհրան Սեթյանին, որ պատրիարքը ոչինչ չի անում իրենց աքսորականների վիճակը բեթևացնելու համար, իսկ վերջինս պատասխանում է, որ չնայած Ազգային ժողովը և պատրիարքը գտնվում են ծանր կացության մեջ, բայց պատրիարքն ամեն ինչ անում է աքսորական հոգևորականների կացությունը բարելավելու համար: (Սատենադարանի արխիվ, Իզմիրյանի ֆոնդ, թղթ. 13, վավ. 376 IX, 376 X) : Տարիների ընթացքում, Մ. Օրմանյանը մեծ ուշադրություն է դարձնում աքսորական Մ. Իզմիրյանի վրա, խորհրդակցում նրա հետ իր կատարելիք աշխատանքների վերաբերյալ, բայց աքսորական նախկին պատրիարքը չէր գնահատում այդ վերաբերմունքը և երբեմն նրանից բողոքում էր ժամանակի Ամենայն հայոց հայրապետ Մ. Խրիմյանին (Խրիմյանի ֆոնդ, թղթ. 13, վավ. 388 I, II, III և IV):

4. ոստիկանությունը, ռանրային որոշ պաշտոնյաներ, հարկահաններ, զինվորականությունը հարստահարում է ժողովրդին, 5. գավառներում մահմեդական ժողովրդին գրգռում են հայերի դեմ, որն արվում է տեղական պաշտոնյանների միջոցով:

Պատրիարքը նման մի բողոքագիր ուղարկեց սուլթանի պալատ, որտեղից Բ. Դռնն ստացավ հանդիմանություններ¹: Պատրիարքն այնպես է անում, որ այդ բոլորի մասին տեղեկանան նաև եվրոպական լրագիրները: Շարունակվում են պատրիարքի դիմումները Կ. Պոլիս: Վեց մեծ տերությունների դեսպաններին հղած իր տեղեկագրում պատրիարքը հաղորդում է, որ մտադիր է հրաժարական ներկայացնել, քանի որ անկարող է աղքատացած ժողովրդին օգնելու, ապահովություն վերահաստատելու և հեղափոխական մասնաժողովների գործունեությանը դիմադրելու²: Այս փաստաթղթով, փաստորեն, պատրիարքը հեղափոխական մասնաժողովների գործունեությունը բացատրում է հայության ծանր կացությամբ, ճիշտ մեկնաբանելով պատճառահետևանքային կապը:

Օրմանյանի պատրիարքության շրջանը սկսվել էր Արևմտյան Հայաստանի առավել ծանր կացության պայմաններում: Հետագայում պատմաբան Օրմանյանը այդ դժոհակ կացությունը նկարագրում է ճշմարտությամբ, անկողմնակալ: Նա բացահայտում է վարչակարգի «սարսափները»: Նույնիսկ պոլսահայերը վախենում էին «գիշերները ճրագ վառելուց», եկեղեցի գնալն անգամ անվտանգ չէր: Իր պատրիարքական գործունեությունը նոր սկսած պատրիարքը (ընտրությունից մի քանի շաբաթ հետո) հստակ ծանուցումով «գնաց Ղալաթիո հռչակավոր ուխտատեղի եկեղեցին, այն գրեթե դատարկ էր»: Ս. Ստեփանոս Նախավկայի տոնին հայոց եկեղեցում «հնոտիներով եւ ցնցոտի-

¹ Տե՛ս «Արմենիա», 1897, 13 մարտի, թ. 64:

² Նույն տեղում, 27 մարտի, թ. 68:

ներով ծածկուած ցանցառ ժամաւորներէ աւելի ժողովուրդ չտեսաւ»¹: Ժողովրդի հոգեկան և բարոյական անկմանն ուղեկցում էր սոցիալական ահաւոր ծանր վիճակը, սովը և այլ արհաւիրքներ: Օգնության աղաղակներ էին լսվում ամենուրեք, այդ տագնապին գումարվում էր ծնողագուրկ որբերի բազմությունը, որի թիվն անցնում էր 50.000-ից: Արտասահմանից ստացվող օգնությունն ինչ-որ կերպ սպեղանի էր տեղի բնակչության վերքերին, սակայն օտար բարերարների մի մասը զբաղվում էր մարդոտությամբ. դրանց շարքում Օրմանյանը նշում է կաթոլիկ միաբաններին, ովքեր օգտվելով, որ հայկական գավառները մնացել են առանց հոգևոր առաջնորդի, երեխաներին ապազգայնացնում էին: Պատրիարքը հատուկ կոչ է հղում արևմտահայությանը, որ մարդասիրական նկատառումներով օտար որբանոցներ ընդունող հայ երեխաներին կտրում են իրենց ազգից, եկեղեցուց և դարձնում «անարմատ»: Օրմանյանը նաև հրահանգում էր իր կողմից նշանակված նոր հոգևոր առաջնորդներին հատուկ ուշադրություն դարձնել օտար որբանոցներում ընդունված հայ որբերի վրա, որ «ապահովեն նրանց մայրենի լեզուի ուսուցումը և հայոց եկեղեցու դաւանութեամբ դաստիարակելը»²:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ.գ. էջ 5474:

² Տե՛ս «Արմենիա», 1897, 5 մարտի, թ. 71: Հետաքրքիր է մի հանգամանք. այդ ժամանակ Ամենայն Հայոց հայրապետ Մկրտիչ Խրիմյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում հատկապես որբանոցների վրա, ամենևին հաշվի չառնելով. թե որ դավանանքի բարերարներն էին բացել այդ որբանոցները: Նրա համար կարևորը մանկանը սովի ճիրաններից փրկելն էր. «Վերցուցեք այժմ կրոնի խնդիրները, զի այժմ ոգեպահիկ հացի խնդիրն է հաղթանակող», - նշում է Խրիմյանը (ԳԱԹ, Խրիմյան ֆ. գ. 26): Քանի որ Մ. Օրմանյանը ծնվել էր կաթոլիկ ընտանիքում, քաջատեղյակ էր պապականության կաթոլիկ հայությանը իր մեջ ծուլելու քաղաքականությանը, դրա համար գործադրում էր ամեն մի ձիգ ու ջանգ հայ որբերին հայոց եկեղեցու գրկում պահելու համար:

Օրմանյանի պատրիարքական գործունեության ամենակարևոր խնդիրը կոտորածներից մազապուրծ հայերին օգնության տրամադրելու հարցի կարգավորումն էր: Նորընտիր պատրիարքը դեռևս իր ուխտից 7 օր անց գումարած առաջին նիստում որոշեց զբաղվել կարիքավորների օգնության հարցերով: Այդ նպատակով փորձեց ստանալ կառավարության արտոնությունը ազգային հանձնաժողով կազմելու համար, բայց հաջողության չհասավ: Սակայն նա չի ուսահատվեց և 1897թ. տարեմուտին հատուկ կոնդակով դիմեց արևմտահայությանը «մասնաւոր և առձեռն նպաստներու» խնդրանքով¹:

Նպաստների հարցի կարգավորման համար, հանձնաժողով ստեղծելու թույլտվություն ստանալու գործը Օրմանյանը չդադարեցրեց և կառավարությանն ուղղված դիմումները շարունակվեցին: 1897թ. մարտի 28 -ին պատրիարքի պնդումով ստեղծվեց «Նպաստից հսկող ազգային մարմին մը»: Պատրիարքը դիմեց կոտորածներից զերծ մնացած գավառների հայ բնակչությանը, արտասահմանի գաղութներին և անձամբ գործի գլուխ անցավ: Իր առաջարկով ստեղծված հանձնաժողովում գործելու հրավիրեց «դրամատեր երիտասարդ ուժեր», ովքեր օգնում էին պատրիարքին, սակայն հրաժարվում էին պաշտոնական գրություններ ստորագրել: Փաստորեն, գործի պատասխանատվությունն ընկնում էր անմիջապես պատրիարքի վրա: «Իր տեսակի մեջ եզակի ու անօրինական էր Նպաստից հանձնաժողովի դրությունը, ոչ պետական հաստատություն ուներ և ոչ ազգային կատարեալ կազմակերպություն... Նպաստից գործին կազմակերպութեան նման յատուկ և ինքնատիպ էր գործունեութեան կերպն ալ: Ես ինքս էի ատենապետը, ատենադպիրը, գանձապետը, համարակալը, գործակալտարը և ամեն պաշտոնագիր ստորագրու-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ.գ. էջ 5487:

ղը լոկ պատրիարքութեան կերպարանքով»¹: Փաստորեն, հանձնաժողովի ամբողջ գործունեության պատասխանատվությունն ընկած էր պատրիարքի վրա: Ուղարկված նպաստները պատրիարքի և երկու դրամատոնների ղեկավարների համաձայնությամբ (Հովհաննես և Մարթեն Հակոբյան, ապա Թագաւոր և Էդուարդ Գարակեռզեանների) տոկոսաբեր պայմաններով պահվում էին նրանց դրամատոններում: Բանկերի տերերն զգուշանում էին այդ գումարները նշել իբրև Նպաստից հանձնաժողովի սեփականություն, որի համար էլ հաշիվ էին բացել պատրիարք Օրմանյանի անունով, որպեսզի զերծ մնային կառավարության առաջ պատասխանատու լինելուց: Աշխարհի բոլոր ծայրերից, ուր հայության թեկուզ փոքրիկ զանգված կար, ուղարկում էին օգնություն «չափաւոր քանակութեամբ»: Առաջին հերթին օգնություն էր ստացվում օսմանյան պետության հայաբնակ այն վայրերից, որոնք զերծ էին մնացել կոտորածներից: Օգնության ձեռք մեկնեցին Ռուսաստանից, Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Եվրոպական տարբեր պետություններից, ինչպես նաև՝ Ամերիկայից: Մ. Օրմանյանը, հատկապես ընդգծում է Ռուսաստանից առանձնապես «կովկասեան շրջանակից» ստացած օգնությունները: Նպաստից հանձնաժողովը հատուկ տեղեկագրեր էր կազմում, որոնցում նշվում էր ամեն տարվա ուղարկած օգնության քանակը: Ուղարկած օգնությունն օգտագործվում էր տարբեր նպատակների համար: Ըստ Օրմանյանի հաշվետվության գումարները բաշխվում էին 1. Որբանոցներին, 2. Վարժարաններին, 3. Առաջնորդարաններին, 4. բանտերին, 5. զանազան կարիքավոր վայրերին²: Պատրիարքը նշում է, որ իր տասներկու տարվա գործունեության ընթացքում (1896 - 1908) օգնություն էր ստացվել 82. 447 օսմանյան ոսկի գումար (Այս ժամանակվա համար դա պատկա-

ռելի թիվ էր): Պատրիարքի հանձնարարությամբ սովի մատնված գավառներում «հացակարոտ ժողովուրդին կենսական պետքը» հոգալու համար ստեղծվեցին հանձնաժողովներ՝ գավառների առաջնորդների կամ տեղապահների նախագահությամբ, որոնց, ըստ հարկի, ուղարկվում էին համապատասխան գումարներ՝ «յատուկ հրահանգներով»: Ամենից շատ գումարներ ուղարկեցին Վանի, Բաղեշի, Կարինի կուսակալություններին, Կիլիկիայի կաթողիկոսությանը, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ ժողովուրդը արհավիրքի մեջ էր: Երբեմն օգնություն էին ցուցաբերում նաև մայրաքաղաքին մերձակա վայրերին, նույնիսկ պոլսեցիներին:

Մենք նշեցինք, որ ըստ Օրմանյանի, Նպաստից հանձնաժողովին իրենց ամենամեծ օգնությունն էին ցուցաբերում կովկասահայերը, դրանց շարքում առավել ընդգծվում էր արևելահայերի դերը: Հետաքրքիր է մեկ հանգամանք. Էջմիածնի ձեմարանում ընդամենը մեկ տարի դասախոսած Օրմանյանը իր շուրջը ստեղծել էր արտակարգ ջերմ մթնոլորտ և արևմտահայությանն ուղղած նրա օգնության կոչերը արժագանք էին գտնում նաև Էջմիածնում: Այնտեղ տարբեր բնագավառներում աշխատող նրա նախկին սաները համագործակցում էին իրենց նախկին ուսուցչի հետ, ջանքեր գործադրում նրան օգնելու, տարբեր վայրերից նպաստներ հավաքելու և նորընտիր պատրիարքի ստեղծած հանձնաժողովին սատարելու համար: Դրանց շարքում աչքի էր ընկնում հատկապես արդեն վարդապետ ձեռնադրված Գարեգին Հովսեփյանը (Մեծի Տանն Կիլիկիո ապագա կաթողիկոսը): Ցանկացած անձնավորության մտավորականի կամ հարուստի բարեգործական ցանկության մասին լսելիս, նա անմիջապես ուղղում էր այդ միջոցները դեպի Կ. Պոլսում գործող Նպաստից հանձնաժողովը: Արևելյան Հայաստանում գործող հայ մտավորական «բարեհիշատակ» Պետրոս Շանշյանը մահից առաջ (Պ. Շանշյանը մահացել է 1889թ. Թիֆլիսում) ցանկանում է 100 ռուբլու գու-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 240:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5449:

մար տրամադրել բարեգործության համար: Գ. Հովսեփյանը նրան ուղորդում է դեպի Նպաստից հանձնաժողովը որք մանուկներին խնամելու համար և այդ նամակով հայտնում է իր ուսուցիչ պատրիարքին: Օրմանյանը, որ արդեն ստացել էր այդ գումարը, ջերմ խոսքերով շնորհակալություն է հայտնում իր սանին¹: Շարունակվում էին աշխատանքները արևմտահայ որբերին օգնելու ուղղությամբ: Դարձյալ Գ. Հովսեփյանի ջանքերով ու նրա միջոցով Թիֆլիսում բնակվող մեծահարուստ Մելքոն Թադևոսյանի ժառանգները 100 ռուբլի են ուղարկում «Վարազա որբանոցին հատկացնելու» խնդրանքով, միաժամանակ ցանկություն հայտնելով, որ իրենք «բարեսեր անձանց աջակցությամբ» միջոցներ կհայթայթեն օգնությունը որբանոցին շարունակական դարձնելու նպատակով: Ջերմ շնորհակալություն հայտնելով իր նախկին սանին մարդասիրական և ազգասիրական գործունեության համար, պատրիարքը միաժամանակ հայտնում է, որ «Նպաստից սնդուկը» դրամական սակավության պատճառով «դժվարությանց մատնուած է որբանոցներու մտաւորականութեան գործին մեջ» և իր նախկին սանի, այժմ Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդի կատարած ցանկացած գործ հայրենասիրական առաքելության կատարում է: Պատրիարք Օրմանյանը հայտնում է Գ. Հովսեփյանին, որ բոլոր նվերներն ու բարեգործական ձեռնարկները ոչ թե անվանապես ուղարկվում են որևէ որբանոցի, այլ դրանք բոլորը հատկացվում են «Նպաստից սնդուկ»-ին, որովհետև դրանից են առաջանում բոլոր հասույթները, որոնց միջոցով վճարվում են բոլոր որբանոցների ամսաթոշակները և ապահովում նրանց գոյությունը:²

Օրմանյանը չի բավարարվում սոսկ նվերներ ընդունելով, նա հատուկ միջոցներ է մշակում որբանոցների համար, որով-

հետև այնտեղ հավաքվել էին ոչ միայն ծնողագուրկ անչափահասները, այլև «հազարաւորներու բազմութիւն մը», որոնք կարող են ի վիճակի լինել աշխատանքով հոգալ իրենց կարիքները և անընդհատ ողորմության կարիք ու ցանկություն չունենան: Այդ անչափահաս անընտանիք որբերի համար Օրմանյանի Նպաստից հանձնաժողովը որոշում է կայացնում. 1. Ամեն գյուղում մեկ դպրոց բացել մեկ ուսուցչի ձեռի տակ, որը երեխաներին կսովորեցնի գրել, կարդալ, հաշվել: 2. Գավառական մի քանի գլխավոր կենտրոններում բացել «մեկ մնայուն արհեստանոց», նրանցում ընդունել որբանոցներից դուրս մնացած երեխաներին «բոլորովին անտեր մնացած տղեկներն զիշերօթիկ ընդունել», ոմանց նաև ցերեկային և բոլորին սովորեցնել «պիտանի արհեստներ և շահաւետ մշակութեան, երկրագործական կարելոր գիտելիքներ»: Նման հաստատությունները և՛ երեխայի, և՛ չափահաս գյուղացու համար կհեշտացնեն հողագործական աշխատանքները: Այս ծրագիրը պատրիարք Օրմանյանը շրջաբերականով ուղղում է տարբեր վայրերի ազգանվեր գործիչներին, նրանց հրավիրելով օգնել այս ձեռնարկին, որն իբրև տարեկան նվեր «Մանուկ Հիսուսի» ծննդյան առթիվ պետք է ծառայի «վասն պաշտպանութեան մանկանց»: Այդ շրջաբերականից 20 օրինակ Օրմանյանն ուղարկում է Գ. Հովսեփյանին¹, որպեսզի վերջինս այն բաժանի «տեղի բարեկեցիկ անձանց», նրանց աջակցությունն ստանալու և նպատակի իրականացման հաջողության համար: Համիդյան կոտորածներից հետո Օրմանյանը որբերի թիվը նշում է 50.000, գուցե «շատ ավելի կցուցաներ»: Որ գավառում դժվար էր որբանոց բացելը, տեղի որբերին բերում էին Կ. Պոլիս, տեղավորում Ս. Փրկչյան որբանոցում, Արմաշի Դարեվանքում, Ջմյուռնիա և Ադրիանապոլիս քաղաքներում: Օրմանյանը ճիշտ էր համարում որ-

¹ Տե՛ս Մատենադարանի արխիվ, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, վավ. 30:

² Մատենադարանի արխիվ, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, վավ. 35:

¹ Տե՛ս Մատենադարանի արխիվ, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, վավ. 51:

բանոցները տեղավորել մոտակա վանքերում, որպեսզի նրանց հասույթները տային երեխաներին: Ամենի մի որբանոց գործում էր 4 տարի ժամկետով՝ Նպաստից հանձնաժողովից ստանալով համապատասխան գումարներ: Սակայն որբանոցները «անախորժ միջադեպերի պատճառով» ժամանակից շուտ փակվեցին: Որբանոցները բացվում էին մեծ մասամբ Նպաստից սնդուկի ընդհանուր հասույթներով, սակայն գործում էին նաև հատուկ բարերարների հաշվին բացվածներ: Ղրանց շարքում Օրմանյանն ընդգծում է «Русские ведомости» թերթի գլխավոր խմբագիր Գրիգոր Զանյանի հաշվին բացվածները: Այնքան զգալի էր նրա ցուցաբերած օգնությունը, որ նրա մահից հետո Օրմանյանը «Русские ведомости» թերթի խմբագրությանը ֆրանսերեն խիստ ցավակցական նամակ է հղում, արտակարգ բարձր գնահատում «հանգուցեալ բարերարի ձեռնարկների յաջողութիւնը» և ամենակարևորը՝ հույս հայտնում, որ նրա մահից հետո կշարունակվի մեծ բարերարի որբերին օգնելու արտակարգ գործը¹:

Նպաստից սնդուկի և հանձնաժողովի կատարած գործերից շատ կարևոր էր նաև անօգնական, կարիքավոր ժողովրդի զավակների համար վարժարաններ բացելը: Օրմանյանը զարմանքով և ուրախությամբ է արձանագրում, որ շատ գյուղեր հոժարակամ սպասում և ուրախությամբ ընդունում էին նման վարժարանների բացումը, իսկ Նպաստից սնդուկի գործը մնում էր լոկ վարժապետի ամսական աշխատավարձը ապահովելը, ինչպես նաև գյուղական վարժարանների քանակը բազմացնելը, որոնց թիվը շուտով անցավ 60-ից²:

1880-ականներին ստեղծված և մինչև համիդյան կոտորածները (1894-96թթ.) գոյատևած «Միացյալ» և «Ազգանվեր հայուհիաց» ընկերությունները, որոնք իրենց վրա էին վերցրել վարժա-

¹ Տե՛ս «Արմենիա», 1900, 28 նոյեմբերի, թ. 13:

² Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 244:

րանների հոգածությունը, դադարեցին գործելուց: «Նպաստից սնդուկը ստանձնեց այդ վարժարաններուն ալ հոգածութիւնը, ընկերութեանց սեփական գումարներու և նպաստներե տրամադրուած յաւելումներու արդիւնքով»¹: Բոլոր վարժարանները չէին պահվում Նպաստից սնդուկի միջոցներով: Գ. Զանյանի հովանավորությամբ գործող վարժարաններից բացի գործում էին կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի հոգածության ներքո գտնվող վարժարանները: Այդ շարքում էին նաև Հյուսիսային Ամերիկայի հայ գաղթականների տարբեր խմբերի՝ իրենց եղբրքներում բացած վարժարանները²:

Պատրիարքը հոգ էր տանում ոչ միայն որբանոցների և վարժարանների, այլև տարբեր արհավիրքների ենթարկված Արևմտյան Հայաստանի զանազան վայրերի բնակչության համար: 1901թ. վերջին և 1902թ. սկզբին Կարինում երկրաշարժ եղավ: Բնության այդ դաժան արհավիրքը ծանր վնասներ հասցրեց կարնեցիներին: Օրմանյանը ձիգ և ջանք չի խնայում միջոցներ հավաքելու և Կարինի բնակչությանը օգնելու համար: 7 տարի այնտեղ հոգևոր առաջնորդ եղած Օրմանյանի Կարինի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին տեղյակ էին Էջմիածնի ձեռնարանի նրա նախկին սաները: Գարեգին Հովսեփյանն այդ տարիներին Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդն էր, Օրմանյանի արտահայտությամբ՝ «նախագահ թեմական կաթավարութեան ի Տփղիս»: Նա ջանք չի խնայել 1902թ. հունվարից մինչև հուլիս մի քանի անգամ հանգանակություն կատարել և հավաքված դրամը տարբեր միջոցներով ուղարկել Օրմանյանին, որն էլ այդ հանգանակութե-

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 244: «Միացյալի», «Ազգանվեր հայուհիաց» մասին տե՛ս նաև Է. Կոստանդյան, Ավանդակներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), էջ 26:

² Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 245:

յունները փոխանցեց կարնեցիներին: Գումարների չափերը տարբեր էին՝ 2000 ռուբլի, 175 օսմանյան լիրա 400 ռուբլի, 46 օսմանյան լիրա(այդ ժամանակվա համար դրանք ծանրակշիռ և պատկառելի գումարներ էին)¹: Գումարների մի մասը Գ. Հովսեփյանն ուղարկում է «Վեհափառ Հայրապետի» և Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան միջոցով: Ուսուցիչ պատրիարքը մեծ ջերմությամբ շնորհակալություն է հայտնում իր նախկին սանին՝ հոգևոր առաջնորդին: Այդ և մյուս նամակները ստիպում են Գ. Հովսեփյանին շարունակել իր ազգանվեր գործը:

***

*Մաղաքիա Օրմանյանը և Հայկական խնդիրը*²: Մ. Օրմանյան պատրիարքը մասնակցություն չի ունեցել «հայկական խնդիր» կամ «հայկական հարց» հասկացողության ձևավորմանը: Չնայած դրան, մենք անդրադառնում ենք այդ պարագային, որովհետև 19-րդ դարի վերջին քառորդին ողջ հայությանը, առանձնապես արևմտահայությանն ամենից շատ հուզող հարցերից մեկն էր: Պատմագիր և հուշագիր, մեծ հաշվով նաև փիլիսոփա Օրմանյանը, հայկական խնդրի առաջացումը կապում է 1869-1873թթ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեության հետ: Արևմտյան Հայաստանի [նշանավոր] նահանգներից մեկի՝ Վասպուրականի, ապա՝ Տարոնի հոգևոր առաջնորդը պատրիարք դառնալուց հետո Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի քննարկման առարկա է դարձնում գավառական հարստահա-

րությունների խնդիրը, առաջարկելով թուրքական կառավարությանը ձեռնամուխ լինել Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության կացությունը քիչ թե շատ բարելավելուն: Նրա առաջարկով ստեղծվեց գավառական հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր բուն Արևմտյան Հայաստանի սոցիալական և ազգային խնդիրներով: Իր ժամանակին այդ հարցը ձևավորել էր Արփիար Արփիարյանը. «Հայաստանի հարստահարությանց խնդիր» անունի տակ: «...Հայկական խնդիրը Հայաստանեն բխելով Պոլիս կգորանար 1870թ-ին եւ առաջ կերթար օր մը ամբողջ եվրոպայի խնդիրը դառնալու հմմար»³: Ինքը Օրմանյանը ևս Հայկական խնդրի ստեղծման առաջին շրջանը համարում է Մ. Խրիմյանի պատրիարքական ժամանակը, երբ վերջինս բարձրացրեց «հարստահարությանց խնդիրը, օսմանեան կառավարութեան ձեռքով ներքին զաւառներու հայաբնակութեանց վիճակը բարուքելու համար»⁴: Խրիմյանի՝ պատրիարքությունից հրաժարվելուց հետո, նոր պատրիարք ընտրված Ներսես Վարժապետյանը շարունակեց նրա գործունեությունն այդ բնագավառում, բայց Օրմանյանի գնահատությամբ՝ «արդիւնք ունեցած չէր»: Օրմանյանի բնութագրմամբ հայկական խնդրի այդ առաջին շրջանին հաջորդեց երկրորդը՝ ռուս-թուրքական պատերազմը, ապա նրա արդյունքը «խաղաղութեան դաշնագիրները», որոնք թուրքական կառավարությանը պարտավորեցնում և ստիպում էին «եւրոպական տերութեանց միջամտութեամբ, որպէսզի ցանկացուած և խոստացուած բարուքումը իրականանայ»⁵: Այդ բարվոքումը վերաբերվում էր 16-րդ (Սան-Ստեֆանոյի) և 61-րդ (Բեռլինի) վեհաժո-

¹ Տե՛ս Մատենադարանի արխիվ, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, վավ. 49 I, 49 II, 49 III:

² [Այս հարցի շուրջ հետաքրքիր հոդված ունի Ն. Սարուխանյանը, տե՛ս «Հայկական հարցը, արևմտահայ ազատագրական միտքը և Մաղաքիա Օրմանյանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, N 1, 50-71]:

³ Ա. Արփիարյան, Հայաստան և Կ. Պոլիս, «Նոր կեանք», 1899, թ. 13, էջ 195-196, տե՛ս նաև է. Կոստանյան, Մկրտիչ Խրիմյան, հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, էջ 198:

⁴ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 118:

⁵ Նույն տեղում, էջ 119:

ղովների որոշումներին, որոնք նախատեսում էին հայերի պաշտպանությունը քրդերից և չերքեզներից: Բուն հայկական խնդրի նպատակը համարելով դա, Օրմանյանը նշում էր, որ որոշումների մեջ օսմանյան կառավարությանը վիրավորող ոչինչ չկար, ինքը «յոժարական ստորագրած էր այդ ձգտումները»: Շատ նրբանկատ քննադատելով օսմանյան կառավարությանը, որ հապաղում էր հողվածների գործադրությունը, դրա հետ միասին Օրմանյանը հավելում էր, որ հարստահարիչ ցեղին (քրդին և չերքեզին) թույլատրվում էր զինված մնալ, իսկ «հարստահարյալ ցեղին» (հայությանը) խստորեն արգելվում էր զինվելը. բնական երևույթ էր, որ վերջիններս ձեռնամուխ եղան գաղտնի զինվելու և իրենց հարստահարիչներին ընդիմանալու, այսինքն գործադրեցին «անձնապաշտպանության իրաւունքը», որն իր մեջ չէր պարունակում հակակառավարական և անջատողական որևէ ձգտում, ինչն էլ որ կառավարող շրջանակներում «կեղծ եւ թիրմեկություններով» վերագրեցին հայերին: Շատ նրբանկատորեն, դիվանագիտորեն քննադատելով թուրքական կառավարությանը, «հարստահարիչը զինելու և հարստահարեալը զինաթափ ընելու կամեցողութիւնը», Օրմանյանն այս կացությունը համարում է հայկական խնդրի երրորդ շրջանը: Նա մեկնաբանում է, որ կառավարության այդ քաղաքականության հետևանքն էր, որ հայաբնակ գավառների մեջ սկսվեց մի շարժում, որն «առաջին անգամ ձևակերպութիւն ստացավ Կարնոյ մեջ, Խաչատուր Կերէկցեան երիգագործ արհեստաւորի մը նախաձեռնութեամբ»: Փաստորեն, Մ. Օրմանյանը հայ ազգային-ազատագրական շարժումը համարում է օսմանյան կառավարության հակահայ քաղաքականության արդյունք: Ոչ մի տեղեկություն չտալով Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության հետ իր ունեցած առնչության մա-

սին¹, Օրմանյանը նշում է, որ իր պատրիարքության ժամանակ, մանավանդ սկզբում, Աբդուլ Համիդը վստահորեն չէր նայում իր վրա, նրա մեջ տեսնելով իր դեմ մահափորձ կատարողների համախոհ անձին: Համիդյան սանձազերծած կոտորածների հեղինակը ինքը սուլթանը, այդ ոճրագործություններն իրականացրել էր քրդական համիդեական զնդերի միջոցով: Հատկապես մեծ կոտորած էր եղել 1896թ. օգոստոսի 14-ին (26-ին), երբ այդ զնդերը Պոլիս էին բերվել ոչ թե կանոնավոր համազգեստով, այլ ցնցոտիներով, ոչ թե զենքերով զինված, այլ «թրերով» և երկու օրից էլ պակաս ժամանակում նրանց հեռացրել էին Պոլսից: Օրմանյանը հավաստի է համարում այն տեղեկությունը, որ հայկական կոտորածները կատարվել են պետական, հատկապես Աբդուլ Համիդի հրահանգով: Դեպքերին ականատես լինելով և փաստերն արձանագրելով, Օրմանյանը պարտավոր էր գործել մեծ զգուշությամբ. սուլթան Համիդի հետ վարվել այնպիսի դիվանագիտական հնարքներով, որ նա հայերի նոր կոտորածների առիթ չստեղծի: Օրմանյանը, որ ձկուն դիվանագետ էր և խոհուն փիլիսոփա, հասցրել էր լավ ձանաչել սուլթան Համիդին և նրա հետ այնպիսի գործելակերպ մշակել, որ վերջինս անպայման իր նկատմամբ դրական վերաբերմունք ունենա: Հետաքրքիր բնութագրումներ է տալիս Օրմանյանը սուլթանին. ընդգծում է նրա անվիճելի վարչական կարողությունը, խորաթափանցությունը, արտակարգ հիշողությունն ու աշխատասիրությունը: Պատրիարքի բնութագրումը հնարավոր չէ շփոթել որևէ ուրիշի հետ. «Ես սովոր էի կրկնել, թե կայսերական գահին երեք ոտքերը ամուր և հաստատուն էին.

¹ Մինչդեռ դրա մասին լուրեր են հաղորդում Կարինում (երգրումում) գործող ռուսական դիվանագիտական գործակալները տեղի հյուպատոս Օբերմիչչերը, տարիներ անց նաև Պրեսբրաժենսկին, տես АВПРИ, ф. Политархив, д. 1625, л. 123-128, д. 1629, л. 9-10:

վեհապետի անհատական կարողությունը, արտաքին քաղաքականության մեջ ճարպուկությունը, նիւթական միջոցներու վարպետորեն կիրառութիւնը»¹: Այդ երեք դրական կողմերն ընդգծելուց հետո, պատրիարք Օրմանյանը շեշտում է սուլթանի ամենաբացասական գիծը՝ չափից դուրս կասկածամտությունը, որն էլ պատրիարքը համարում է սուլթանի գահի կաղացող չորրորդ ոտքը: Աբդուլ Համիդը շատ կասկածամիտ էր, սարսափում էր իր կյանքի ապահովության համար և գործադրում բոլոր միջոցները կասկածելի մարդկանց շարքից հանելու համար. «Չսպել և միայն զսպել եղած էր իւր ներքին կառավարութեան ոճը. շահիլ և սիրալիր լինելը բոլորովին օտար էր իր միտքեն և այս էր կայսերական գահուն կաղացող չորրորդ ոտքը»²: Ըստ Օրմանյանի, Համիդն ամենից շատ կասկածում էր հայերի վրա, նրանց վերագրելով ապստամբություն բարձրացնելու միտումները: Պատրիարքը բոլորովին ժխտում է այդ հանգամանքը, հայկական գավառների, հայ բնակչության շարժումները վերագրելով միայն «կեանքի, խղճի և պարտքի ապահովութիւնը», որն ուղղված էր ոչ թե կառավարական ուժերի, այլ «ավագակային տարրերի» դեմ: Նա բոլորովին ժխտում էր հայերի կողմից Համիդի դեմ մահափորձ կատարելու իրողությունը և դա համարում է սուլթանի մերձավորներից մեկի՝ Նեճիպ Մեհլամեի ծեռքով կազմակերպուած թատերախաղ, որին մասնակցեց նաև բելգիացի ժորեոն՝ մասնակից դարձնելով նաև «ծպտեալ քանի մը արկածահույզ հայեր»³: Ըստ Օրմանյանի, դա թատերականացված խաղ էր, որը նպատակ էր հետապնդում Եվրոպայում Համիդի անձին շուրջը «համակրական ցույցեր» առաջացնելու: Ավելին, Օրմանյանը ամեն ինչ անում էր սուլթանի հակահայկական տրամադրվածությունները վերացնելու համար. քանի, որ ինքը պատրիարք է և իր վրա է ընկնում ազգի պաշտպանության «պարտաւորութիւնը»: Նա ամեն կերպ ջանում է համոզել Համիդին վերացնել հայերի «տեղափոխութեան արգելքը», քանի որ արտասահմանում գտնվողների մեջ, ընտանիքից հեռու «զայրույթն կը սաստկանար», եվրոպական ազատ կեանքի հետ շփվելով հեշտությամբ հեղափոխական կղաճնային, իսկ վերադառնալով հայրենիք, ընտանիքի գրկում «զգացմունքն կը քաղցրանար»¹:

Մաղաքիա Օրմանյանը խոհուն դիվանագիտական ջանքեր էր գործադրում վերացնել հայերի համար տեղից-տեղ շարժվելու արգելքը: Համիդը հիմնական օրերն էր հրատարակում, բայց հաճախ անդրադառնում էր հայոց պատրիարքի խնդրագիր-պահանջագրերին: Մ. Օրմանյանը անընդհատ զգացել է, որ Համիդն իրեն լիովին չէր վստահում, նույնիսկ կասկածներ ուներ իր նկատմամբ կապված Էրզրումի «Պաշտպան Հայրենյացի» հետ: Սակայն գնահատելով նրա կրթության բարձր մակարդակը, սուլթանն աշխատում էր նրան սիրաշահելով իր կողմը գրավել: Սիրաշահելու ձևերից մեկը պատրիարքին «շքանշաններով շփացնիլն էր»: Չորս անգամ սուլթանը շքանշաններով ցանկանում է ամոքել նրան (1896թ., 1897թ., 1901թ., 1902թ.)²: Սիրաշահելով, պարգևատրելով շքանշաններով, «նիւթական շնորհներով» (դրամական պարգևներ), Համիդը կարծում էր՝ կարող է ստիպել պատրիարքին իրեն հնազանդ լինել, հրաժարական տալ և հայության որևէ խնդրագիր չներկայացնել: Սակայն պատրիարքն իր ամբողջ գործունեության ընթացքում չի դադարեցնում բողոքներն ու զանգատները, իսկ դրանց վրա ուշադրություն չդարձնելու դեպքում նա հրաժարական է ներկայացնում: Հրաժարականներն այնպիսի մտածված բովանդակությամբ էին ներկայացվում, որ

1 Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 184:
2 Նույն տեղում, էջ 185:
3 Նույն տեղում, էջ 186:

1 Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 187-188:

2 Նույն տեղում, էջ 188:

պահանջ-խնդիրները բավարարելու, նույնիսկ չբավարարելու դեպքում նա կարող էր ազատ շարունակել իր ազգային գործունեությունը պատրիարքական պաշտոնը: Մեր կարծիքով, Օրմանյանը անաչառ և ճշմարիտ գնահատական է տալիս նման գործելակերպին. «...համարձակ կրամ վկայել, թե ավելի ես զինքը ստիպեցի չափաորոշեան և բնական միջոցներու ընդհարման, քան թե ինքս զիս իւր կամաց համակերպութեան»¹: Որպես ապացույց, նա իրավացիորեն ընդգծում է, որ իր պատրիարքության ընթացքում զարգացվեցին պետական կոտորածներն ու թալանը, խմբակային աքսորները, որոն սովորական երևույթ էին և պատրիարքությունից առաջ, և հետո: Մեկ օրինակ նրա պատրիարքության առաջին շրջանից. Օրմանյանը պատրիարք ընտրվեց 1896թ. վերջին, երբ նոր էին վերջացել 1894, 1895, 1896 թվականներին հայկական կոտորածները: Թվում էր երկիրը Արևմտյան Հայաստանն, արդեն հանդարտվել է չարիքներից, ժողովուրդը անցել է նորմալ կյանքի: Սակայն նահանգային և գավառային թուրք պաշտոնյաները տարբեր վայրերում ուզում էին կրկնել իրենց «խրախճանքը», իսկ արևմտահայությունը գալարվում էր սարսափից և անկարողությունից: Պատրիարքարան հասած նույնիսկ կիսատ-պռատ նկարագրությունները սահմեկեցուցիչ էին: Նոր ընտիր պատրիարքը երկու տարի շարունակ գործադրում էր դիվանագիտական բազմաթիվ հնարքներ, բայց երկրի ընդհանուր կացությունը չի փոխվում: Պատրիարքը որոշում է դիմել վճռական մջոցների: 1899թ. օգոստոսի 1(16)-ին նա խիստ զանգատներ է ներկայացնում Բ. Դուռ, որտեղ առանձին հողվածներով բնութագրում է երկրի ծանր իրավիճակը. կարևոր տեղ էր գրավում մասնավորապես արևմտահայության երթևեկի արգելքը, առևտուր անելու իրավագրկումը, հարկապահանջության սաստ-

կացումը, նահանգական և գավառական թուրք պաշտոնյանների կեղեքումների սաստկացումը և այլն: Բողոքագիրը պարունակում էր 10 հոդված, որոնց միասնական եզրակացությունն էր հայերը զրկված էին բոլոր մարդկային օրինական իրավունքներից և այդպես գոյատևելը անհնար է: Բողոքագիրը հանձնելուց 20 օր պատրիարքը սպասում է պատասխանի: Տեսնելով, որ անարդյունք է սպասելը, օգոստոսի վերջին հրավիրում է Խառն ժողով և հաղորդում հրաժարական ներկայացնելու մասին. սկզբում դադարեց մասնակցել Ազգային ժողովի նիստերին, չհաճախել պատրիարքարան, իսկ սեպտեմբերի վերջին գրավոր հրաժարական ուղարկեց «Արդարության և Կրօնից նախարարության»: Հատուկ պաշտոնյանների ձեռքով պատրիարքի հրաժարականը ետ է ուղարկվում, բայց վերջինս կրկնում է այն: Արքունիք է հրավիրվում Ազգային ժողովի ատենապետ Հարություն փաշա Տատյանը (Բ. Դռան Արտաքին Գործերի նախարարության բարձրաստիճան խորհրդական), որին բանավոր հաղորդում են պատրիարքի հրաժարականի, այնտեղ տեղ գտած բողոքների, դրանց զուգահեռ սուլթանի բանավոր տրված խոստումների և թույլտվության մասին: Խառն ժողովի անդամները գոհ մնալով պատրիարքի գործունեության արդյունքից, հորդորում են պատրիարքին անցնել իր պարտականությունների կատարմանը: Վերջինս համաձայնվում է, կիսակատար անցնում է գործի, սպասելով սուլթանի գրավոր հրամանին և բանավոր համաձայնության արդյունքին: Սակայն զուր էին հույսերն ու սպասումները: Պատրիարքը սպասում է հինգ ամիս և համոզվում, որ սուլթանի բանավոր խոսքերը և համաձայնությունը չեն իրականանում, ոչինչ չեն գործադրվում: Օրմանյանը 1900թ. մարտին կրկնում է հրաժարագիրը, ուղարկում նախարարության և հաղորդում արքունիքին: Տեղից բազմաթիվ փորձեր եղան իրեն համոզելու համար. եղած հորդորներից օգտվելով, պատրիարքը բանավոր հաղորդում է

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհը և Խօսք, էջ 190:

արքունիքին, որ եթե «...հայերը ազգովին յանցապարտ են, զիս անոց զլուխ ըլլալս չստիպեն, իսկ եթե չեն թող բացառիկ կարգադրութիւններ դադարին»¹:

Արդարության և Կրօնի նախարար Աբդուրահմա փաշան արքունիք է կանչում պատրիարքին, բայց նույնիսկ երես ամ երես տեսակցության ժամանակ Օրմանյանը հմտությամբ դիմադրում է. դիվանագիտական համառությունը տալիս է իր արդյունքը: Մայիսի 22-ին գրավոր հաղորդվեցին զինվորական տուրքերի փոփոխությունները, հունիսին մյուս պահանջների մասին պաշտոնագրով ծանուցվում է պատրիարքին, որը սպասում է դրանց գործադրմանը: Փաստորեն, նրա լուռ ու համառ դիմադրությունը տվեց իր արդյունքը. գրավոր հայտարարություն եղավ, որ «հայերը բոլոր հպատակաց հաւասար օրինական վայելեն»²:

Ինքը՝ պատրիարքը տեղեկացնում է, որ այդ հրամանները և իրավունքները միշտ չէին գործադրվում, հաճախ ոտնահարվում էին, մանավանդ գավառներում, բայց գրավոր հրամանները հայության բողոքի համար դուռ էր բացում: Արտակարգ հետաքրքիր և համոզիչ է պատրիարքի իր հրաժարականին տված գնահատականը. «...եթե անթերի ամբողջությամբ պահանջմունքս չիրականացուց, զգալի փոփոխություններ յառաջ բերավ նպաստաւոր ուղղությամբ», պատրիարքարանի գործունեությունը բավականին ընդարձակվեց, սկսեցին հարգել պատրիարքի միջնորդությունները, հայերի համար երթևեկի տանելի պայմաններ ստեղծվեց և նրա հրաժարականի ամենակարևոր արդյունքը համարվում է «գավառացի ազգայաց կացութիւնը տանելի ըլլալու չափ բարուքեցաւ...»³: Այս պատրիարքի տված առաջին հրաժարականն էր, որի մասին մանրամասն բացատրականներ է տալիս

վերջինս, ներկայացնում նաև կառավարության խոստումները լիովին չիրագործվելու պատճառները: (Դրանց շարքում, պատրիարքի կարծիքով, առաջնահերթ տեղ էին գրավում հայ ազգային կուսակցությունների գործողությունները: Այդ հարցին կանդիդատառնանք ավելի ուշ):

***

Օրմանյան պատրիարքի պայքարը ցարական կառավարության 1903թ. հունիսի 12-ի՝ հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու օրենքի դեմ: Օսմանյան կայսրության ստեղծումից ի վեր (1453թ. Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքը Կոստանդնուպոլիսը գրավելուց հետո) թուրք սուլթանները տարբեր քաղաքականություն էին վարում հպատակ ժողովուրդների, մանավանդ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ¹:

19-րդ դարի վերջում առավել ծանր էր արևմտահայության վիճակը: 19-րդ դարի ընթացքում ռուսական տերության և օսմանյան կայսրության միջև տեղի ունեցած երեք պատերազմների (1828-1829թթ., 1853-1856թթ., 1877-78թթ.) ընթացքում, արևելահայությունը պատրաստակամ, նույնիսկ զինվորական կամավորների միջոցով սատարել էր ռուսական զենքի հաղթանակին արևմտահայությանն օգնելու ակնկալիքներով: Նույնիսկ հայդուկային շարժման ամբողջ ընթացքում, արևմտահայությունից բազմաթիվ խմբեր և անհատներ մեկնեցին Արևմտյան Հայաստան տեղի հայության օժանդակելու, նրա թիկունքին կանգնելու համար: Արևմտահայությունը ակներև զգաց, որ գոյություն ունի, ընդհանրապես հայություն, որի երկու հատվածներն անհրաժեշտ պահին կանգնած են իրար թիկունքին, որպես միասնական մի

¹ Մ. Օրմանեան, Խոհք և Խօսք, էջ 196:

² Նույն տեղում, էջ 196:

³ Նույն տեղում, էջ 196:

¹ Մեր խնդիրը չէ անդրադառնալ, ընդհանրապես, քրիստոնյա համայնքների գոյության պատմությանը: Դրա մասին գրվել են ծանրակշիռ աշխատություններ:

ժողովուրդ և մի բռնացք: Նույնը պատահեց նաև 20-րդ դարասկզբին: Այս անգամ պետական հակահայ քաղաքականությունն ուղղված էր նաև արևելահայության դեմ: Երբ Արևմտյան Հայաստանում մոլեզնում էին համիդյան կոտորածները, այդ ժամանակ, Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած արևելահայ հատվածում, ընդհանրապես ամբողջ ռուսական կայսրության տարածքում, ցարիզմը նույնպես սկսել էր հակահայ, քաղաքականություն: 1880-ականների կեսերից ուժգին հալածանք սկսվեց հայկական դպրոցների դեմ¹: Դեռևս 1895-ից Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևի առաջարկությամբ ցարիզմը որոշում կայացրեց, այն դպրոցները, որոնք չեն պահվում եկեղեցու միջոցներով, այլ հասարակական հանգանակությունների և բարեգործական ընկերությունների հաշվին, ենթարկել Կովկասի ուսումնական մասի վարչությանը: Ըստ այդ օրենքի Կովկասի 203 հայկական դպրոցներից 168-ը հանձնվում էին ցարական հաստատություններին: Հայ իրավաբանները դատ էին սկսում և շահում դատը, ապացուցելով, որ պետականացված և փակված դպրոցները պահվում են եկեղեցու միջոցներով: Դրան հետևեց ցարական պետական խորհրդի մյուս որոշումը. 1897թ. հունիսի 2-ին որոշվեց հայկական եկեղեցական դպրոցները հանձնել ժողովրդական լուսավորության տնօրինությանը: Դրանով հայկական դպրոցները կորցնում էին իրենց ազգային դիմագիծը, որովհետև բոլոր առարկաները, բացառությամբ կրոնի ու հայոց լեզվի, դասավանդվելու էին ռուսերեն: Որոշ ժամանակ անց՝ 1898թ. մարտի վերջին, Նիկոլայ II-ը հաստատեց Մինիստրների կոմիտեի որոշումը հայկական դպրոցների գույքը Կովկասի ուսումնա-

¹ Մեր խնդիրը չէ մանրամասն անդրադառնալ այդ իրադարձություններին, որոնց մասին գրվել են բազմաթիվ մենագրություններ (տե՛ս է. Կոստանդյան, Մկրտիչ - Խրիմյանի հասարակական քաղաքական գործունեությունը, էջ 396-417):

կան վարչության տնօրինությանը հանձնելու մասին, փաստորեն դրանով խախտելով իր կողմից հաստատված մասնավոր սեփականության օրենքը: Մինչև հայ հասարակությունը և հայոց եկեղեցին պայքար են մղում այդ որոշման իրականացման դեմ, ցարական բյուրոկրատիան Կովկասի կառավարչապետ Գ. Գոլիցինի գլխավորությամբ նոր միջոցառումներ էր մշակում հայ եկեղեցու ողջ ունեցվածքը բռնագրավելու մասին: 1899թ. մարտին նա գաղտնի զեկուցագիր նեկայացրեց կառավարությանը հայ եկեղեցու ողջ ունեցվածքը բռնագրավելու մասին. մի քանի մինիստրներ՝ Գորեմիկինը (ներքին գործերի), Ս. Վիտտեն (ֆինանսների), Մուրավյովը (արտաքին գործերի) բացասական պատասխան տվին առաջարկությանը: 1900թ. հատուկ կոմիտեի նիստում նորից քննարկվեց այդ հարցը և ցարական մի շարք մինիստրներ անժամանակ հետաձգեցին այդ գործը: Նախագծի լուրը տարբեր ուղիներով հասավ նաև հայությանը, որի հայրենասեր զավակները Ամենայն Հայոց Հայրապետ Մկրտիչ Խրիմյանի ղեկավարությամբ ուղիներ էին որոնում և մշակում ցարական բյուրոկրատիայի որոշումը չհաստատելու համար: Այդ շարժման լուրը հասավ նաև արքունիք: Գոլիցինն ահազանգ հնչեցրեց և պահանջեց հարցի կրկին քննարկումը: Ներքին գործերի մինիստր Սիայագինի սպանությունից հետո նոր մինիստր նշանակված Պլեվեն թիկունք կանգնեց, սատարեց Գոլիցինին և 1903թ. հունիսի 12-ին ցարական կառավարությունը նոր օրենք ընդունեց հայ եկեղեցու ամբողջ գույքի բռնագրավման մասին: Այդ օրենքն «ամբողջությամբ ուղղված էր հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի դեմ», որովհետև եկեղեցու միջոցներով էին գոյատևում մշակութային բոլոր հաստատությունները: Եթե եկեղեցին «հնազանդվեր ու դառնար հլու կամակատար, ապա ցարական բյուրոկրատիայի կարծիքով հա-

յությունը կոհիմագրկվեր և ոչինչ անել այլևս չէր կարող»¹։ Լույս տեսավ նաև ներքին գործերի նախարար Պլեվեի հրամանը «Կանոններ հայ լուսավորչական եկեղեցու կալվածքները պատշաճավոր մինիստրությունների տեսչությանը հանձնելու կարգի մասին»։ Դրանից հետո օրենքը հայտնի դարձավ ամբողջ հանրությանը։ Բարձրագույն հրամանը տպեց նաև ռուսական «Кавказ» թերթը։ Կայսերական օրենքը հանրությանը հայտնի դառնալուց հետո, ամբողջ հայ աշխարհում սկսվեց տարերային շարժում։ Նախնական փուլում, Մայր Աթոռին և Ամենայն Հայոց Հայրապետին սկսեցին նախատել հայրենամսեր բազմաթիվ հոգևորականներ Սուքիաս Պարզյանի գլխավորությամբ։ Կառավարությանն անհնազանդ չներկայանալու միտումով, նրանք հրաժարական տվին իրենց հոգևոր պաշտոններից։ Պարզյանի աջակիցները դարձան Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդ Արիստակես Սեդրակյանը, Իմերեթիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Սուրենյանցը, Սինոդի բոլոր անդամները Արիստակես Դավթյանը, Գրիգոր Գանանկերյանը և մյուսները, թվով 9 բարձրաստիճան հոգևորական²։ Արևելյան ընդվզող շարժումը հսկա ալիքի նման ծավալվեց ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում, այլ նաև գավառներում³։

Սոտավորապես մեկ ամիս անց, լուրը հասավ նաև Կ. Պոլսի արևմտահայ մշակութային և հոգևոր կենտրոն⁴։ «Ռուսական

նոր օրենք հայոց եկեղեցւոյն կալուածներուն վերա» խորագրով Կ. Պոլսի ամենագնազավածային թերթերից մեկը «Բիւզանդիոնը», հայտնում է արևմտահայ ընթերցողներին, թե ինչպես հայ եկեղեցու ամբողջ ունեցվածքը բռնագրվում է ցարական կառավարության կողմից։ Երկու տարի շարունակ, ամեն օր, սկսած 1903 թ. հուլիսի 14-ից, «Բիւզանդիոն»-ում լույս տեսած համարյա բոլոր համարներում հոդվածներ կան ցարական կառավարության այդ օրենքի վերաբերյալ։ «Օրուան խնդիրը», «Քրոնիկ եկեղեցւոյ» խորոգրերով թերթը տպում է ամբողջ արևմտահայության, գաղթաշխարհի հայոց, Թիֆլիսից ստացված լուրերի, Պոլսի հայոց պատրիարքի այդ օրենքի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին։ Հաղորդելով պատրիարքի այդ օրենքի վերաբերյալ տեսակետը «Պատրիարքը չընդունիր այն ծանր ամբաստանությունը իբր թե հայ եկեղեցւոյ պաշտոնեայք Հայոց եկեղեցւո շահերուն կ'վնասեր»¹։ Այս գործերը վերապահելով Հայրապետի իրավասությանը, թերթը հաղորդում է, որ պատրիարքը դիմել է Ամենայն Հայրապետին խնդրելով հաղորդել «պաշտոնական տեղեկություններ»։ Մյուս համարներում «Բիւզանդիոն»-ը մանրամասն հաղորդում է Թիֆլիսից ստացված լուրերը, անդրադառնում է «Московские ведомости» թերթին, որը ժամանակին ռուսական շովինիզմի գաղափարախոս Մ. Կատկովի օրգանն էր։ Թերթը իրենց ընթերցողին հաղորդակցում է նաև անգլիական «Times»-ում հրատարակված հայ եկեղեցական կալվածքների վերաբերյալ հոդվածներին²։ Քանի որ առաջին անգամ «Բիւզանդիոն»-ը ցարական հրամանը հրատարակել էր արևելահայերեն, որը դժվար ընկալելի էր տեղի հայության համար, հուլիսի 28-ի (օգոստոսի 10-ի) թվում (N 2086) թերթը այդ ծավալուն հրամանը վերափոխում է արևմտահայերենի, որ արևմտահայությունը լիովին հաս-

¹ Տես Կ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970, էջ 239-240։

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 256, թ. 13։

³ Է. Կոստանդյան, 1903թ. հունիսի 12 -ի ցարական կառավարության շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման օրենքը և համոզողվողական ընդվզումը, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2013, էջ 198-209։

⁴ Մ. Խրիմյանի կաթողիկոսության ամբողջ ընթացքում (1893-1907թթ.) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք էր Մաղաքիա Օրմանյանը (1896-1908թթ.)։

¹ «Բիւզանդիոն», 1903, 16 (29) հուլիսի. թ. 2076։

² Նույն տեղում, 23 հուլիսի, թ. 2082։

կանա: Առանձին նշվում է Սինոդի 7 անդամների հրաժարականի մասին: Խմբագրությանն անհանգստացնում է Ս. պատրիարք հոր հոգեկան տագնապները. արևմտահայությունը հայտնում է, որ վերջինս հեռագրել է Էջմիածին, որպեսզի հավաստիանա իրո՞ք Վեհափառ Հայրապետը հրաժարական է տվել: Անհանգստանալով արևելահայ հոգևորականների կացության համար, «Բիզանդիոն»-ը տագնապում է ամբողջ հայության, ընդգծում նաև արևմտահայ ոչ միայն հոգևորականների, այլև ամբողջ ժողովրդի, հայաշխարհի ծանր կացության մասին: Նույնիսկ աշխարհիկ թերթն ընդգծում է, որ ցարական կառավարությունն իրավունք չունի բռնագրավել հայ եկեղեցու ունեցվածքը, քանի որ այն առաջացել է ամբողջ աշխարհում ցրված հայ գաղթօջաղների մասնավորապես Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Նոր Զուլայի և այլ «բարեպաշտ ու բարենվեր ազգայինների» կտակած գումարներով: Պատրիարքն ամեն մի ջանք գործադրում է Հայոց Հայրապետին օգնելու, հայ եկեղեցու իրավունքները ցարական բարձրաստիճան պաշտոնյանների մոտ պաշտպանելու համար: Նա հրավիրում է եկեղեցական ժողով և 10 բարձրաստիճան հոգևորականներ(իր հետ միասին 11 հոգի), որոնցից 5-ը արքեպիսկոպոս են, 6-ը եպիսկոպոս, միաձայն որոշում են նամակ հղել սկզբում Ամենայն Հայոց Հայրապետին, քաջալերել նրան, թույլ չտալ ընկճվի, ամեն ինչ անի հայոց եկեղեցու իրավունքները պաշտպանելու համար: Ուշագրավ է 8 էջից բաղկացած, 1903 թ. օգոստոսի 14-ին Ամենայն Հայոց Հայրապետին հղած այդ նամակը: Սկզբում քաջալերելով կաթողիկոսին, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը և նրա աջակից արքեպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսները Ամենայն Հայոցին հիշեցնում են իր իրավունքների մասին, որոնք բխում են ոչ թե հայ եկեղեցու հնադարյան օրենքներից, այլ 1836 թ. ցարական կառավարության կողմից ընդունված հայ եկեղեցու կանոնադրությունից "Положение"-ից: Շատ հետաքրքիր և զար-

մանալի է, թե ինչպես է Կ. Պոլսի եպիսկոպոսների ժողովն այդպիսի իրազեկությամբ ցույց է տալիս, որ ցարական կառավարության 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը հակասության մեջ է մտնում "Положение"-ի հոդվածների հետ: Աջգրեթույններ են արվում վերջինի 9-րդ հոդվածից, որը բացահայտ հաստատում է ցարական կառավարության օրենսգրքի 35-րդ հոդվածը. նույնը կատարվում է 1836 թ. 117-րդ հոդվածի հետ: Բավական չէ այդ մանրամասն իմացությունը և բացատրությունը, եպիսկոպոսների ժողովն ի դեմս պատրիարքի, որի շնորհիվ էին կատարվում այդ բացահայտումներն ու ցարական կառավարության ոտնձգությունների քննադատությունները, հետ է դառնում նույնիսկ 1874 թ.՝ հայ դպրոցների և ուսումնական հաստատությունների վերաբերյալ ցարական կառավարության ընդունած 117 և 975 հոդվածներին, որոնք ևս այդ ժամանակ արժանացան եկեղեցու և ժողովրդի դիմադրությանը: Դիմում խնդրագրում արևմտահայ եպիսկոպոսները հանձին պատրիարքի խնդրում էին Հայրապետ Ամենակալին «...կալ և մնալ զպաշտոն իւր վարել ի ներքոյ կարգադրութեանդ...»¹: Կաթողիկոսին ուղղած նամակից մեկ ամիս անց (1903 թ. սեպտեմբերի 9-ին) եպիսկոպոսների ժողովը դիմում է ռուսական ցարին: 5 էջից բաղկացած այս թվացող «աղերսագիրը», որը շարադրված էր դիվանագիտական նկատառումներով, հլու և հնազանդ հպատակի կերպարանքով, իր մեջ ամփոփում էր թվացողներից բացի նաև պահանջներ, ցույց տալիս Հայոց Հայրապետի իրավունքները, ամբողջ աշխարհի հայության նվիրվածությունից ստացվածքը, որը կարող է տնօրինել միայն Հայոց Հայրապետը: Ցույց տալով, որ հայոց եկեղեցին դարերի ընթացքում կրել է բազմաթիվ տառապանքներ, բայց դիմակայել է այդ բոլորին ոչ թե «զինու զօրութեամբ, այլ հմտութեամբ եւ աստ-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 354, ք. 7:

ծօ օգնութեամբ»: Նրանք ապացուցում են, որ հայությունն անաղարտ է պահել «գեկեղեցին իւրեանց, գկրոնական ասանդութիւնս եւ զծեսս եւ զլեզուն իւրեանց»¹: Ցույց տալով, որ հայ եկեղեցին (Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը) Ռուսաստանի հովանութեան ներքո անցնելուց հետո ինչ ծառայություններ է մատուցել «մեծազօր կայսրութեանը», արևմտահայ բարձրաստիճան հոգևորականությունը խնդրելով աղերսում է, աղերսելով պահանջում «Մեծազօր կայսրից»՝ ռուսական ցարից, իր բարձր հովանակատարությունը չհեռացնել հայ եկեղեցուց, և հետևելով փառավոր նախնիների օրինակին «հրամայել զդադարումն բռնադատիչ գործողութեանց», որոնք վարին տեղական իշխանութիւնք ընդդէմ եկեղեցւոյ մերոյ, պահանջիլ յիշխանութեանց անօրի մի՝ ղնել վէրս ի վերայ սրտից հայոց և կրօնական զգացմանց նոցա մութանելով նորութիւնս՝ իսովորութիւնս...»²: Արևմտահայ հոգևորականները նշում են, որ կայսերական վեհափառությունը (ռուսական ցարը) միշտ եղել է «հայոց եկեղեցու, հայ հավատի նվիրեալ պաշտպանը» և հուսով են, որ նա կբացի «գթության դուռը Հայաստանյազ եկեղեցու առաջ»: Սակայն, ցարին ուղղած խնդրագիրը ոչ մի արդյունք չի ունենում, իսկ «Բիւզանդիոն» անընդհատ, բոլոր համարներում լուրեր է հաղորդում արևմտահայ հասարակությանը, թե ինչպես է կիրառվում այդ օրենքը արևելահայ իրականության մեջ³: Հատվածներ են բերվում ռուսական "Кавказ" թերթի հոդվածներից, երբեմն գրում են ամբողջական հոդվածը, իսկ «Քրոնիկ եկեղեցու» խորագրի տակ թերթն անդրադառնում է արևելահայ «եկեղեցապատկան կալուածաց գրաւմանը»: Հաղորդվում է Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինի հրամանը, որով պահանջվում էր էջմիածնի Սինոդից ծանուցել բոլոր կոն-

սիստորիաներին, հոգևոր առաջնորդարաններին և ատյաններին գործադրեն նոր հրամանագիրը և բոլոր կալվածքները հանձնեն ռուս պաշտոնեությանը: Այդ նույն ժամանակամիջոցում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը դիմում է արևմտահայ բոլոր բարձրաստիճան հոգևոր հաստատություններին՝ Կիլիկիայի կաթողիկոսությանը, Երուսաղեմի պատրիարքությանը, Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահին՝ եկեղեցական ժողովներով դիմել ռուսական ցարին փոխել իր որոշումը հայ եկեղեցու նկատմամբ: Պատրիարքը հանդիպում է ունենում նաև Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի հետ՝ 1903թ. նոյեմբերի 24-ին: Մ. Օրմանյանը հաղորդում է, որ ցարը հարկ չի համարել իրեն գրավոր պատասխանել, այլ ռուսական դեսպանի միջոցով հաղորդում է նրան, որ ամբողջ օրենքն ընդունվել է իօգուտ հայ եկեղեցու: Սակայն այդ պատասխանը չի բավարարում արևմտահայ հոգևորականներին և նրանց ղեկավարին (պատրիարքին), որոնք «անհրաժեշտ համարեցին բողոքի ծայները և պաշտպանութեան ճիգերը շարունակել»¹:

1903թ. նոյոմբերի վերջերին Օրմանյանը նամակով դիմում է Ազգային խառն ժողովին և Կենտրոնական վարչությանը, որում հաղորդում է, թե իր բնակարան էր եկել ռուսական դեսպանության «առաջին թարգմանի պաշտոնը վարող Անդրեաս Մանդելշտամը»: Առաջին թարգմանը ձեռքին ուներ փաստաթղթեր և հաղորդեց պատրիարքին, թե ռուսական դեսպանն իրեն հանձնարարել է հայտնել, որ Արտաքին և Ներքին գործոց նախարարության կողմից իրեն հանձնարարված է պաշտոնական գեկուցման համաձայն ներկայացնել, որ «խնդրագիրը կայսեր ենթարկուած է, բայց կայսրը հաճած չէ Ձեր խնդրոյն կատարման»²: Պատրիարքն այս բոլորի մասին տեղեկացնելով Կենտրոնական վարչության անդամներին, հայտնում է, քանի որ գրավոր ոչ մի փաս-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 356, թ. 4 :

² Նույն տեղում:

³ «Բիւզանդիոն», թ. 2095, 2099, 2100, 2101 և շարունակությունը:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 456, թ. 18:

² Նույն տեղում, թ. 20:

տաթուղթ չլի, դեսպանատան առաջին թարգմանի հետ բանավոր գրուցել է և, որ վերջինս փոխանցել է ցարի խոսքերը բառ առ բառ. «Հունիսի 12-ի յօգուտ Հայ եկեղեցւո դրուած օրենքը անխուսափելի է»¹:

Արտակարգ հետաքրիր է Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Խապայանի նամակն ուղղված հայոց կաթողիկոսին և ռուսական ցարին: Մկրտիչ Խրիմյանին ուղղած նամակում նա հայտնում է Ամենայն Հայոցին, որ Կ. Պոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանի խնդրանքով ինքը նամակ է ուղղել ռուսական ցարին, ուղարկել իր դիվանագետ բարեկամներին, որ թարգմանվի ֆրանսերեն և ներկայացվի Կ. Պոլսի պատրիարքին: Վերջինս փաստաթուղթը կարդալուց հետո այն համարել է «վիրավորիչ», ետ է վերադարձրել, առաջարկելով Կիլիկիայի կաթողիկոսին՝ ծանոթանալ իրենց գրությանը և ավելի մեղմացնել իրենց գրածին հետևողությամբ²: Կիլիկիայի կաթողիկոսը կատարում է պատրիարքի հանձնարարությունը և այդ մասին նամակով հաղորդում Վեհափառ Հայրապետին:

Մինչ արևմտահայ բարձրաստիճան հոգևոր մարմինները դիմում-խնդրագրեր էին հղում ռուսական ցարին, «Բիւզանդիոնը» հաղորդում էր արևմտահայ ընթերցողներին, որ ցարական կառավարական պաշտոնյաններն արդեն ավարտել են եկեղեցական կալվածքները և դրամագլուխը իրենց իրավասության տակ վերցնելու գործընթացը: Գործը վերջացել է Թիֆլիսում, Գանձակում, Նուխիում, Շուշիում, Բաքվում, Զուբայիսում, Բաթումում, Չաքաթալայի շրջանում, Տուապսեի և Սոչիի շրջաններում, Արմավիրում, Ղզարում, Մոզդակում, Պետրոպոլսում, Ղերբենդում և այլուր: Ինչպես տեսնում ենք թվարկված են Կովկասի արևելահայ բնակչության շրջանները: Այդտեղից հետո սկսվում է

բուն Արևելյան Հայաստանի գլխավոր եկեղեցապատկան կալվածքների էջմիածնին պատկանող Վաղարշապատ, Օշական, Մուղնի և Եղվարդ գյուղերում¹: Դրանից հետո «Բիւզանդիոն»-ը հաղորդում է իր ընթերցողներին, որ ցարական ներքին գործոց նախարար Պլեվեն հայտնել է ոչ միայն Սրբազան Հայրապետին, այլև Կովկասի կառավարչապետին, որ կայսրը ի նկատի առնելով իրեն ուղղված զանազան խնդրագրերը, բարեհաճել է մակագրել, թե «յօգուտ հայ եկեղեցւո հաստատեալ հունիսի 12-ի օրենքն անդամալի է»²: Պատրիարքն այդ բոլորի մասին հաղորդելով եպիսկոպոսաց ժողովին, նշում է որ ստացել է Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոնդակը, որտեղ հաղորդում է աշխարհի ծայրերից իրեն եկած խնդրագրերի, նաև իր կողմից հղած խնդրագրերի և ստացած պատասխանների մասին: Եվ, քանի որ Կ. Պոլսի եպիսկոպոսահայ ժողովը երկրորդ խնդրագիրն էր ուղարկել ցարին, որոշվեց սպասել պատասխանին: Որոշ ժամանակ անց պատրիարքը հաղորդում է «Բիւզանդիոն»-ին, թե Սուրբ Հայրապետը լուր է ստացել Ներքին գործերի նախարար Պլեվեից, որով հայտարարվում էր Սինոդին և Հայրապետին թեմերի առաջնորդներ, տեղապահներ, հոգևոր ձեռնարանի տեսուչ և ուսուցիչներ, նույնիսկ ավագ քահանաներ, սարկավագներ և դպիրներ չձեռնադրել կամ չնշանակել առանց Կովկասի կառավարչապետի գիտության, իսկ տեղական հոգևոր աստիճանավորներին պետք է նշանակի տեղի նահանգապետը: Եկեղեցու կառավարման այդ ձևը կշարունակվի մինչև «արժանիքը կստեղծի» վերաքննված նոր «Положение»-ն հայ եկեղեցու համար: Հետևում են այլ պատժամիջոցներ. Կովկասի կառավարչապետի օգնական Ֆրեզեի Սինոդին ուղղված հրամանով հայտնվում է, որ «...թագաւոր կայսեր հաւանությամբ փակվում է Շուշիի լուսա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 456, թ. 20:

² Նույն տեղում, թ. 86-87:

¹ «Բիւզանդիոն», 1903, 13 հոկտեմբերի, թ. 2141:

² Նույն տեղում, 12 դեկտեմբերի, թ. 2191:

վորչական Հայոց թեմական դպրոցը»¹: Տարակույս և մեծ հարցական է առաջացնում այդ հրամանը: Նույնիսկ հայկական դպրոցները փակելու ժամանակ իրավունք չկար թեմական դպրոցները փակելու, և կաթողիկոսն օգտվելով այդ պատեհությունից բացում էր նոր թեմական դպրոցներ²:

Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոն»-ից բացի եկեղեցական կալվածքների մասին հոդվածներ է տպում նաև Մարսելում լույս տեսնող «Արմենիա» պարբերականը: Այդ բոլոր հոդվածների հեղինակաը Սկրտիչ Փորթուգալյանն է: Սկզբում նկարագրվում են Արևելյան Հայաստանում ինչ ցավալի ընդհարումներ են տեղի ունենում ռուսական զորքերի և տեղի հայության միջև³, ապա անցնում է արևմտահայերի բողոքներին, մանրամասն գրում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանի հայոց կաթողիկոսին և ռուսական ցարին ուղարկած բողոքագրերի մասին: Բողոքագրերի հրատարակությունից հետո, «Արմենիան» հրատարակում է Պլեվեի պատասխան նամակը ուղղված պատրիարքին՝ սպասելիքով լեցուն: «Ամեն յապաղումն որպես անհնազանդութիւն թագավորի կամքին ծանր հետեւանքներ կունենա»⁴: «Արմենիան» հրատարակում է հոդվածներ համարյա բոլոր հայկական գաղթօջախներում կատարվող բողոքի ցույցերի մասին⁵:

¹ «Բիւզանդիոն», 1903, 25 դեկտեմբերի, թ. 2202:

² Մեզ թվում է դրա պատճառն էր, որ արևմտահայ ազատագրական շարժման բազմաթիվ մասնակիցներ՝ ֆիդայիներ, Շուշիի թեմական ավարտած կամ նույնիսկ կիսատ թողած ուսանողներ էին: Ցարական կառավարությանը հաճելի չէ, նույնիսկ տիպի, որ իր տարածքի դպրոցի ուսանողը կարող էր լինել հեղափոխական շարժման մասնակից: Շուշիի թեմական դպրոցը փակված մնաց մինչև 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի վերացումը:

³ Տե՛ս «Արմենիա», 1903, սեպտեմբերի 16, թ. 22:

⁴ Նույն տեղում, թ. 24:

⁵ Նույն տեղում, թ. 25, 26, 28:

Սակայն, երբ համեմատում ենք «Արմենիայի» հոդվածները «Բիւզանդիոնի» հետ, զգում ենք, թե վեջինս ինչքան տեղեկացված էր բոլոր իրադարձություններին, տպավորություն էր թողնում, որ հեղինակներն ականատեսներ էին: «Բիւզանդիոնի» թղթակիցները համարյա ամեն օր լուրեր էր էին հաղորդում արևմտահայ ընթերցողին Թիֆլիսում, Մայր Աթոռում, Երևանի նահանգում կատարվող իրադարձությունների մասին: Այդ հոդվածների հեղինակները Կ. Պոլսի պատրիարքի աշխատակիցներն էին, ովքեր արևմտահայ ընթերցողին տեղեկություններ էին հաղորդում «Երեւանի նահանգային պատժական դատարանում»¹ դատվող եկեղեցականների և աշխարհականների մասին, ովքեր ամբաստանված էին: Մայր Աթոռի կողմից Մոսկվայից և Պետերբուրգից հրավիրվել էին ականավոր ռուս փաստաբաններ, ովքեր դատի ժամանակ ապացուցեցին, թե «ընդհանուր դատախազի պահանջը չի համապատասխանում ռուսական օրենքներին»²:

Նման դատեր եղան Շուշիում, Բաքվում, Գանձակում, Թիֆլիսում և արևելահայ նշանավոր կենտրոններում: Բոլոր ամբաստանյալների պաշտպանությունը ստանձնում էին ռուսական երկու մայրաքաղաքների ականավոր փաստաբանները, դրանով ապացուցելով, որ իրենք մտավորականներ են և ոչ թե շովինիստներ: Սակայն ցարական կառավարության պաշտոնյաների հարձակումները Հայ եկեղեցու վրա դեռևս շարունակվում են: Նրանք հարց են բարձրացնում, թե էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում սովորում են 250 ուսանող, մինչդեռ այդ թիվը չպետք է բարձրանա 50-ից: Նույնիսկ ցանկանում են պարզել, թե ընդհանրապես Հայոց եկեղեցու համար քանի հոգևորական է պետք: Այդ

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1904, 25 հունվարի, թ. 22, 26:

² Նույն տեղում, 25 հունվարի, թ. 22, 26:

բոլորն արվում էր հայ եկեղեցուց բռնագրաված ունեցվածքից չնչին տոկոս հասցնելու հայ հոգևորականությանը: «Բիւզանդիոն»-ում տպագրված այդ հոդվածները արևմտահայ ընթերցողին էին հասցվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի հանձնարարությամբ: Բազմաթիվ պաշտոնանկ արված հայ հոգևորականներ (Սուրբաս Պարզյան, Խորեն Մուրադբեկյան¹ և ուրիշներ) աքսորվել էին հեռավոր վայրեր, նախ Օրյոլ, ապա Օրենբուրգ: 1904թ. հունվարի վերջին պաշտոնակ է արվում նաև Վրաստանի և Իմերեթի հայոց առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցը: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը անհանգստանում է հայոց հայրապետի կյանքի համար: Նա հատուկ գրություն է հղում Էջմիածին. «....թե ինչ ընթացք պետք է բռնել, եթե յառաջիկային անհնար դառնայ ընդհանրական Հայրապետութեան մնալն այժմու դիրքին ու տեղւոյն մեջ»²: Պատրիարքի տազնապան ավելի է սաստկանում, հատկապես, որ հայ եկեղեցու և ընդհանրապես Ամենայն Հայոց Հայրապետի անունով ուղարկված նվիրատվություններից, ոչ մի դրամ չի հանձնվում նրան, սոսկ ներկայացվում էր նվիրատուի անունը, իսկ նվիրատվությունը ոչ³: Պատրիարքը անհանգստանալով, որ Կ. Պոլսում հանկարծ նման երևույթ չլինի, ստեղծում և հրատարակում է «Կանոնագիր դպրաց դասոց», որտեղ մանրամասն բացատրում է մայրաքաղաքի բոլոր եկեղեցիների դպրաց դասի նպատակը, կազմությունը, վարչությունը և այլն: Այդ կանոնագիրը նախատեսված էր դպրաց դասի սոցիալական վիճակն ապահովելու, հավուր պատ-

¹ Հայրենասեր հոգևորական Խորեն Մուրադբեկյանը 1903թ. դեկտեմբերի 31-ին աքսորվում է, 5 տարի գտնվում է Օրյոլում ոստիկանական խիստ հսկողության տակ: Աքսորի մեկնելուց առաջ նա գրում է կաթողիկոսին. «Գնում եմ, թեև ինքս էլ չգիտեմ իմ հանցանքս» (Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ 56, ց. 15, գ. 456, թ. 7):

² Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1904, 29 հունվարի, թ. 2230:

³ Նույն տեղում, 19 փետրվարի, թ. 2248:

շաճի կենսամակարդակում նրանց պահելու, նաև կանոնավորելու նրանց մասնագիտական գործունեությունը¹:

Շարունակվում էին հայ աշխարհի հայության բողոքները: Նույնիսկ օտարալեզու թերթերն անդրադառնում են հայության պայքարին, իրենց էջերում հոդվածներ տպում այդ մասին: «Նոյե ֆրայե Բրեսի» թերթը իր 1905թ. փետրվարի 5-ի համարում հատուկ անդրադառնում է «Ռուսիոյ հայոց եկեղեցու կալուածական» խնդիրներին, նշում է, որ Կ. Պոլսի արևմտահայ բարձրաստիճան հոգևորականությունը այս ընթացքում 6 խնդրագիր է մատուցել Նիկոլայ կայսերին. դրանցից երեքն ստորագրված են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի և նրա 11 բարձր աստիճան եպիսկոպոսների կողմից, չորրորդ խնդրագիրն ստորագրողը և ուղարկողը Սսի հայոց կաթողիկոսն է, հինգերորդը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքն է ուղղել նույն հասցեով: Պարբերականը հավելում է, որ վեցերորդը «այս օրերս» պատրիարք Օրմանյանն ուղարկեց նույն հասցեով²:

Մինչ արևմտահայ և արևելահայ հոգևորականներն ուժգին պայքար էին մղում ցարական օրենքի դեմ, հայ ազգային կուսակցությունները ահաբեկչությամբ սպանում են Պլեվեին, իսկ կառավարչապետ Գոլիցինը կիսախեղազար վիճակում հրաժարական է տալիս և հեռանում Պետերբուրգ: Ներքին գործերի նախարար է նշանակվում Սվյատոպոլկ Միրսկի իշխանը, որի նկատմամբ հայ հասարակությունը ցուցաբերում է դրական վերաբերմունք, հույս ունենալով, որ նորընտիր նախարարը չի լինի նախկինի Պլեվեի գործի շարունակողը: Որպես դրա հավաստիացում «Բիւզանդիոն»-ը հոդվածներ է տպում, նշելով, թե ինչպես են ռուսական թերթերը բողոքել և բողոքում «Հայոց եկեղեցական կալուածոց գրաւման դեմ»:

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 17 մարտի, թ. 2271:

² Նույն տեղում, 1905, 7 փետրվարի:

Հետաքրքիր է, որ ռուսական «Русские ведомости» թերթն արտակարգ գնահատական է տալիս հայոց եկեղեցուն, ընդգծում նրա իրապես արտակարգ ազգային բնույթը: Ընդգծվում է հայ եկեղեցու ժողովրդական բնույթը և, որ ժողովուրդը վճռական ազդեցություն ունի եկեղեցու վրա. եկեղեցու պետը, կաթողիկոսը, ընտրվում է ինչպես հոգևոր, այնպես և աշխարհական անդամներից բաղկացած մի ժողովով¹: Հոգվածն անդրադառնում է դեռևս հայկական դպրոցների նկատմամբ ռուս պաշտոնյաների ոտնձգություններին և Գոլիցինի հակահայկական գործունեությանը, որն առաջ բերեց հուժկու ժողովրդական շարժում: Ռուսական թերթն արդարացնում է այդ շարժումը և հույս հայտնում, թե «Ներքին գործերի այժմեան մինիստր Սվյատոպոլկ Միրսկի իշխանը «իւր աջակցությունը ցույց կտա հայերին իրենց եկեղեցական օրինական իրաւունքները վերստանալու համար»²:

«Բիւզանդիոն»-ն իր կողմից ընդգծում է, թե այդ օրենքն ինչ մեծ վնաս է հասցրել եկեղեցուն, մանավանդ արևմտահայ ժողովրդին. արևելահայ մեծահարուստ բարերարների կտակները չեն հասել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրեր: 1905թ. հունվարի 26-ին(փետրվարի 8-ին)թերթն իր ընթերցողներին հայտնում է, որ պատրիարք հայրը (Մաղաքիա Օրմանյանը) հունվարի սկզբին նորից խնդրագիր է ուղղել վեհակալ ցարին և հաճելի զարմանքով հայտնում է, որ կայսերական պալատի նախարար պարոն Ֆրեդերիկսը ոչ թե նախկինների նման տվել է կոշտ պատասխան, ինչպես Պլեվեի ժամանակ՝ «Հրամանն անդրադառնալի է», այլ՝ «Նորին կայսերական Վեհությունը» հրամայել է Ներիքին գործոց նախարարին՝ տեղեկություններ մատուցել իրեն: Ցարի այդ տիպի հրամանը համարվում է գործի ընթացքի մեղմացում: Մինևույն ժամանակ օտար մամուլի օրգան «Նոյե Ֆրայե

Բրեսեն»-ը ծանուցում է իր ընթերցողներին, որ «բարձրաստիճան հայ կղերը (կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի պատրիարքը) չեն դադարում խնդրամատույց ըլլալե»: Մեկ ամիս անց, 1905թ մարտի 9-ին թերթը հաղորդում է, որ «կայսեր հրամանով կազմուած հանձնաժողովը ոչ մի բան չպակասեցնելով՝ նոյն որոշումն հաստատել է»¹, սակայն դրա հետ հաղորդվում է լավ լուր՝ Երևանի թեմի նախկին հոգևոր առաջնորդ, աքսորական Սուքիաս Պարգյանին ազատել են աքսորից, թույլատրել վերադարձը Կովկաս:

Ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք. զգուշության նկատառումներով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը հատուկ հրահանգ է հրատարակում «Մայրաքաղաքիս Ազգային հաստատութեանց շարժական և մնայուն ստացութեանց»: 14 կետից բաղկացած այդ հրահանգը վերաբերում է մայրաքաղաքի եկեղեցիների, վարժարանների և այլ ազգային հաստատություններին պատկանող ամբողջ ունեցվածքին՝ «շարժական ստացութիւնք, արժեթղթեր, պահածո գումարներ, թանկագին իրեր....»²: Պատրիարքը իրավացիորեն հրահանգում է նշված արժեքները պահպանել բանկում կամ դրամատանը: Այդ հանձնված արժեթղթերի տոկոսների համար պետք է բանակցել Ազգային Կենտրոնական Վարչության հետ: Այդ դրամատներում պետք է բացվի ամեն մի եկեղեցու, թաղի կամ հաստատության անունով հատուկ հաշիվ, որի մեջ նշանակվելու են արժեքների վերաբերյալ գործողությունները: Նախօրոք պատրիարքը պետք է բանակցի դրամատան հետ: Այնքան հետաքրքիր է այդ «Հրահանգ» փաստաթուղթը, որ կարծես այն կազմվել է քաղաքային իշխանության կողմից: Փաստորեն, Ազգային Պատրիարքարանը և նրա ղեկավար հայոց պատրիարքը արևմտահայության, մասնավորապես՝ պոլսահա-

¹ «Բիւզանդիոն», 1905, 13 հունվարի, թ. 2525:

² Նույն տեղում, 13 հունվարի, թ. 2525:

¹ «Բիւզանդիոն», 1905, 9 մարտի:

² Նույն տեղում, 21 մարտի, թ. 2580:

յության (ինչպես ընդգծված էր փաստաթղթում) համար կատարում էր պետականության իրավասություններ:

Հենց նույն համարում «Բիւզանդիոն»-ը հաղորդում է իր ընթերցողներին, որ Կովկասում վերահաստատվել է փոխարքայությունը և փոխարքա է նշանակվել Վորոնցով-Դաշկովը: Հաղորդվում է նաև, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմից պատգամավորություն է մեկնել Պետերբուրգ, նորից խնդրամատույց լինելու 1903 թ. հունիսի 12 -ի օրենքի վերացման համար: Ներքին գործերի նոր նախարարը Ա. Բուլիգինը, սիրալիր ընդունելություն է ցույց տվել պատգամավորությանը, խոստացել նրանց խնդրանքը հաղորդել ցարին: Մի քանի օրից հետո նա հայտնել է պատգամավորներին, որ ցարը հանձնարարել է Կովկասի փոխարքային «քննե և վճռե անկախ»: Այնքան մեծ էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի մտահոգությունն այդ հարցում, որ Պետերբուրգում գտնվող հայ պատգամավորները հեռագրում են նրան, հաղորդելով փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի պատասխանը. «Եղած կարգադրութիւնները նորեն պիտի վերարքնուեն»¹:

Իմանալով Կ. Պոլսի պատրիարքի մտահոգությունների և գործի դրած ջանքերի մասին, նրա հետ կապ են պաշտպանում ոչ միայն Մայր Աթոռից Պետերբուրգ մեկնած պատգամավորները, այլև Ռուսաստանի հայկական թեմերի հոգևոր առաջնորդները: Բեսարաբիայի թեմի հայոց առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Խուդավերդյանը, որ այդ ժամանակ Ս. Պետերբուրգում էր, հաղորդում է Օրմանյանին Կովկասի նորանշանակ փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ իր հանդիպման և «յուսալից ապագայի» վրա ունեցած գրույցի մասին: Դա արտակարգ ուրախացնում և հուսավառում է վերջինիս, որը խնդրում է իրեն հաղորդել ցարական նոր պաշտոնյաների հետ ունեցած հանդիպումների և

գրույցների մասին, քանի որ ինքը ևս նոր խնդրագիր է ուղղել ցարին և դեռևս ոչ մի պատասխան չի ստացել¹:

Կովկասի փոխարքայության ներկայացուցիչների հետ քնարկվել էր նաև հայկական դպրոցներում դասավանդվող առարկաների, հայոց լեզվի հետ առնչվող խնդիրների մասին:

Քննարկելով հայ եկեղեցական կալվածքների խնդիրը ռուսական «Биржевые ведомости» թղթակիցը հաղորդում է նաև Կովկասի փոխարքայի օգնական Մալամայի հետ ունեցած տեսակցության մասին, երբ վերջինս կարծիք է հայտնել, թե գիմնազիաների միջնակարգ վարժարանների դասավանդման լեզուն պետք է լինի ռուսերեն, հայերեն պետք է լինեն միայն տարրական դպրոցները: Լավ է, որ այդ, այսպես կոչված մեծապետական կարծիքը եղել է ոչ թե փոխարքային, այլ նրա օգնականին: Փոխարքան եկեղեցական ունեցվածքի խնդիրը քննարկելու և կարգավորելու համար կազմում է հատուկ հանձնաժողով, որի կազմում լինելու էին Կովկասի քաղաքային վարչության, հասարակական հաստատությունների, կաթողիկոսի կողմից ընտրված հայ հոգևորականության ներկայացուցիչներ: Այդ հանձնաժողովի աշխատանքներին պետք է մասնակցեր նաև Ամենայն Հայոց հայրապետը²: Կովկասի փոխարքան քննարկում է նաև աքսորյալ հոգևորականների հարցը, որոնք ոչ միանգամից, այլ հերթականությամբ ազատ են արձակվում: Փոխարքայի հետ հանդիպում ունեցած կաթողիկոսը հարց է բարձրացնում, որ դպրոցներում Գիմնազիաներում և բարձր վարժարաններում ոչ միայն կրոնի ուսուցումը տարվի հայերեն, այլև բոլոր առարկաներին: Կարժ ժամանակ անց «Բիւզանդիոն»-ը ազդարարում է ռուսական հեռագրական գործակալության հեռագիրը. ծանուցանում է պետական օրաթերթի մեջ կայսերական հրամանագրի հրատարակու-

¹ Տես «Բիւզանդիոն», 1905, 7 ապրիլի, թ. 2595:

¹ Մալենադարանի արխիվ, ֆ. կաթող. դիվան, թղթ. 240, Բ. վավ. 115:

² Տես «Բիւզանդիոն», 1905, 26 մայիսի, N 2635:

մը, «որով կ'ընջուի 1903 թ. հունիսի 12 -ի օրենքը և Հայ եկեղեցւոյն ետ կ'տրուին իր բոլոր գրավեալ կալուածներն ու դպրոցները»¹: Աշխարհասփյուռ հայության երկու տարի մղած անընդմեջ պայքարն ավարտվում է հաղթանակով: Այդ պայքարում կարելի է ընդգծել հայ ազգային կուսակցությունների, առավելապես հայոց եկեղեցու, նրա հայրապետի, նաև Կ. Պոլսի պատրիարքի դերը: Պատահական չէ, որ տեղի բոլոր մշակութային, հասարակական և հոգևոր գործիչները գալիս են շնորհավորելու հայոց պատրիարքին, տեղակ լինելով «Ս. պատրիարք հոր երկու տարիէ ի վեր շարունակեալ անծնական և հավաքական ջանքերուն, դիմուններուն, բերանացի և գրաւոր հոգնութիւններին»²: Հետաքրքիր է, որ «Բիւզանդիոն»-ը դրանից հետո հետհայացք է նետում 1836 թ. "Положение"-ի վրա, քննարկում Պասկևիչի կողմից կազմված 4 հոգիանոց հանձնաժողովի գործը, դրա արդյունքը "Положение"-ն, որը ժամանակին մեծ դժգոհությամբ ընդունվեց հայության կողմից: Հայտնելով, որ "Положение"-ն ռուսական օրենքների ԺԱ(11) հատորի Ա մասի մեջ է, նրա Գ զլուխն է դարձել, հոդվածագիր դոկտոր Զ. Թովմյանը մանրամասն քննարկում է "Положение"-ն, վերլուծում նրա բոլոր հոդվածները, նշում դրանց դրական և բացասական հատկանիշները, նույնիսկ անդրադառնում է, 1874 թ. ներքին գործոց նախարարի Հայոց հայրապետին ուղղած գրությունը: Խմբագիրը նշելով ժամանակին և արևելահայության, և արևմտահայության բացասական արձագանքները "Положение"-ի նկատմամբ և համեմատելով 1903 թ. ցարական օրենքի հետ, գրում է. «Պոլսեանի և օրինական խարիսխն և պաշտպանութիւնը Ռուսիոյ մեջ Հայ եկեղեցու իրաւանց, հայ եկեղեցական դաստիարակութեան արտոնութեանց և տնտեսական ու հոգևորական ամենայն սեփականութեանց ու

թույլտութեանց»³: Նշելով նաև "Положение"-ի բազմաթիվ թերությունները, խմբագիրն ավարտում է բավականին հիմնավոր եզրակացությամբ. «Պետք է խոստովանել թե իր բոլոր թերություններով հանդերձ "Положение"-ն կմնա հիմնաքարն ապահովութեան Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան»²:

Այսպիսով, 1903-1905 թթ. ընթացքում ավարտվում է հայ եկեղեցու այդ շարքում առանձնապես ընդգծելով Ամենայն Հայոց Հայրապետի (Սկրտիչ Խրիմյանի) և Կ. Պոլսի պատրիարքի արքեպիսկոպոս Մ. Օրմանյանի համառ և երկարատև պայքարը: Բայց դրանով չավարտվեց պատրիարքի գործունեությունը. նրա առաջ կանգնած էին լուծելու բազմաթիվ խնդիրներ:

***

Կիլիկիո կաթողիկոսությունը և պատրիարք Մ. Օրմանյանը:

1871 թ. նոյեմբերին Կիլիկիո կաթողիկոս օծված Սկրտիչ Քեֆսիդյանն իր ողջ պաշտոնավարության ընթացքում ներքին ձգտում ուներ, որ համահավասար լինեի Եջմիածնի կաթողիկոսությանը և «քաղաքականապես Կ. Պոլսի անկախ նոր ազգապետական պատրիարքութիւն մը ստեղծելը»³: Դրա դեմ պայքարում էր և Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կ. Պոլսի պատրիարքությունը: Սակայն պատմական իրադարձությունները (1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը) հնարավորություն չընձեռնեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոսության պայքարը հասցնել մինչև վերջ: Պատերազմի ավարտից հետո շարունակվեց այդ ընթացքը, քանի որ հայաշխարհն ստեղծել էր «հայկական խնդիրը» (ոմանք այն համարում են «բարեկարգութեանց խնդիր»), որի լու-

¹ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1905, N 2712:

² Նույն տեղում:

³ Մ. Օրմանեան, Լեզգապատում, հ. Գ, էջ 4977:

¹ «Բիւզանդիոն», 1905, 18 օգոստոսի, N 2707:

² Նույն տեղում, 19 օգոստոսի, N 2708:

ծումն իր վրա էր բեռեղ համայն հայության ուշադրությունը: Պատերազմի ավարտից հետո Կ. Պոլսո պատրիարքարանը սկսեց զբաղվել դարձյալ Կիլիկիո կաթողիկոսության խնդրով, որովհետև երկարատև կաթողիկոս դարձած Քեֆսիգյանին հուզողը և զբաղեցնողը ոչ թե ամբողջ Կիլիկիայի հոգևոր կյանքի վերանորոգության խնդիրն էր, այլ իր հաճույքը. կաթողիկոսական աթոռը թողած շուրջ տաս տարի շարունակ նա թափառում էր այն վայրերում՝ Մարաշ, Հալեպ, Այնթապ, Անտիոք, Տևփրիկ (Տիփրիկ) և այլն, որոնք առաջնորդ չունեին և ժողովուրդը բացարձակապես մատնված էր անիշխանության: Իր երկարատև գործունեության ընթացքում Կիլիկիո կաթողիկոսը գործադրում էր մեծագույն ջանքեր Կիլիկիո կաթողիկոսության գերագահությունը հաստատելու համար. նրա համար կենսական էր կառավարության կողմից հրովարտակ ստանալը, որով հաստատվեր «օսմանեան հպատակ հայութիւնը մեկ ազգ, մեկ ժողովուրդ, եւ մեկ միութիւն ըլլալէ կը դադարեցներ, եւ Կիլիկիան տարբեր հայութիւն եւ տարբեր ազգութիւն պիտի դառնար»¹: Այդ պայքարն ընթանում էր Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի օրոք, որը հրաժարական է ներկայացնում, որը տևում է բավականին երկար ժամանակ. այդ ընթացքում ազգային հոգևոր կյանքը Կ. Պոլսում աղճատվում է:

Կիլիկիո կաթողիկոս Քեֆսիգյանի դեմ պայքար էր մղում նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Կոստանդնուպոլսեցին: Նենգամիտ ճանապարհներով Քեֆսիգյանը կառավարությունից հրովարտակ է ձեռք բերում, որով ապահովում է իր անկախությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությունից, կառավարության առջև իրեն ներկայացնելով «թուսական ազդեցութեան տարածուելուն» դիմադիրը: Եպարքոսը քաջալերում էր Քեֆսիգյանին, իսկ պատ-

րիարք Ներսեսը «ծայրահեղ միջոցներու չէր դիմեր»¹ որովհետև գտնվում էր առողջական ծանր վիճակում² և վախճանվեց 47 տարեկանում: Փաստորեն, վախճանվել էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Քերեստեճյանը (Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին), կարճ ժամանակ անց Կ. Պոլսո հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը: Մինչ փոխվում էին Ամենայն Հայոց հայրապետերը (Գևորգ IV-ից հետո Մակար Թեղուտցի, ապա՝ Մ. Խրիմյան) և Կ. Պոլսի պատրիարքները, իր գոյությունն էր շարունակում Կիլիկիո կաթողիկոս Մկրտիչ Քեֆսիգյանը, որը 26 տարի անհաջող կաթողիկոսություն վարեց, անձնական հարստություն դիզեց, չկարողանալով ինքը վայելել «աթոռն ալ դժբախտ եղավ, իրեն ներքեւ անխնամ լքուելով եւ անբնակ ամայնալով: Իսկ Կիլիկիո ժողովուրդը իր անկեալ վիճակին մեջ մնաց և աւելի եւս սուղեցաւ»³: Կարծես նրա կյանքի շարունակությունն էր, որ մահվանից հետո ուրք տարի Կիլիկիո կաթողիկոսությունը «անգլուխ մնաց»: Նույնիսկ նրա հիվանդության ժամանակ Կ. Պոլսում մտածում էին Սիս ուղարկել Եպիսկոպոս Աբրահամ Մամիկոնյանին, «որպէսզի աթոռը անտէրունչ չմնայ»: Այդ առաջարկությունը եղավ ավելի ուշ՝ Ամենայն Հայոց հայրապետ Մ. Խրիմյանի կողմից, որին արդեն պատրիարք օծված Մ. Օրմանյանը պատասխանեց կտրուկ մերժումով. «Աբրահամ Եպիսկոպոս ռստիկանութեան դուռնեն լրտեսի ամսական կարանայր և անոնց կը ծառայէ և պատրիար-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5152:

² Ոչ մի հոգևորական այդքան երիտասարդ (37 տարեկան) պատրիարք չի եղել և ոչ ոք 47 տարեկանում կաթողիկոս չի ընտրվել և հրաժարվել: Նա ծանր առողջության պատճառով օրեր անց կնքեց մահկանացուն: Հետաքրքիր համեմատություն է կատարում Մ. Օրմանյանը, երբ դեռ Արմաշի Դպրեվանքի տնօրեն ու տեսուչն էր, գրելով, որ «Մեծն Ներսես 47 տարեկան վախճանուած է, իսկ 1884-ին վախճանեալ Ներսես ալ 49 տարեկան եղավ...» (Տե՛ս ԳԱԹ, արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆ., XII բաժին, գ. 11637):

³ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5402:

քի դեմ Ադանա գնաց գործը խանգարել, և միայն արգելք լինելուն պատճառաւ կասկածաւոր նկատուեցաւ և յաջողութիւն չունեցաւ»¹:

1895 թ. մարտի վերջին Կ. Պոլսում կատարվեցին Սսի կաթողիկոսական ընտրությունները: Ընտրությունների հնգամյա ցուցակի մեջ ծայրերի մեծամասնությունն ստացավ Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալեաթյանը, որն իր հանրային գործունեությունը սկսել էր «Պեգասյան թռչնիկ» լրագրի հրատարակությամբ: Լինելով պոլսեցի նա իր ամբողջ կյանքը նվիրել էր արևմտահայ գավառին, առաջնորդական պաշտոններ վարել Երզնկայում, Բաբերդում, Մուշում, Վանում և այլուր: Իր ազգանվեր գործունեության համար կառավարության կողմից նկատվել էր կասկածելի, այդ պատճառով նրա ընտրությունից մեկ շաբաթ անց Սսի եպիսկոպոսները Կիլիկիո թեմականների անունից բողոքագիր ներկայացրին կառավարությանը, կատարված ընտրությունը ներկայացնելով «ընկալեալ սովորութեանց եւ տիրող կանոնաց հակառակ»: Դրա փոխարեն նրանք գաղտնի կաթողիկոս օծեցին Հովհաննես Գազանձյան եպիսկոպոսին, մոռանալով որ իրենցից բացի Կիլիկիայում գործում էին նաև այլ եպիսկոպոսներ, որոնք իրենց հետ համամիտ չէին և բողոքեցին: Կաթողիկոս չճանաչվեց ոչ Գազանձյանը ոչ էլ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից ընտրված Գ. Ալեաթյանը: Շարունակվեց Կիլիկիո կաթողիկոսության «անգլուխ վիճակը» կառավարության մերժման պատճառով: Այդ ընթացքը շարունակվեց մինչև Մ. Օրմանյանի պատրիարքական ընտրությունը: Նրա պատրիարքական ժամանակամիջոցը եղել էր արևմտահայության ամենածանր շրջաններից մեկը. սուլթան Համիդի 1894-95-96թթ. կոտորածները արևմտահայությունից խլել էին 300.000 զոհ. «Ազգը վիրավորված եւ հա-

րուածուած եւ շատ արիւն կորսնցուցած եւ տկարացած հիւանդ մըն է»¹: Չամիչյանի տեղապահության օրոք Գազանձյանը, որ գաղտնի և ապօրինի օծվել էր Կիլիկիայի կաթողիկոս, ստացավ նույնիսկ պետական հովանավորությունը և մուտք գործեց Ադանա: Տեղացիները դեմ էին Գազանձյանի ապօրինի կաթողիկոսությանը և պատարագի ժամանակ արգելեցին պատարագիչ քահանային չհիշել «կիսակատար կաթողիկոսի» անունը: Վերջինիս աջակիցները իբրև խռովահույզ ադանացիների (40հոգի) բանտարկվեցին: Սակայն նորընտիր պատրիարքը բողոքեց, պահանջեց Գազանձյանի հեռացումը: Ադանայի նոր կուսակալ Պահրի փաշան, որ երախտապարտ էր Օրմանյանին այդ պաշտոնում նշանակվելու համար, Գազանձյանին կառավարության ծեռքով հեռացնում է ոչ միայն Ադանայից, այլև Կիլիկիայից և նա այլևս չփորձեց վերադառնալ Կիլիկիա: Կաթողիկոսության տեղապահ ճանաչվեց Կիրակոս եպիսկոպոս Բեքմեզյանը, որը «կատարեալ հաւատարմութեամբ գործեց յօգուտ իր միաբանական աթոռին»² և միշտ համակերպվեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հրահանգներին: Իրավիճակը հանդարտվելուց հետո նորընտիր պատրիարքը հավաստիացավ, որ հարմար պահն է Ալեաթյանի կաթողիկոսական ընտրության հաստատման հարցով զբաղվել: Երկու և ավելի տարի տևեց պատրիարքի կողմից Գ. Ալեաթյանի ընտրության հաստատվելու ուղղությամբ կատարվող աշխատանքը, սակայն սուլթանը չփոխեց իր կարծիքը Ալեաթյանի վերաբերյալ և միշտ նրան համեմատում էր Մ. Իզմիրլյանի հետ: Սուլթանի վերաբերմունքը փոխելու բազմաթիվ փորձերը մնացին ապարդյուն. Կ. Պոլսի պատրիարքին մնում էր միայն դարձյալ համաձայնվել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը դատարկ թողնելու հետ, որն արդեն բավական ժամանակ «վնասուած» էր,

¹ ՀԱՍ, ֆ 57, ց.7, գ.321, ք.23:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ. 5479:

² Նույն տեղում, էջ 5521:

սկսելով Քեֆսիգյանի օրերից, երբ «օտարադաւաններու համար-
ձակ ասպարեզ էր դարձած»¹: Սակայն ընդհանուր հոգևորակա-
նության համար Սոյ կաթողիկոսությունն անհրաժեշտ էր Մայր
Աթոռի պաշտպանության համար: Դեռևս Մկրտիչ Խրիմյանի
պատրիարքության ժամանակ, երբ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում
ելույթներ էին հնչել Սսի կաթողիկոսության վերացման համար,
Գրիգոր Օտյանը Քաղաքական ժողովի խոհեմ անդամներից ա-
մենից շրջահայաց գաղափար էր արտահայտել «Սիսը պետք է
պահպանել՝ էջմիածինը պահպանելու համար»: Կարծես թե հա-
կասական այդ դրույթով նա մատնանշում էր, որ ցարական գե-
րիշխանության տակ գտնվող էջմիածինը (Ամենայն Հայոց Հայրա-
պետությունը) ամեն ռոպե վտանգի տակ է²: Իսկ քսան տարի
անց նորընտիր պատրիարքը (Մ. Օրմանյանը) շեշտում էր. «էջ-
միածնի ապահովության խնդիրը Սիսը պետք էր.... որպեսզի Ա-
րարատեան Մայր Աթոռը խաղալիք չդառնայ տիրող պետու-
թեան, մանաւանդ նկատելով նոյն ձեռք առնուած խիստ միջոցնե-
րը, որոնք Մայր Աթոռին վտանգ կսպառնային, եւ Կիլիկիոյ Աթո-
ռին պարապուրթինը կրնար եւս քաջալերել յարծակումը եւ
վտանգը ծանրացնել»³: Այդ նկատառումներով Ազգային վար-
չությունը համաձայնվեց զգուշությամբ համակերպել և սպասել:
Այդ որոշումն ընդունվել էր 1899թ. Ջատիկից հետո, սակայն Գր.
Ալեքաթյանի անակնկալ մահը (օգոստոսի 15-ին) վարչությանն
ստիպեց նոր ընտրություն կատարելու արարողություն խնդրել
կառավարությունից: Կ. Պոլսո պատրիարքությունը որոշեց Կիլի-
կիո կաթողիկոսական ընտրություն կատարելու համար իր պատ-
վիրակն ուղարկել Սիս. ամեն ինչ արվում էր Քեֆսիգյանի ժամա-
նակին նախատեսված ծրագրերը խափանելու համար: Իր կող-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5524:

² Տես է. Կոստանդյան, Մկրտիչ Խրիմյան..., էջ 165-166:

³ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ, 5524:

մից կուսակալը հրամայեց նախապես կազմել «ընտրելաց ցան-
կը», այն հաղորդել Արդարության և Կրոնի նախարարությանը,
գործն ավարտել անկախ Կ. Պոլսի պատրիարքությունից: Դրան
հակադարձ Հայոց պատրիարքությունն ու Ազգային վարչությունը
Կիլիկիայի բոլոր վայրերին հատուկ հրահանգներ հղեցին՝ ա-
ռանց ազգային պատվիրակի ընտրություն չկատարել, որովհետև
հակադիր կողմը ցանկանում էր «ազգապետական դրութիւնը
խախտել, հայ ազգութիւնը երկուքի բաժանել, եւ Կիլիկիոյ համար
նոր հայ ազգութիւնը մը կազմել, ինչ-որ Քեֆսիգեանի երազներէն
մին եղած էր, բայց չէր յաջողած»¹: Պտրիարքը և Ազգային վար-
չությունը հրահանգներ են հղում Կիլիկիայում ընտրության հա-
մար նախատեսված բոլոր վայրերը՝ գործել իրենց կողմից կազ-
մած հրահանգներին համեմատ, առանց պատվիրակի ընտրույթ-
յան չկատարել: Օրմանյանը համարձակորեն հայտարարում է, որ
ինքը ամբողջ Թուրքիայի հայության (արևմտահայության) ընտր-
ված պատրիարքն է և թույլ չի տա հայության մի մասի իր պատ-
րիարքությունից զատվելը: Ազգային վարչության կողմից Կիլի-
կիայի կաթողիկոսական ընտրության պատվիրակ էր նշանակվել
Երուսաղեմի պատրիարքության լուսարարապետ, եպիսկոպոս
Սահակ Խապայանը: Վերջինս պաշտպան է կանգնում օրինակա-
նությանը, կիլիկիացիներն էլ, մանավանդ՝ ադանացիները Կ. Պոլ-
սի պատրիարքարանից անջատվելու ցանկություն չունեին,
«բայց Բարձր Դռան բռնադատութեամբ» վերջին պահին հայտնի
է դառնում, որ կառավարությունը իր որոշումից հետ չի կանգնել և
ստիպել է Ազգային վարչության կողմից պատվիրակ նշանակ-
ված Սահակ եպիսկոպոսին կատարել իր հրահանգները: Նա հա-
յոց պատրիարքարանին հաղորդում է այն մասին, նշելով, որ ին-
քը չի ղեկավարի ընտրությունը և կհեռանա: Ադանացիները ցույց

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, , էջ 5526:

են տալիս «արիասիրտ ընդդիմութիւն», իսկ պատրիարք Մ. Օրմանյանը հրաժարական է հղում կառավարությանը: Մարտի 10-ին պետք է տեղի ունենային կաթողիկոսական ընտրություններ, մինչդեռ արդեն 8-ին հայտնի էր կրկին Բ. Դռան որոշումների մասին և պատրիարքը հրաժարական տվեց: Այս երկրորդ հրաժարականի մեջ պատրիարքը ներկայացնում էր ոչ միայն Կիլիկիայի կաթողիկոսության և արևմտահայությանը երկու մասի բաժանելու խնդիրը, այլև առաջին հրաժարականի ժամանակ առաջադրված ու չլուծված խնդիրները: Սրված հարաբերությունները երկար շարունակվեցին. սուլթանը չէր ընդունում պատրիարքի հրաժարականը և իր հրամանով պետական հայ պաշտոնյաներ՝ Հարություն փաշա Տատյանն ու Գաբրիել Նորատունկյանն աշխատում էին համոզել Օրմանյանին ետ վերցնել հրաժարականը, որին վերջինս դիմադրում է, հայտարարելով, որ չի կարող գործակցել այսպիսի պայմաններում, որ «հայ ազգութիւնը երկփեղկելու և տարբեր ազգութեանց բաժանելու նպատակն ունենալ»¹:

Իրադրությունն Օսմանյան մայրաքաղաքում այնպես սրված էր, որ այդ մասին տեղեկություն ունեին օտարերկրյա դեսպանները, որոնք լուրեր էին հաղորդում իրենց ղեկավարներին հայոց պատրիարքարանի և Օսմանյան կառավարության միջև ընթացող հակամարտությունների մասին: Հետաքրքիր է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ջինովկի գեկուցագիրն ուղղված Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության²: Մանրամասն տեղեկություններ հաղորդելով Կ. Պոլսի պատրիարքի գործունեության և Սսի կաթողիկոսության մասին, Ջինովկը նշում է, թե ինչպես է Թուրքիայի կազմում թուրքական կառավարությունը առաջացնում պառակտում հայ ազգային հոգևոր քաղաքականությունը

վարող երկու գլխավոր հաստատությունների միջև, դրանով ամեն կերպ ցանկանալով ջլատել հայության բոլոր հատվածներին, առավելապես չընդունել էջմիածնի կաթողիկոսի «Ամենայն Հայոց» կոչումը: Ընդգծելով, որ այդ քաղաքականությամբ թուրքական կառավարությունն աշխատում է ոչ միայն պառակտել հայությանը, այլև միաժամանակ վերացնել ռուսական պետության հեղինակավոր ազդեցությունը ամբողջ հայության վրա: Ռուսական դեսպանը հաղորդում է նաև, որ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը տեսնելով, որ թուրքական կառավարության կողմից հեռացվել է Սահակ Եպիսկոպոսը Սսի կաթողիկոսի ընտրության պատվիրանից, ինքը հրաժարական է տալիս պատրիարքի պաշտոնից: Քանի որ սուլթանը չի համաձայնվում ընդունել պատրիարքի հրաժարականը, հրամայում է կանգնեցնել և հետաձգել Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության գործընթացը: Այդ փաստաթղթերում Արևմտյան Հայաստանում և Կ. Պոլսում գործող ռուսական Արտաքին քաղաքականության մինիստրության գործակալները մանրամասն հաշվետվություն են ներկայացնում իրենց ղեկավարներին. հաշվետվության մեջ քննարկվում են մասնավորապես Հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի և Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության հարցերը, Բ. Դռան քաղաքականությունն այդ խնդրում, նրա հակահայ և հակառուս քաղաքականության ընթացքը և այլն¹:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5528:

² АВПРИ, ф. Канцелярия министерства Внешних дел, сп. 470, 1900, д. 27, л. 279-282.

¹ Հետաքրքիր է մեկնաբանել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի Մ. Օրմանյանի (պատրիարք էր 1896թ-ի վերջից մինչև 1908թ. հուլիսը) և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի (1892թ-ից մինչև 1907թ. նոյեմբեր) հարաբերությունները համահայկական բազմաթիվ հարցերում, առանձնապես Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրության խնդրում: Այդ բոլորն արտացոլված են Հայաստանի Ազգային արխիվում պահպանված մեր Մեծ Հայերի ծեռագրերում, երբ 13 տարիների ընթացքում նրանք իրար հետ կիսել են իրենց մտահոգությունները, կամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հրահանգներ է տվել Կ. Պոլսի պատրիարքին, կամ

Աղանացիների «արիասիրտ» ընդդիմությունը և պատրիարքի հրաժարականը իրենց գոծն են անում. կառավարությունը սկսում է իր բանակցությունները և ապրիլի 13-ին հայտարարում, թե հրաժարվում է միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին: Սակայն պատրիարքը դեռևս ետ չի վերցնում հրաժարականը, պահանջելով իրագործել նախորդ հրաժարականը՝ խոստացված, բայց չիրագործված պայմանները: Բանը հասնում է այնտեղ, որ մայիսի 11 -ին Բ. Դեան առաջին քարտուղարը Հ. Տատյանի ընկերակցությամբ գնում է պատրիարքի մոտ և համառորեն խնդրում վերստանձնել պաշտոնը: Այդ տեսակցության մասին մայիսի 12-ին հաղորդում է Վարչական ժողովին և համոզում նրա անդամներին որոշում ընդունել պատրիարքի հրաժարականը ետ վերցնելու և ազգային գործերը վերստին շարունակելու համար: Այդ որոշման մասին հայտնվում է պատրիարքին, որը պարտավորվում է զիջել, սակայն ամեն օր պատրիարքարան չի հաճախում, սպասելով որոշման ամբողջական գործադրությանը: Կառավարությունը մայիսի 22-ին զիջում է զին-

վերջինս արտահայտել է իր դժգոհությունները երբեմն նաև կաթողիկոսի գործունեության նկատմամբ: Ուշագրավ են 56 և 57 ֆոնդերում պահվող Մ. Օրմանյանի ձեռքով գրած նամակները, որոնք բարձրացնում են հոգևորականության կյանքի բազմաթիվ հարցերի քննարկումներ: Սակայն դրանցից առավել աչքի է ընկնում ֆ. 57-ում պահվող 77 էջանոց մի հսկա փաստաթուղթ (ֆ. 57, ց. 2, գ. 182): Այդ գործի մեջ ամփոփվել են Օրմանյանի խրիմյանին ուղղած 16 նամակները, որոնք բոլորը վերաբերվում են Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրության հարցերին: Առաջին նամակը սկսվում է 1899 թ. ապրիլի 26-ից, վերջինը՝ 16-րդն ավարտվում է 1902 թ. հունվարով. ինչպես երևում է ժամանակի նշումից, դեռևս չէր ավարտվել Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրության իրադարձությունները: Բայց մոտ երեք տարի տևող այդ իրադարձությունների նկարագրությունները և դրանց վերաբերող նամակները ցույց են տալիս Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի և Ամենայն Հայոց հայրապետի ծավալած գործունեությունը, հայությանը չպառակտելու, միասնական ազգություն պահպանելու ջանքերը, ձգտումները և դրանց հասնելու միջոցները:

վորական անվճար տուրքերի մի մասը, իսկ 28-ին «երթելիկի սեղմումներեն մաս մը եւս կը դադարեցնէր....», բայց պատրիարքը չէր դադարում պահանջներ ներկայացնելը: Այդ բոլորը ստիպում են կառավարությանը հրաժարվել պատրիարքին ընտրություններից հեռացնելու մտքից, միայն պայման են դնում՝ ներկայացնել ընտրյալների ցուցակը: Ս. Խապայանը 9 ամիս մնացել էր Կիլիկիայում և տեսնելով, որ իր գործունեությունն արգելված է Կիլիկիայում, 1900 թ. նոյեմբերին վերադառնում է Երուսաղեմ լուսարարապետի իր պաշտոնը վարելու համար: Կրոնական և քաղաքական ժողովների միջև վիճաբանություններ սկսվեցին ընտրյալների ցուցակը կառավարությանը ներկայացնելու համար, որոնք շարունակվեցին 6 ամիս, մինչև կրոնական ժողովը տեղի տվեց: Այդ բոլորի մասին Օրմանյանը հայտնում է Ամենայն Հայոցին, որ երկար պայքար մղեցին, ոչ թե «Կիլիկիոյ Աթոռոյն իրաւունքներ նուազել կամ խափանել», այլ չպառակտվի արևմտահայությունը և այն ճանաչվի միակ ազգություն, որի ազգապետը Կ. Պոլսի պատրիարքն է, իսկ «հայ հաւատացեալք մեկ եկեղեցի կը կազմեն և Մայր Աթոռոյ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ալ այդ եկեղեցւոյն իսկական և միակ զլուխը»¹: Պատրիարքը Հայոց կաթողիկոսին է ուղարկում նույնիսկ իր հրաժարականի թարգմանված հայերեն տեքստը և ցույց է տալիս, թե ինչպես է ինքը թուրքական կառավարության առաջ պաշտպանում համայն հայության իրավունքները²: Որոշ ժամանակ անց Հարություն Տատյան փաշան իր որդուն՝ Տիրան բեյին, ապրիլի 30-ին ուղարկում է Մ. Օրմանյանի մոտ, որպեսզի վերջինս ականջալուր լինի իր հրահանգին ետ առնել իր հրաժարականը և ոչ մի պայման չդնի, որովհետև սուլթանը խիստ զայրացած է պատրիարքի վրա վերջնագիր ներկայացնելու համար և Արթին փաշան «հագիվ կըցած է սուլթանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, էջ 8-9 (III նամակ կաթողիկոսին):

² Նույն տեղում, էջ 18-19:

զայրույթը ցածուցանել»¹։ Կաթողիկոս Մ. Խրիմյանն էջմիածնից հղած նամակներով հորդորում է Կ. Պոլսի պատրիարքին նշելով, որ Բ. Դեան պահանջները երկրորդական են և ամեն ինչ պետք է անել Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրությունն արագացնելու համար։ 1900թ. դեկտեմբերի 1-ին Քաղաքական և Կրոնական ժողովները համաձայնության եկան ընտրյալների ցանկը Բ. Դուռ ներկայացնելու համար։ Խնդիրները հարթվելուց հետո, եպիսկոպոս Խապայանը կրկին հրավիրվեց Կիլիկիա, ուր նա հասավ 1901թ. օգոստոսին։ Կազմակերպչական աշխատանքի համար ընտրողական ժողովի գումարումը տեղի ունեցավ 1901թ. հոկտեմբերի 20-ին, երբ ընտրվողների ցուցակը կազմվեց 6 անձից բաղկացած։ Ցուցակը գլխավորում էին Երուսաղեմի երկու եպիսկոպոսները՝ Սահակ Խապայանը՝ 50 և Գևորգ Երեցյանը՝ 18 ծայներով։ Ցուցակում տեղ են գտել նաև Կ. Պոլսի եպիսկոպոսներ՝ Վահրամ Մանկունին, Հմայակ Դիմաքսյանը և Գրիգորիս Հովհաննիսյանը՝ 45, 44 և 30 ծայներով։ Վերջին տեղում Օրմանյան պատրիարքի անունն էր ամենացածր՝ 28 ծայնով։ Հասարակության մեջ լուր էր տարածվել, թե Օրմանյանը ցանկանում է պատրիարք մնալով, ընտրվել նաև կաթողիկոս և իրար միացնել Կ. Պոլսի և Կիլիկիայի աթոռները։ Իրավացի էր Օրմանյանը, երբ ժխտում էր լուրը, մատնացույց անում այդ ուղղությամբ կատարած իր աշխատանքը և հայտարարում. «Հայ եկեղեցու նուիրապետական կարգաց խանգարում յառաջ կուգար, զոր ոչ ինքն յանձն կառնէր եւ ոչ ուրիշի մը կը ներէր ընել»²։ Ժողովուրդը կարծում էր, որ ամենահավանական ընտրվողը Սահակ Խապայանն էր, սակայն ընտրության արդյունքները չհաստատեցին այդ ենթադրությունը։ Նոյեմբերի 29-ին կատարված ընտրության արդյունքը հակառակն ապացուցեց։ Ամենաբարձր քվեն (5 ծայնով ավելի) ստացավ Գևորգ Ե-

րեցյանը, որն անակնկալ էր Կ. Պոլսում։ Սակայն, քանի որ ընտրությունը կատարված էր և Գևորգ Երեցյանն էլ հարգանք էր վայելում, 1895թ. նոյեմբերից դատարկ մնացած Կիլիկիո աթոռը 1901թ. նոյեմբերի վերջին ունեցավ իր կաթողիկոսը։ Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, Գ. Երեցյանը շուրջ երկու շաբաթ շնորհավորանքներ էր ընդունում։ Նա հաճախակի հանդիպումներ էր ունենում Մ. Օրմանյանի հետ, միասին խորհրդակցում էին Կիլիկիայի կաթողիկոսության համար ինչ գործեր պետք է կատարվեին։ Այդ բոլորը տևեց մինչև 1901թ. դեկտեմբերի 13-ը, երբ նա պաշտոնապես Վարչական ժողովին ներկայացրեց իր հրաժարականը։ Վարչությունը հրաժարականը համարեց անընդունելի։ Երեցյանն իր հրաժարականը կրկնեց դեկտեմբերի 20 -ին, բայց քանի որ առջևում Ամանոր էր և Ծննդյան տոները, հարցի քննարկում հետաձգվեց մինչև հունվարի վերջ։ Այդ ընթացքում պատրիարք Օրմանյանը քանիցս մերժում է հրաժարականը, բայց Գևորգ Երեցյանը իր մտքից չի հրաժարվում։ Նա պատճառաբանում էր, որ ինքը Երուսաղեմի պատրիարքության միաբան էր։ Նա հիշեցնում է նաև մի քանի եպիսկոպոսներ, որոնք ընդհանրապես ընտրությունից հրաժարվել են. առաջինը մատնացույց է անում Ներսես Վարժապետյանի՝ էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրությունից հրաժարվելը։ Նրան համոզիչ նամակով դիմում է նույնիսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, սակայն Երեցյանը պատասխան նամակում մեղադրեց և՛ Օրմանյանին և՛ ընտրողական ժողովին։ Այնքան անհիմն էին նրա մեղադրանքները, որ Խրիմյանը նույնիսկ չպատասխանեց նամակին։ Փաստորեն, անհրաժեշտ էր սկսել կաթողիկոսական նոր ընտրություն։ Այդ մասին Կ. Պոլսի պատրիարքարանը հայտնեց կառավարությանը և նոր ընտրություն կատարելու իրավունք խնդրեց։ Այլևս հնարավոր չէր ընտրության պատվիրակ Ս. Խապայանին հրավիրել և 1902թ. մայիսի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, էջ 26 (VII նամակ)։

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5532։

22-ին ընտրության պատվիրակ ընտրվեց Պիլեծիկի առաջնորդ Եպիսկոպոս Մովսես Կեոնրուքյանը, որը կառավարության հավանությունը ստացավ և անցավ իր գործի կատարմանը: Նույն այդ ժամանակ Կիլիկիայի տեղապահը խնդրեց Երեցյանից 5 ծայն պակաս ստացած խապայանին կոչել Կիլիկիո կաթողիկոս, սակայն դա օրենքի խախտում կլիներ: Ընտրելիների ցանկից հանվեցին նախկին ընտրյալները: Կառավարությունն այս անգամ մի շաբաթվա ընթացքում ցանկում փոփոխություններ էր կատարել և թողել միայն Չամիչյանի, Խապայանի և Կեոնրուքյանի անունները: Հոկտեմբերի 10-ին Վարչական ժողովը կառավարական պաշտոնագիրը հեռագրով ներկայացրեց Ադանային, իսկ Չամիչյանը պատրիարքին հաղորդեց, որ հրաժարվում է իր անունը թողնել ընտրյալների ցուցակում: Պատրիարքն այդ մասին անմիջապես հաղորդեց պատվիրակին և տեղապահին: Փաստորեն, ընտրյալների ցանկի մեջ մնաց միայն երկու անուն՝ Խապայան, Կեոնրուքյան (որը պատվիրակ էր): Վերջինս շնորհակալություն հայտնելով այդ պատվի համար, ժողովին առաջարկեց միաձայն կաթողիկոս հռչակել Սահակ Խապայանին: Հոկտեմբերի 12-ին Խապայանը միաձայն 62 քվեով հռչակվեց կաթողիկոս, երբ 53 տարեկան էր (ծնվել էր 1849թ): Մ. Օրմանյանը մանրամասն անդրադառնում է նրա անցած կյանքին՝ նրա գործունեությանը Երուսաղեմում, երբ սերտ հարաբերությունների մեջ էր Ղևոնդ Մաքսուտյանի և Գևորգ Երեցյանի հետ, բայց նրանցից տարբերվում էր. նրան հետաքրքրողը «ուսումնապետությունն էր և եպիսկոպոսության աստիճանները»: Այդ պատճառով, երբ Մաքսուտյանը մեղադրվում էր Երուսաղեմի ծախսերը և հաշիվները յուրացնելու մեջ, իսկ Երեցյանը իր կենցաղի և հարաբերությունների պատճառով, «Խապայեան անբասիր կը մնար

հանրութեան աչքի առջեւ»¹: Իհարկե, նրա ընտրության մեջ մեծ դեր խաղացին պատրիարք Օրմանյանի ջանքերը և Կիլիկիացիների վերաբերմունքը, որոնք Քեֆսիզյանից հետո նրա մեջ տեսնում էին իսկապես հոգևոր առաջնորդի: Հոկտեմբերի 12-ին կատարված ընտրության լուրը կապի միջոցների անբավարարության պատճառով Խապայանին հասավ հոկտեմբերի 20-ին, իսկ պաշտոնական տեղեկագիրը՝ հոկտեմբերի 23-ին, իսկ Վարչական ժողովն այն հաստատեց հոկտեմբերի 25-ին և ներկայացրեց կառավարության հաստատմանը: Կայսերական հաստատության լուրը հասավ դեկտեմբերի 9-ին, իսկ հրովարտակը պատրիարքարանին հանձնվեց դեկտեմբերի 16-ին. այստեղ շեշտվում էր, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը ենթակա է Կ. Պոլսի պատրիարքարանին և վերացնում էր «տաճկահայ ազգութիւնը պառակտելու վտանգը»²: Պատրիարքարանի միջնորդությամբ մյուս տարվա հունվարի 4-ին նորընտիր կաթողիկոսին շնորհվեց առաջին աստիճանի «մեջիդիյե» շքանշան: 1903թ-ին տեղի ունեցավ հունվարի 20-ին Երուսաղեմի նոր լուսարարապետի ընտրություն: Խապայանի այդ պաշտոնը տևել է 17 տարի: Չցանկանալով երկար մնալ Երուսաղեմում, փետրվար 14-ին նա հրաժեշտի պատարագ մատուցեց, իսկ 17-ին եկեղեցական պատվիրակ Կեոնրուքյանը հասավ Երուսաղեմ և 26-ին նրանք միասին մեկնեցին Երուսաղեմից: Մարտի 5-ին նա արդեն Ադանայում էր, իսկ 10-ին Սիսում: Կիլիկիացիները փառավոր ընդունելություն ցույց տվին նորընտիր կաթողիկոսին: Քեֆսիզյանի օրոք ընկձված ժողովուրդը կարծես վերազարթնում է: Օծման հետ կապված արարողությունը կատարվում է Զատիկից հետո՝ ապրիլի 20-ին: Այդ կատարվեց արտակարգ շքեղությամբ. նորընտիր կաթողիկոսը իր մատուցած պատարագներում նախորդներին հիշատակելուց հե-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5543:

² Նույն տեղում, էջ 5545:

տո, խորը հարգանքի տուրք մատուցեց գործող Արարատյան Մայր Աթոռի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտչին, որն ավելի վաղ ապրիլի 10-ին շնորհավորական հեռագիր էր հղել նորընտիրին:

Այդպես ավարտվեց երկար տարիներ տևած Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրության խնդիրը, որի մեջ ամենամեծ դերակատարը Մաղաքիա Օրմանյանն էր¹:

***

Մ. Օրմանյանը և Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահի հարաբերությունը: Աղթամարի կաթողիկոսությունը հաստատվել էր դեռևս 12-րդ դարից (1113թ.): XIX դարի II կեսին կաթողիկոսական գահին տիրանալու համար պայքար է սկսվում ժամանակի կաթողիկոս Պետրոս Բլբլուլի [նաև՝ Բյուլբյուլ-1858-1864] և նրա գահին անպայման տիրանալու ձգտումով համակված Խաչատուր Բ Շիրոյանի (1864-1895) միջև: Կերջինս դեռ իր նախորդի Պետրոս Բլբլուլի օրոք բռնությամբ իրեն օծել էր կաթողիկոս «ի վերա տանն Աղթամարու», ապա վարձու մարդասպանի միջոցով

¹ Կիլիկիո կաթողիկոսական ընտրությունների հարցի շուրջ հոյակապ հոդված է տպագրել Կիլիկիայի պատմության լիարժեք գիտակ, վաղամեռիկ պատմաբան Ռուբեն Գասպարյանը, որտեղ շեշտն առավելապես դրվում է համիդյան շրջանի քաղաքականության վրա, ինչպես էր նա գործունեություն ծավալում. նպաստում հայության տնտեսական, հասարակական ու կրոնական միասնության քայքայմանը, արևմտյան տարբեր հատվածների մասնատմանը, որով կլուծեր իր առջև դրված խնդիրները հայության ծուլման և բնաջնջման քաղաքականությունը: Ես իմ խնդիրը համարել եմ այս գլխում շեշտը դնել պատրիարք Մ. Օրմանյանի սուլթանին դիմակայելու և Կիլիկիայի կաթողիկոսական ընտրությունների դրական հետևանքով արևմտահայության միասնության պահպանելուն (Տես Ռուբեն Գասպարյան, հոդվածների և հրապարակումների ժողովածու, Երևան, 1913, էջ 160-176):

սպանել տվել նրան: Արևմտահայ մամուլը, առանձնապես գավառական մամուլի օրգանները («Արծուիկ Տարոնո») քննադատում են եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականի քստմնելի արարքները: Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը երկար տարիներ (Մ. Խրիմյանի պատրիարքության օրոք) քննարկեց նրա ապօրինությունների հարցը, սակայն Խաչատուրը նույնիսկ չսպասեց Ազգային ժողովի քննարկումների ավարտին և մեկնեց Աղթամար: Միայն Ներսես Վարժապետյանի պատրիարքության օրոք, վերջինս զգալով իր անկարողությունը «Ներողագիր» շնորհեց նրան, իսկ Խաչատուրը շարունակեց իր ազգադավ գործունեությունը դեռ երկար տարիներ: Նրա պաշտոնավարությունը բացասական է ներկայացնում Մ. Օրմանյանը, նշելով, որ 31 տարի կաթողիկոս լինելը ոչ մի դրական հետք չի թողել իր ետևից: Փոքր էր կաթողիկոսության տարածքը, բայց իբրև վիճակ՝ «բավական ընդարձակ»: Նրա թեմերն են եղել Հայոց Չորը, Ոստանը, Կարճկանը, Շատախը, Մոկքը, Խիզանը, Կարկառը, Կեցանը, Սպարկերտը, Շիրվանը և Պահրան. դրանց մեջ կային 57 վանք, 194 գյուղ և 272 եկեղեցի: Աթոռը չունեւր ոչ մի գյուղաքաղաք, բայց վանքերն ունեին ընդարձակ հողեր և գյուղեր: Այդ տարածքների մշակման արդյունքները Շիրոյանը լիովին սեփականացնում էր ինչպես «հասարակ ազառակատեր»: Այդ հսկա տարածքները նա կապալով էր տալիս հայերին և քրդերին, հավաքում արդյունքը: 1895թ. նրա վախճանից հետո ոչ ոք չմտածեց վերականգնել կամ նոր ընտրություն կատարել¹:

Չնայած վերացել էր կաթողիկոսությունը, սակայն գոյություն ուներ կաթողիկոսական տեղապահ՝ ենթակա Կ. Պոլսի պատրիարքին: Մ. Օրմանյանի պատրիարքության ժամանակ Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահն էր Տեր-Հովսեփ Սրբազան եպիսկոպոս Խոստիշյանը, որի հետ պատրիարքը նամակագրա-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5440-5441:

կան սերտ կապ էր պահպանում¹: Ըստ երևույթին կաթողիկոսական տեղապահ եպիսկոպոս Խոստիջյանը նամակով դիմել է Կ. Պոլսի պատրիարքին և բողոքել «թեմական ժողովրդեն անկեալ և տառապեալ վիճակի համար»²: Այդ իրողության համար տեղապահը բազմաթիվ բողոքներ է հղել Բ. Դռանը, խնդրելով «անմիջական տնօրինության» և, որ հաշվի առնելով խնդրի կարևորությունը, կառավարությունը միջոցներ ձեռք կառնի «ի մխիթարութիւն խեղճ ժողովրդեան»: Առաջին նամակի պատասխանը Օրմանյանը գրել է 1906թ. հունվարի 19-ին, հետևաբար նամակն ավելի վաղ է գրվել: Դրանով պատրիարքը տեղապահին հաղորդում է, որ այդ ողբերգական կացության մասին հատուկ թագրիր է գրել բարձր դռանը և խնդրել «անմիջական տնօրինութիւն ի մխիթարութիւն խեղճ ժողովրդեան»: Ըստ երևույթին Բ. Դռանը չի կատարել տված խոստումը և ընդամենը մեկ շաբաթ անց պատրիարքը դարձյալ հայտնում է կաթողիկոսական տեղապահին, վերջին ամիսների ընթացքում կատարված մարդասպանությունների և հափշտակությունների բազմաթիվ դեպքերի մասին: Պատրիարքը հուսով է, որ «ազդու հրամաններ կտրուի» չարագործներին պատժելու համար: Պատրիարքը նախ հանձնարարում է կաթողիկոսական տեղապահ, եպիսկոպոս Խոստիջյանին համառությամբ շարունակել դիմել տեղական իշխանություններին և երկուսի բողոքների շնորհիվ ձեռք կբերվեն հաջողություններ³: Երրորդ փաստաթուղթը (նամակը) գրված է ավելի ուշ և ցույց է տալիս, որ աղթամարցիների կյանքում կան դրական փոփոխություններ: Միասնական ջանքերի շնորհիվ «այդ աւերումները կը դարմանուին....եւ այդ մեծապանծ վաղեմի մենաստանը կան-

¹ Նամակների հեղինակ Խոստիջյանի գրությունները չեն պահպանվել: << Ազգային արխիվում գտնվում են պատրիարք Մ. Օրմանյանի պատասխան նամակները, որոնք ապացուցում են նրանց չընդհատվող նամակագրության մասին. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 1, 2, 3 առանձին նամակներ են:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 1:

³ Նույն տեղում, թ. 2:

գուն եւ փայլուն կ'մնա»¹: Պատրիարքը կաթողիկոսական տեղապահի ուշադրությունը հրավիրում է վանքի կացության ամենաանհրաժեշտ հանգամանքի վրա. հարկավոր է զարկ տալ կրթությանը: Վանքի բարեկարգման առաջին գործոնը, ըստ պատրիարքի, ժառանգավորաց վարժարանի բացումն է, որի համար Օրմանյանն արդեն հատուկ գումար է հավաքել. պետք է խնդրել Վանի Առաջնորդարանին, որ հարմար ուսուցիչ գտնեն: Օրմանյանի համար ժառանգավորաց վարժարանն անհրաժեշտություն էր, որովհետև «անկե է, որ միաբաններ վանքին պիտի կրնան հասնիլ ու շեն պահել զայն»: Դրա համար պատրիարքը խնդրում է կաթողիկոսական տեղապահին, որ բարձր մակարդակի ուսուցիչ գտնվի, շատ կարևոր է նաև ուսանողների ընտրանի հավաքել, որովհետև նրանք են վանքի ապագան: Այդ բոլորն ապացուցում են Օրմանյանի մտահոգությունները բարձր մակարդակի հոգևորականություն ստեղծելու ուղղությամբ:

***

Օրմանյանը և Երուսաղեմի պատրիարքությունը : Օրմանյանի պատրիարքությունից ավելի վաղ արևմտահայ հասարակության, մանավանդ, հոգևորականության ուշադրության կենտրոնում էր Երուսաղեմի պատրիարքության ելևմտացույցի [բյուջետ] հարցը: Դեռևս Եսայի պատրիարքության ժամանակ, 1875թ-ին կազմվել էր մասնաժողով, որի հիմնական և կարևորագույն խնդիրը «սուրբ աթոռոյ պարտքը թեթեւացնելու» համար միջոցներ որոնել էր: Չնայած տազնապներին, մի տարի անց 1876-ին, տասնյակից ավելի միաբաներ հանդես եկան գրավոր հայտարարությամբ, թե պատրիարքարանի «դրամական տազնապը հետզհետե ավելանալու վրայ է»²: Միջոցներ են առաջարկվում հանգանակություն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 3:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5071:

կատարել ամբողջ արևմտահայության մեջ, խորհում են նույնիսկ նվիրակներ ուղարկել Մայր Աթոռին (Արևելյան Հայաստան) և խնդրել նրանց միջամտությունը: Բայց երբ ցանկանում են գործն սկսել, հանդիպում են տարբեր փաստաթղթերի, ուր միաբանության տարբեր անդամներ «ջանացած են ազգը համոզել, որ վանքը պարտք չունի»: Այդպես գործը ձգձգվում է 1875-1877թթ., 1878թ. հունվարին միաբանության անդամ Սահակ Խապայանը պաշտոնների բաշխման ժամանակ բանալիներ է հանձնում Ղևոնդ Մաքսուտյանին, որ «ելեմտական գործունեութեանց մասնագիտական» հմտություն էր ցուցաբերել: Պատրիարքը պարտքերը վճարելու համար հայտարարում է, որ «ստիպուած է կերպուրդ նուագեցնել և տարեկանը գեղջել»: Բայց դա չէր կարող պարտքը ջնջել, նույնիսկ նրա մեծանալուն դիմակայել: Կ. Պոլսի պատրիարքությունը և Ընդհանուր ժողովը, որ որոշել էին զբաղվել այդ հարցով, կանգնեց Ներսես Վարժապետյանի հրաժարականի թնջուկի [խճճված խառը գործ] առաջ: Սակայն Երուսաղեմի գործի կարևորությունը Ներսեսին ստիպեց հրաժարականից ետ քաշվել և գործի դիմել: Հանձնախումբ կազմվեց, որը որոշեց 3 տարվա ընթացքում Արևմտյան Հայաստանի յուրաքանչյուր անհատից տարեկան երեքական դահեկանի (դրամ) «տուրք կամ նուեր» հավաքել: Առաջնորդարանների ձեռքով հավաքված այդ «պարտաւորեալ նուեր կամ տուրքի» 75 % - ը պետք է հատկացնել Երուսաղեմին, 10 % -ը՝ տեղական վարժարաններին, 10 %-ը՝ պատրիարքարանի նորոգությանը և 5 %-ը՝ հավաքողների վարձ: Սակայն այդ բոլորի համար անհրաժեշտ էր Երուսաղեմի վիճակը մոտիկից ուսումնասիրել և բժշկապետ Ստեփան Ասլանյանին «հանձնուեցալ լիազօր պատուիրակի պաշտօնը», որը նոյեմբերի 15-ին հասավ Երուսաղեմ, ներկայացավ միաբանության Ընդ-

հանուր ժողովին, բացատրեց իր պաշտոնը և պահանջեց միաբանության «վստահութիւնն ու գործակցութիւնը»¹: Միաբանությունը համակերպվեց այդ հրահանգին, բացատրեց, որ լավ կլինի հանձնախումբ կազմել բաղկացած 6 միաբաններից՝ 2 եպիսկոպոս, 3 վարդապետ (նրանց մեջ էր Ղևոնդ Մաքսուտյանը) և 1 նոր ընծա. մոտ երկու ու կես ամիս պատվիրակն ու հանձնախումբը միասին աշխատեցին (1879թ. նոյեմբերի 19-ից մինչև 1880թ. հունվարի 27-ը): Հունվարի 28-ին Միաբանությանը ներկայացրին 101 հոգվածից բաղկացած մի կանոնագիր, որը քննարկվեց 7 նիստի ընթացքում, մինչև փետրվարի 5-ը, և ընդունվեց: Հանձնախումբը տեղեկագիրը կազմել էր ներկայի և ապագայի համար, սակայն չէր ավարտել անցյալ քննությունը, որի վրա դեռ պետք է աշխատեր և ներկայացներ միաբանությանը: Քննարկման ժամանակ Ազգային երեսփոխանությունը միայն երկու փոփոխություն կատարեց, նորընտիր պատրիարքի անունը չփոխափոխեց և վերաքննության պայմանաժամը երեքից իջեցրեց երկու տարի: Նոր կանոնագրի համաձայն կազմվում է տնօրեն ժողովը, որի անդամներն են դառնում լուսարարապետ Իսահակ Աստվածատուրյանը, Կարնո նախկին առաջնորդ Հարություն Վեհապետյանը (Օրմանյանի Կարնո առաջնորդ դառնալուց հետո եկել էր Երուսաղեմ), ապա լուսարարապետ Սահակ Խապայանը և ելեմտագետ Ղևոնդ Մաքսուտյանը: Նոր կանոնագիրը հոգու և մտքի հանդարտություն ստեղծեց: Սակայն այդ կացությունը երկար չշարունակվեց. առիթը Մաքսուտյանի եղբայր Հակոբն էր, որն իր վատ վարքի և խռովարարության համար քանիցս արտաքսվել էր միաբանությունից, իսկ այդ ժամանակ եկել էր Երուսաղեմ, նշանվել Մազլմյան Հովհաննեսի դստեր հետ: Դա իրարանցում է առաջ բերում և 17 միաբաններ (3 եպիսկոպոս, 10 վարդապետ, 4

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5074:

սարկավագ) հանրագրությամբ դիմում են Եսայի պատրիարքին, պահանջելով նշանվածներին հեռացնել վանքից: Գևորգ վրդ. Երեցյանը միջնորդի դեր ստանձնեց, 17 հոգու բողոքները դառնում են 18, ապա 21, իսկ Սահակ Խապայանը Գաբրիել Անուշյանի հետ՝ թև թիկունք Ղևոնդ Մաքսուտյանին: Հ. Վեհապետյանը պահանջում էր ներել, իսկ Եսայի պատրիարքը պահանջում էր նշանվածները դուրս գան Երուսաղեմի վանքից, պսակվեն և երջանիկ ապրեն: Այդ քննությունը երկար չտևեց: Մոտ 40 միաբաններից միայն 8-ն էին Մաքսուտյանի կողմնակիցներ, բոլորն պաշտպանը Խապայանն էր: Բոլորը գիտեին, որ Մաքսուտյանը հայրական ժառանգություն չունի, կերպարանքով հոգևորական էր, իսկ էությամբ կատարյալ առևտրական, երբեք չէր մասնակցում պատարագների: Սակայն ոչ ոք չէր ժխտում նրա «Ելեմտական յաջողականությունը», դրա համար Երուսաղեմի պարտքի խնդիրը լուծելու համար ցանկանում էին օգտագործել Մաքսուտյանի «գործունեությունն էս յաջողականությունը»: Պատրիարքը գտնվում էր նրա պաշտպանների շարքում և Երուսաղեմի հանձնաժողովին նա բացատրում է, որ չի կարելի պաշտոնակ անել Մաքսուտյանին և, որ նա է գործի հիմքը: Մեծ վիճաբանություններից և քննարկումներից հետո հանգում են այն եզրակացության, որ «Մաքսուտեանի ներկայութիւնը անհրաժեշտ է»¹. իր եղբոր պատճառով նա չի գործել «միաբանական կանոնք կամ աւանդութեան դեմ»: Այդ վճիռը Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը հաղորդում է Երուսաղեմի Եսայի պատրիարքին, կանոնագրի մեջ ավելացնելով մի հոդված. «Եկեղեցական միաբանները աջակցութիւն կամ խնամիութիւն չունենան և չհաստատեն Երուսաղեմի մեջ»²: Երուսաղեմի պարտքի խնդիրը լուծելու համար Կ. Պոլսում ստեղծվեց «Երուսաղեմի

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5087:

² Նույն տեղում, էջ 5089:

պարտուց բարձրացման յանձնաժողով» կազմված Ազգային ժողովի նշանավոր անդամներից: Ընդհանուր հաշվով պարտքը նշվում էր 30.000 օսմանյան լիրա կամ 330.000 ռուսական ռուբլի: Գործին ուժ տալու և համահայկական բնույթ տալու համար ընտրվեցին նաև պատվիրակներ (նվիրակներ)՝ Ռուսաստան գնալու համար: Կովկաս ուղևորվեց Խապայանը, իսկ Մարկոսյանը Ռուսաստան. նրանք բոլոր վայրերում հանդիպեցին հարգալից ընդունելության: Սակայն Կովկասի տեղական իշխանությունները պահանջեցին օսմանյան կուսակալի արտոնագիրը, որը չունեին նվիրակները, իսկ Երուսաղեմից լուրեր էր տարածվել միաբանության «անխորհուրդ մխտղի և խարդախ շահադեստ» լինելու մասին: Խապայանն ընդարձակ տեղեկություններ տվեց Երուսաղեմի հասույթների և ծախսերի, պարտքի գոյացման մասին, մանրամասն նշելով պատճառները, բայց լռելով կամայականությունների և «անխորհուրդ փոխառություններու մասին»: Մինչդեռ Երուսաղեմից մեկնող միաբանները բանավոր նույնիսկ գրավոր լուրեր էին տարածում, թե պարտքի գումարը կեղծ է ներկայացված, իսկ «պարտքի պատճառն նենգութիւնն է»: Այդ մասին սկսեց գրել Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի մամուլը: Այդ բոլորի դեմ հանդես եկավ Երուսաղեմի հանձնաժողովը, հայտարարելով, որ «Ելեմտից մատակարարութեան մեջ» չնայած թերություններ կան, բայց «խարդախութիւն, գողութիւն եւ յափշտակութիւն չէ եղած»¹, մանավանդ պաշտոնական անձանց կողմից, իսկ նոր հաստատված ելեմտից տեսնողն իր պարտականությունն «ամենայն ճշտութեամբ ի գործ կը դնէ»:

1882թ. Եսայի պատրիարքը մեկնում է Երուսաղեմից, փոխանորդ նշանակելով եպիսկոպոս Հարություն Վեհապետյանին, որը Տնօրեն ժողովի ատենապետն էր: Փոխանորդ դառնալու

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5092:

պատճառով ատենապետությունը փոխանցվեց Մաքսուտյանին, իսկ ատենադպրությունը Գ. Երեցյանին: Եսայի պատրիարքը 1882թ. ապրիլի վերջին հասնում է Կ. Պոլիս և այնտեղ եղած ընթացքում ստանում է 1881-1882թթ. հաշվեցույցը և մյուս՝ 1882-1883 թվերի ելանտացույցը, ներկայացնում է հանձնաժողովին պատրիարքարանի պարտքը նշելով 35.020 օսմանյա լիրա: Պարտքը փոքրացնելու համար յուրաքանչյուր արևմտահայից իբրև նվեր հանգանակվող երեքական դահեկանի գործը անհաջողության մատնվեց հոգևոր առաջնորդների անկարողության պատճառով. հատուկ նվիրակներ հայաբնակ այլ վայրեր ուղարկելու խնդիրը ևս անհաջողության մատնվեց, որովհետև դժվար էր պետական արտոնություն ստանալը: Այդ արգելակող պարագաները հանձնաժողովին թելադրեցին հանգանակություն կատարել, 3 դահեկան նվերը միացնել զինվորական տուրքին: Առաջարկը ներկայացվեց կառավարության, որն սկզբում ընդունեց, բայց գործադրությունը ձգձգեց: Երեք տարի Կ. Պոլսում մնացած Եսայի պատրիարքը (1885-1888թթ.) շատ չարչարվեց՝ Երուսաղեմի պատրիարքարանի պարտքը մարելու ձևերից մեկը գործադրելու թույլտվություն ստանալ: Ինչ միջոցների էլ դիմեցին «պարտքին բեռը Երուսաղեմի ուսեն չվերցալ», ընդհակառակը՝ տոկոսները շարունակեցին մեծացնել պարտքը: Հարություն Վեհապետյանը Կ. Պոլսի պատրիարք լինելու ժամանակ ամեն ձևով պաշտպանեց Երուսաղեմի աթոռի իրավունքը և նրան պատկան հողերը արդյունավորեց, կառավարական թույլտվություն ստացավ նույնիսկ վաճառքով զբաղվելու համար: Այդ ընթացքում Մաքսուտյանը հաղթել էր հակառակորդներին, հեռացրել նրանց և «համբավ միաբաններու խումբ մը կազմված էր իր շուրջը»¹:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5101:

Կ. Պոլսում գտնվող Եսայի պատրիարքի հետ Երուսաղեմ եկավ նաև կառավարության կողմից աքսորական դարձած Մատթևոս Իզմիրլյանը: Եսայի պատրիարքը Երուսաղեմում ենթարկվեց ծանր վիրահատության և կնքեց իր մահկնացուն (21 տարի պատրիարքությունը վարելուց հետո):

Պատրիարքական ընտրության ժամանակ քվեների բացարձակ մեծամասությամբ Երուսաղեմի պատրիարք ընտրվեց Կ. Պոլսի պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը: Նույնիսկ մինչև կառավարության կողմից հաստատվելը և ընդունվելը, դեռ Կ. Պոլսում գտնվող Վեհապետյանը ձեռնամուխ է լինում Երուսաղեմի խնդիրները լուծելու: Երուսաղեմի պատրիարք հաստատված Վեհապետյանը ջանքեր թափեց պատրիարքարանի նոր կանոնագիրը հաստատելու ուղղությամբ: Երկար քննարկումներից հետո 1887թ. ապրիլին ընդունվեց նոր կանոնագիրը և ուղղարկվեց քննության: Գլխավոր խնդիրն պատրիարքական աթոռի ներքին կառավարությունն էր՝ դրամական մատակարարության կառավարումը: Տնօրեն ժողովին են վերապահվում գրեթե բոլոր վարչական գործերը՝ պաշտոնյաների ընտրությունը կատարել, միաբանների ընտրությունը որոշել, ամբաստանություններ քննել, 4 ամիսը մեկ ստուգել «ելևմտից վիճակը»: Փաստորեն, աթոռն ու միաբանությունը հանձնվում է տնօրենին, իսկ նրա տիրողը Մաքսուտյանն էր, որն անդամակից եղավ Տնօրեն ժողովին և ատենապետությանը, ինչպես նաև «ելևմտից տեսչութիւնն ու կալւածապետութիւնը» 20 տարուց ավելի պահեց իր ձեռքին: 1888թ. ընդունված այդ նոր կանոնագիրը, որը ստեղծվել էր Երուսաղեմի պարտքի հարցը վճռելու համար, լրիվ հակառակ ուղղությամբ ծառայեց:

Հարություն Վեհապետյանի Երուսաղեմ մեկնելուց հետո Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրվեց Խորեն Աջըզյանը՝ Արմաշի վանքի վանահայրը, որի ժամանակ էջմիածնի ճեմարանի աստվածաբա-

նության դասախոս Մ. Օրմանյանի՝ ցարական կառավարության կողմից հեռացվելուց հետո ընտրվեց վանահայր և տեղում բացեց Դպրեվանք՝ Պետրոսյան ճեմարանի նպատակը հետապնդող, բայց դեռևս չիրականացված մի հաստատություն, որը պետք է արևմտահայության համար պատրաստեր կրթված և ազգանվեր հոգևորականների նոր սերունդ։

Այդ ժամանակ Երուսաղեմում Վեհապետյանն աշխատում էր կարգի բերել պատրիարքության գործերը և տեսնելով Մաքսուտյանի գործելակերպը, մտածելով թե նա վանքին նվիրյալ է, սերտացնում է իր հարաբերությունները նրա հետ։ Նա (Վեհապետյանը) Երուսաղեմի վանքին նվիրյալ էր և իր անձնականով «վանքը կը ճոխացներ», չմտածելով, որ իր հետ մտերմացած Մաքսուտյանը «վանքով իր անձնականը կը ճոխացներ»¹։ Այդպիսի դիպուկ գնահատական է տալիս Մ. Օրմանյանը Երուսաղեմի երկու հոգևորականներին։

Քանի որ Վեհապետյանը բուռն բնավորություն չուներ, Մաքսուտյանին հեշտությամբ հաջողվեց վանքի տնտեսական գործերը իր ձեռքը վերցնել։ Քանի, որ Վեհապետյանի գլխավոր նպատակը Երուսաղեմի պարտքը վերացնելն էր, նա որոշեց մեկնել Կ. Պոլիս։ Հաջողության հույսը մայրաքաղաքի հանրության կողմից նվերների ստացումն էր, բայց երբ շրջում և հանդիպում էր տեղի հայությանը՝ իբրև նախկին պատրիարքի, արժանանում նրանց հարգանքին և մեծարանքին, հարուցում էր ժամանակի պատրիարք Խորեն Ալըզյանի դժգոհությունը։ Այդ պատճառով Վեհապետյանը որոշեց շտապ Երուսաղեմ վերադառնալ, իսկ պարտքի կնճռոտ խնդիրը ավելի ծանր կերպարանք ստացավ։ Մայրաքաղաքի պատրիարք Խ. Ալըզյանը հրաժարական ներկայացրեց և կարճ ժամանակ անց (1894թ. նոյեմբերի վերջին) պատ-

րիարք ընտրվեց Մ. Իզմիրլյանը։ Ժամանակակիցները նրան ներկայացնում են «բնութամբ խիստ և անչառ, որ համառորեն փարեցաւ օրենքին քան հոգւոյն¹»։ Շատ կարճ եղավ վերջինիս պատրիարքության շրջանը, ընդամենը տարի ու կես, սակայն այդ օրերը հայության սարսափի օրերն էին, երբ Աբդուլ Համիդի կողմից ստեղծված քրդական անկանոն գորաջոկատները կառավարության հրահրումով ձեռնամուխ եղավ Սասունի կոտորածին, դրանով ցանկանալով պատասխանել Բեռլինի դաշնագրի՝ հայաբնակ գավառների բարեկարգության հայության պահանջներին։ Կոտորածները Սասունով չավարտվեցին։ Համընդհանուր կոտորածն սկիզբ առավ Տրապիզոնից և ընդարձակվեց մինչև Փոքր Ասիայի հայկական բնակավայրերում (Ամասիա, Կեսարիա և այլուր), Սեբաստիայում, Կարինում, Վան, Բաղեշ, Խարբերդ և այլ հայկական նահանգներ։ Իրեն արդարացնելու համար սուլթանը հայերին մեղադրեց «ըմբոստ, ապստամբ եւ մեղապարտ» լինելու մեջ։ Այդ քայլերը «երկաթե պատրիարքին» տարան այլ ուղղությամբ։ Չնայած սեփական փորձով զգաց եվրոպական մեծ պետությունների խոստումների սին լինելը, սակայն չմտածեց «Կարմիր սուլթանի» հետ գործել ձկուն քաղաքականությամբ։

Եվրոպական պետությունները քայլեր չձեռնարկեցին երեք ամիս տևող կոտորածն արգելելու ուղղությամբ։ Տագնապներով սկսված 1896 թ. սուլթանը պահանջեց պատրիարքի հրաժարականը։ Չհամաձայնելով սուլթանի պահանջին, Իզմիրլյանը փակվեց իր բնակարանում և այնտեղից շարունակեց իր գործունեությունը։ Սակայն իրադարձությունները այնպես ընթացան, որ նա հրաժարական ներկայացրեց նույն 1896թ. հուլիսի 21-ին, որն ընդունվեց հուլիսի 22-ին։ Մինչև պատրիարքական ընտրությունը տեղապահ ընտրվեց Բարդուղիմեոս Չամիչյանը, որը ջանքեր էր

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5311։

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5406։

գործադրում պատրիարք ընտրվելու համար: Նրա տեղապահությունը ևս կարճ տևեց, որովհետև այս անգամ ընդդիմադիրները ոչ միայն կուսակցություններն էին այլև ազգի «խոհեմ» անդամներն, իրենց ղեկավարի՝ արտաքին գործոց նախարարության խորհրդական, Բ. Դռան կողմից գնահատված Բայց «ամենալավ հայ ճանաչված» Հարություն փաշա Տատյանը, որը Պեշիկթաշի իր բնակարանում խորհրդակցություններ էր անում պատրիարքության «յարմարագոյն ընտրելին» որոշելու համար: Այդ պայմաններում նրանք որոշում են պատրիարք ընտրել արդեն փակված Դպրեվանքի նախկին տնօրեն, Կ. Պոլսում գտնվող եպիսկոպոս Օրմանյանին: Օրմանյանի պատրիարքության տարիները արևմտահայության ամենածանր և ողբերգական շրջանն էր: Համիդյան կոտորածներին առընթեր, արևմտահայությանը տարանջատելու և երկփեղկելու համար թուրքական կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց Կիլիկիան Կ. Պոլսի պատրիարքությունից անջատելու խնդիրը իրականացնել: չնայած համառ պայքարին, այն չհաջողվեց: Ամենածանր խնդիրներից էր նաև Երուսաղեմի պատրիարքության պարտքի խնդիրը: Այդ հարցի քննարկման ընթացքում պատրիարքության միաբանությունն բաժանել էր երկու հակառակորդ խմբի՝ հաշվեխույսներ և հաշվեպահանջներ: Երկրորդ խմբի ամենագլխավոր անդամը Մաքսուտյանի նախկին մտերիմ Գաբրիել Անոյշյանն էր, որը երկար տարիներ (երեք ու կես տարի) իբրև «հնդկաց նուիրակ» հեռու էր վանքից և միաբանությունից: Գալուց անմիջապես հետո նրա գլխավոր գործը եղավ տեսնել և քննել վանքի հաշիվները, որովհետև ինքը չէր տեսել 1889-1893թթ. և 1893-1894 թվերի հաշվեցուցակները: Նախքան այդ, իրավունք ունենալու միտումով նա ներկայացրեց իր երեք ու կես տարվա նվիրակության մանրամասն հաշիվները, որը միաբանությունը ողջունեց: Բայց երբ պահանջեց Երուսաղեմի վանքի հաշիվներն ստուգել, նա իրեն մե-

նակ զգաց ողջ միաբանության մեջ: Նրա համարձակ գործողությունները առիթ դարձան իր գործելակերպը միաբանության կողմից որակել իբրև «չափազանցնող ուղղութիւն և անխորհուրդ գործունեութիւն»: Այդ պատճառով Անոյշյանը հեռացավ Եգիպտոս՝ Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի կալվածքների հաշիվների քննության պատճառով: Սակայն դա կարճ ժամանակի գործ էր, որից հետո վերադարձավ Երուսաղեմ և դարձյալ իր պահանջներն սկեց, մասնավորապես հենվելով կատարված նոր շինությունների ծախսերի վրա, որոնք Մաքսուտյանի գաղտնիքն էին: Շինության խնդիրների հետ խառնվում էին նաև արժեթղթերի վաճառման գործը: Երբ Անոյշյանը հաշիվները ստուգելու իր պահանջն էր դնում, Մաքսուտյանի ընկերները պատասխանում էին, որ չի կարելի կասկածել նրա վրա: Իսկ երբ Անոյշյանը ծանոթացավ ատենագրությունների ցուցմունքներին, դրանք անբավական համարեց, իսկ միաբանությունը դժգոհեց դրանից: Նման պարագայում Անոյշյանը որոշեց հրաժարվել Երուսաղեմի միաբանության անդամությունից և պատրիարքին ետ վերադարձրեց իրեն տված 50 ոսկի նվերը: Երուսաղեմի պատրիարքը չընդունեց դրանք (նաև հրաժարականը), և նրան նշանակեց իր կազմի մեջ գտնվող Դամասկոսի տեսչության ղեկավար: Յոթ տարի Անոյշյանը մնաց Դամասկոսում, բոլորովին մասնակցություն չունենալով Երուսաղեմի գործերին, երբեմն ամբաստանական նամակներ ուղղելով Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքներին: Երուսաղեմի պատրիարքի համար նորություն չէին այդ մեղադրանքները, իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքը (որը արդեն Օրմանյանն էր) դրանք համարեց «շատ մեծ խնդիրներ ու շատ պզտիկ զգացմունքներ»¹, գտնելով, որ նման հարցերը կարիք ունեն «ավելի լուրջ և ավելի հաստատուն» պայմանների: Մինչ Անոյշյանը հեռու

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5608:

էր Երուսաղեմից, միաբանության անդամները հաճախ խոսում էին պատրիարքության պարտքի մասին, և հարց բարձրացնում, թե ինչու չի գումարվում Շնորհանուր ժողով և տարեկան հաշիվ չի ներկայացվում: Երբ հարցը բարձրացվեց 1897թ. հոկտեմբերին, որպեսզի ելևտապետը (Ղ. Մաքսուտյանը) հաշիվ ներկայացնի միաբանությանը, պատրիարք Հարություն Վեհապետյանը խոստում տվեց, որ 1893-1897թթ. հաշիվները և տեղեկագրերը 1898թ. մայիսին, ըստ կանոնի, կներկայացվեն: Սակայն պայմանական ժամկետը լրանալուց հետո հաշվետվություն չեղավ: Անցավ ևս երկու տարի: 1900թ. անհրաժեշտ էր գումարել միաբանության ժողով՝ Տնօրեն ժողով վերընտրելու համար: Այդ ընթացքում եղան բազմաթիվ գանգատներ՝ Երիքովի (քաղաք Հորդանան գետի արևմտյան կողմում) և Ալեքսանդրիայի միաբանությանը պատկանած բազմաթիվ հողատարածքներ վաճառելու համար, բայց պատրիարքը գրավոր խոստում էր ներկայացրել, թե մոտ ապագայում միաբանությունը կլսի Տնօրեն ժողովի հաշվետվությունը:

1900թ. մայիսի 1-ին միաբանական ժողովը նոր ընտրություններ կայացրեց, սակայն նոր անձեր չհայտնվեցին: Ժողովից հետո միաբաններից ոմանք իբր գրոսանքի համար մեկնեցին Երիքով, որ տեղում տեսնեն աթոռապատկան վաճառված հողատարածքները. ականատեսները շատ վշտացած էին, որ առանց միաբանության անդամների գիտության վաճառվել են նման տարածքներ: Դրանց մասին իրենց կարծիքն են արտահայտում նաև Երուսաղեմում գտնվող աքսորյալ հոգևորականները: Նոյեմբերի սկզբին հաշվեպահանջ այդ բոլոր հոգևորականները գրավոր դիմում են ուղղում Հարություն պատրիարքին պահանջելով Տնօրեն ժողովի յոթնամյա հաշվետվությունը: Դեկավարությունը նորից բանավոր խոստանում է, որ առաջիկա 1901թ. փետրվարին հաշվետվությունն անպայման կլինի, սակայն անցնում է և փետր-

վարն և՛ ևս 8 տարի առանց հաշիվներ ներկայացնելու, իսկ հաշվեպահանջությունն աստիճանաբար ուժեղանում է, բայց քանի որ ցույցի չի վերածվում, ելևտապետը իր գործակիցներից պաշտպանված գործում է ևս մեկ տարի: Նույնիսկ 1902թ. ապրիլին հաշվեխույսները ոչ մի քայլ չեն ձեռնարկում: Սակայն նույն տարվա հունիսին միաբանական ժողովը վերածվեց հաշվեպահանջների ցույցի, որոնք հայտարարեցին, թե Մաքսուտյանը ոչ միայն նվազեցնում է միաբանության մատակարարումը, այլև «առ սուրբ աթոռն ազգին սերն ու համակրանքը և օտարուց վստահությունը»: Տնօրեն ժողովի անդամների ընտրության ժամանակ առաջանում է մեծ վիճաբանություն: Երբ նախագահ պատրիարքը ցանկանում է հաշտեցնել երկու կողմերին, ինքն էլ չի կարողանում ուրանալ, որ շուրջ 9 տարի սին խոստումներ են տվել, բայց հաշվետվություն չեն ներկայացրել, իսկ Մաքսուտյանը ինչպես միշտ բացակայում էր ժողովից: Երբ Երուսաղեմի լուսարարապետ Սահակ Խապայանը՝ Մաքսուտյանի հզոր պաշտպաններից մեկն, ընտրվում է Կիլիկիայի կաթողիկոս, նրա փոխարեն լուսարարապետ է ընտրվում Գաբրիել Անոյշյանը հաշվեպահանջների խմբից: Այդ փաստը խիստ զայրացնում է ելևտապետ Մաքսուտյանին, որն աշխատում է ամեն միջոցներով խափանել այդ ընտրությունը՝ վարժարանի աշակերտների միջոցով, որոնք հայտնի ցույցերի են դիմում. բանը հասնում է նրան, որ պատրիարքն աշակերտներից մեկին արտաքսում է դասից, որն առավել բողոք է առաջացնում: Պատրիարքը չընդունելով աշակերտների այդ ըմբոստությունը, նրանցից ութ հոգու բերել է տալիս պատրիարքարան՝ արտաքսելու նպատակով: Գայթակոյանը հրահրելու մեծ ցանկությամբ վարժարանի տեսուչը խույս է տալիս և պատասխանում, որ աշակերտները չեն ենթարկվում: Պատրիարքն զգում է, որ ինքն արդարացի չէր հաշվեխույսներին կողմնակից լինելու համար և մտորում է հրաժարական տալ

պատրիարքությունից: Նրա փոխանորդը, որ հաշվեխույսների խմբից էր, սկսում է պատրիարքից ընդունել կնիք, բանալի, ավանդներ, պաշտոնագրեր և այլ պաշտոնական փաստաթղթեր: Սակայն երբ պատրիարքի հրաժարականի մասին իմանում են հաշվեպահանջները, արգելում են նրան հրաժարական տալ, մտածելով, որ աթոռի անգլուխ մնալը կունենա վատ հետևանքներ: Այդտեղ ընդհարում է տեղի ունենում երկու խմբերի միջև, բանավեճը աստիճանաբար վերածվում է հարվածների: Հաշվեխույսները ցանկանում են ոստիկանություն հրավիրել, իբր թե հակառակորդները փնտրում են Մաքսուտյանին՝ սպանելու նպատակով: Սակայն Վեհապետյանը հրաժարվելու մտքից ետ չէր դարձել և նույնիսկ Կ. Պոլիս՝ Մ. Օրմանյանի հասցրել էր հեռագրել դրա մասին: Վերջին և՛ հեռագրով և՛ երկրորդ անգամ նամակով հրաժարվել էր ընդունել հրաժարականը: Կենտրոնին (Կ. Պոլսի պատրիարքարանին) դիմում են նաև մի խումբ միաբաններ (13 հոգի): Կենտրոնը (վարչությունը և պատրիարքը) չէր կարող անտարբեր մնալ այդ դիմումների նկատմամբ, մանավանդ այնտեղ գտնվող Երուսաղեմի փոխանորդը՝ հաշվեխույսների ղեկավար Գևորգ Երեցյանը, Մաքսուտյանի ամենամեծ պաշտպանը: Արդեն քանի տարի Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրված Մ. Օրմանյանը չէր ցանկանում մասնակցել Երուսաղեմի պատրիարքության այդ երկու հակառակորդ խմբերի ընդհարումներին, բայց գործը հասել էր այնպիսի աստիճանի, որ չեզոքությունը հանցանք կլիներ: Պատրիարք Օրմանյանը որոշեց գործը բաժանել երկու մասի. առաջինը՝ Ներքին վարչության խնդիրը թողնվում է Երուսաղեմի պատրիարքի քննարկամանը, իսկ երկրորդ՝ մատակարարության խնդիրը՝ Կ. Պոլսի պատրիարքին և իր վարչությանը: Կ. Պոլսի Կենտրոնական վարչությունը չէր կարող անտարբեր մնալ այս ի-

րադարձությունների նկատմամբ, որովհետև Երուսաղեմի վրա ծանրացած պարտքը «ազգային հանրութիւնն» էր վճարելու¹: Միևնույն ժամանակ Կ. Պոլսի պատրիարքը 7 կետից բաղկացած պաշտոնագիր է ուղարկում Երուսաղեմի պատրիարքություն, նշելով, որ երկու կողմերից եկած բողոքներն իրար հակասում են, չի կարելի Մաքսուտյանի նկատմամբ դատավորի կեցված ընդունել, հաշիվների խնդրի մեջ նրան մեղադրելը հակասում է վերջին տարիներին նույն պաշտոնում նրան ընտրելու պարագային և որպեսզի հաշիվների խնդիրը ճիշտ քննարկվի ու լուծվի, անհրաժեշտ է այն ներկայացնել ավելի հանգամանորեն: Կենտրոնը հանձնարարում էր Հարություն պատրիարքին անցյալի տարեկան հաշվեցույցները և տեղեկագրերը ուղարկել իրենց, նաև անհրաժեշտ է Մաքսուտյանի ներկայությունը իբրև ելնատապետ և իր գործի պաշտպան, նաև հաշվեպահանջներից զոնե երեք վարդապետ որպես ընդդիմության ներկայացուցիչ: Օրմանյանը գտնում էր, որ հաշիվները տեսնելը և քննարկելը նոր միայն իրավունք կտար իրենց օրինավոր վճիռ արձակել. դրա համար պարտադիր էր երկու կողմերի ներկայացուցիչների Կ. Պոլսում լինելը: Մինչդեռ հաշվեխույսները պահանջում էին, որ հաշվետվության խոսք չպիտի հնչի, Մաքսուտյանը պետք է արդարացվի առանց իր ներկայության, իսկ պահանջողները պետք է դատապարտվեն որպես խռովարարներ: Նույնիսկ այդ պահանջն էր դրվում կառավարության առջև, որը հակված էր ամեն մի շարժում որակել իբրև խռովարարություն և հեղափոխություն: Այդ պարագայում Ղևոնդ Մաքսուտյանը շարունակում էր հաշվետվություն չներկայացնել, իսկ Հարություն պատրիարքը հայտարարում էր, թե նրա հեռացումն անհնարին է: Բազմաթիվ էին Մաքսուտյանի պաշտպաները: Իսկ նրա ամենամեծ պաշտպան, Կ. Պոլսում Երուսաղեմի փո-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5624:

խանորդ Գ. Երեցյանը շարունակ պնդում էր, թե Երուսաղեմը ոչ մի պարտք չունի: Միևնույն ժամանակ նա բազմաթիվ նամակներ էր հղում Ամենայն Հայոց Վեհափառ Մ. Խրիմյանին, դրանցով ցանկանալով հավաստիացնել նրան Կ. Պոլսի պատրիարքի սխալ ուղղության մասին: Սակայն Խրիմյանը, որ լավ ծանոթ էր Օրմանյանին, երբեք չպատասխանեց նրան: Այդպես ժամանակը ձգձգվում էր կիսատ տեղեկություններով: Սեպտեմբերի վերջին Կ. Պոլսի Կենտրոնական վարչությունը նորից լսելով Երուսաղեմի փոխանորդին (Գ. Երեցյանին), որոշեց պաշտոնական քննիչ ուղարկել Երուսաղեմ տեղում հարցը քննելու համար: Դրա համար ընտրվեց պատրիարքարանի վարչական դիվանապետ Բարթող Թեյանը, որը բավականին հմուտ և խոհական ուղղությամբ աչքի ընկնող մարդ էր և Հարություն պատրիարքին ծանոթ անձնավորություն: Նրան հատուկ հրահանգվել էր լավ ուսումնասիրել, «խնդիրը իմանալ և լուսաբանել», ամեն ինչ լսել բայց կարծիք չհայտնել, այլ եզրակացությունը պահել վարչությանը, այսինքն՝ տեղեկաբեր լինել ոչ թե քննիչ:

Դիվանապետ Բարթող Թեյանը հոկտեմբերի 10-ին մեկնում է Կ. Պոլսից, Երուսաղեմ է մտնում 15 -ին, իսկ 27-ին Երուսաղեմից մեկնում է և Կ. Պոլիս հասնում նոյեմբերի 8-ին, տեղում մնալով ընդամենը 12 օր: Նա լիովին ծանոթ էր իրադրությանը, դրա համար առաջինը հանդիպում է Մաքսուտյանի հետ և հորդորում հաշվետվություն ներկայացնել, գտնելով, որ այդ հարցում հաշվեպահանջներն արդարացի են: Ղ. Մաքսուտյանը խույս է տալիս դրա կատարումից, պատճառաբանելով, որ վանական առձեռն հաշիվները պատկանում են պատրիարքին, իսկ շինությունների հաշիվները իր անձնական պատասխանատվության են ենթակա: Այնտեղ եղած ժամանակ Թեյանն անընդհատ տեսակցություններ է ունենում երկու հակադիր խմբերի ներկայացուցիչների հետ և իր եզրակացություններն էին, որ հաշվեպահանջ

կողմն իրավացի է, Երուսաղեմի Աթոռը գտնվում է ծանր պարտքի տակ, Մաքսուտյանի գործերը միապետական են և ծածուկ, Տնօրեն ժողովը գտնվում է կազմալուծյալ վիճակում: Մաքսուտյանը հաշիվները չտալը պատճառաբանում էր նրանով, որ Թեյանն ինչպես էլ ուսումնասիրի վանական հաշիվները, ոչինչ չի հասկանալու: Թեյանն երկու կողմերի հետ մանրամասն քննարկում է բոլոր անհրաժեշտ հարցերը և այնտեղ եղած մինչև վերջին րոպեն զգուշանում է իր կարծիքը հայտնել, բայց իր ուղղամիտ ընթացքը այնպիսի վստահություն էր հարուցել, որ նրա մեկնումից հետո 18 միաբան շնորհակալության և գոհունակության նամակ են ուղղում Կ. Պոլսի պատրիարքին՝ այդպիսի արդարամիտ պատվիրակ ուղարկելու համար: Բանավոր զեկուցումը լսելուց հետո, Վարչության խառը ժողովը ընթերցեց պատվիրակի 20 էջից բաղկացած տեղեկագիրը, որը բաղկացած էր 6 հատվածներից. պատրիարք, հաշիվներ, պարտք, վարչություն, խնդիր, եզրակացություն: Մյուս նիստում կազմվեց վարչական մասնախումբ՝ գործնական որոշում ընդունելու և ծրագիր կազմելու համար, պատրիարքի նախագահությամբ և մասնակցությամբ կրոնավորների՝ եպիսկոպոս Վահրամ Մանկունու, քահանա Կարապետ Սեթյանի, բարձրաշխարհիկ ներկայացուցիչների՝ Գրիգոր Խտրյանի և Միհրան Սեթյանի: Այդ հանձնաժողովը նոյեմբերի վերջի և դեկտեմբերի 1-ի նիստերում իր գործնավարտեց, ևս մի անգամ կարդաց պատվիրակի տեղեկագիրը, լսեց նաև Երուսաղեմի փոխանորդ Գ. Երեցյանի բացատրությունները, ուսումնասիրեց նրա մոտ գտնվող անստորագիր և ոչ վավերական մի քանի հաշիվներ և հայտագրի ձևով ներկայացրեց իր եզրակացությունը: Այդտեղ ակնառու էր այն ցուցմունքը, որ Երուսաղեմի աթոռը 12. 000 օսմանյան լիրայի պարտքի ներքո է, իսկ հաշվական բացը անցնում է 30.000-ից, տեղեկություն չի տրված կալվածական շինությունների և վաճառքի մասին: Ապագայի գործերի ա-

ռանցքը համարեցին նախ բացատրել պարտքի աճելու պատճառը, մատակարարությունը վերածել ելևմտացույցի, ճշտել սպասելիքները շինություններից, ընթանալ կանոնագրին համաձայն, վերակազմել վանական վարչությունը, օր առաջ հաշվետվություն ներկայացնել և վերացնել երկպառակությունը: Դեկտեմբերի 1-ին կազմած այս հայտագիրը վարչությունը հաստատեց 3-ին և ծրագիրն իրականացնելու համար, Երուսաղեմի խնդրին ծանոթ երկու աշխարհիկ անձից կազմված նոր պատվիրակություն ուղարկեց Երուսաղեմ. մեկը պետք է ազդեցիկ դիրք ունենար և քաջածանոթ լիներ տեղի խնդիրներին, մյուսը պետք է լիներ «հաշվագետ»: Հարություն պատրիարքին հանձնարարվում էր, որ հաշվետվություն ուղարկելը լինի անհապաղ, առաջիկա տարեգլխին: Գ. Երեցյանը, որ Երուսաղեմի փոխանորդն էր Կ. Պոլսում, զբաղվում էր միայն Մաքսուտյանի պաշտպանությամբ. լրագիրներ էր վարձում նրան գովերգելու համար, սողոսկում էր պետական շրջանակների մեջ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հաղորդում խեղաթյուրված լուրեր: Եթե սկզբում այդ գործերը կատարում էր գաղտնի, ապա Կենտրոնական վարչության այդ որոշումից հետո՝ ամեն ինչ բացահայտ, ցույց տալով, որ եթե կորցրել է Կենտրոնի վստահությունը, ապա հրաժարվում է փոխանորդությունից և հրաժարական հեռագիր էր հղում Հարություն պատրիարքին, որն արդյունք չէր ունենում: Միաժամանակ Օրմանյանից պահանջում էր թեյանի տեղեկագիրը իրեն տալ, որպեսզի ուղարկի Մաքսուտյանին՝ պատասխանելու նպատակով: Պոլսի լրագիրների մեջ տարբեր անձանց անուններով կարծիքներ էին հրատարակվում, որ Կենտրոնը (Կ. Պոլիսը) իրավունք չունի միջամտել Երուսաղեմի գործերին, որովհետև չի անցել միաբանական ժողովով: Փոխանորդը բացահայտ հայտարարում է, որ Հարություն պատրիարքը չի ընդունում Կենտրոնի միջամտությունը: Փաստորեն, նա հաշվի չէր առնում Երուսաղեմի կանոնագիրը,

ըստ որի պարտքի գոյությունը և ընդունված կանոնները Կ. Պոլսի պատրիարքարանին իրավունք էր վերապահում միջամտել Երուսաղեմի բոլոր գործերին, մինչդեռ նա միջամտում է միայն հաշվական բովանդակություն պարունակող գործերին, իսկ վարչականին ոչ: Այդ նույն ժամանակ Մաքսուտյանն իր կողմնակիցներով նոր հուզումներ է ստեղծում Երուսաղեմում. իր հաշվետվությունը հետաձգելու համար բարձրացնում է լուսարարապետի ընտրության հարցը: Հարություն Վեհապետյանը դեմ է կանգնում: Օրմանյանը Վեհապետյանի որոշումների կողմն էր և պահանջում է Երուսաղեմի հաշվետվությունը, որ Մաքսուտյանը չէր ներկայացնում ոչ իրենց միաբանական ժողովին, ոչ էլ ուղարկում էր Կենտրոն: Միաբանությունը և Կենտրոնը սկսելով 1893 թ-ից պահանջում են տասնամյա հաշվետվություն : 1904թ. հունվարի 5-ին հաշվետվյալներն աղաղակելով վեճ են սկսում, մտնում Վեհապետյանի մոտ: Միաբաններից մեկը դուրս է գալիս և հորդորում հեռանալ, իսկ հաշվետվյալները ծեծում են նրան. այս անգամ վեճը Մաքսուտյանի սենյակի մոտ էր: Հաշվետվյալները ցանկանալով զրպարտել հակառակորդներին Մաքսուտյանի ենթադրյալ սպանության փորձի համար, կոտրում են նրա (Մաքսուտյանի) սենյակի ապակիները, իրենցից ոմանց գլուխներն են կապկպում և ոստիկանություն կանչում՝ պաշտպանության համար: Մոտակա զորանոցի գունդը ներս է մտնում վանք և Մաքսուտյանի ցուցումով 19 հոգի ամբաստանվում են իբրև մարդասպաններ, ապա՝ դատվում: Նրանք չեն խնայում նույնիսկ միաբաններից ոմանց պատկառելի տարիքը: Իզուր են անցնում Հարություն պատրիարքի ընդդիմությունն ու բացատրությունը: Կ. Պոլսում պատրիարք Օրմանյանը կառավարության մոտ հանդարտացնում է նրանց կասկածները, որը Երեցյանի գործունեության արդյունքն էր: Փաստորեն, այս անգամ էլ հաղթում է Մաքսուտյանը:

1902թ. միաբանությունը առանց հաշվետվություն ստանալու Տնօրեն ժողով էր ընտրել և Վեհապետյանը անծածք էր վարում գործերը, բացի Մաքսուտյանի հաշիվներից: Վեհապետյանը չէր կարողանում գոհացնել հաշվեպահանջներին, ոչ էլ քաջալերում էր հաշվեխույսներին: Նա չէր դադարում հուսալ, որ Մաքսուտյանը կներկայացնի հաշվետվությունը: Կենտրոնն էլ սպասում էր, որ Վեհապետյանի ջանքերը կպսակվեն հաջողությամբ և հաշվետվությունը տեղ կհասնի: Նույնիսկ որոշել էին ուղարկել երկրորդ պատվիրակությունը, ուղղակի սպասում էին պատեհ առիթի: 1903թ. դեկտեմբերի 3-ին Կ. Պոլսի Կենտրոնական վարչությունը որոշեց նոր պատվիրակություն ուղարկել Երուսաղեմ: Որոշումը իրականացնելու առիթ եղավ 1904թ. ապրիլի վերջին Հարություն պատրիարքի նամակը, որ Վարչությունը չուշացնի գործադրել իր որոշումը: Պատվիրակի համար ամենհարմար անձը Գևորգ Ասլանյանն էր՝ «ազգային պաշտոնով տնտեսականի ատենապետը»: Վերջինս ստացավ պաշտոնական հրահանգ ու կարևոր տեղեկագրեր և հունիսի 21-ին մեկնեց Երուսաղեմ: Այդ հրահանգի գլխավոր կետը հաշվետվությունը Կ. Պոլիս փոխարելն էր, որովհետև Երուսաղեմի միաբանության մեջ տիրող ընդդիմադիր կրքերը արգելք կհանդիսանային այդ խնդրի իրականացման համար¹: Կարճ ժամանակ Երուսաղեմում մնալուց հետո, առանց պաշտոնական պայմանների տեսակցություններ է ունենում և տեղեկություններ հավաքում: Նա հունիսի 27-ին դուրս է գալիս Երուսաղեմից և հուլիսի 5-ն հասնում Կ. Պոլիս, իսկ հուլիսի 14-ին խառը ժողովին ներկայացնում է իր տեսածը և քննածը: Ասլանյանը հաստատեց հաշվետվության անհրաժեշտությունը և

¹ Ուշադրության արժանի է, որ Օրմանյանը «Ազգապատում»-ի Գ. հատորում Կ. Պոլսից մեկնելը և Երուսաղեմ հասնելը նշում է հունիսի 20 և 21: Մեզ թվում է, դա տպագրական սխալ է (էջ 5645), անհրաժեշտ է հիմնմամբ բոլոր հրատարակությունները:

կարծիք հայտնեց, որ Երուսաղեմում հաշվետվությունն անհնարին էր, նույնիսկ վտանգավոր, որովհետև Մաքսուտյանը կառավարական պաշտոնյանների ծեռքով ընկճում է ազգային իշխանություններին: Օրմանյանը ջանաց արգելել կառավարական միջամտությունը և գտավ, որ Ասլանյանի քննություն չկատարելն արդարացի էր: Վարչությունը Երուսաղեմում գտնվող իր հոգևորական խաչատրյանին հրահանգեց սպասել Երուսաղեմում մինչև կստանա համարատվության հաշիվները և տեղեկագրերը: Փաստորեն, Ասլանյանը ետ դարձավ, իսկ նրա ներկայացուցիչ խաչատրյանը տեղում մնալով մինչև օգոստոսի 9-ը, ոչ հաշիվներ ստացավ, ոչ տեսավ կալվածագրերը և ստիպված 16-ին հասավ Կ. Պոլիս: Հարություն պատրիարքը, որ մինչ այդ կտրուկ ջանքեր էր գործադրում հաշտության համար, Կենտրոնին հաղորդեց, որ համամիտ է հաշիվների նախնական քննությունները ստանձնի Կենտրոնը: Այդպես էլ եղավ. օգոստոսի 25-ին Կենտրոնը վերջնականապես ստանձնեց այդ գործի պատասխանատվությունը, նախագահին (Օրմանյանին) հանձնվեց գործողության անհրաժեշտ պարագաները: Իսկ Վեհապետյանը հրամայեց Մաքսուտյանին պատրաստել հաշիվները, հաշվեցույցերը, տեղեկագրերը և դրանցով Պոլիս գալ, կենտրոնին ներկայացնել այդ բոլորը: Երբ վերջինս չկատարեց այդ հրամանը, Վեհապետյանը նրան ազատեց ելնմտական պաշտոնից, բայց երբ այդ էլ չկատարվեց, նա դիմեց կենտրոնին պետական հրամանով Մաքսուտյանին Պոլիս բերել: Մաքսուտյանի պաշտպաններն իզուր էին աշխատում երկու պատվիրակներին ներկայացնել իբրև Վեհապետյանին մոլորեցողներ:

Այդ ընթացքում Երուսաղեմի պարտքերն անընդհատ աճում էին: Պարտքերի մի մասը Մաքսուտյանը վճարեց Ալեքսանդրիայի վանքապատկան հողատարածքի վաճառքով, սակայն պարտքի քանակը կազմում էր 28.123 լիրա: Մինչդեռ 1904թ. ապրիլին ներկայացվում էր 11. 255 տոկոսավոր պարտք, որն անընդ-

հատ բարձրանալու էր. խոսվում էր նաև տոմարներից դուրս կատարված գործողությունների մասին, սակայն ստույգ տեղեկություններ չկային: Կ. Պոլսի երուսաղեմական փոխանորդը՝ Երեցյանը ընդհանրապես ժխտում էր և՛ տոմարական և՛ ոչ տոմարական պարտքերի գոյությունը: Չնայած Մաքսուտյանը ներկայացրել էր 1900թ. այպես կոչված հաշվեփակի պարտքերը, սակայն նրանց մի մասը դեռ մնում էր: Այդ պարտքը նշվում էր 12.450 լիրա, որին Մաքսուտյանը տալիս է «պահեստի դրամ» անունը, չիմանալով որ շահից է կազմվում պահեստի դրամը և ոչ թե պարտքից կամ դրամ փոխառնելուց: Երբ հայտնվեց Մաքսուտյանի պաշտոնից հեռացնելու մասին, 1905թ. տոկոսավոր պարտքը նշվում է 14. 304 լիրա, սակայն այդ սոսկ գրանցվածն էր, իսկապես այն հասնում էր 23.706 լիրայի: Այդպիսի ճարտարությամբ Մաքսուտյանն աշխատում էր հոգուտ իրեն և իվնաս աթոռին: Այդ բոլորի մեջ մեղքի իրենց մեծ բաժինն ունեն և՛ միաբանությունը, և՛ Վեհապետյան պատրիարքը, ովքեր հենց գործի սկզբում չկարողացան պատնեշ լինել Մաքսուտյանի՝ պատրիարքության այդ վիճակի մեջ գցող քայլերին: Ղևոնդ Մաքսուտյանը ելմտից տեսուչ աշխատելու տարիներին ստեղծեց մեծ հարստություն: Նա զուրկ էր հայրական ժառանգությունից, չէր պատկանում առևտրականների և արհեստավորների շրջանակին: Ոչ ոք չգիտեր նրա հարստության չափը, բայց պաշտոնագրկվելուց հետո (1905թ. մինչև 17թ ըստ Օրմանյանի հետազոտության), նա ապրեց բավականին ճոխ կյանքով, հարգատներին էլ ապրեցրեց, գոյքերը բազմացրեց, «լրագիրներ հիմնեց, խմբագիրներ կշտացուց, փաստաբաններ գոհացուց»¹ և դեռևս նրա ունեցած գումարը չնվազեց, նա միշտ խուսափեց հաշիվ տալուց, մինչդեռ հաշվետվությունը և հաշվեպահանջությունը ոչ թե պատիժ է, այլ օրենք: Մաքսուտյանն անընդհատ ցույց էր տա-

լիս Երուսաղեմի Նոր քաղաքամասի մեծ փողոցի վերին մասում իր կողմից կառուցած երկու հյուրանոցների նկարները, բայց թե ինչ գումարներով էին կառուցվել դրանք, ոչ ոք չգիտեր:

Եթե մի կողմ թողնենք ֆինասական հաշիվները և փորձենք գնահատել Մաքսուտյանին իբրև հոգևորական, ավելի բացասական կլինի արդյունքը: Ունենալով եկեղեցականի կոչում հեռու է եղել եկեղեցական կյանքից, կենցաղից և ծառայությունից: Ձեռնադրության օրը առաջին պատարագից հետո նա երբեք չի մասնակցել սրբազան արարողության, նույնիսկ եկեղեցու ամենամկրական օրերին իսկ եկեղեցի չի մտել, հեռու չի եղել կեղծիքից և խաբեությունից¹:

Մաքսուտյանի պաշտպաններն անընդհատ պնդում էին, թե նա արժանավոր է, որովհետև բազմաթիվ շենքեր է կառուցել, երկար տարիներ պաշտոն է վարել, վանքի համար նոր կալվածքներ է ավելացրել. բայց ոչ ոք չէր նշում, թե դրանցից ո՞վ է շահել, ինքը, թե վանքն ու միաբանությունը: Զե՞ որ այդ բոլորի պատճառով վանքն ընկել է ահավոր չափի պարտքերի տակ:

Հետաքրքիր է քննարկել Երուսաղեմի պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի դիրքորոշումը Մաքսուտյանի նկատմամբ: Նա սկզբում չէր կարծում և չէր հավատում, որ ելմտացույցի մասին ասվածները ճիշտ են և չէր ուզում որևէ բացասական արտահայտություն հնչեր սրբազանի նկատմամբ, դրա համար միշտ հանդես էր գալիս նրա պաշտպանների՝ հաշվեխույսների կողքին: Սա-

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5655:

¹ Մաքսուտյան մարդու կերպարն արտակարգ խորությամբ ներկայացրել է Մ. Օրմանյանն «Ազգապատում»-ի Գ. հատորի բազմաթիվ էջերում, նաև «Խոիք և Խօսք»-ում, որտեղ այնպիսի մանրամասն բացահայտումներ է անում, որ զարմանում ես նրա հոգեկան բարձր կարողությունների վրա: Այդ էջերը կարդալով քեզ թվում է գործ ունես գրական ամենաբացասական կերպարի հետ, մինչդեռ նրա նման անձնավորություններից են ծնվում գրական կերպարներ (Տե՛ս Մ. Օրմանյան, «Խոիք և Խօսք»): Այդ էջերը վերաբերում են իր պատրիարքական շրջանին:

կայն, երբ բազմացան բողոքները և ինքը խորացավ դեպքերի մեջ, զգաց հաշվեպահանջների արդարացիությունը: Կ. Պոլսի Կենտրոնական վարչությունը և նրա նախագահ Մ. Օրմանյանը նշանաբան էին դարձրել, թե Երուսաղեմի այդ կնճռոտ հարցերում պատրիարքի դերը անթերի է և պատիվը բարձր: Վեհապետյանը շուտով զգաց, որ Մաքսուտյանի մոտ իր պնդումներն արհամարվում են, նույնիսկ հրամանները չեն գործադրվում: Չնայած տարիքով մեծ էր (85 տարեկան), բայց իր ինքնությունը չէր կորցրել: Այդ պատճառով էլ հաշիվների նախնական քննությունը Կենտրոնին փոխանցեց և Մաքսուտյանին հրամայեց իր հաշիվներով Կ. Պոլիս ներկայանալ, 2-3 հոգի հաշվեպահանջներից իբրև դատախազ՝ նրա հետ մեկնել: Հաշվեխույսների կողմից Վեհապետյանն ամբաստանվեց իբրև խռովարարների հետևող, Օրմանյանը՝ Երուսաղեմը կործանող: Հաշվեխույսների հույսը կառավարության օգնությունն էր: Նրանց օգնելու համար Կ. Պոլիս մեկնեց Կիլիկիո նորընտիր կաթողիկոս Խապայանը՝ Երուսաղեմի նախկին լուսարարապետը, առանց հայտնելու Կ. Պոլսի պատրիարքին իր գալու իրական պատճառը: Նա հայտնեց, որ իր այցը կապված է իբր թե իր հպատակությունը կայսեր հայտնելու և իրեն ենթակա ժողովրդի հոգսերը հոգալու հետ, բայց իրական նպատակը Ղևոնդ Մաքսուտյանին սատարելն էր: Չնայած որոշ խոչընդոտությունների, Խապայանը 1904թ. սեպտեմբերին մտնում է Կ. Պոլիս, իսկ 14-ին Մայր եկեղեցու թեմից նա առաջին օրինություն է տալիս ժողովրդին: Նրա միակ նպատակը Կենտրոնում Մաքսուտյանի արդարացումն էր: Երուսաղեմի փոխանորդ Գ. Երեցյանը հաճախ դիմում էր Օրմանյանին՝ Խապայանի պնդումով ու կամքով Երուսաղեմի խնդիրը վերջացնելու համար: Սակայն, Օրմանյանը պատասխանում էր, որ դրա համար անհրաժեշտ է, որ Մաքսուտյանը հաշիվները ներկայացնի, որը չի արվել, իսկ առանց հաշիվների Կենտրոնը ոչինչ չէր կարող որոշել: Մաքսուտյանը չէր ցանկանում հաշիվ ներկայացնել: Երբ Երեցյանը առանց Մաք-

սուտյանի գիտության գրավոր առաջարկ է ներկայացնում՝ մասնախումբ կազմել առանց հաշիվները ներկայացնելու, Օրմանյանը հայտնում է իրողությունը, երկու պատրիարքները որոշել են հաշիվները Կենտրոնում քննել և գտնել Մաքսուտյանի գործի հետաձգելու պատճառը: Եվ քանի դեռ իրենք այդ հաշիվները չեն տեսել ու քննարկել, այդ խնդրի հետ կապված դեմ կամ կողմ որոշում չեն կարող ընդունել: Տեսնելով, որ Կ. Պոլիսում չեն կարողանում ոչինչ անել, Խապայանը վերադառնում է Կիլիկիա: Միայն դրանից հետո Վեհապետյանի գործողությունները դարձան ավելի վճռական. նա հրամայեց Մաքսուտյանին վերցնել հաշիվները և մեկնել Կ. Պոլիս: Երբ վերջինս առարկեց հաշիվներն անպատրաստ լինելու պատճառով, Վեհապետյանը նրան համեց իր պաշտոնից (1905թ. հունվարի 12-ին): Պատրիարքը ելնմտից տեսուչ նշանակեց Մատթեոս Գայրգճյան (նաև Գայրեքճյան) վարդապետին՝ հաղորդելով այդ մասին կառավարությանը և բանկերին: Նա այդ մասին հեռագրեց նաև Օրմանյանին: Մաքսուտյանը դիմեց բազմաթիվ սաղրիչ գործողությունների, որոնք արդյունք չտվեցին, և նա ստիպված մեկնեց Կ. Պոլիս: Մայիսի 12-ին նա ներկայացավ Մ. Օրմանյանին, ով հանձնարարեց բոլոր հաշիվները ներկայացնել Խառն ժողովում քննարկելու համար: Մայիսի 23-ին նա պատրիարքին ներկայացրեց հին և թերի հաշիվներ, իսկ ինքը փոխանորդ Գ. Երեցյանի հետ սկսեցին միջոցներ որոնել (ի դեպ Երուսաղեմի իր տանը միասին էին բնակվում) արդարանալու համար: Կենտրոնական (նաև Կեդրոնական) վարչությունն առանց հապաղելու կազմեց հաշվեքննիչ մասնախումբ, որի կազմում ընդգրկված էին 5 հոգի, որոնցից չորսը պատվավոր վաճառականներ էին, մեկը երկրագործական նախարարության գլխավոր պաշտոնյաններից: Մի փոքր աշխատելուց հետո այդ հանձնաժողովը հրաժարական ներկայացրեց: Նոր հանձնաժողով կազմվեց, դարձյալ 5 հոգուց կազմված, որոնցից երեքը Քաղաքական

ժողովի անդամներ էին, երկուսը Տնօրենականի: Մինչ այդ Գալղճյանը պատասխանեց վարչության հարցումներին, ըստ որի արժի պարտքը նշվում էր 32. 000 ռսկի: Օրմանյանը նշում է, որ քննությանը չգործակցելու պարագան իրեն չի արդարացնում, նշելով, որ ինքը գործը մոտիկից էր ուսումնասիրել և պատրաստ էր հաշվեքննությունը ծրագրված ձևով կատարել¹:

[Նոր հանձնաժողովի երկարատև աշխատանքները՝ կապված Երուսաղեմի պատրիարքության եկամտացույցի հարցի լուծման հետ և անցան ապարդյուն:

Այսպիսով, Երուսաղեմի խնդիրը ընդհատումներով շարունակվեց մինչև 1908 թ. կեսերը, այսինքն՝ մինչև Օրմանյանի պատրիարքության դադարման օրը: Սակայն այդ խնդիրը չգտավ իր վերջնական լուծումը, այլ ստացավ նոր բովանդակություն և նոր կերպար]:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբդուլ Համիդ-18,19,20,72,178
 Աբդուլ-Ազիզ-19
 Աբդուրահմա փաշա-262
 Աբբաս Միրզա-32
 Աբգար-84
 Ադդե (Եղեսիայի Հայրապետ)-84
 Ազատյան Թորոս-90
 Ալբերտ Հաուտին-73
 Ալեքսեյ Երմոլով -32
 Ալեքսանդր Գրիգոր-21,176,177,286
 Ալինյան Ն.-43
 Աղաբեկյան Մարկոս-138,139
 Աճառյան Հ.-43
 Ամիրջովլաթ-85
 Անանիա Շիրակացի-102
 Անդրեաս Մանդելշտամ-272
 Անջելո Գուբերնատիս-73
 Անոյշյան Գաբրիել-304,314
 Ալըզյան Խորեն-16,22,198,206,223,308,309
 Ասլանյան Ստեփան-233,241,303
 Ասլանյան Գևորգ-320
 Ասողիկ-53
 Աստվածատուրյան Իսահակ-304
 Արարատյան Սերովբե-33
 Արամ-101
 Արապեան Կարապետ էֆենտի-74
 Արիստոտել-51
 Արծնյան Գրիգոր-90,99,176
 Արշակ Տեր-Ղուկասով-104
 Արփիարյան Արփիար -255
 Բաբայան Ավետիք-148

Բահաթյանց Առաքել-146,147,148
 Բարսեղ Կեսարացի-50
 Բարդուղիմեոս-65,77
 Բարթողիմեոսյան Ներսես վարդապետ -209
 Բել-101
 Բերտրան Բարեյլ-25,69,70,71,72,75
 Բեքմեզյան Կիրակոս եպիսկոպոս-288
 Բուլիզին Ա.-280

Գաբրիելյան Գաբրիել-198
 Գաբրո(ֆրանսիացի կին գրող)-149
 Գազանճյան Հովհաննես -287
 Գալստյան Երեմիա-209
 Գալֆայան Էմինյան-145
 Գալղճյան (նաև՝ Գալղճյան) Մատթևոս -325
 Գարազաշյան Ա.- 44
 Գարակեղեան Թադևոս -248
 Գարակեղեան Էդուարդ-248
 Գանանկերյան Գրիգոր-266
 Գիրս (Ռուսաստանի ներքին գործերի մինիստրության գաղտնի խորհրդական)-15,90,196
 Գորեմիկին (ներքին գործերի նախարար)-265
 Գրիգորի Գուլիցին (Կովկասի կառավարչապետ)-265,271
 Գրիգոր Արծրունի-10
 Գրիգոր Զոհրապը-11,26

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Գ, էջ 5670:

Գրիգոր Լուսավորիչ-
45,65,75,84,87
Գրիգոր Սքանչելագործ-50
Գրիգոր Աստվածաբան -50
Գրիգոր Նյուսացի-50
Գրիգոր Նարեկացի-102
Գրիգոր Տղա-60
Գրիգոր Զոհրապ -172
Գրիգորյան Գր.-75
Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի-
39,180,185,285
Գևորգ Սուրենյանց-87
Գևորգ Դ-117

Դանիել Սուրմառեցի-27
Դանիել Ասորի-46,48
Դավիթ Անհաղթ-102
Դավիթ Սյունեցի-112
Դավթյան Արիստակես-266
Դիմաքսյան Հմայակ-
177,233,295
Դմիտրի Տոլստոյ-195
Դոնդուկով-
Կորսակովը(Կովկասի
կառավարչապետ)-15
Դուրյան Եղիշե-
16,17,200,203,218,226,
Դուրյան Թաթուլ-229
Դուրյան Պետրոս -200

Եգյան Կարապետ -158
Եզնիկ եպիսկոպոս Ապահունի-
19,176,177
Եզիդ Բ-ն-53
Եգյան Կարապետ(Էզով) -186
Եզր (Եզր Ա Փառաժնակերտցի,
Ամենայն հայոց կաթողիկոս 630
թվականից առ 641թ.) -55
Եղիա-55

Եղիշե-85
Եպիփան Սամոսատցի-48
Եսայի(Երուսաղեմի
պատրիարք)-304,305,307
Եսայան Հովհաննես-198
Երեցյան Գևորգ-
294,295,306,315,325
Եփրեմ Զորագեղցի-31
Եփրեմ Ասորի-50

Զինովկ-291

Էդվին Պիրս-73
Էթալիկյան Հակոբ-10
Էիրամձյան Պալաս -171
Էոմեր (Օմար) Բ-ն
(ամիրապետ)-53,
Էրնեստ Լերու-69

Թադեոս-65,77
Թադևոսյան Մելքոն-250
Թեյլան Բարթոլ-316,317,237
Թորոս Զուղայեցի -188
Թեյլոր-164
Թովհյան Յ.-283
Թրոթեր(անգլիական
հյուպատոս)-164

Իգմիրյան Մատթեոս -
17,22,23,27,89,177,
209,216,230,307
Իշպուինի-101
Իլիշա-177
Իսիդորոս Մերկատոր-57
Իսրայել Օրի-63
Իվան Պասկևիչ-32

Լեո-43,44
Լիդրե-145

Լորիս-Մելիքով-104

Խապայան Սահակ-22,
272,290,294,295,297,304,313
Խաչատուր (Աղթամարի
կաթողիկոս) -13
Խոյեան Վահան քահանա -19
Խոսրով-41
Խոստիցյան Հովսեփ
եպիսկոպոս-300
Խորեն Նարայեյ (Գալֆայան)-
90,97,99
Խորյան Գրիգոր-318
Խրիմյան Մկրտիչ-
10,36,89,90,93,98,150,161,180,
182,183,188,212, 240,
255,256,272, 316
Խուզավերդյան Ներսես
արքեպիսկոպոս-281

Կանչելի (Սինոդի դատախազ)-
15
Կատկով Մ.-268
Կեոմրուքյան Մովսես-296
Կերեքցյան Խաչատուր-
10,98,170
Կիրակոս Գանձակեցի-53
Կղեմես վարդապետ Գալանոս-
60
Կյուլեսերյան Բաբկեն եպս.-40
Կյուլպենկյան Պատրիկ-198
Կոստանյան Կարապետ-186
Կորյուն-41,44,48,85

Համամձյան Աղան-229
Հայսիտ Լոուս-73
Հայկ-101
Հակոբ Սիրունի -9, 28,115
Հակոբ Զուղայեցի-62

Հակոբյան Հովհաննես -248
Հակոբյան Մարթեն-248
Հասան Ֆահմի փաշա-19
Հեշամ(ամիրապետ)-53
Հեքեքյան Մարուքե -171
Հյուրմազյան Էդվարդ արքե-
պիսկոպոս -6
Հովսեփյան Գարեգին
վաղապետ-24,89,250
Հովսեփ Պաղնացի-48
Հովսեփ Էմին-63
Հովհաննես Կարբեցի (Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս 1831-ից)-
32,33
Հովհաննես Օծնեցի (Ամենայն
հայոց կաթողիկոս 717
թվականից առ 728թ.)-52,53,54,
55,56,57,58,59,60,61
Հովհաննես Մանազկերտցի-61
Հովհաննես Լազարև-104
Հովհաննեսյան Ռ.-89
Հովհաննիսյան Գրիգորիս -
233,295
Հովհան Եկեղեցացի-48,50
Հովհան Ոսկեբերան-50
Հովսեփ Պաղնացի-50
Հովհանոս-48,49,51
Հրանտ Ասատուր-141
Հուսիկ քահանա Քաջունի-19

Ղազար Փարպեցի-
41,45,46,47,49,85
Ղևոնդ Երեց-85

Ճիվանյան Նշան-150,151

Մազլմյան Հովհաննես-304
Մաժակեան Հովհաննես-184

Մալամա (Կովկասի փոխար-
քայի օգնական)-281
Մակար Ա. Թեղուտի
կաթողիկոս (Ամենայն Հայոց
Կաթողիկոս 1885-1891)-12,13,
15,90,97,99,180,181,196,208
Մամիկոնյան Մամբրե
եպիսկոպոս -161
Մամիկոնյան Աբրահամ
եպիսկոպոս -286
Մանդինյան Սեդրակ-186
Մաշտոց Եղիվարդեցի-50
Մար Աբաս Կատինա-101
Մաքսուտյան Ղևոնդ-
297,304,307,315,316,321,322,3
25
Մեսրոպ Մաշտոց-
41,42,43,44,45,46,47,49,50,51
Մելիքյան Պողոս-12,182
Մերուժան Արծրունի-111
Մելքիսեդեկ-170
Միասերյան Եղիսաբեթ - 6
Միքայել Սեբաստացի-62
Միդիատ փաշա-98
Մինաս Չերազ-139,140
Մխիթար Սյունեցի-112
Մկրյան Հովհաննես քահանա-
116,160,166,188,193,195,209,2
18,226
Մկրտիչ աբեղա Աղավնի-202
Մոսալով-90
Մովսես Խորենացի-
41,44,45,47,48,85,101
Մովսես եպիսկոպոս-57
Մութաֆյան Կարապետ-242
Մուստաֆա փաշա-175
Մուրադյան Մելքիսեդեկ-209
Մուրադբեկյան Խորեն-276

Մուրավյով (արտաքին գործերի
նախարար)

Յուսուֆյան Տիգրան-
18,183,198,199,233,241

Նազլը Վահան-207
Նազարեթյան Միհրան էֆենտի-
221

Նալբանդյան Միքայել -36,150

Նահապետյան Արշակ-
179,181,186,187,192

Նարոյան Մեսրոպ-229

Նեճիպ Մեհլամե-259

Ներսես Աշտարակեցի-32

Ներսես Լամբրոնացի-60

Ներսես սարկավազ-207

Նիկոլայ Ստեփանի Տեր-
Օսիպով(Սինոդի դատախազ)-
195

Նիկոլայ II-265

Նշկյան Կարապետ -10

Նշկյան Հակոբ-10

Նորատունկյան Գաբրիել-18,
233,241,290

Նորայր Բյուզանդացի-145,146

Նուրյան Հովհաննես-17,231

Նուբար փաշա-104

Շաբաթ (Գողթնի իշխան)-51

Շահլամյան Վահրիձ-229

Շահալաղյան Հակոբոս

վարդապետ-19

Շանշյան Պ.-250

Շերեմետև-264

Շիրոյան Խաչատուր Բ-299

Չամիչյան Բարդուղիմեոս-
17,222, 223,227,231,310

Չամչյան Մ.- 61,85

Պալասանյան Ստեփան-186

Պալյան Մկրտիչ-186

Պահրի փաշա-287

Պասկևիչ Ի. -283

Պատկանյան Ռաֆայել-150

Պատկանյան Գաբրիել-116

Պարզյան Սուքիաս-208,

209,266,279

Պելիճյան Թորգոմ-229

Պեշիկթաշլյան Մ.-114,126,150

Պեհրիկյան Խոսրով-229

Պետրոս Մեծ-31

Պետրոս Բլբլուլի(նաև

Բյուլբյուլ-1858-1864)

Պլատոն Եղեսացի-4,51

Պլեվե-266,278

Պոյաճյան Յ.-145

Ջանշյան Գրիգոր-252

Ջրպետյան Շահան-33

Ջուզեպպե Գարիբալդի -8

Սաադեթյան Սմբատ-229

Սաթենիկ Հարենց-149

Սահակ Պարթև-

41,42,43,45,47,49,50,51

Սամուել Անեցի-53,58

Սանասարյան Մկրտիչ-

158,179,181,187

Սանդուխտ-84

Սայիդ փաշա-176

Սեդրակյան Արիստակես -

208,266

Սեթյան Միհրան-241,318

Սեթյան Կարապետ քահանա-

317,318

Սերոբյան Մուշեղ-229

Սիմեոն Երևանցի-60

Սիպիլյան Կղեմես-100

Սիպյագին(Ներքին գործերի
մինիստր)-266

Սիսակ Ասատուր-145

Սուքեր-75

Սվատոպոլկ Միրսկի-278

Ստեփանոս Տարոնեցի-53

Ստեփան Քիչմիշև-190

Ստեփան Պոնտացի-145

Ստեֆանո Ա. դը -73

Սրբուհի Տյուսաբ-207

Սրվանձտյանց Գարեգին-
12,101,142,149,150,180,183,
190

Սուրենյանց Գևորգ-266,276

Վալիդ(արաբ ոստիկան)-58

Վաղարշ Պաշլավկին-41

Վահրիձ-46,47

Վահրամ եպիսկոպոս

Մանկունի-90,96,97, 99,

294,295,317

Վարդանյան Փիլիպոս-186

Վարժապետյանը Ներսես-
9,10,11,36,98,109,138,152,171,
175,177,256,305

Վասակ Սյունի-111

Վեստ Սարգիս-111

Վեհապետյան Հարություն-

152,178,183,187,209,304,307

Վիկտոր Շապուտ-73

Վիտտե Ս. (ֆինանսների

նախարար)-265

Վորոնցով-Պաշկով-280,281

Վռամշապուհ-41,42,46

Վռամ Կրման-41,42

Տառյան Հարություն -17,228,
232, 237,241,290,310
Տեմիրձիպաշյան Եղիա-144,145
Տերտուղիանոս-78
Տեր-Մինասյան Վահան -202
Տեր-Եղիայան Զավեն-229
Տիմոտեոս-96,97
Տիրայր Խորձենացի-48,
Տիրայր-149
Տիրան բեյ-294
Տիգրան երկրորդ-101
Տորինա-207
Տրդատ-44
Տուրսունյան Եղիշե-10

Ուելտոն(Մանչեստրի եպիսկոպոս)-75,76
Ունճյան Աբիկ-16,18,198, 227
Ուրուսով-90,196

Փափագյան Մաղաքիա-6
Փիլոն-51
Փորթուգալյան Սկրտիչ-182, 274

Քեֆսիգյան Սկրտիչ-
177,284,285,286,297,298
Քյոմուրճյան Երեմիա -85

Օբերմիլեր-166, 171

Օտյան Գրիգոր-288
Օրմանյան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս
6,7,8,9,10,11,13,14,15,16,17,18,
10, 20,21, 22, 23, 24, 26, 29, 31,
32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 43, 44, 49, 50, 51, 52,5, 54,
55, 56, 57, 58, 61, 64, 65, 66,
67, 68, 77, 78, 82, 85, 86, 87,
88, 92, 100, 103, 110, 115, 116,
119, 120, 123, 131, 135, 136,
139,140,144,147,148,152,155,1
56,161,168,173,174,180,189,20
284,297,298,321,325, 326
Օրմանյանն Անտոն-6,45,46
Օրմանյան Տիրայր-145

Ֆաթիհ (սուլթան)-103
Ֆիրխով-148
Ֆրեդերիկոս
Մաքլերի(Փարիզում հայտնի
հայագետ)-25
Ֆրեդերիկ Մակլեր-69
Ֆրեզե(Կովկասի
կառավարչապետի օգնական)-
274
Ֆրենսիս Շապոնիեր-72

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ադանա-25,298
Ադաբազար-199
Ադրիանապոլիս-252
Ալաշկերտ -11,162
Ալեքսանդրապոլ-182,196
Ալեքսանդրիա-311,312
Ախալցխա-196
Ակնա-143
Աղթամար-13,39,79,82,184,299
Աղստաֆա-181
Աղբակ(Պաշալե) վանք-77
Աղվանք-120
Ամասիա-142,309
Ամարաթ-189
Այնթապ-284
Անդրկովկաս-32
Անտոնյանց միաբանություն-7
Անտիոք-65,75,284
Անի-118
Աշտիշատ -162
Ասիա-86
Ասորիք-106
Աստրախան-266
Ատրպատական-120
Արաբկիր-143, 229
Արարատ-118
Արամյան վարժարան-122
Արծնյան եռամյա երկսեռ
վարժարան-157
Արմաշ-16,17,199,205,308
Արմաշի դպրեվանք-
16,17,67,85,197,218,222,252
Արմավիր-273
Արտազի (Մակու) վանք-77
Արևմտյան Հայաստան-
10,20,66,107,121,128,130,136,1
42,163,193,255,279,291

Արևելյան Հայաստան-
23,66,90,181,186,193
Ավստրիա-36
Ավրան-161
Աֆղանստան-106

Բաբերդ-106,153,169,177,286
Բաթում-180,196,273
Բայազետ-162
Բասեն-11,159
Բաղդադ-53
Բաղեշ-124,184,249,309
Բասեն-163,179
Բարձր Հայք-106,136,152
Բաքու-273,276
Բերա -6,177
Բեռլին-9,37,38,103,148,164,170
Բոսնիա-36
Բոստոն-204
Բուլղարիա-36

Գատըզյուլ(Գատըքեոյ)-122
Գառնի-182
Գանձակ-273,276
Գասան-143
Գարաքիլիսե (Կարաքիլիսա,
Ղարաքիլիսա)-162
Գեղարդ-181
Գողթն-44,45,51
Գրականության և Արվեստի
թանգարան-90
Գևորգյան ճեմարան-
12,13,16,67,90,179,181,185,187
192

Դամասկոս-28,53,56,312
Դերջան-159,178,179

Դերբենդ-273
 Դեվե-Բոյնու-163
 Դիարբեքիր-159,164
 Դվին-56,78,182
 Եգիպտոս-26, 87, 104, 106, 116, 127, 311
 Եդեսիա-84
 Եղվարդ-273
 Երասխ գետ -118,124
 Երզնկա-106,179,286
 Երիքով(քաղաք Հորդանան գետի արևմտյան կողմում)-312
 Երուսաղեմ - 17,22,23,27,39,82,99,212,293,294,302,309,311,321
 Երևանի նահանգ-275
 Եվդոկիա-19
 Եվքսինեա-124
 Եփրատ գետ -118,124

 Զաքաթալա-273
 Զեյթուն-17,38
 Զիլե-142
 Զմյուռնիա-74,127,252,306

 Էջմիածին- 14,15,16,35,79,85,90,97,179,180,193
 Էրզրումի վիլայեթ-162

 Թեղուտի վանք-184
 Թիֆլիս- 24,93,148,180,251,268,267,276
 Թորթուն-13,159
 Թրքատ-142
 Թրակիա-106
 Թուրքիա-37,38,80,92,119
 Թուրակ Մեծ-162

Ժառանգավորաց վարժարան-160

 Իմերեթիայի թեմ-266

 Լեհաստան-86,94,106
 Լիմ-184

 Խարբերդ-106,159,309
 Խիզան-299
 Խլաթ-184
 Խնուս-159,180
 Խրամ-54
 Խոր Վիրապ-181

 Կահիրե-311
 Կապադովկիա-124
 Կապուտկոդ-184
 Կարին-9,12,13, 14,89,90,91,92,93,97,124,136,140,148,152,157,158,164,168,179,180,187,229,249,309
 Կարկառ-299
 Կարմիր վանք-170
 Կարճկան-184,299
 Կարս-106,118
 Կեսարիա-65,75,78,309
 Կեցան-299
 Կիսկին-14
 Կիլիկիա- 21,22,24,39,79,112,114,118,120,121,124,249,284,293,294
 Կոստանդնուպոլիս- 6,8,11,12,14,16,19,21,22,23,24,25,28,34,35,39,63,65,66,75,82,89,90,91,92,96,100,121,125,127,133,137,152,161,171,176,195,217,224,255,267,274,284,305,321

Կովկաս-94,195,264,279,305
 Կովա -162
 Կտուց-184
 Կուր գետ-124
 Հալեպ-284
 Հայաստան- 47,49,65,88,94,101,106,119,126,127
 Հայկազյան վարժարան-186
 Հայոց Ձոր-299
 Հասան-Կալե-162
 Հացիկ(Հացեկաց)-42,43
 Հերցեգովինա-36
 Հնդկաստան-86,106,248,268
 Հռիփսիմյան իգական դպրոց-157
 Հոմ-6,7,8,62,64,65,66,140
 Հոմի Աստվածաբանական Ակադեմիա -7
 Հունգարիա-86

 Դալաթիա-9,152,186,246
 Դալաթիայի Ազգային մատենադարան-8
 Դզլար-273

 Մալաթիա-143
 Մանազկերտ-57,162
 Մանչեստր-75
 Մաճառուստան (Հունգարիա)-106
 Մասիս-162
 Մատենադարան-89,103
 Մարսել-274
 Մարաշ-284
 Մեծ Հայք-102,120
 Միջագետք-48,49,106,120
 Մխիթարյան միաբանություն-85,147

Մոկք-299
 Մոսկվա-190
 Մոզդակ-273
 Մուղնի-273
 Մուշ-11,106,159,161,162,286
 Մուրադյան վարժարան-186

 Նախիջևան-54
 Նարեկավանք-184
 Նիկոմեդիա-223,224
 Նյու Յորք-204
 Նոր Զուղա-268
 Նուխի-273

 Շատախ-299
 Շիրվանշեխ-184
 Շիրվան-299
 Շուշի-273,276

 Ռոստան-299

 Չեռնոգորիա-36
 Չնչկաժագ-229

 Պահրա-300
 Պաղեստին-24
 Պարտիզակ-16
 Պարսկաստան- 80,106,119,248,268
 Պաֆրա-142
 Պեշկեթաշ-310
 Պետերբուրգ-116,186,190,281
 Պետրովսկ-273
 Պիլեճիկ-296
 Պոնտոս-120

 Ռուսաստան- 31,37,80,94,103,106,119,195,248,305

Ուսական կայսրություն-
32,33,89,90

Սամաթիա -9,131

Սամոսատ-48

Սան-Ստեֆանո-9,37,125,256

Սանասարյան վարժարան-158

Սասուն-17,309

Սեբաստիա-140,169,309

Սերբիա-36,142

Սիս-79,82,286,298

Սինուպ-142

Սոթից լեռ-59

Սոչի-273

Սպարկերտ-299

Սպեր-13,159,180

Սուլուխ-162

Սուրբ Ապոլինարի դպրոց - 6

Սուրբ Առաքյալի վանք

(Տիրինկատարում)-161,162

Սուրբ Աստվածամոր

Չարխափան վանք(Արմաշում)-
198,205

Սուրբ Դանիելի վանք-162

Սուրբ Կարապետի վանք

(Մուշում) -160,161

Սուրբ Հովհաննեսի վանք

(Եղրդատում) -161

Սուրբ Հովհաննեսի

վանք(Բագրևանդում)-162

Սուրբ Մատնավանք -161,162

Սուրբ Նշան վանք-202

Սևան-181

Վաղարշապատ-273

Վատիկան-6,82

Վան-

12,17,92,106,124,140,164,169,1

88,229,249,286,309

Վասպուրական-

17,106,107,118,121,147,255

Վենետիկ-85

Վիեննա-85

Վրաստան-106,120

Վրկանա-124

Տավրոսի լեռներ-118

Տարոն-

42,43,114,121,147,176,255

Տեր-Ազարյան (Երկսեռ)

ընտելարան-157

Տիգրոն-41

Տիգրանակերտ-124

Տիգրիս գետ -124

Տիվրիկ-142

Տրապիզոն-176,180,229,309

Տուապսե-272

Տևվրիկ-284

Ուրարտու-101

Ուսկյուտար-110,117

Փարիզ-25,33,140

Փոքր Ասիա-106,309

Փոքր Հայք-114,120

Փրովանկանտայի Վարժարան

(Վատիկանում) -7

Քաղկեդոն-77

Քղի (Կեղի)-159,179

Քութայիս-273

Օշական-273

Օրենբուրգ-276

Օրթագյուղ-8,9,100,128,142

Օրյոլ-276

Օսմանյան կայսրություն-18,36

Ֆիլադելֆիա-204

Ֆրանսիա-71

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՐԽԻՎ

1. Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի
թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ)

ա) Թ. Ազատյանի ֆոնդ, բաժին XII, գ. 11506-11519, 11523,
11532, 11537, 11541, 11542, 11543, 11544, 11545, 11546, 11548,
11553, 11554, 11556, 11563, 11571, 11572, 11573, 11578, 11581,
11582, 11584, 11585, 11598, 11601, 11603, 11604, 11607, 11608,
11617, 11621, 11627, 11635, 11637, 11638, 11639, 11643,
11644, 11653, 11656, 11667, 11669, 11671, 11768:

բ) Մ. Խրիմյանի ֆոնդ, գ. 26, 66:

2. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ)

ա) Մ. Իգմիրյանի ֆոնդ, թղթ. 13, վավ. 376 I, II, III, IX, X :

բ) Մ. Խրիմյանի ֆոնդ, թղթ. 13, վավ. 388 I, II, III և IV:

գ) Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, վավ. 30, 35, 51, վավ. 49 I, II, III:

3. Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ)

ա) Ֆ. 56, գ. 2, գ. 1312, 1327, գ. 7, գ. 868, գ. 14, գ. 52, 185, գ.15,
գ. 456:

բ) Ֆ. 57, գ.1, գ.256, 354, 356, գ.2, գ. 182, 1821, գ. 5, գ. 9, գ.7,
գ.321:

գ) Ֆ. կաթող. դիվան, թղթ. 240, Բ, վավ. 115:

4. Ուսական կառավարության Արտաքին քաղաքականության
արխիվ (այսուհետև՝ ՈԱՔԱ)

ա) Ֆ. Քաղարխիվ, գ. 470, 1900, գ. 27, 1625, 1628, 1629:

1. Փարպեցի Ղ., Պատմութիւն հայոց, Տիֆլիս, 1904:
2. Օրմանեան Մ., Հայ ազգութիւն, Կ. Պոլիս, 1880:
3. Օրմանեան Մ., Կարոտ ենք, Կ. Պոլիս, 1880:
4. Օրմանեան Մ., Հայ երիտասարդութիւն, Կ. Պոլիս, 1880:
5. Օրմանեան Մ., Դպրեվանքը (Ամենուն տարեցոյց), Կ. Պոլիս, 1908:
6. Օրմանեան Մ., Յիշատակագիրք երկու տասնամեա պատրիարքութեան, պրակ 1, Կ. Պոլիս, 1910:
7. Օրմանեան Մ., Առաջին գաղափարը (Արմաշի Դպրեվանքին 25 ամյա հոբելյանին առթիվ), Կ. Պոլիս, 1914:
8. Օրմանեան Մ., Հայութեան հոգին, Բ. տպագր., Անթիլիաս, 1955:
9. Օրմանեան Մ., Միութիւն հայութեան, (II տպագր.), Փարիզ, 1958:

ՄԱՍՈՒ

1. «Արարատ», Էջմիածին, 1896, N 8 :
2. [«Արծազանք», Թիֆլիս 1896, N 131, 135, 139] :
3. «Արմենիա», Մարսել, 1896, N 33, 38, 42, 1897, N 25, 46, 52, 53, 57, 64, 68, 71, 1900, N 13, 1903, N 22, 24, 25, 26, 28:
4. «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1903, N 2076, 2082, 2095, 2099, 2100, 2101, 2141, 2191, 2202, 1904, N 22, 26, 2230, 2248, 2271, 1905, № 2525, 2580, 2595, 2635, 2707, 2 708, 2712 :
5. «Էջմիածին», [Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին] , 1956, N 6, 1961, N 5, 6, 7, 9:
6. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1879, N 2230-2240, 2257, 2315, 2316, 2330, 2358, 2359, 2387, 2409, 2422, 2442, 2455, 1880, N 2565,

- 2566, 2588, 2600, 2638, 2649, 2678, 2679, 2695, 2718, 2722, 2725, 2782, 2723, 2724:
7. «Նոր կեանք», [Լոնդոն], 1899, N 13:
8. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2006, N 1:
9. «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2013, N 3:
10. «Տարագ», [Թիֆլիս], 1893, N 3:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ

1. Ալիմյան Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949:
2. Աճառյան Հ., Հայոց գիրը, Երևան, 1968:
3. Բարունեան Վ., Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Մոնրէալ, 2001:
4. Գասպարյան Ռ., հոգվածների և հրապարակումների ժողովածու, Երևան, 2013:
5. Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970:
6. Զոհրապ Գր., Երկեր, հ. 2, Երևան, 2004:
7. Լեո, Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան, 1962:
8. Կոստանոյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Երևան, 2000:
9. Կոստանոյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ) Երևան, 2005:
10. Կոստանոյան Է., Գարեգին Սրվանձտյանց (Կյանքը և գործունեությունը), Երևան, 2008:
11. Կոստանոյան Է., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2013:

12. Հովհաննիսյան Ռ., Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը /19-րդ դ. 70-80ական թթ./, Երևան, 1965:
13. Հովհաննիսյան Աշ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. I, Երևան, 1955:
14. Հովսեփյան Գ., Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան և կաթողիկոսական ընտրություն, Թիֆլիս, 1911:
15. Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցի, Կ.Պոլիս, 1911 (Երևան, 1993):
16. Օրմանյան Մ., Համապատում, Կ. Պոլիս, 1911:
17. Օրմանյան Մ., Խոհք և Խօսք, (յետմահու հրատարակություն), Երուսաղեմ, 1929:
18. Օրմանյան Մ., Աթոռ Հայաստանյայց, Էջմիածին, 1972:
19. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001:
20. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001 :
21. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Դ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2002:

ՈՌՄԱՆՅԱՆ

1. [Архиепископ Магакия Орманян, Армянская Церковь, Ереван, 2012]:

ԱՆՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

1. [M. Ormanian, The church of Armenia, Oxford, 1912]:
2. [M. Ormanian, The church of Armenia, Oxford, 1954]:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	3
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ-ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ	6
1. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կենսագրությունը (համառոտ ակնարկ)	6
2. Մաղաքիա Օրմանյանի պատմագիտական հայցքները	29
3. Մեսրոպ Մաշտոցն ու գրերի գյուտը Մաղաքիա Օրմանյանի գնահատմամբ (գրերի գյուտի 1600-ամյակին)	41
4. Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը Մաղաքիա Օրմանյանի գնահատմամբ	52
5. Հայոց եկեղեցին, Մաղաքիա Օրմանյանը և օտարազգի գիտնականները	62
6. Нововыявленные архивные документы о Магакии Орманяне	88
ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ - ԱՆՏԻՊ ԵՅՈՒԹԵՐ	100
1. Մաղաքիա Օրմանյանի բանախոսությունները	100
2. Մաղաքիա Օրմանյանը որպես Կարինի հոգևոր առաջնորդ	152
3. Մաղաքիա Օրմանյանն Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի աստվածաբանության դասախոս	185
4. Մաղաքիա Օրմանյանի մանկավարժական գործունեությունն Արմաշի Դպրեվանքում	197
5. Մաղաքիա Օրմանյանի պատրիարքական գործունեությունը	229
ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	327
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	333
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲԱՂԲՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	337

ԷՄՄԱ ԱՇՈՏԻ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

ՊՐԿԱԳՆԵՐ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻՑ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Համակարգչային ծնավորումը՝ Ա. Մարանգոյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 09.10.2015 թ.
Տպաքանակը՝ 150 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

Էմմա Աշոտի
(1934-2012)

9147.925
4-75
h2.

Ծնվել է 1934 թ. հուլիսի

(այժմ՝ Վանաձոր): Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի թիվ 1 իգական միջնակարգ դպրոցում (1941–1951 թթ.): Դպրոցն ավարտելով՝ ուսկե մեղալով, 1951 թ. ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության բաժինը և ավարտում

1956-ին՝ գերագանցության դիպլոմով: 1958 թ. սեպտեմբերի 1-ից աշխատանքի է անցնում ՀԽՍՀ ԳԱ (այժմ՝ ՀՀ ԳԱԱ) պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնում՝ որպես լաբորանտ: 1964 թ. ընդունվում է նույն ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն» մասնագիտությամբ: 1968-ին Կոստանդյանը դառնում է պատմության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող: 1971-ին պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն «<Գալեգին Սրվանձադյանցի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը>>» թեմայով: 1978 թ. է. Կոստանդյանն ընտրվում է ավագ գիտաշխատողի պաշտոնում, ապագայում՝ գլխավոր գիտաշխատողի: 1999 թ. նա պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսություն «Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը» խորագրով: Նույն թվականին նրան շնորհվում է դոկտորի գիտական աստիճան: 2003-2012 թթ. վաստակաշատ գիտնականը ղեկավարում է Պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժինը: Շնորհիվ նրա գիտակազմակերպական ունակությունների, նրա պաշտոնավարության շրջանում նոր պատմության բաժինն ունեցավ լուրջ ձեռքբերումներ: Հայոց նոր պատմության հիմնախնդիրների մանրակրկիտ ու ինքնատիպ լուսաբանման բնագավառում, զգալի աշխատանք տարվեց Հայոց պատմության կադեմիական երրորդ հատորի ստեղծման ուղղությամբ: Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության ուսումնասիրության բնագավառում ունեցած լուրջ ձեռքբերումների համար նրան շնորհվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու «Սուրբ Սահակ-Սուրբ Մեսրոպ» բարձր շքանշան:

Է. Կոստանդյանը հարյուրից ավելի գիտական հոդվածների և մենագրությունների (5-ից ավելի) հեղինակ է: Որպես խմբագիր գործուն մասնակցություն է ունեցել մի շարք արժեքավոր մենագրությունների հրատարակման աշխատանքներին, զրախոսել է բազմաթիվ աշխատություններ, զեկուցումներով պարբերաբար հանդես եկել հանրապետական ու միջազգային գիտաժողովներում, դասախոսություններով՝ Արցախի գործառնություն: Ծավալել էր նաև մանկավարժական լայն գործունեություն: